

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ-ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ-ΤΟΜΕΑΣ ΜΝΕΦ

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ ANNA

**«ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ
ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ»**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2014

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ-ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ-ΤΟΜΕΑΣ ΜΝΕΦ

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ ANNA

«ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ
ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2014

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ :
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ
ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ

ΜΕΛΗ ΕΠΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ :

1. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΙΟΖΗΛΟΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

3. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

5. ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ

ΛΕΚΤΟΡΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

6. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΟΛΕΜΗΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΑΘΗΝΩΝ

7. ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα» (Ν.5343/32, άρθρο 202, §2).

Στους γονείς μου,
Σπυρίδωνα και Κυριακούλα

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Beyer, Eine Chronologie: Beyer H. V., « Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB* 27 (1978), 127- 155.
- Beyer, *Antirrhetica* : Beyer H. V., *Nikephoros Gregoras, Antirrhetica I, Einleitung, Textausgabe, übersetzung und Anmerkungen von H-V. Beyer*, Wien 1976.
- Constantinides, *Higher Education* : Constantinides C. N., *Higher Education in the 13th and early 14th century, 1204- ca. 1310*, Nicosia 1982.
- Dieten, *Rhomäische Geschichte*: Jan Louis van Dieten, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte- Historia Rhomaike-* übersetzt und erläutert von J. L. van Dieten, I V , Stuttgart 1973- 2003.
- Fatouros, *Die Briefe*: Fatouros Georgios, *Die Briefe des Michael Gabras I- II*, Wien 1973.
- Fryde, *Renaissance*: Edmund Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261- c.1360)*, Leiden-Boston- Köln 2000.
- Guilland, *Essai*: Guilland R., *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1926.
- Guilland, *Correspondance*: Guilland R., *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris 1927.
- Hero, *Letters of Akindynos*: Hero Constantinides Angela, *Letters of Gregory Akindynos*, Dumbarton Oaks, Washington 1983.
- Karlsson, *Idéologie* : Karlsson G., *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine*, Uppsala 1962.
- Karpozilos, Books and Bookmen: Apostolos Karpozilos, «Books and Bookmen in the 14th century. The epistolographical evidence», *JÖB* 41 (1991), 255- 275.
- Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*: Σταύρου Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς, εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου, Ἀθήνα* 1972.
- Leone, *Fiorenzo*: Petrus Aloisius M. Leone, *Niceforo Gregora, Fiorenzo o intorno alla sapienza. Testo critic, introduzione, traduzione e commentario*, Napoli 1975.
- Leone, *Epistulae*: Petrus Aloisius M. Leone, *Nicephori Gregorae Epistulae*, vols. I- II, 1982.
- Leone, La corrisponzenza: Petrus Aloisius M. Leone, «La corrisponzenza di Niceforo Gregora», *Quaderni del Sicularum Gymnasium VIII, Studi di Filologia Bizantina II*, Catania 1980, σσ. 183- 232.
- Mercati, *Notizie* : Mercati G., *Notizie de Prochoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Theodore Meliteniota ed altri appunti per la storia della litteratura bizantina del secolo XIV*, Cité du Vatican 1931.
- Mergiali, *L'enseignement*: Mergiali Sophia, *L'enseignement et les lettres pendant l' époque des Palaiologues (1261- 1453)*, Αθήνα 1996.
- Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*: F. Miklosich- J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I- VI, Βιέννη 1860-1890.
- Miller, *Carmina*: E. Miller, *Manuelis Philae Carmina, vols I- II*, Amsterdam 1967.
- Μόσχος, *Πλατωνισμός ἢ χριστιανισμός* : Δημητρίου Μόσχου, *Πλατωνισμός ἢ χριστιανισμός; Οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τοῦ Ἀντισυχαμοῦ τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ (1293-1361)*, Αθήνα 1998.

Papadopulos, *Versuch einer Genealogie*: Papadopulos Averkios, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259- 1453*, München 1938.

Παρασκευοπούλου, *Το αγιολογικό έργο* : Παρασκευοπούλου Ηλιάνα, *Το αγιολογικό και ομιλητικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά*, Θεσσαλονίκη 2013

Pérez, Elio Aristides: Pérez- Martín Inmaculada, «Elio Aristides en el Monasterio de Cora», στο συλλογικό τόμο του Felipe Hernández Muñoz *La Tradición y la Transmisión de los oradores y rétores griegos*, Berlin 2012, 213- 238.

Reinsch, *Die Briefe* : Reinsch Diether, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos in Codex Vindobonensis Theol.gr. 174*, Berlin 1974.

Ρωμαϊκή Ίστορία : L.Schopen-I. Bekker, *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, I-III [CSHB], Bonnae 1829- 1855.

Ševčenko, Some Autographs: Ševčenko Ihor, «Some Autographs of Nicephorus Gregoras», *ZRVI* 8/2 (1964).

Τσιγάνης, *Παρένθετα Κείμενα*: Τσιγάνης Κωνσταντίνος, *Παρένθετα Κείμενα στη Ρωμαϊκή Ίστορία του Νικηφόρου Γρηγορά*, διδακτορική διατριβή ΑΠΘ 2010.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

BHG: Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca* [Subsidia hagiographica 8a], Bruxelles 1957, Novum Auctarium [Subsidia hagiographica 65], Bruxelles 1984.

BZ: *Byzantinische Zeitschrift*, Λιψία-Μόναχο 1892.

CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*

CSHB: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*.

DOP: *Dumbarton Oaks Papers*.

DTC: *Dictionnaire de théologie catholique*. Paris 1905- 1950.

ΔΧΑΕ: *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*.

ΕΕΒΣ: *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Ἀθῆναι 1924.

JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*.

PG: J. P. Migne, *Patrologiae cursus completes. Series graeca*, Paris 1857- 1866.

PLP: *Prosopographisches Lexikon der Palaiologienzeit*, vol. I – XXII et Addenda, Vienne 1976- 1994, ed. Erich Trapp.

ZRVI: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή.....σελ. 1

Α΄ κεφάλαιο:Βιοεργογραφία συγγραφέως

1. Βιογραφία του Νικηφόρου Γρηγορά.....σελ. 3
2. Εργογραφία του Νικηφόρου Γρηγορά.....σελ. 36
3. Αναφορές των επιστολών στο συγγραφικό έργο.....σελ. 45

Β΄ Κεφάλαιο: Οι επιστολές

1. Οι επιστολές του Γρηγορά-περίληψη.....σελ. 53
2. Επιστολές που εστάλησαν στο Γρηγορά-περίληψη.....σελ. 138
3. Η θεματική των επιστολών.....σελ. 147

Γ΄ κεφάλαιο:Οι αλληλογράφοι

1. Οι αλληλογράφοι του Γρηγορά.....σελ. 151
2. Πίνακες σχετικοί με τη χρονολόγηση και τις ιδιότητες των αλληλογράφων του Γρηγορά.....σελ. 219

Δ΄ κεφάλαιο: Γλώσσα και Ρητορική

1. Τα μοτίβα.....σελ. 225
 2. Οι αγαπημένοι συγγραφείς μέσα από ιστορικά exempla
.....σελ. 273
 3. Αγαπημένοι συγγραφείς-τεκμήρια.....σελ. 282
- Συμπεράσματα.....σελ. 289
- Βιβλιογραφία.....σελ.295

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς και το έργο του απασχόλησε τους μελετητές από παλιά μέχρι και σήμερα, γεγονός που αποδεικνύεται από τα πολυάριθμα χειρόγραφα που διέσωσαν τα έργα του, από τις εκδόσεις και τα αναρίθμητα πλέον άρθρα για το βίο και την επιστημονική, λογοτεχνική και θεολογική παραγωγή του. Ωστόσο, δεν είναι μόνο αυτός ο λόγος που μας ώθησε να εκπονήσουμε την παρούσα διδακτορική διατριβή, η οποία εξετάζει το περιεχόμενο των επιστολών του. Πιο γοητευτικό υπήρξε το γεγονός πως ο Γρηγοράς στην επικοινωνία του με συγχρόνους του, κατά κύριο λόγο λογίους και αξιωματούχους της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, συνέγραψε επιστολές που –πέρα από ρητορικά μοτίβα και την αναπαραγωγή χωρίων από αρχαίους συγγραφείς- έχουν να προσθέσουν στοιχεία για το ιστορικό γίνεσθαι στο πρώτο μισό του 14^{ου} αι. και να φωτίσουν αρκετά τις συνθήκες υπό τις οποίες ένας πολυίστωρ με αναγνώριση και αγάπη για την ήρεμη φιλοσοφική ζωή ενεπλάκη από το 1347 και μετά με πάθος στη φοβερή ησυχαστική έριδα. Επιπλέον, γοητευτικό υπήρξε το γεγονός πως ο συγκεκριμένος λόγιος, ένας άνθρωπος με μεγάλη εκτίμηση στη λογιосύνη και αντίστοιχη περιφρόνηση στους ανθρώπους που «ούτε με το ακροδάχτυλο δε γεύτηκαν την παιδεία», ένας άνθρωπος που επένδυσε επίσης στο κεφάλαιο «φιλία» και δοκίμασε την απογοήτευση και την προδοσία από τους αγαπημένους «φίλους» του-κυρίως τον Ιωάννη Καντακουζηνό και τον Δημήτριο Καβάσιλα- δε δίστασε μέσα στις επιστολές του, όπως άλλωστε και στο ιστοριογραφικό του έργο, να δείξει τα συναισθήματά του για ό,τι τον πίκρανε ή τον εκνεύρισε. Έτσι, μέσα από το corpus των επιστολών του παρελαύνουν ως παραλήπτες ή ως αναφορές σε παραλήπτες τα πρόσωπα που με τον ένα ή τον άλλον τρόπο σημάδεψαν την πορεία της ζωής του: ο θεός και κηδεμόνας του Ιωάννης, μητροπολίτης Ηρακλείας Πόντου, ο πρώτος του δάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη Ιωάννης Γλυκός, ο μέντορας και δάσκαλός του μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης που του κληροδότησε τη βιβλιοθήκη στη μονή της Χώρας· ο Ιωσήφ Ρακενδύτης, ένας εγκυκλοπαιδιστής του 14^{ου} αι. που περιφρόνησε τα αξιώματα και προτίμησε τον ασκητικό βίο· ο προστάτης των λογίων αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και ο τυφλός στρατηγός Αλέξιος Φιλανθρωπηνός που πολεμούσε ακόμη και στα γεράματά του την επεκτατική manía των Τούρκων· έπειτα ο Βαρλαάμ, η αλαζονεία του οποίου οδήγησε τον Γρηγορά σε δημόσια σύγκρουση μαζί του και ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ο πολύτιμος φίλος από το 1330 μέχρι το 1347, όταν η στήριξή του στην παλαμική διδασκαλία πίκρανε τον Γρηγορά και διέλυσε τη μεταξύ τους σχέση, με αποτέλεσμα ο μεν Καντακουζηνός στην Ιστορία του να μην έχει γράψει τίποτα άλλο εκτός από μομφές για το Γρηγορά, ο δε Γρηγοράς να φάσκει και να αντιφάσκει ως προς το πρόσωπό του περνώντας από τους επαίνους (περίοδος 1328-1347) στην επιτίμηση (1347-1358). Ακόμη, ο Γρηγόριος Ακίνδυνος, το πρόσωπο που μαζί με τον Κύπριο Γεώργιο Λαπίθη έπαιξε ουσιαστικό ρόλο για να κινητοποιήσει τον Γρηγορά ώστε να εκφραστεί δημόσια κατά του παλαμισμού. Τέλος, ο Ματθαίος μητροπολίτης Εφέσου (Μανουήλ Γαβαλάς), ο γηραιός

συναγωνιστής του Γρηγορά εναντίον του Παλαμά και ο Αγαθάγγελος (Μανουήλ Άγγελος), ο παλιός του μαθητής, ο οποίος κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του στη Χώρα (1351-1354), του μετέφερε τα όσα συνέβαιναν έξω και του συμπαραστάθηκε σαν άλλος Πυλάδης.

Η παρούσα εργασία έχει αξιοποιήσει την προγενέστερη βιβλιογραφία για το πρόσωπο του Νικηφόρου Γρηγορά και των αλληλογράφων του και στόχο έχει να αναδείξει τις επιστολές του ως πηγές ιστορικές αφ' ενός, αλλά και ως λογοτεχνική δημιουργία και «καθρέφτη» της παιδείας και των αντιλήψεων του δημιουργού τους.

Η εργασία αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο παρουσιάζεται η βιογραφία του συγγραφέως, βασισμένη τόσο στην προγενέστερη βιβλιογραφία, όσο και σε όσα οι επιστολές έχουν να μας δώσουν για το άτομό του.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εκτίθεται εν περιλήψει το περιεχόμενο των επιστολών, ακολουθώντας την αρίθμηση της πιο πρόσφατης εκδόσεως του Leone, ενώ ταυτόχρονα γίνεται και η προσπάθεια ερμηνείας των σημείων εκείνων που έχουν ιστορικό ή φιλολογικό ενδιαφέρον. Επίσης προσπαθήσαμε, όπου ήταν δυνατόν, να χρονολογήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τις επιστολές συμπληρώνοντας τις εκτιμήσεις των Guillard και Leone.

Στο τρίτο κεφάλαιο συζητιέται το δίκτυο των αλληλογράφων του Γρηγορά, οι διαπροσωπικές του σχέσεις, αλλά και οι συγκυρίες υπό τις οποίες γράφτηκαν οι επιστολές του. Ακόμη, αξιοποιήσαμε το δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο για να εξάγουμε συμπεράσματα σχετικά με τη χρονολόγηση των επιστολών, αλλά και με το status των αλληλογράφων του.

Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται από φιλολογική άποψη το corpus των επιστολών του, η επίδραση δηλαδή της κλασικής παράδοσης σε αυτό, όπως και οι συγγραφικές του προτιμήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

1. ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γέννηση και παιδική ηλικία

Πολλά από τα βιογραφικά στοιχεία για τη ζωή του Γρηγορά εντοπίζονται στο δικό του συγγραφικό έργο, κατά κύριο λόγο στην *Ρωμαϊκή του Ιστορία* και στις επιστολές του, αλλά και στους *Αντιρρητικούς Λόγους* κατά του Γρηγορίου Παλαμά και σε ελάσσονα ρητορικά του έργα.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς γεννήθηκε στην Ηράκλεια του Πόντου (σημερινό Karadeniz Ereğlisi) μεταξύ των ετών 1291 και 1295, από γονείς αφανείς και με όχι ιδιαίτερη έφεση στους λόγους¹. Μάλιστα, το έτος γεννήσεως του απασχόλησε τόσο παλαιότερους μελετητές του έργου του, όσο και νεότερους. Έτσι, ο Guiland στη μονογραφία του για το Γρηγορά υποστήριξε ως έτος γεννήσεως το 1295², ο Grecu το 1291³, ενώ νεότεροι μελετητές όπως ο van Dieten και ο Hans-Veit Beyer κατέληξαν στο έτος 1293⁴, με βάση τα εξής επιχειρήματα:

1. Ο Γρηγοράς παρουσιάστηκε ενώπιον του Ανδρονίκου Β΄ λίγο πριν ξεσπάσει ο εμφύλιος πόλεμος (Ιούνιος του 1321) κατά πληροφορία του ίδιου, ενώ ήταν 27 ετών (*Ρωμαϊκή Ιστορία* 1. 328. 5-7)
2. Κατά τη δεύτερη επίσκεψη του φίλου του Αγαθάγγελου, τον Ιούλιο του 1352 αναφέρει ότι διένυε το 60^ο έτος της ηλικίας του. Συγκεκριμένα, αναφέρει : *Ἐκ γὰρ πάνυ τοι νέας καὶ παιδικῆς ἡλικίας ἑμαυτὸν ἐγκαθιδρύσας τῆδε τῆ μονῆ, παρέμεινα μέχρι καὶ ἐς τὴν τήμερον, ἔτος ἀμείβων ἤδη τῆς ἡλικίας ἐξηκοστὸν* (*Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2. 1045. 18-20).

¹ Leone, *Epistulae* II, επιστολή 112: ο Γρηγοράς δικαιολογώντας την περίοδο σχολής και απραγμοσύνης στο μαθητή του Νικηφόρο Μετοχίτη, λέγοντάς του πως η δική του σιγή δεν είναι κατηγορητέα, εφόσον ο ίδιος, εν αντιθέσει με το Νικηφόρο, δεν κληρονόμησε από τον πατέρα του το λόγο: *οὐ γὰρ πατρικὸν τι διαδεξάμενος κτῆμα τὸν λόγον, ἔπειτα ῥαστώνῃ δοῦς ἐλυμνηάμην τῷ κλήρῳ...* (στ. 29-30).

² R. Guiland, *Nicephore Gregoras, L' homme et l' oeuvre*, Paris 1926, σελ. 4. Ο Guiland στηρίζεται στο γεγονός ότι στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του ο Γρηγοράς γράφει (1. 270.5-1. 271.2) : *...ἐπὶ τὸν πατριαρχικὸν ἀνάγεται θρόνον Ἰωάννης ὁ Γλυκὸς, λογοθέτης ὢν τηνικαῦτα τοῦ δρόμου...ὁπότε δὴ καὶ παρ' ἐμοὶ οἶ τε τῶν λόγων μάλα τοι ἤκμαζον ἔρωτες καὶ ἡ ἡλικία τὸν εἰκοστὸν παρήλαττε χρόνον...* Γνωρίζουμε πως ο Ιωάννης Γλυκὸς ανήλθε στο θρόνο το 1315 και παραιτήθηκε λόγω ασθένειας το 1319.

³ Ο Grecu στο άρθρο του «Das Geburtsjahr des byzantinischen Geschichtschreibers Nikephoros Gregoras», *Academie Roumaine, Bulletin de la Section historique* 27 (1946), 60, λαμβάνει ως αποδεικτικό στοιχείο το γεγονός ότι ο Ιωάννης, μητροπολίτης Ηρακλείας Πόντου και θείος του Γρηγορά, ανέλαβε την κηδεμονία του ορφανού Γρηγορά κατά το 4^ο έτος της αρχιερατείας του και *πολλῶ πρότερον ἢ δέκα ἐξήκειν ἐκ τῆς ἐμῆς γενέσεως ἔτη* (Νικηφόρου Γρηγορά, «Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἱεράρχου Ἰωάννου Ποντοηρακλείας», εκδ. V. Laurent, *Αρχεῖον Πόντου* 6, (1934), 3-67.

⁴ Βλέπε Hans- Veit Beyer : *Eine Chronologie*, *JÖB* 27, (1978), 127- 130. Επίσης ο van Dieten, *Rhömische Geschichte* Zweiter Teil, 1. Halband., σελ. 153 με πειστικότητα αποδεικνύει πως ο Γρηγοράς διένυε το 59^ο έτος της ζωής του το 1352.

Το 1299, ο εκ μητρός θείος του Γρηγορά και μητροπολίτης Ηρακλείας Πόντου Ιωάννης⁵ ανέλαβε την κηδεμονία του. Το γεγονός ότι ο ίδιος ο Γρηγοράς αναφέρει ότι τότε απείχε αρκετά από την ηλικία των δέκα ετών, ενισχύει το γεγονός ότι τότε θα ήταν στην ηλικία των 6-7 ετών.

Σύμφωνα με την αφήγηση του ίδιου του Γρηγορά, στο έργο του *Βίος και Πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἱεράρχου Ἰωάννου Ποντοηρακλείας*⁶, ο Ιωάννης αφιερώθηκε στην εκπαίδευση του ανεψιού του, εμφυσώντας του ιδιαίτερη αγάπη στη διδασκαλία του Πλάτωνα και την πλατωνική ιδέα για τη γνώση, ενώ δεν αμέλησε να του εμπνεύσει αρετές όπως η ταπεινότητα και η αυτογνωσία.

Ο Γρηγοράς στην Κωνσταντινούπολη

Ιωάννης Γλυκός και Μετοχίτης

Αξιολογώντας την άνωθεν μαρτυρία του Γρηγορά ότι εγκαταστάθηκε στη μονή της Χώρας *ἐκ πάνυ τοι νέας καὶ παιδικῆς ἡλικίας*, ο Beyer⁷ εύλογα τοποθετεί τον ερχομό του στην Κωνσταντινούπολη το αργότερο κατά το έτος 1311, όταν δηλαδή ο Γρηγοράς ήταν 18 ετών.

Ο ίδιος ο Γρηγοράς αναφέρει ότι στην ηλικία περίπου των είκοσι ετών, δηλαδή γύρω στα 1312-13, όταν « *παρ' εμοὶ οἱ τε τῶν λόγων μάλα τοι ἤκμαζον ἔρωτες καὶ ἡ ἡλικία τὸν εἰκοστὸν παρήλλαττε χρόνον*⁸ » ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο ο λόγιος Ιωάννης Γλυκός, ο οποίος υπήρξε διδάσκαλός του⁹. Η μεταξύ τους σχέση και φιλία αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ο Γρηγοράς υπήρξε ο συντάκτης της διαθήκης του πριν το θάνατό του, στα 1319.

Την περίοδο αυτή, ο Γρηγοράς ετέθη υπό την προστασία του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη. Μάλιστα, ο ίδιος αναφέρει στη *Ρωμαϊκή Ἱστορία* του πως ο Μετοχίτης τον εγκατέστησε στη *νεοσυρηθῆσαν* μονή της Χώρας¹⁰, γεγονός του οποίου η αρχή τοποθετείται στα 1316, ενώ η ολοκλήρωση το 1321, προτού ξεσπάσει ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Ανδρονίκου Β' και Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου. Μάλιστα, στην *Ρωμαϊκή Ἱστορία* του γράφει ότι ήταν παρών στις εργασίες της ανακαίνισης της μονής της Χώρας και προσέφερε τη βοήθειά του :

⁵ Σχετικά με το Βίο του Ιωάννη βλ. V. Laurent, «La personallité de Jean d' Héraclée (1250- 1328), oncle et précepteur de Nicéphore Grégoras», *Ἑλληνικά*, 3 (1930), 297-315. Ο Laurent έχει βασιστεί στο Βίο που συνέγραψε ο Γρηγοράς για το θείο του βλ. Νικηφόρου Γρηγορά, *Βίος και Πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἱεράρχου Ἰωάννου Ποντοηρακλείας*, εκδ. V. Laurent, *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1934), 3-67. Εκεί ο Γρηγοράς αναφέρει (σελ. 55, 5-8) : *τέταρτον ἔτος ἐκείνῳ τῆς προεδρίας ἠνύετο καὶ τὸν ἀδερφιδὸν ἐμὲ προσλαμβάνει προνοία Θεοῦ, ἀμφοῖν τοῖν γονέοιν κόλποις θανάτου κρυβέντων, πολλῶ πρότερον πρὶν ἢ δέκα ἐξῆκειν ἐκ τῆς ἐμῆς γενέσεως ἔτη.*

⁶ εκδ. V. Laurent ό.π. σελ. 55.

⁷ Beyer, *Eine Chronologie*, 130.

⁸ *Ρωμαϊκή Ἱστορία* 1.271.

⁹ ό.π., 1. 270. 6 κ.ε: *τούτου τοῦ ἀνδρὸς ἀπολελαύκειν κάγω, καθόσον πλεῖον ἐξῆν, ἐν ταῖς νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν σχολαῖς λογικαῖς αὐτῷ συγγινόμενος καὶ πολλὴν τῆς ἐκείνου γλώττης τρυγῶν τὴν ὠφέλειαν.*

¹⁰ ό.π. 1. 309.

πολλοὺς δὲ καὶ τῷ τὴν μονὴν εὐθὺς ἀναδεξαμένῳ καὶ ἐγκαινίζοντι φιλοτίμῳ γνώμῃ καὶ χειρὶ σοφωτάτῳ ἐκείνῳ ἀνδρὶ συνηράμην ἐς ὅσα τε χρείας ἐκείνῳ καὶ ἡμῖν ἔδει καὶ ὅσα τὸ τοῦ φίλτρου δυνάμενον ἡμῖν ὑπηγόρευε. δι' ἃ μοι καὶ τὴν ἐπιτροπὴν καὶ τὴν τῶν τῆς μονῆς τιμιωτέρων καὶ ἀναγκαιοτέρων ἐπίσκεψιν πραγμάτων ἐπίστευσε, καὶ **τρόπον τινὰ διάδοχον ἑαυτοῦ** κατέστησε τελευτῶν ἐκείνος ἐνταῦθα...¹¹

Στα επόμενα χρόνια, έγιναν τόσο στενές οι σχέσεις των δυο ανδρών, ώστε ο Γρηγοράς να αναφέρει πως ο Μετοχίτης δεν τον ξεχώριζε από τα παιδιά του και του έδειχνε αμέριστη στοργή. Μάλιστα, αναφέρει πως προσέφερε *διακονίαν τινὰ θυμῆρη* διδάσκοντας τα παιδιά του Μετοχίτη, το Νικηφόρο και την Ειρήνη (1.309.14-17) . Βέβαια, ενώ η Ειρήνη χαρακτηρίζεται ως μεγαλοφυής και φιλομαθής (1. 309. 18) ο Νικηφόρος μάλλον δεν ακολούθησε τα χνάρια του πατέρα του, κάτι που προβλημάτιζε τον Θεόδωρο Μετοχίτη, όπως διαφαίνεται και από την επιστολή 25 του Γρηγορά προς αυτόν.

Ο Μετοχίτης ήταν ο άνθρωπος που πριν τον Ιούνιο του 1321 οδήγησε το νεαρό Γρηγορά στην αυλή του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου-κάτι που ο ίδιος ο Γρηγοράς δηλώνει ότι πολύ επιθυμούσε- όπου εκφώνησε τον πρώτο εγκωμιαστικό λόγο προς το γηραιό λόγο αυτοκράτορα¹². Συνέπεια της ομιλίας του ήταν να κερδίσει το θαυμασμό του Ανδρονίκου Β΄, προξενώντας μάλιστα και το φθόνο των συγχρόνων του. Ο Ανδρόνικος Β΄ δεν άργησε να του προσφέρει το εκκλησιαστικό αξίωμα του *χαρτοφύλακος* της Μεγάλης Εκκλησίας, το οποίο ο Γρηγοράς αρνήθηκε, προβάλλοντας την *ἀωρίαν τοῦ καιροῦ* εξαιτίας του νεαρού της ηλικίας του και το γεγονός ότι *οἱ τῆς ἡσυχίας*¹³ καὶ τῶν λόγων *λελυττηκότες ἔρωτες* δεν του επέτρεπαν να εμπλακεί σε δημόσιες υποθέσεις. Πάντως, η εκτίμηση του Ανδρονίκου Β΄ προς τον Γρηγορά δεν έπαυσε να υφίσταται, ενώ το 1324, ενώπιον του αυτοκράτορος και σοφῶν και ύστερα από προτροπή του Ανδρονίκου Β΄ παρουσίασε σε ομιλία του τη διόρθωση του υπολογισμού της εορτής του Πάσχα¹⁴, μια πρόταση που έπεισε τον αυτοκράτορα, χωρίς όμως να την υλοποιήσει από το φόβο μήπως υπάρξει αντίδραση στους κόλπους της Εκκλησίας. Έτσι, η αλλαγή αυτή πραγματοποιήθηκε πολύ αργότερα, στα 1578, από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄, ενώ στην Ελλάδα εισήχθη μόλις το 1924, προκαλώντας την απόσχιση των Παλαιοημερολογιτών από το σώμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Ο Μετοχίτης, μέγας λογοθέτης την εποχή εκείνη, πήρε υπό την προστασία του τον Γρηγορά, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μεταξύ τους στενός φιλικός δεσμός. Η επιστήμη, την οποία ο Μετοχίτης ανέδειξε και αναγέννησε και την οποία θεωρούσε

¹¹ ό.π. 2.1045. 22- 2.1046.6.

¹² ό.π.. 1.327 -.1339. 20.

¹³ Και στο επιστολογραφικό έργο του ο Γρηγοράς εκδηλώνει την αγάπη του για την ήρεμη ζωή που φθάνει ακόμα και ως την απραγμοσύνη βλ. επ. 112, στ. 32-33 : *ἀλλ' ὁρᾷς ὡς ἀπράγμονα βίον διώκω καὶ τοσοῦτον οὗτος ἡδίων ἐμοί, ὅσον ἄτερος ἀβίωτος.*

¹⁴ *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 1. 364.3 κ.ε.

υπέρτατη και θεϊκή¹⁵ ήταν η Αστρονομία. Με το έργο του *Στοιχείωσις ἐπὶ τῇ ἀστρονομικῇ ἐπιστήμῃ*, βασισμένο στον Πτολεμαίο και τον Θέωνα αναζωπύρωσε μάλιστα το ενδιαφέρον για την Αστρονομία και καταδίκασε τη βλαβερή επίδραση της Αστρολογίας¹⁶. Την περίοδο εκείνη, ο Μετοχίτης μύησε τον Γρηγορά¹⁷ στην επιστήμη της Αστρονομίας ξεπερνώντας τους αρχικούς του δισταγμούς, ύστερα από έναν λόγο του δευτέρου, που καταδείκνυε την αγάπη του για τους λόγους¹⁸. Οι επιφυλάξεις μάλιστα του Μετοχίτη και η τρόπον τινά ελιτίστικη θεωρία του για τη διαδοχή της γνώσης δικαιολογούνται από το μαθητή και προστατευόμενό του με την άποψη ότι δεν μπορεί ο οποιοσδήποτε να μνηθεί στα μυστήρια της Αστρονομίας, καθώς ένας κακός χαρακτήρας μπορεί να την χρησιμοποιήσει εις βάρος της θρησκείας.

Εκτός της μύησης στην Αστρονομία, καθοριστική στάθηκε η επίδραση του Μετοχίτη στις συγγραφικές προτιμήσεις του Γρηγορά σχετικά με τη φιλοσοφία. Είναι εμφανές ότι ο μαθητής υιοθέτησε πλήρως τις απόψεις του διδασκάλου του σχετικά με την ανωτερότητα του νου εν συγκρίσει με την δια αποκαλύψεως ένωση με τον Θεό που πρέσβευαν μοναστικοί κύκλοι στις αρχές του 14^{ου} αι.¹⁹.

Ο Γρηγοράς-κατά μαρτυρία του ίδιου και χωρίς διάθεση υπερβολής- έγινε πράγματι ο διάδοχος της σοφίας του Μετοχίτη και ως αποδεικτικά στοιχεία σε αυτό προβάλλει και τις επιστολές του μεγάλου λογοθέτου προς τον ίδιο-οι οποίες δε μας σώζονται δυστυχώς-αλλά και τους στίχους που αφιέρωσε ο Μετοχίτης στο μαθητή του, οι οποίοι φανερώνουν ότι τον θεωρούσε συνεχιστή του και του κληροδοτούσε την πολύτιμη βιβλιοθήκη του στη μονή της Χώρας²⁰. Από τις πέντε επιστολές εξάλλου του ίδιου του Γρηγορά προς το διδάσκαλό του, οι οποίες χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1321-1328 (επιστολές 23, 24, 25, 26, 27) , πέρα από το ρητορικό στόμφο και τους εγκωμιαστικούς λόγους, διαφαίνεται η ευγνωμοσύνη του Γρηγορά προς τον άνθρωπο που του στάθηκε σαν πατέρας :

Ἐμὲ τῆς τῶν γονέων ἄρτι κηδεμονίας ἀπηλλαγμένον οἱ τῆς τοῦ θεοῦ προνοίας λειμῶνες εὐθύς ἐναργέστερα διεδέξαντο...ἀλλ' ἐπειδὴ δόξαν οὕτω θεῶ καὶ πρὸς τὴν σὴν ἐγενόμην ἤδη σκιὰν τῆς ὀλβιωτάτης ἐμοὶ πλατάνου, ἦν Μηδικὸς μὲν ἤκιστα καλλωπίζει χρυσὸς, ἀλλ' ὄρμαθοὶ παντοδαπῶν κυκλοῦσιν ἀρετῶν... (επιστολή 27^η, στ. 1-14).

¹⁵ Βλ. R. Guiland, «Les Poésies inédites de Théodore Métochite», *Byzantion* 3 (1926), 270 (4^ο ποίημα), στίχοι 169-172 : *ἦτοι τὴν μὲν ἐγὼ σοφίην νέαν ἀνάειρα ὕψος εἰς ἀριδείκετον, ἐκλείπουσαν πάλαι...*

¹⁶ Δημ. Κωτσάκη, *Αστρονομία και Αστρολογία στὸ Βυζάντιο*, Αθήνα 1983, 48-54.

¹⁷ *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, 1.309.4 κ.ε. : *ὥστε καὶ ἀστρονομικὴν ἐπιστήμην μόνος κατὰ τοῦσδε τοὺς χρόνους εἰδὼς εἰς τὸ ἀκρότατον οὐκ ἀπηξίωσε μὴ οὐ μεταδοῦναι κάμοι τοῦ τοσοῦτου πλούτου.*

¹⁸ 1. 322. 6 κ.ε. : *καίτοι καὶ οὐδ' αὐτὸς ἔξω φειδοῦς ἐν ἀρχαῖς τὴν αὐτοῦ μοι παρεῖχε γλῶτταν, οὐδ' αὐτῆς δὴ τῆς ἀστρονομίας ἀφθόνως μεταδιδόναι ἐβούλετο...καὶ γὰρ τὸ δημοσίᾳ φιλοσοφεῖν μεγάλης, φησίν, ἐς ἀνθρώπους ἤρξε τῶν θεῶν καταφρονήσεως.*

¹⁹ Ιωάννης Πολέμης, *Θεόδωρος Μετοχίτης «Ἠθικὸς ἢ περὶ παιδείας»*, Αθήνα 2002, σσ. 70-105.

²⁰ 1. 309. 8 κ.ε. : *ὅτι διάδοχον τῆς αὐτοῦ σοφίας ἐπεποιήκει με. Δείκνυσι δὲ τοῦτο σαφέστερον ἔν ταῖς πρὸς ἐμὲ τοῦτου ἐπιστολαῖς, ἔν τε τοῖς ἔπεσιν, ἃ πεποιήκεν ὕστερον ἐν τῇ ἐξορίᾳ αὐτοῦ...*

Εξάλλου, το μακροσκελές ποίημα του Θεοδώρου Μετοχίτη *Εἰς τὸν σοφὸν Νικηφόρον τὸν Γρηγορᾶν ὑποθήκαι καὶ περὶ τῶν οἰκείων συνταγμάτων*, εἶναι ενδεικτικό της μεγάλης φιλίας και της πατρικής στοργής που ένιωθε ο Μετοχίτης για το Γρηγορά, αφού μέσα από τους στίχους του τον αναδεικνύει συνεχιστή και πνευματικό κληρονόμο του, ενώ ως ιερή παρακαταθήκη τίθεται στο ποίημα το θέμα της διάσωσης από το Γρηγορά της πλούσιας βιβλιοθήκης του Μετοχίτη στη μονή της Χώρας²¹, η οποία θα αποτελούσε και την κατοικία του Γρηγορά. Η μονή περιγράφεται ως ένας τόπος που του ετοίμασε ο Μετοχίτης, μακριά από έγνοιες και βάσανα, όπως φαίνεται στους παρακάτω στίχους :

(στ. 323-326) *Τοῦνεκα μοι ἴγαθε, πουνέειν τῶν ἕκατ' ἐπιτέλλω,*

καὶ τε πόνησον ἐπιμελέως δῆθ' ὥς κε σαώσεις

βιβλία τάμᾳ, τά μοι πρό γε πάντων ἀρίτιμ' ἐσθλῶν

ᾧν τύχον ἢ δράσα παρ βίστον μάλ' ἀνύτων τόνδε...

(στ. 340- 345) *Χώρα τέ μοι γένε ἄσυλος ἀμφὶ τέκεσσ' ἀμεδαποῖς,*

ὥς κεν ἄρ' ἀσφαλεῖ μενέειν τάμᾳ φίλτατ' ἔσαιι ἄ

Χώραν ἐμὴν περικαλλέα τάνδε σὺ ναίων μουνᾶν

ἣν ἄρ' ἐγὼ σοι αἴσιον ἰδρυσάμην κατάπαυμα,

εὐδίοον τ' ἀπὸ πάντα χεῖματα, πάντα δὲ λυγρὰ

σεῖ' ἀπερύκουσαν ἀνὰ βίστον αἰεὶ τόνδε

Πράγματι ο Γρηγοράς αναδείχθηκε σε άξιο φύλακα της βιβλιοθήκης της μονής της Χώρας' επί των ημερών του Μετοχίτη, αλλά και μετά το θάνατό του δεκάδες χειρόγραφα αντιγράφηκαν εκεί, των οποίων την επιμέλεια και τον υπομνηματισμό είχε αναλάβει ο ίδιος ο Γρηγοράς, όπως φαίνεται και από τις αυτόγραφες σημειώσεις του²². Το βιβλιογραφικό εργαστήριο της Χώρας εμπλούτισε τη βιβλιοθήκη του

²¹ Guiland, «Les Poésies inédites de Théodore Métochite», *Byzantion* 3 (1926), 261-302 κυρίως σσ. 269-280. Το ποίημα εξέδωσαν και οι I. Ihor Ševčenko- Jeffrey Featherstone, «Two Poems by Theodore Metochites», *The Greek Orthodox Theological Review* 26 (1981), 1- 46. Ο Featherstone μετέφρασε και σχολίασε το ποίημα στο άρθρο του «Metochite s Poems and the Chora», σσ. 213-237, στον συλλογικό τόμο *The Kariye Camii reconsidered*, Istanbul 2011.

²² I. Pérez- Martín , «El scriptorium de Cora: un modelo de acercamiento a los centros de copia bizantinos», στο συλλογικό τόμο *Ἐπίγειος οὐρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, Madrid 1997, σσ. 205- 223. Στα πιο σημαντικά χειρόγραφα που επιμελήθηκε ο Γρηγοράς, η Pérez αναφέρει τα: Vat. gr. 228, Vat. gr. 116, Vat. gr. 1086, Vat. gr. 1029, καθώς και το Palatin. Heidelberg gr. 129, το οποίο χαρακτηρίζει σε άλλο άρθρο της ως «cuaderno de lecturas» του Γρηγορά, μια και πρόκειται για ένα πολυσυλλεκτικό χειρόγραφο, που εμπεριέχει εκτός από τη Συναγωγή του Πλανούδη, αποσπάσματα από τον Λιβάνιο, τον Φίλωνα, τον Επίκουρο κι ακόμη τα έργα του Πλουτάρχου, σχόλια σε έργα του Πλάτωνος και του Λουκιανού κ.α. βλ. I. Pérez- Martín «El Escorialensis X.I. : una fuente de los extractos elaborados por Nicéforo Gregoras en el Palat. Heidelberg.gr. 129, *BZ* 86- 87 (1993- 4), 20-30.

Μετοχίτη ώστε επί των ημερών του Γρηγορά να γίνει ίσως η πιο πλούσια της Βασιλεύουσας.

Ας σημειωθεί εδώ πως ο Γρηγοράς στάθηκε στο πλευρό του Μετοχίτη μέχρι το τέλος της ζωής του (12 Μαρτίου του 1332), όταν ο άλλοτε ένδοξος μέγας λογοθέτης επιστρέφοντας το 1330 από τη δίχρονη εξορία του στο Διδυμότειχο²³ ξεχασμένος από άλλους «φίλους» θρήνησε τον ξεπεσμό και τη μεταστροφή της τύχης του γράφοντας ποιήματα «Εἰς ἑαυτόν»²⁴. Ο Γρηγοράς θα επιμεληθεί το λόγο του Μετοχίτη «Ἐπὶ τῆ τελευταίῃ τοῦ φιλοσοφωτάτου καὶ ὀσιωτάτου νέου Ἰωσήφ», ο οποίος γράφτηκε με αφορμή τον θάνατο του κοινού τους φίλου Ἰωσήφ του Ρακενδύτου το 1330²⁵ και ενώ η υγεία του χειροτέρευε από το νόσημα της *στραγγουρίας*, η λύπη του Γρηγορά έφτανε μέχρι « τοὺς μυελοὺς τῆς ψυχῆς καὶ τὰ βάθη τῆς καρδίας»²⁶. Ο θάνατός του το Μάρτιο του 1332, μετά και τον θάνατο του Ανδρονίκου Β΄, στοίχισε προφανώς πολύ στον μαθητή του, όπως δείχνουν οι πολυάριθμες αναφορές στα έργα του²⁷.

Η διπλωματική αποστολή στη Σερβία (1326)

Η κόρη του Θεοδώρου Μετοχίτη και μαθήτρια του Γρηγορά Ειρήνη, παντρεύτηκε τον πανυπερσέβαστο Ἰωάννη, ανεπιό του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου. Από το γάμο αυτό γεννήθηκε μια κόρη, η Μαρία²⁸, την οποία νυμφεύτηκε ο κράλης της Σερβίας Uroš Dečanski (1321- 1331). Το έτος 1326 η Ειρήνη με τον Ἰωάννη αποφάσισαν να επισκεφτούν την άρτι νυμφευθείσα κόρη τους, η μεν Ειρήνη *θεωρίας ἔνεκα*, ο δε Ἰωάννης επειδή προσδοκούσε να αποκτήσει ο ίδιος βασιλική εξουσία *οὐκ ἐθέλων ἔτι ὑπὸ βασιλεῖ εἶναι*. Μάλιστα, ο Ἰωάννης, συμπράττοντας με το γαμπρό του άρχισε τις ληστρικές επιδρομές στην περιοχή των Σερρών, έως ότου ο Ανδρόνικος απέστειλε πρεσβεία και πέτυχε την ειρήνη, πείθοντας τον ανεπιό του να επανέλθει στο προηγούμενό του αξίωμα, στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, μια φοβερή ασθένεια του αφαίρεσε μέσα σε λίγες μέρες τη ζωή και η χήρα γυναίκα του, από ντροπή για όσα είχε κάνει ο σύζυγός της κατά του αυτοκράτορα και από επιθυμία να βρίσκεται κοντά στην κόρη της, δεν ήθελε να φύγει

²³ Στο έργο του «Φλωρέντιος ἢ περὶ σοφίας» ο Γρηγοράς μιλά για τον θάνατο του Μετοχίτη-Μητροδώρου λέγοντας: *Μητροδωρος μὲν ἐκεῖνος ὁ περιττός τὴν σοφίαν, ὃ φίλε Κριτόβουλε, ἐπειδὴ τὰ τῆς ἡγεμονίας ἐς Ἡρακλείδας μετακεκῶβεται, δεδήμενται μὲν τὴν οὐσίαν πάνυ τοι πλείστην οὐσαν, αὐτὸς δ' ἐπὶ δυοῖν ἐξοστρακίζεται τοῖν ἐνιαυτοῖν. ἔπειτα ἐπανελθὼν οἴκαδε καὶ μικρὸν ἐπιβιοῦς, ἐτελεύτησε νόσοις βαρεῖαις τὸ σῶμα δαπανηθεὶς* βλ. . Leone, *Fiorenzo*, σελ. 63, στ.187- 192.

²⁴ J. M. Featherstone, *Theodore Metochites, Poems "To himself"*, Wien 2000, poems XIX, XX, σσ. 112- 142.

²⁵ Treu, «Der Philosoph Joseph», *BZ* 7 (1899), 1- 64.

²⁶ Leone, *Fiorenzo*, 77, σσ. 491- 505.

²⁷ Leone, *Epistulae*, II, επ. 108, *Ρωμαϊκή Ἱστορία* 1. 474. 22 κ.ε. και Mercati, *Sulle poesie di Niceforo Gregora*, *Collectanea Byzantina* I, σελ. 151. Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Mercati (ό.π. 152-3) το επίγραμμα είναι κάπως ψυχρό εν συγκρίσει με τα συναισθήματα που εκφράζει σε άλλα έργα του για το Μετοχίτη, ωστόσο τούτο οφείλεται στο συγκεκριμένο γραμματειακό είδος, που απαιτεί λιτότητα και συντομία.

²⁸ Papadopulos, *Versuch einer Genealogie*, αρ.38, 39, 40.

από τη Σερβία. Τότε ο πατέρας της Ειρήνης, ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης, *κεκίνηκε τὸν βασιλέα πρεσβείαν πρὸς τὸν Κράλην ποιήσασθαι περὶ τε καταστάσεως ἄλλης τῶν Ρωμαϊκῶν πραγμάτων καὶ περὶ τῆς Καισαρίσεως, ὅπως ἀναγκάσῃ ταύτην οἴκαδε ἐπανιέναι. Τότε τοίνυν ἀπεστάλην κἀγὼ πρέσβυς ἐς Κράλην σὺν τε ἄλλοις καὶ τῶ ἀδελφῶ αὐτῆς...*(1. 374. 19 κ.ε.)

Αυτό είναι και το μοναδικό ταξίδι που φαίνεται πως έκανε ο Γρηγοράς και τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις περιγράφει τόσο στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του όσο και σε δυο επιστολές του, προς το λόγιο Ανδρόνικο Ζαρίδη και προς κάποιον Αθανάσιο²⁹. Ο Γρηγοράς παρουσιάζει τη Θράκη ως μια περιοχή έρημη και εκτεθειμένη στις επιδρομές των Σκυθών (Μογγόλων), άρα και επικίνδυνη για ταξιδιώτες, ενώ ανάμεσα σε περιγραφές που αποτελούν κλισέ για την επιστολογραφία, διακρίνεται ως πραγματικός ο φόβος για την επιδρομή βαρβαρικών φύλων σε μια περιοχή, της οποίας οι εναπομείναντες κάτοικοι είχαν λησμονήσει από καιρό την ελληνική γλώσσα³⁰.

Η αποστολή στέφθηκε με επιτυχία. Η πρεσβεία έφτασε στη Σερβία, όπου και παρέμεινε δέκα ημέρες. Οι συζητήσεις για τις σχέσεις Βυζαντινών-Σέρβων δεν περιγράφονται, όμως ο Γρηγοράς αναλώνεται στην περιγραφή της παραμυθίας που προσέφεραν στη χήρα του Ιωάννη, αλλά και σε μια καθόλου κολακευτική εικόνα των «Τριβαλλών» (Σέρβων), για να καταλήξει ότι τελικά είναι ευτυχής που δε γεννήθηκε βάρβαρος, αλλά Έλληνα³¹. Τέλος, αναφέρεται στην επάνοδο της Ειρήνης στη Θεσσαλονίκη, όπου έπρεπε να φροντίσει τα της ταφής του συζύγου της, σύμφωνα με τη δική του τελευταία επιθυμία.

Ο εμφύλιος μεταξύ Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου και Ανδρονίκου Γ΄ -οι συνέπειές του για το Γρηγορά

Το 1321 ξέσπασε ο εμφύλιος πόλεμος³² μεταξύ του γηραιού αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ και του εγγονού του Ανδρονίκου Γ΄, ο οποίος έληξε οριστικά το 1328, με τη νίκη του δευτέρου, αλλά και με πολλές απώλειες της ήδη συρρικνωμένης αυτοκρατορίας³³.

²⁹ *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.374.10 —1.383 και Leone, *Epistulae*, 32a, 32b. Το κείμενο των δυο επιστολών είναι πανομοιότυπο, διαφορετικό όμως είναι το προοίμιό τους.

³⁰ Α. Καρπόζηλος, Ταξιδιωτικές περιγραφές και εντυπώσεις σε επιστολογραφικά κείμενα, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο» Αθήνα 1993, σσ. 529-531.

³¹ Leone, *Epistulae* II, 32^a, 242-3: τὸ γ' ἐαντὸν μακαρίζειν ἐκθύμως, ὅτι μὴ βάρβαρος ἀλλ' Ἕλληνα γενήσεται.

³² Υποκινητές του εμφυλίου ήταν ο Συργιάννης Παλαιολόγος, ο Θεόδωρος Συναδηνός, ο Αλέξιος Απόκαυκος και ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Για τις συνθήκες υπό τις οποίες έγινε η συνωμοσία και η στάσις βλ. Κ. Κύρρη, *Το Βυζάντιο κατά τον ΙΔ΄ αιώνα. Η πρώτη φάσις του εμφυλίου πολέμου και η πρώτη συνδιαλλαγή των δυο Ανδρονίκων (20. IV- φθινόπωρον 1321)*, Λευκωσία 1982, σσ. 1-49.

³³ Ο εμφύλιος γνώρισε τρεις φάσεις: α. Απρίλιος 1321-Ιούνιος 1321 (συνθήκη Ρηγίου) β. χειμώνας 1321- Ιούλιος 1322 (συνθήκη Επιβατών) και γ. Οκτώβριος 1327-Μάιος 1328 (οριστική επικράτηση του Ανδρονίκου Γ΄). Για τα γεγονότα του εμφυλίου αλλά και τη στρατιωτική και πολιτική κατάσταση αυτής της περιόδου βλ. Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II, 1282- 1328*, Harvard 1972, σσ. 284- 300. Για την οικονομική εξαθλίωση στην οποία περιήλθαν οι αγρότες της Μακεδονίας και της Θράκης την περίοδο αυτή εξαιτίας του εμφυλίου και της

Τη νύχτα της 23^{ης} προς 24^{ης} Μαΐου 1328 ο νεαρός Ανδρόνικος Γ΄ εισήλθε με το στρατό του στην Κωνσταντινούπολη και στο παλάτι των Βλαχερνών και πήρε την εξουσία στα χέρια του, ενώ ο παππούς του έγινε αργότερα (τον Ιανουάριο του 1330) μοναχός με το όνομα Αντώνιος. Στα 1328 εξάλλου, ο Θεόδωρος Μετοχίτης αναγκάστηκε να εξοριστεί για δυο χρόνια στο Διδυμότειχο, ενώ τον ίδιο καιρό ο Γρηγοράς βίωσε ακόμα μια απώλεια : το θάνατο του γηραιού θείου του Ιωάννου, επισκόπου Ηρακλείας Πόντου: *τὸν δὲ μέγα λογοθέτην τὸν Μετοχίτην ὑπερόριον πέμψαι εἰς Διδυμότειχον...ἐν τούτοις καὶ Ἰωάννης ὁ ἐμὸς μετὰ γε θεὸν κηδεμὼν ἀποβρέφους φανείς, ὁ πρὸς μητρὸς θεῖος ἐμοί, εἰς βαθὺ γῆρας ἐληλακῶς καταλύει τὸν βίον...*³⁴

Ασφαλώς και ο ίδιος ο Γρηγοράς , ως ευνοούμενος του Ανδρονίκου Β΄ περιέπεσε σε δυσμένεια. Ο ίδιος μιλά για δήμευση της περιουσίας του, ενώ αποδίδει το γεγονός ότι δεν εξορίστηκε στη δική του αποστασιοποίηση έναντι των πολιτικών πραγμάτων ως στάση ζωής³⁵ . Στην *Ρωμαϊκή του Ιστορία* αναφέρεται με αποτροπιασμό στη συμπεριφορά που επέδειξαν οι οπαδοί του νεαρού Ανδρονίκου στον έκπτωτο μονάρχη. Μέσα σε όλη αυτήν την επίδειξη δυνάμεως **μόνος ὁ μέγας δομέστικος ὁ Καντακουζηνὸς ἄχραντον διετήρησε λαιδορίας καὶ γνώμην καὶ γλώττην καὶ ἦθος πρὸς τε τὸν βασιλέα καὶ ὅσοι τῆς προσούσης ἐξέπεσον δόξης. Οἱ δ' ἄλλοι καθάπερ ἄκρατον πεπωκότες τὴν τοῦ καιροῦ περιπέτειαν μεθούση γνώμη πρὸς τὰς ἐνεστῶσας τύχας ἐχρήσαντο**³⁶.

Πρόκειται για την αρχή μιας νέας φιλίας, την οποία πιστοποιεί-εκτός από πληθώρα επιστολών που απευθύνονται στο μεγάλο δομέστικο- και το Προοίμιο στο ερμηνευτικό έργο του Γρηγορά σχετικά με το «*Περὶ ἐνυπνίων*» του Συνεσίου , αφιερωμένο κατά πάσα πιθανότητα στον Καντακουζηνό³⁷. Στο Προοίμιο ο αποδέκτης του έργου επαινείται ως φιλομαθής και άνθρωπος στον οποίον *ἡ φύσις τὸ κρεῖττον εἴλετο*³⁸. Το ίδιο βιβλίο πιθανότατα έδωσε ο ίδιος ο Γρηγοράς στο Γρηγόριο τον Παλαμά, μεταξύ των ετών 1326 και 1329, προκειμένου να το μεταφέρει στο φίλο του Ιωσήφ Φιλόσοφο ή Ρακενδύτη, στη Θεσσαλονίκη. Εντούτοις, ο Ιωσήφ πέθανε στα 1330 και ο Γρηγόριος ο Παλαμάς παρέδωσε το βιβλίο του στον τότε μαθητή (και κατοπινὸ αντίπαλό του) Γρηγόριο Ακίνδυνο³⁹, με την προτροπή «*δέξαι λόγους ὧν ἦρας*»⁴⁰. Αποτέλεσμα αυτής της πρώτης προσέγγισης με το συγγραφικό έργο του Γρηγορά ήταν η αρχή μιας αλληλογραφίας από την πλευρά του Ακινδύνου , με μια επιστολή του στο θέρος του 1332, στην οποία μνημονεύεται και ο θάνατος του

καταλανικής εκστρατείας βλ. Αγγελική Λαΐου, *Η αγροτική κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 2001, σσ. 232-3.

³⁴ *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1. 428-429 .

³⁵ Leone, *Fiorenza*, 64, 199- 203: *δεδήμευται μὲν οὖν καὶ αὐτὸς τὴν οὐσίαν, οὐκ ἐξωστράκιται δὲ, μετριωτέρας τῆς τιμωρίας αὐτοῦ καταψηφισθείσης, τῷ γε μὴ ἐθέλῃν τοῖς πολιτικοῖς ὀπίσσωτε ἐνέχεσθαι πράγμασιν, ἀλλ' αἰεὶ τῆς ἡσυχίας εἶναι μάλα ἐραστής.*

³⁶ *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.432.5-1. 432.10.

³⁷ I. Ševčenko, «Some Autographs», *ZRVI* 8/2 (1964), 439.

³⁸ PG 149 cols. 521- 530.

³⁹ Beyer, *Antirrhetika I*, σσ. 30-31

⁴⁰ Leone, *Nicephorī Gregorae Epistulae* II, 1982, σσ. 390-1.

Ιωσήφ Ρακενδύτη και το βιβλίο που ο Παλαμάς ενεχείρισε στον Ακίνδυνο. Μεταξύ άλλων αναφέρει και ένα *θέατρο σοφῶν* της Θεσσαλονίκης –στους οποίους συγκαταλεγόταν και ο αλληλογράφος του Γρηγορά Βαλσαμών- που υποδέχονταν με θαυμασμό τα συγγραφικά επιτεύγματα του Γρηγορά⁴¹.

Είναι βεβαιωμένο από τον ίδιο τον Γρηγορά ότι μέχρι και το θάνατο του Ανδρονίκου Β΄, ο Γρηγοράς τον επισκεπτόταν *παραμυθίας ἔνεκα* κάθε τρεις ή τέσσερις ημέρες, παρουσία και άλλων οικείων του έκπτωτου μονάρχη και μάλιστα της θυγατρὸς του Σιμωνίδος (1.461.8-19)

Στις 13 Φεβρουαρίου 1332, ο Ανδρόνικος Β΄ πέθανε· ακριβῶς ένα μήνα αργότερα πέθανε και ο πιο πιστός φίλος του Θεόδωρος Μετοχίτης, στη μονή της Χώρας, ως μοναχός με το όνομα Θεόκλητος. Η απώλεια των δυο προστατών του γέμισε το Γρηγορά με θλίψη και απελπισία, η οποία με γλαφυρότητα καθρεφτίζεται σε επιστολή του προς το μοναχό Αθανάσιο Παλαιολόγο⁴².

Τα χρόνια της δυσμένειας της αυτοκρατορικής αυλῆς στο πρόσωπο του Γρηγορά δε διήρκεσαν πολύ. Ο ίδιος αναφέρεται και στη δυσμένεια και στην αποκατάστασή του στο έργο του *Φλωρέντιος ἢ περὶ σοφίας*. Εκεί, μιλώντας για την προσπάθεια του Ξενοφάνους-Βαρλαάμ και των οπαδῶν του να καταστρέψουν τη φήμη του, λέει πως αυτοί είχαν σύμμαχό τους τις δεινές για τον ίδιον περιστάσεις, μέσα στις οποίες συγκαταλέγει και την ασθένεια του άλλοτε ενδόξου Μητροδώρου -Μετοχίτη:

Σύμμαχος δ' ἐς τὰ μάλισθ' ἡμῖν καὶ ὁ νῦν ἔσται καιρὸς· οὔτε γὰρ τις αὐτῶ ῥοπὴ πρὸς τῶν νῦν ἡγεμόνων καὶ στρατηγῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ αὐτὰ τῆς φιλοτιμίας ἔσβη διὰ τὴν λύπην αὐτῶ, ἦν τε αἱ τοῦ χρόνου συνήλασαν τύχαι καὶ περιπέτειαι καὶ ἦν τοῦ Μητροδώρου νόσος ἐπήνεγκε⁴³...

Μετά τη νίκη του κατά του Βαρλαάμ κατά τη δημόσια αντιπαράθεσή τους το χειμῶνα του 1331-32, ο Γρηγοράς στηρίχθηκε-όπως ἤδη προαναφέρθηκε- στο νέο προστάτη και φίλο του, μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό. Απόδειξη της μεταξύ τους φιλίας, αποτελούν οι 21 επιστολές σε σύνολο 159, οι οποίες απευθύνονται στο μεγάλο δομέστικο, ἄρα χρονολογούνται πριν από το 1341 (π.χ. η 77 και η 83 χρονολογούνται ανάμεσα στα ἔτη 1326 και 1329) και καταδεικνύουν πως τα δυο πρόσωπα δέθηκαν με τα δεσμά μιας τέτοιας φιλίας, ὥστε η μετέπειτα (μετά το 1347) εχθρότητα μεταξύ τους με αφορμή την ησυχαστική ἔριδα, να αποτελέσει πλήγμα για τον ίδιο το Γρηγορά και να προκαλέσει κατάπληξη και στον

⁴¹ ὁ.π., σελ. 390, 15-18.

⁴² ὁ.π. σσ. 282-287, επιστολή 108, στ. 90-93 : *καὶ εἰ μὲν τοῦ θειοτάτου βασιλέως ἀπηλλαγτός ὁ χρηστός ἡμῖν ἐκαρτέρει γείτων, ἦν ἂν πως τὸ πάθος κουφότερον· ἀλλ' ὡς ἔοικε δεῖξαι κάκεῖνος βουλόμενος ψυχὴν καὶ πνοὴν τῶν Ῥωμαίων τὴν βασιλέως ἐμφάνειαν, πρῶτος αὐτὸς ἠκολούθει κατόπιν ἐκείνου θανάτου.*

⁴³ Leone, *Fiorenzo*, σσ. 491-495.

περίγυρό του, κατά τη μαρτυρία του Αγαθάγγελου στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* (3. 53.21-3.54.4) :

ἀλλὰ με τις ὑπέσαινεν ὁμως ἐλπίς , μεμνημένον τῆς πρὸς σε τοῦ βασιλέως φιλίας καὶ τῶν νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν ὁμιλιῶν ἐκείνων, ὁποίας ἐκ πόθου καὶ φλεγομένης ψυχῆς ἐποιεῖτο πρὸς σε, καὶ πρὶν ἐς τὸν βασιλεῖον αὐτὸν ἀναχθῆναι θρόνον, καὶ ὅπως τῆς σῆς ἐξήρητο μὲν καὶ γλώττης καὶ γραφῆς, ἀφθονωτέρους δ' αὐτὸς τοὺς ἐντεῦθεν ἐτρύγα καρπούς...

Το διδασκαλεῖον του Γρηγορά και η συγγραφική του δραστηριότητα στη δεκαετία του 1330

Ο Γρηγοράς, ὄντας ο μόνος γνώστης της επιστήμης της Αστρονομίας στην Κωνσταντινούπολη μετά τον θάνατο του Μετοχίτη, ἔδειχνε την ανησυχία του για την επιστήμη αυτή στα τέλη του 1332 ή αρχές του 1333, στην προαναφερθείσα επιστολή του προς τον Μιχαήλ Καλοειδά:

(επιστολή 103, στ. 93-96) : *ἰδοὺ γὰρ καὶ τὴν ἀστρονομικὴν ἐπιστήμην, εἴτε ῥαθυμία τῶν βοηθεῖν δυναμένων εἴτε τινῶν βασκανία Τελχίνων ἐς τὰς ἐσχάτας συνήλασε νόσους καὶ ὅσον οὐδέπω πρὸς τὸ μηκέτ' εἶναι ζωνωθήσειν ὑπισχνεῖται τελέως.*

Ἐχοντας βεβαιωμένη προηγούμενη διδασκαλική πείρα, ὡς διδάσκαλος των τέκνων του Μετοχίτη, ο Γρηγοράς αναφέρει σε ἄλλη επιστολή του προς τον Καλοειδά ὅτι- ὕστερα ἀπὸ παρακλήσεις συνανθρώπων του- ἀνοίξε **διδασκαλεῖον**, με στόχο τη διάσωση της ελληνικῆς παιδείας και δη της **τετρακτύος** των μαθημάτων:

(επιστολή 114, στ. 62-67) : *διὰ τοι τοῦτο καὶ διδασκαλεῖον αὐτὸς ἀνέφρα καὶ κόποις ἐκδέδωκα ἑμαυτὸν «ἐκὼν ἀέκοντι γε θυμῶ», δυσωπηθεὶς μὲν πως, ὡς εἴρηται, καὶ τὰς τῶν ἐκάστοτε προσιόντων ἰκετείας...*

Με δεδομένη τη διδακτικὴ εμπειρία του Γρηγορά σε μαθητές ὅπως ο Νικηφόρος Μετοχίτης και η αδερφή του, Ειρήνη, εἶναι εὐλόγο να υποθέσουμε πως το διδασκαλεῖο του Γρηγορά λειτούργησε ἐπὶ Ανδρονίκου Β΄, πράγμα που μαρτυρεῖ ο Γρηγοράς στο «Φλωρέντιο», αφού εκεί αναφέρει ὅτι, μετὰ την πτώση του Ανδρονίκου Β΄, ἐκτὸς ἀπὸ τη δήμευση της περιουσίας του, ἀναγκάστηκε να χάσει τόσο τους φίλους, ὅσο και τους μαθητές του:

ἐνθεν τοι καὶ αὐτὸς ἔκ τε τῆς τῶν φίλων ἀποβολῆς πλείστην ἐν ἑαυτῷ τὴν λύπην ἀθροίσας, αἰρεσιώτας μὲν ἐκείνους καὶ φοιτητὰς ἅπαντας χαίρειν εἰπὼν ἐς ἐκούσιον τοῦ λοιποῦ τὴν γλῶτταν καθῆκε δεσμόν, «νῦν ἐμοὶ» φήσας «ἀνάγκη σιγᾶν, ὅτ' ἄωρία μακρὰ τοῦ λέγειν ἐπιπολάζει⁴⁴».

Δε γνωρίζουμε πότε ξαναλειτούργησε το διδακτήριο του Γρηγορά, εικάζουμε ὁμως πως τα δύσκολα χρόνια για το Γρηγορά ἦταν η διετία 1328-1330, τα χρόνια δηλαδή

⁴⁴ Leone, *Fiorenzo*, σελ. 64, 203- 208.

της εξορίας του Μετοχίτη . Πάντως, περιγράφοντας το χειμώνα του 1331-2, παραμονές της δημόσιας αναμέτρησής του με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό, ισχυρίζεται πως εκείνο που κινητοποίησε το φθόνο του Καλαβρού εναντίον του ήταν η μεγάλη του φήμη ως διδασκάλου και το γεγονός ότι *ἦνθει τῶν φοιτητῶν ὁ χορός*⁴⁵. Συνεπώς δε διήρκεσε πολύ η απομόνωση του Γρηγορά.

Είναι φανερό από το επιστολογραφικό έργο του Γρηγορά πως η επαναλειτουργία του διδασκαλείου του σχετίζεται άμεσα με τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό , ο οποίος αναδείχθηκε σε γενναιόδωρο χορηγό του σχολείου περί το 1332 όπως αποδεικνύει επιστολή του Γρηγορά προς εκείνον : (επ. 120, στ. 25-26) *οὕτω καὶ σε τὸν τῶν ἡμετέρων διδασκαλείων ταμίαν καὶ χορηγὸν ἀξιοῦμεν πράττειν ἐν τῷ παρόντι...* Άλλωστε προς τον μεγάλο δομέστικο απευθύνει ο Γρηγοράς και πληθώρα άλλων επιστολών, στις οποίες ο Καντακουζηνός αποκαλείται *τῶν λόγων εὐμενῆς διὰ βίου καὶ φίλος ὁμοῦ καὶ προστάτης* (επ. 41, στ. 122), ενώ ο Γρηγοράς εκφράζει σε άλλη του επιστολή ότι ο Καντακουζηνός θα κερδίσει αθάνατη φήμη, αφού σε μια εποχή που τα *θέατρα* των σοφών κινδύνευαν να σιγήσουν και να μείνουν *ἄφωνα τὰ τῶν λόγων μουσεῖα* , εκείνος *ἐπικουρίαν φέρων αὐτὸς καθάπερ παλάμην ἀντίπαλον ἀνθιστᾶς τῇ αὐτοῦ δυναστείᾳ, ὅσον ἐφικτόν. Ἰλεως ἐπόπτης αὐτοῖς καθιστάμενος* (επ. 57, στ. 58-61) . Παρόμοιες εκφράσεις ευρίσκονται και στις επιστολές 122 και 126⁴⁶. Εξάλλου, η προσέγγιση που έκανε ο Γρηγοράς προς τον μεγάλο δομέστικο χρονολογείται πριν το 1330, εφόσον στη μεταξύ τους αλληλογραφία υπάρχει επιστολή που χρονολογείται το 1330 (επ.77), στην οποία μνημονεύεται ως προσφάτως θανών ο Ιωσήφ Φιλόσοφος ή Ρακενδύτης.

Εκτός της τετρακτύος (Αριθμητική, Γεωμετρία, Μουσική, Αστρονομία), από την οποία ο Γρηγοράς έδειχνε σαφή προτίμηση και ζήλο στην Αστρονομία, στο διδασκαλείον του δίδασκε και τα αντικείμενα του trivium (ρητορική, φιλοσοφία-λογική και γραμματική) ` μνημονεύονται διαλέξεις του περί της Λογικής και των Φυσικών του Αριστοτέλους , όπως καταδεικνύει η επιστολή 111 προς τον μαθητή του Αβαλάντη⁴⁷ . Άλλωστε, μπορεί ο Γρηγοράς ως λάτρης του Πλάτωνα και των νεοπλατωνικών θεωριών να ασκεί έντονη κριτική στον Αριστοτέλη (τόσο στο έργο του «Φλωρέντιος» , όσο και στους Αντιρρητικούς του Λόγους), ωστόσο η Λογική του Αριστοτέλη ήταν από τα πιο σημαντικά μαθήματα του trivium⁴⁸.

⁴⁵ ό.π., σελ. 76, 475-480.

⁴⁶ Επιστολή 122, 89: *κοσμήσαι λόγους δηλαδή και πόλεις και φυλάς και δήμους* . Επιστολή 126, στ. 30-33: *τὸ δὲ καὶ τὴν τῶν λογίων ἅμα καὶ στρατιωτῶν αἰρεῖσθαι ἐπιτροπήν καὶ τὸ τὰς σωστικὰς τῶν τε λόγων καὶ ὄπλων ἐλπίδας ἐν τῇ σῆ δεξιᾷ ταμειεῖν καὶ διακυβερνᾶν εἰς τὸ δέον*. Επιστολή 130, 37-39 : *αἰσαι Στοαὶ καὶ Ακαδημαῖαι καὶ λόγοι καὶ σεμνοὶ Μουσῶν χοροὶ, οὓς αὐτὸς νεκρομένους ἀνέρρωσας...*

⁴⁷ 111, 6-9 : *ἔλθε τῆς ἡμετέρας ὑποσχέσεως, εἰ βούλει μεθέξων. Εἰσὶ γὰρ οἱ νῦν ἀκροῶνται τῆς Φυσικῆς παρ' ἡμῶν ἀκροάσεως τῆς Ἀριστοτέλους καὶ πρὸς γε δὴ τῆς ὅλης ἀνελλιπῶς λογικῆς πραγματείας ἐκεῖνου*. Βέβαια η διδασκαλία της αριστοτελικής φιλοσοφίας υπήρξε μάλλον συνέπεια της πολεμικής κατά του Βαρλαάμ, καθώς είναι σαφής η προτίμηση του Γρηγορά για την πλατωνική διδασκαλία.

⁴⁸ Γι' αυτό άλλωστε ο Αριστοτέλης ήταν από τους αρχαίους συγγραφείς που αντιγράφηκαν περισσότερο από κάθε άλλον και, όπως επισημαίνει η Κοτζάμπαση, ήταν τόσο μεγάλη η παραγωγή χειρογράφων με τα έργα του, ώστε να συγκρίνεται μόνο με τη Βίβλο και τα έργα του Χρυσοστόμου

Εκτός του Αβαλάντη, μαθητές του Γρηγορά στο διδασκαλείον του υπήρξαν ο μοναχός, αστρονόμος και αντίπαλος του Παλαμά Ισαάκ Αργυρός⁴⁹ και πιθανόν ο Νικόλαος Λαμπηνός, ο οποίος από τη Θεσσαλονίκη αποστέλλει μια επιστολή προς το Γρηγορά, εξαιρώντας την παιδεία του και νοσταλγώντας τις ημέρες που και ο ίδιος ήταν κοντά του στην Κωνσταντινούπολη, όταν τὰ σὰ θαυμάζων οὐ διέλιπον ἀγωνίσματα⁵⁰. Ακόμα, από το επιστολογραφικό έργο συμπεραίνουμε πως μαθητής του ήταν και ο πρωτονοτάριος Πεπαγωμένος, στον οποίον ο Γρηγοράς αποστέλλει μια επιστολή για να του επιλύσει απορίες σχετικές με χωρίο του Αίλιου Αριστείδη⁵¹.

Άλλος μαθητής του Γρηγορά φαίνεται πως υπήρξε και ο Δημήτριος Καβάσιλας, παραλήπτης τεσσάρων επιστολών (65, 66, 148 και ίσως και 74), αρχικά φίλος και μετέπειτα (μετά το 1351) εχθρός του δασκάλου του, εφόσον ανήκε στην παλαμική μερίδα. Η σχέση της μαθητείας δε διαφαίνεται στις προαναφερθείσες επιστολές, γίνεται όμως φανερή στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Εκεί ο Γρηγοράς βλέποντας τον εχθρικό πλέον Δημήτριο Καβάσιλα να τον επισκέπτεται στη Μονή της Χώρας και ενώ ο ίδιος είναι έγκλειστος εκεί μετά τη Σύνοδο του 1351, αναφωνεί:

(2.1051. 5-12): *Πῶς ὁ τὰ πλεῖστα φθεγξάμενος οἶκος ἄφθογγος ἐξαίφνης κατέστη; καὶ πῶς αἱ τῶν ἀεὶ προσιόντων ἄλλοτ' ἄλλων σοφῶν συναυλίας καὶ λογικαὶ πανηγύρεις καὶ τὰ σεμνὰ τῶν ἀγώνων ἐκεῖνα παλαίσματα φροῦδα γέγονεν ἐν βραχεῖ; Καὶ πῶς οἱ τῶν **μαθηματικῶν πηγῶν** ἀταμίευτοι ῥύακες νῦν ἀταμίευτα σιγῶσαν τὴν ἐρημίαν ἠλλάξαντο; καὶ πῶς οἱ τῶν πολλαχόθεν **ἀποριῶν καὶ λύσεων τῆς ἀστροθεάμονος σοφίας** διάυλοι νῦν ἐν τοῖς τῆς λήθης ἐκρύβησαν τάφοις;*

Ακόμα ένας μαθητής του Γρηγορά ήταν ο γιος του μεγάλου λογαριαστή Κωκαλά, όπως καταδεικνύει η επιστολή 101 του προς τον Κωκαλά, όπου ο Γρηγοράς προσπαθεί να καθησυχάσει τον προφανώς ανήσυχο πατέρα για την επίδοση του γιού του⁵².

βλ. Σοφία Κοτζάμπαση, «Aristotle's Organon and its Byzantine Commentators» *Princeton University Library Chronicle* 65 (2002), 51-62, κυρίως σελίδα 55, υποσ. 15 και 16 όπου η Κοτζάμπαση αναφέρεται στα αριστοτελικά χειρόγραφα που σχετίζονται με τον Γρηγορά και κυρίως αφορούν στη Λογική και στα Φυσικά του Αριστοτέλη, άρα κατά πάσα πιθανότητα σκοπό είχαν να εξυπηρετήσουν πρωτίστως τις ανάγκες της σχολής του.

⁴⁹ Βλ. PLP 1285. Τη μαθητεία του κοντά στον Γρηγορά μαρτυρεί μια σημείωση στον κώδικα *Vaticanus graecus* 176, όπου έχει διαβαστεί *διορθώσατο δὲ ταῦτα οὐχ ὁ φιλόσοφος Γρηγορᾶς ἀλλ' ὁ μαθητευθεὶς αὐτῷ Ἰσαάκ μοναχὸς ὁ Ἀργυρὸς*, βλ. Mercati G., *Notizie*, σελ. 229, σημείωση 6.

⁵⁰ Leone, *Epistulae*, 411, επιστολή 17, στ. 5-8.

⁵¹ ὁ.π., σελ. 27, επιστολή 4, στ. 2 : **φοιτητῶν τε καὶ ἐταίρων ἄριστε**. Η επιστολή αυτή είναι μια «διάλεξη» καθηγητή προς τον μαθητή του (και νυν διδάσκαλο, βλ. στ. 176 κ.ε.) πάνω σε έναν ρήτορα πολύ δημοφιλή την εποχή εκείνη, τον οποίο σίγουρα δίδασκε και ο Γρηγοράς στο διδασκαλείο του βλ. στο συλλογικό τόμο του Felipe Hernández Muñoz *La Tradición y la Transmisión de los oradores y retóres griegos*, Berlin 2012, το κεφάλαιο της Pérez- Martín Inmaculada, «Elio Aristides en el Monasterio de Cora», σσ. 213- 238. Η Pérez καταλήγει πως μέσα στο διδασκαλείο της Χώρας υπήρχε στον καιρό του Γρηγορά μια βιβλιοθήκη απαράμυλλη σε ποσότητα και ποιότητα χειρογράφων, από τα οποία δεκάδες περιείχαν έργα του Αίλιου Αριστείδη.

⁵² Κάτι αντίστοιχο κάνει ο Γρηγοράς και στην επιστολή 25 τον Μετοχίτη, όπου εκθέτει τα της επίδοσέως του γιου του Μετοχίτη, Νικηφόρου. Αξιοσημείωτο είναι πως από τις συμβουλές προς τους ανήσυχους γονείς ο Γρηγοράς επισημαίνει την αξία του επαίνου, καθώς και τις επιβλαβείς συνέπειες μια αυστηρής συμπεριφοράς προς τον μαθητή. Οι απόψεις του προσιδιάζουν με αυτές των πολύ

Τέλος, ο Κουρούσης υποστήριξε ότι μαθητής του Γρηγορά υπήρξε και ο μετέπειτα επίσκοπος Σηλυβρίας Φιλόθεος, με αφορμή την 3^η επιστολή της εκδόσεως Leone, της οποίας αποδέκτης είναι –σύμφωνα με τα πειστικά επιχειρήματα του Κουρούση-ο Φιλόθεος⁵³.

Δυστυχώς, η εκτενής αλληλογραφία του Γρηγορά δεν παρέχει περαιτέρω πληροφορίες για τον τρόπο ή το χρόνο λειτουργίας του διδασκαλείου του και σίγουρα το γεγονός ότι η φήμη του Γρηγορά ξεπέρασε τα όρια της Βασιλεύουσας δεν ήταν συνέπεια μόνο της λειτουργίας του διδασκαλείου του⁵⁴, αλλά και της διαμάχης και νίκης του με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό και του συγγραφικού του έργου. Δε γνωρίζουμε μέχρι τότε λειτούργησε το διδασκαλείον του Γρηγορά. Εντούτοις, θεωρούμε ότι πιθανόν ατόνησε η λειτουργία του, μετά την εμπλοκή του στην παλαμική έριδα το 1347, η οποία τον απορρόφησε ολοκληρωτικά και σήμανε και στροφή του συγγραφικού του έργου προς τη Θεολογία και τη δογματική.

Βαρλαάμ ο Καλαβρός

Το καλοκαίρι του 1332 ο Γρηγοράς έχει πλέον κερδίσει μεγάλη φήμη και από την αντιπαράθεσή του με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό. Ο Βαρλαάμ-κατά την αφήγηση του Γρηγορά στη Ρωμαϊκή Ιστορία του-ήρθε από την Ιταλία στο Βυζάντιο *ράκος Ρωμαϊκόν ύποδὸς καὶ Βαρλαάμ ἐαυτὸν ὀνομάσας. οὗτος ἤσκητο μὲν καὶ τὴν Λατίνων δογματικὴν σοφίαν· ἐγέυσατο δ' οὖν καὶ τῆς θύραθεν τῶν Ἑλλήνων, εἰ καὶ μὴ ὡς ἐκεῖνος ᾤετο, ἀλλ' οὖν μετριῶς καὶ ἄκρῳ (τὸ τοῦ λόγου) δακτύλῳ*⁵⁵. Καταγόμενος πιθανότατα από ελληνική οικογένεια της Καλαβρίας που είχε διατηρήσει την ορθόδοξη πίστη της και έχοντας λάβει μια αξιόλογη μόρφωση, ο Βαρλαάμ θα πρέπει να βρισκόταν ήδη στην Κωνσταντινούπολη πριν το 1330, έχοντας πιο πριν παραμείνει για κάποιο χρονικό διάστημα αρχικά στην Άρτα και έπειτα στη Θεσσαλονίκη⁵⁶. Στην Κωνσταντινούπολη έτυχε της επιδοκμασίας των ευγενών, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Ιωάννης Καντακουζηνός⁵⁷, αλλά και ο αυτοκράτωρ

μεταγενέστερων διαφωτιστών και δημιουργούν το προφίλ ενός δασκάλου υπομονετικού και αγαπητού προς τους μαθητές του.

⁵³ Σταύρος Κουρούσης, «Βιβλιοκρισία», *ΕΕΒΣ* 45 (1981-2), σελ.610.

⁵⁴ Στο διδασκαλείον απόδίδει τη φήμη του Γρηγορά που ξεπέρασε τα όρια της Βασιλεύουσας και έφτασε ως και την Κύπρο η Mergiali, *L' Enseignement*, σελ. 81. Ο ίδιος ο Γρηγοράς στο έργο του «Φλωρέντιος» αναφέρεται στον Νικαγόρα (δηλαδή στον εαυτό του) υποστηρίζει ότι οι φοιτητές του πολλαπλασιάστηκαν μετά τη φήμη που κέρδισε από τη διαμάχη του με τον Βαρλαάμ: *Ἡ γὰρ φήμη πάλοι ρέουσα τοῦ Νικαγόρου μετὰ δόξης ὅτι πλείστης καὶ λαμπρᾶς, μὴ ὅτι διὰ τῆς Ἑλλάδος ὅπη πλείστος ἦνθει τῶν ἐκεῖνου φοιτητῶν ὁ χορὸς, ἀλλὰ καὶ εἴ τινες ὡς πορρωτάτω ταύτης οἰκοῦντες τῆς Ἑλλήνος εἶεν σοφίας καὶ γλώττης ...Leone, Fiorenzo, στ. 475- 479.*

⁵⁵ *Ρωμαϊκή Ἱστορία* 1.555.10- 1.555.14.

⁵⁶ Τούτο φαίνεται και στον *Φλωρέντιο*, Leone, *Fiorenzo* σελ.65, στ. 219-224.

⁵⁷ Πολύ αργότερα, όταν ο ίδιος ο Γρηγοράς είχε ήδη εμπλακεί στην ησυχαστική έριδα, κατηγορήσε τον Καντακουζηνό για τη φιλοξενία και τις τιμές που επεφύλαξε στον «ξένο αλαζονικό επήλυδα» βλ. *Ρωμαϊκή Ἱστορία* 2. 922. 20 κ.ε. Εξάλλου και η επιστολή 83 προς τον Καντακουζηνό (16-21 και 34-

Ανδρόνικος Γ'. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε μια πρώιμη αλληλογραφία του με τον Παλαμά διαφαίνεται η φιλική σχέση μεταξύ τους, ενώ ο Παλαμάς εξέφραζε και το θαυμασμό του προς τον Ακίνδυνο για τη σοφία του Βαρλαάμ⁵⁸.

Στο επιστολογραφικό corpus του Γρηγορά σώζεται μια επιστολή που απευθύνεται τῷ σοφῷ Βασιλείῳ⁵⁹, ενώ στον κώδικα Vaticanus graecus 1085 του 14^{ου} αι. επιγράφεται τῷ σοφῷ Βαρλαάμ⁶⁰. Πιθανότατα, παραλήπτης της επιστολής ήταν ο Καλαβρός. Ως προς το περιεχόμενό της η επιστολή αποτελεί μια πραγματεία περί φιλίας, ενώ διαφαίνεται μεταξύ των ιστορικών παραθεμάτων και των ρητορικών τόπων, η διάθεση του Γρηγορά να σχετιστεί φιλικά με τον αποδέκτη του :

(επ. 109, στ. 47-51) ὥστε μοι καὶ τῇ σῇ μετὰ τοιαύτης συνέσεως τεθαρρηκότι φιλία, οὐκ ἂν οὐδ' ἐπίδοξον γένοιτο ποτε μέμψασθαι αὐτὸν ἐμαυτῶ· ἔπεισε γὰρ με τὸ τῆς σῆς γνώμης εἰλικρινές ἐξ αὐτῆς ἀρχῆς ὡς δι' ἐνόπτρου βεβαιότερον ὅσα γε εἰς φιλίαν ἡμῶν τὸν ἐξ ἀρχῆς τεκμαίρεσθαι χρόνον.

Μολαταυτά, η συνέχεια απέδειξε ότι γρήγορα η φιλική διάθεση μετατράπηκε σε έχθρα απέναντι στον αλαζονικό λατίνο αντίπαλό του κι αυτό έγινε πριν ακόμη φτάσει ο Βαρλαάμ από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη. Πιθανότατα η επιστολή 60 της εκδόσεως Leone, η οποία επιγράφεται «τῷ βασιλικῷ ἰωάννη», να είναι μια ακόμη επιστολή προς τον Βαρλαάμ. Εκεί, μεταξύ άλλων ο Γρηγοράς ρητά αναφέρει πως μετάνιωσε που ζήτησε φιλία εκεί που δεν υπήρχε, ενώ αναρωτιέται για ποιο λόγο ο αλληλογράφος του αξίωσε να γίνει κριτής των δικών του έργων, δίχως κανείς να του το ζητήσει. Εν τέλει ο Γρηγοράς εξοργισμένος με τη δολιότητά του τον προκαλεί:

(επ. 60, στ. 60-61) ἐπεὶ δ' ἐρήμην ἠγωνίσω κατὰ τοῦ μου γράμματος, ἀγώνισαι καμοῦ παρόντος, εἰ βούλει, κὰν θεάτρῳ σοφῶν...

Ο αγώνας ἐν θεάτρῳ σοφῶν έγινε πραγματικότητα το χειμώνα του 1331-2, όταν ο Γρηγοράς διεξήγαγε δημόσια συνομιλία με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό⁶¹, στην οικία του μεγάλου δομέστικου Καντακουζηνού. Την ίδια περίοδο ή λίγο πιο μετά χρονολογούνται και τα-σε διαλογική μορφή-έργα του *Ἀντιλογία*⁶² και *Φιλομαθῆς ἢ περὶ ὕβριστῶν*⁶³, ενώ λίγο μεταγενέστερο είναι το- γραμμένο κατά το πρότυπο των

35), η οποία χρονολογείται πριν το 1330 αναφέρεται σε έναν μοχθηρό και κακότεροπο άνθρωπο, πιθανότατα τον Καλαβρό (βλ. περίληψη της επιστολής στο 2^ο κεφ.).

⁵⁸ Meyendorff, « Les débuts de la controverse Hésychaste », *Byzantion* 23 (1953), 91- 94.

⁵⁹ Leone, *Epistulae II*, επ. 109

⁶⁰ Το κείμενο αναλύει ο Beyer, *Antirrhethika I*, σσ. 38-40

⁶¹ Δ. Ι. Πολέμη, « Η πρὸς Βαρλαάμ διένεξις τοῦ Γρηγορά », *Ἑλληνικά* 18 (1964), 58.

⁶² Έκδοση Leone, *Byzantion* 40 (1970), 480- 487.

⁶³ « Φιλομαθῆς ἢ περὶ ὕβριστῶν », έκδ. Leone, στο περιοδικό *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, 8-9 (1971- 2), σσ. 171- 201. Το κεντρικό πρόσωπο του έργου ονομάζεται Φιλομαθῆς, σαφῆς επίδραση ἀπὸ τὴ ρήση του Ἰσοκράτη «ἐὰν ἦς φιλομαθῆς, ἔσει πολυμαθῆς», ρήση που ο Γρηγοράς χρησιμοποιεῖ και στο Προοίμιο του έργου του «Ἑρμηνεῖα εἰς τὸν Συνεσίσιον περὶ ἐνυπνίων λόγον», *PG* 149, 521 A 7-9.

σωκρατικών διαλόγων- έργο *Φλωρέντιος ἢ περὶ σοφίας*⁶⁴, το οποίο αναπαράγει αυτήν ακριβώς τη δημόσια αντιπαράθεση που έλαβε χώρα το χειμώνα του 1331-2.

Η *Ἀντιλογία πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι οὐκ ἔστι ταπεινώσεις ἐν ἀνθρώποις* αναπαριστά ένα διάλογο μεταξύ φίλων και απευθύνεται στον Ξενοκράτη-Βαρλαάμ, στις απόψεις του οποίου συγκαταλέγεται η θεώρηση της επιστήμης από καθαρά ωφελιμιστική σκοπιά, καθώς και ο ισχυρισμός ότι στην ανθρώπινη φύση δεν υπάρχει η ταπεινώση. Τελικά, ο Αρκεσίλαος-Γρηγοράς ανατρέπει τις παραπάνω θεωρίες, προβάλλοντας την ταπεινώση ως μεγίστη αρετή, κατά το πρότυπο του Χριστού.

Ο *Φιλομαθής*, γραμμένος πιθανότατα το καλοκαίρι του 1329, αποδίδει την προαναφερθείσα διένεξη των δυο ανδρών, μέσα από το κατηγορητήριο που εξαπολύει το κεντρικό πρόσωπο, ο ομώνυμος του τίτλου Φιλομαθής εναντίον σοφιστών της εποχής του. Οι σοφιστές αυτοί διαπράττουν ὕβριν, καθώς διατείνονται ότι μπορούν να γίνουν σε βραχύ χρονικό διάστημα σοφοί, ακολουθώντας σε αυτό τον σοφιστή Λουκιανό, ενώ ρητά η Καλαβρία κατονομάζεται ως ο τόπος που γέννησε μια τέτοιου είδους «επιστήμη».

Στον *Φλωρέντιο*, εκτός από τη συζήτηση μεταξύ Γρηγορά και Βαρλαάμ, μπορεί κανείς να ανιχνεύσει τον απόηχο που είχαν πολλά από τα δρώμενα της εποχής του συγγραφέα, όπως η σοβαρή ασθένεια και ο θάνατος του πολιτικά εκτοπισμένου Θεοδώρου Μετοχίτου (ο οποίος στο διάλογο έχει το όνομα Μητρόδωρος), η εμφύλια διαμάχη μεταξύ Ανδρονίκου Γ' και Ανδρονίκου Β' («Ηρακλειῖδες» και «Κεκροπῖδες» στο διάλογο), η οριστική επικράτηση των πρώτων και η εύνοια του Ιωάννου Καντακουζηνού («Δημάρατου» στο κείμενο) με τον Γρηγορά-Νικαγόρα.

Η διαμάχη των δυο ανδρών αφορούσε τόσο θεολογικά ζητήματα, όσο και θέματα επιστημονικά, κυρίως από το πεδίο της αστρονομίας, της φιλοσοφίας και των μαθηματικών. Ως προς τα θεολογικά, ο Γρηγοράς απέρριπτε την προσήλωση του Βαρλαάμ σε κάθε μορφή συλλογισμού-αποδεικτικού ή διαλεκτικού- όσον αφορά στη γνώση του θείου, υπερασπίζοντας έναν θεολογικό αγνωστικισμό⁶⁵. Αναφορικά με τη φιλοσοφία, ο Φλωρέντιος αποτελεί μια πολεμική σε αριστοτελικές θέσεις, καθώς ο Γρηγοράς-Νικαγόρας στο διάλογο-παραθέτει πολλά χωρία αριστοτελικά, στα οποία εντοπίζει αντιφάσεις, καταδεικνύοντας και τη σαφή προτίμησή του στις πλατωνικές θεωρίες.

Σχετικά με την αστρονομία, η διένεξη των δυο ανδρών ήταν μεγάλη, αφού υπήρχαν αμοιβαίες προκλήσεις στο πεδίο των αστρονομικών προβλέψεων, κάτι που μαρτυρεί τόσο το συγγραφικό έργο του Καλαβρού κατά την περίοδο 1333-1337⁶⁶, όσο και η περιγραφή του Φλωρεντίου στον ομώνυμο διάλογο προς τον Κριτόβουλο. Εκεί, ο Φλωρέντιος διηγείται ότι κάποιο χρόνο μετά τη δημόσια αντιπαράθεση του Νικαγόρα-Γρηγορά με τον Ξενοφάνη-Βαρλαάμ, ο *καλὸς Ξενοφάνης* συνήλθε από το

⁶⁴ Ο Leone, στην έκδοση του έργου, τοποθετεί τη συγγραφή του διαλόγου το 1337, Leone, *Fiorenzo*, σ. 29.

⁶⁵ Βλ. Δημ. Ν. Μόσχου, *Πλατωνισμός ἢ χριστιανισμός*; σσ. 35-40.

⁶⁶ Για τα έργα του Καλαβρού βλ. Μόσχου, *ό.π.*, σ. 37, υποσημείωση 9.

δημόσιο διασυρμό που υπέστη και ζητούσε να ανατρέψει το σκηνικό και να αμυνθεί στον *Ηρακλεώτην Νικαγόραν*. Μάλιστα, για να το πετύχει αυτό προσέγγισε μαθητές του ίδιου του Γρηγορά και αποκτώντας κάποιες γνώσεις κυρίως στην Αστρονομία-στην οποία ήταν και παντελώς αδαής-άρχιζε κατόπιν να «χτυπά» ξανά το Γρηγορά, μη βρίσκοντας όμως πρόσφορο έδαφος κατέφυγε εκ νέου στη Θεσσαλονίκη, από όπου συνέχισε τις επιθέσεις του. Ο Φλωρέντιος ολοκληρώνει την αφήγησή του, λέγοντας ότι μετά τη νίκη του ο Νικαγόρας-Γρηγοράς κέρδισε τις δωρεές και τις τιμές των *Ηρακλειδῶν*, άρα επανήλθε δριμύτερος στο πολιτικό προσκήνιο, ύστερα από τη δυσμενεία που είχε περιπέσει από το 1328.

(Φλωρέντιος, στ. 1737-9) *Ὁ δὲ Νικαγόρας τοῦ μηδενὸς ἀζίαν τὴν Ξενοφάνους σπουδὴν λογιζόμενος κάθηται πλουσίων ἀπολαύων πρὸς τῶν Ἡρακλειδῶν ζῆν γε θεῶν δωρεῶν καὶ τιμῶν...*

Στον Φλωρέντιο βλέπουμε τον Νικαγόρα-Γρηγορά να θριαμβεύει σε όλα τα επίπεδα έναντι του αντιπάλου του. Φυσικά δε θα πρέπει να πιστέψουμε ότι ο Γρηγοράς υπήρξε απόλυτα αντικειμενικός στην περιγραφή της δημόσιας συζήτησης.

Σώζονται και επιστολές του Γρηγορά που αναφέρονται με υποτιμητικό τρόπο στο Βαρλαάμ. Τέτοια είναι η υπ. αρ. 28¹¹ επιστολή προς τον μητροπολίτη Άπρω, η οποία επιγράφεται *Τῷ μητροπολίτῃ Ἄπρω περὶ τῶν τὴν ἀστρονομίαν ὑβρίζοντων*, καθώς και η επιστολή 103 *τῷ σεβαστῷ Καλοειδᾷ*, όπου ο Γρηγοράς μνημονεύει και την πρόκληση που έθεσε στο Βαρλαάμ, να υπολογίσει δηλαδή την επόμενη έκλειψη ηλίου : (στ. 57- 64) *Ὅθεν μετεωρίσας αὐτοὺς ὡς ἔσται καὶ ἄλλην μετὰ τὴν ἐπισκότησιν ταυτηνὶ τοῦ ἡλίου, ἧς ἡμέραν καὶ ὥραν καὶ ποσότητα δεόν εὐρεῖν, εἶτα σιγῇ θύων διήγαγον μέχρι καὶ ἐς τὴν τήμερον ὄλον ἐνιαυτὸν...* Η πρόκληση αυτή αντιμετωπίστηκε από τον Καλαβρό με τον ίδιο τρόπο που θα έψαχνε κανείς έναν πολύτιμο λίθο που θα είχε βυθιστεί στον ωκεανό.

Η έλλειψη ανεκτικότητας του Γρηγορά απέναντι στους ημιμαθείς που κακοποιούσαν την επιστήμη της Αστρονομίας διαφαίνεται και στην προγενέστερη επιστολή 40, *τῷ Πεπαγωμένῳ περὶ τῶν ἐλθουσῶν αὐτῷ τερατολογιῶν τῶν μὲν ἄνωθεν ἐκ Τραπεζοῦντος, τῶν δὲ κάτωθεν ἐξ Ἰταλίας*⁶⁷ καθώς και από την επιστολή 53 προς τον Ιωάννη Χρυσολωρά, όπου ο Γρηγοράς αναδεικνύει την υπεροχή του στην Αστρονομία, έναντι των αντιπάλων του, ευρίσκοντας και προηγούμενες εκλείψεις ηλίου, αλλά και προβλέποντας την επομένη⁶⁸. Παρόμοιο προφανώς περιεχόμενο θα είχε και η επιστολή του Γρηγορά προς τον Θεσσαλονικέα Βαλσαμόνα, ο οποίος την εμπιστεύθηκε στον «εραστή των λόγων» του, τον Γρηγόριο Ακίνδυνο⁶⁹.

⁶⁷ Η επιστολή χρονολογείται στα 1329 και πραγματεύεται τα αποτελέσματα της κίνησης των ανέμων (στ. 43 -72) και την πρόβλεψη της επόμενης ηλιακής έκλειψης, την οποία ο Γρηγοράς αποδεσμεύει από εικασίες και προλήψεις (στ. 73 κ.ε.)

⁶⁸ Leone, *Epistulae* II, σελ. 168, στ. 87-104.

⁶⁹ Leone, *Epistulae* II, 390-1, στ. 1-5 Ο Ακίνδυνος λέει πως «*Βαλσαμῶν ὁ γενναῖος φίλος...φέρων ἐνεχείρισε μοι τὴν σὴν ἐκείνην ἐπιστολήν, τὴν περὶ τῶν ἐν οὐρανῷ τοὺς ἀγνοούντας διδάσκουσαν...*». Παρακάτω, ο Ακίνδυνος θα μιλήσει για θέατρα σοφῶν που σχηματίστηκαν για να επιδοκιμάσουν τη σοφία του Γρηγορά (στ. 15-16).

Η αναγνώριση της σοφίας του Γρηγορά επί Ανδρονίκου Γ΄, μετά τη διαμάχη με το Βαρλαάμ, πιστοποιείται και από το γεγονός ότι στα 1334, όταν δυο Λατίνοι επίσκοποι ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη για να συζητήσουν εκ νέου το ακανθώδες θέμα της Ένωσης των δυο Εκκλησιών, ο Γρηγοράς-αν και λαϊκός- εκλήθη να διαπραγματευθεί το ζήτημα. Βέβαια, εκείνο που αποσιωπά εντελώς ο Γρηγοράς στην *Ιστορία* του είναι πως στη συγκεκριμένη περίπτωση εκλήθη και ο Βαρλαάμ να εκθέσει τις απόψεις του⁷⁰. Η ομιλία του Βαρλαάμ είναι αυτή που πυροδότησε και την έναρξη της ησυχαστικής έριδας, όταν περί το 1336 ο Γρηγόριος Παλαμάς αρχικά εξέφρασε στον Γρηγόριο Ακίνδυνο την απορία του για το θεολογικό αγνωστικισμό του Βαρλαάμ και εν συνεχεία ενεπλάκη σε διαμάχη με αυτόν, καθώς εκείνος μέσα από τις επιστολές του έθιξε τους αθωνίτες ησυχαστές μοναχούς και υποστήριξε πως η μέθοδος προσευχής που έλεγαν πως τους οδηγούσε στην θέωση δεν ήταν παρά φαντασιώσεις⁷¹. Η επίθεση του Βαρλαάμ κατά των ησυχαστών οδήγησε τον Παλαμά στη συγγραφή των «Τριάδων υπέρ των ιερῶς ήσυχάζοντων» κατά το διάστημα 1338-1341, κατά το οποίο ο Βαρλαάμ εξέφρασε την αντι-ησυχαστική του στάση στο έργο του «Κατὰ Μασσαλιανῶν». Τούτο παρουσιάστηκε στην Κωνσταντινούπολη στα μέσα του 1340 και μετά από τις επιθέσεις του κατά της αθωνικής πολιτείας, συγκλήθηκε επίσημη Σύνοδος τον Ιούνιο του 1341, προκειμένου να εξετάσει τις κατηγορίες του.

Η επάνοδος του Βαρλαάμ στην Κωνσταντινούπολη περιγράφεται από τον Γρηγορά στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* ως εξής : ο Βαρλαάμ κατηγόρησε τους αθωνίτες μοναχούς ως *Εὐχίτας καὶ Ὀμφαλοψύχους, καὶ ὅσα τούτοις ἐπόμενα, καὶ ἐπὶ τούτοις τῆ τῶν Μασσαλιανῶν αἰρέσει καθυποβάλλων..* (1.556.22- 1.557.3) Ο Βαρλαάμ είχε-κατά τον Γρηγορά-στόχο να φέρει *ζάλην* στα εκκλησιαστικά πράγματα και ακόμα να κερδίσει *δόξα (δόξαν θηράσασθαι)*, αφού απέτυχε την πρώτη φορά και αποδείχθηκε από το Γρηγορά *ἄμοιρος σοφίας*. Οι ασκητές απάντησαν στα πυρά του Βαρλαάμ δίνοντας τον λόγο στον περιφανέστερο εκπρόσωπό τους, τον Γρηγόριο Παλαμά, τον οποίον ο Βαρλαάμ κατηγόρησε *«ὅτι καινοτέρας (φησίν) εἰσάγει φωνὰς ἐν τῇ μυστικῇ τῆς ἐκκλησίας θεολογία καὶ θεωρίας τερατεύεται βλέπειν κόμπου καὶ οἰήσεως μάλα μεστὰς»* (1. 557.17-19).

⁷⁰ Μόσχου, *Πλατωνισμός ἢ χριστιανισμός*, σσ. 37-40. Ο Γρηγοράς στον λόγο του *πρὸς τὴν θεῖαν καὶ ἱερὰν σύνοδον* (*Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.502.10- 1. 520.1), εκφράζει για πρώτη φορά θεολογικό αγνωστικισμό και-παρόλες τις διενέξεις του με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό- στην ουσία απορρίπτει και αυτός τον αποδεικτικό συλλογισμό ως μέθοδο θεολογικής συζήτησης. Στην ουσία, ήδη από την περίπτωση αυτή διαφαίνεται πως θεμέλιο της γνωσιοθεωρίας του Γρηγορά είναι η πλατωνική διδασκαλία που ήθελε τις ιδέες ως το μόνο αληθινό αντικείμενο της γνώσης βλ. Σωτηρίας Τριαντάρη – Μαρά, *Η κριτική του Νικηφόρου Γρηγορά στον Αριστοτέλη*, Κατερίνη 2002, 16-20. Ο Γρηγοράς φαίνεται ότι και σε αυτήν την περίπτωση έχει επηρεαστεί από τον σκεπτικισμό που επηρέασε και τον Θεόδωρο Μετοχίτη στο έργο του *Σημειώσεις Γνωμικαί*, ενώ φαίνεται πως κατείχε, έστω και αποσπασματικά το έργο του Σέξτου Εμπειρικού, βλ. Bøije Byden, «Metochites' Defence on Scepticism», στον συλλογικό τόμο *Byzantine Philosophy and its ancient sources*, ed. Katerina Ierodiakonou, Oxford 2002, σσ. 183-208.

⁷¹ Βαρλαάμ, *Ἐπιστολαί*, εκδ. G. Schirò, *Barlaam Calabro Epistole greche I primordi episodici e dottrinari delle lotte esicaste*, Palermo 1954 (Α΄ επιστολή προς Παλαμά 243-259, Β΄ επιστολή προς Παλαμά:292, 325-293,331)

Στις 10 Ιουνίου του 1341 ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος προήδρευσε στην Σύνοδο που εξέταζε τις κατηγορίες του Βαρλαάμ του Καλαβρού εναντίον του Γρηγορίου Παλαμά. Μάλιστα, ο Γρηγοράς κάνει εκτενή αναφορά στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του στη Σύνοδο που έλαβε χώρα στην Αγία Σοφία παρουσία εκκλησιαστικών, αλλά και λαϊκών ανδρών, ενώ επισημαίνει ότι η απουσία του ιδίου οφειλόταν στις συνήθειες κεφαλαλγίες του:

(1.559.3 κ.ε.): *ὄθεν καὶ τᾶλλα θέλων εὐφραίνεσθαι καὶ λύπην ἐκτᾶτο διὰ φιλοτιμίαν, ὅτι μὴ κάμει σὺν τοῖς ἄλλοις εἶχεν ἀκροατὴν. αἱ γὰρ συνήθειες ἡμῖν ἀλγηδόνες, τῆς ἐμῆς τηνικαῦτα κατορχούμεναι κεφαλῆς, οὐκ εἶσαν ἐκείνη κάμει τῇ συνόδῳ παρεῖναι...*

Η απόφαση της Συνόδου ήταν ταπεινωτική για το Βαρλαάμ, ο οποίος καταδικάστηκε και αναγκάστηκε πλέον να ξαναγυρίσει στην Ιταλία και στα *Λατίνων ἥθη καὶ δόγματα, οἷς καὶ συντέθραπται*, σύμφωνα με το Γρηγορά. Στην ουσία η Σύνοδος του 1341 δεν έλυσε το θέμα, καθώς δεν επέτρεψε να γίνει αντικείμενο σπουδῆς η εμπειρία των Ησυχαστών, προσπαθώντας να βρει μια μέση λύση· βέβαια δεν ευοδώθηκε, αφού στη συνέχεια και μεσούντος του εμφυλίου μεταξύ Καντακουζηνού και Αντιβασιλείας ο Παλαμάς διώχθηκε και το θέμα του Ησυχασμού έλαβε τεράστιες διαστάσεις.

Ο Γρηγοράς απέφυγε στη φάση αυτή την εμπλοκή του στην ησυχαστική έριδα· οι πονοκέφαλοι που προφασίστηκε δεν είναι σχήμα λόγου, καθώς επανέρχονται και στο επιστολογραφικό του έργο⁷², και χαρακτηρίζονται ως συνηθισμένοι. Πέρα όμως από τις συνηθισμένες ημικρανίες, είναι εύλογο να σκεφτούμε πόσο αμήχανη θα ήταν η θέση του αν παρευρισκόταν στη Σύνοδο του 1341 απέναντι στο μεγάλο του αντίπαλο ως προς τα επιστημονικά ζητήματα, τον Βαρλαάμ για να συγκρουστεί μαζί του ως προς την ησυχαστική έριδα, τη στιγμή που ο αγνωστικισμός που και ίδιος εξέφραζε δε θα του επέτρεπε επ' ουδενί να υπερασπιστεί τον Γρηγόριο Παλαμά.

Νικηφόρος Γρηγοράς-Γρηγόριος Παλαμάς: οι δυο μαθητές του Θεοδώρου Μετοχίτη και μετέπειτα άσπονδοι εχθροί

Ο Γρηγόριος Παλαμάς, ο άνθρωπος που με τη θεολογική υποστήριξη του Ησυχασμού συνέδεσε το όνομά του άρρηκτα με αυτόν, γεννήθηκε περίπου στα 1296-7, ήταν δηλαδή σύγχρονος του Γρηγορά. Καταγόταν από οικογένεια με τάση προς το μοναχισμό· οι δυο του γονεΐς μόνασαν προτού πεθάνουν, ενώ εκτός του ιδίου, τη μοναστική ζωή ακολούθησαν και δυο του αδέρφια. Η οικογένειά του είχε κερδίσει το

⁷² Επιστολή 3, στ.12-13: *αἱ τῆς ἐμῆς κατορχούμεναι κεφαλῆς ἀλγηδόνες συγχωρήσαιεν ἄν...* Επίσης επιστολή 4, στ. 4-6: *εἰ δὲ μὴ καὶ τὰ εἰωθότα τῆς ἐμῆς κεφαλῆς νοσήματα τῷ καιρῷ τε καὶ τῇ χρείᾳ προσιστάμενα μακρὰν ἐτέρωθεν αὐθις ἐνεποίει τὴν ἄωρίαν...* Στην ίδια επιστολή, στ. 191-193: *ὡς τὰ πολλὰ πολλοῖς κεκλωμένῳ κλύδωσι δεινῶν τοῖς τε ἄλλοις καὶ πάντων μάλιστα ταῖς πυκναῖς ἀλγηδόσιν, αἱ διηνεκῶς τῆς ἐμῆς κεφαλῆς κατορχοῦνται...* Ακόμη, στην επιστολή 83, προς τον Καντακουζηνό, ο Γρηγοράς γράφει στον επίλογο (83, στ.73-76): *Ἐμὲ δὲ καὶ πλείω σοι γράφειν ἐθέλοντα αἱ δριμεῖαι τῆς κεφαλῆς ἀλγηδόνες ἐπέσχον· πολλὰ γὰρ αὐτὰ καὶ ποικίλαι κακῶς συμφωνήσασαι βακχικοὺς ἐπὶ συχνὸν κατ' αὐτῆς ἐγείρουσι τοὺς χοροὺς καὶ τραγικὰ τινὰ τὰ σκιρτήματα.*

θαυμασμό του Ανδονίκου Β΄ Παλαιολόγου και ο νεαρός Γρηγόριος σπούδασε στο παλάτι και μάλιστα διδάχθηκε αριστοτελική φιλοσοφία από τον Θεόδωρο Μετοχίτη⁷³. Διδάσκαλοί του ήταν ακόμη ο αυστηρός πατριάρχης Αθανάσιος και ο Θεόκλητος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, υπέρμαχοι του ησυχασμού⁷⁴. Προφανώς, ο Παλαμάς θα γνώρισε και τον αγαπημένο μαθητή του Μετοχίτη, τον Γρηγορά.

Ο ερχομός του Βαρλαάμ του Καλαβρού στην Κωνσταντινούπολη περί τα 1330 ήρθε να ταραξεί την «ευαίσθητη ισορροπία» ανάμεσα στους λογίους της Παλαιολόγειας Αναγέννησης και στη μοναστική παράδοση του Ησυχασμού. Είναι η χρονιά που, κατά μαρτυρία του ίδιου του Ακινδύνου, ο «θεσπέσιος και σοφός» Παλαμάς του έδωσε στη Θεσσαλονίκη τα έργα του Γρηγορά με την προτροπή «δέξει λόγους ὧν ἤρας⁷⁵». Το χειρόγραφο που ο Γρηγοράς εμπιστεύθηκε στον Παλαμά για να δώσει στον Ιωσήφ Ρακενδύτη βρήκε τον παραλήπτη νεκρό και ο Παλαμάς-εκτιμώντας προφανώς τον συγγραφέα Γρηγορά -έδωσε στον μαθητή του, τον Ακίνδυνο, το χειρόγραφο⁷⁶ για να το μελετήσει!

Το 1337 ο Παλαμάς, παρά τις προηγούμενες προσπάθειες του Ακινδύνου να τον συμφιλιώσει με το Βαρλαάμ, αρχίζει το συγγραφικό έργο εναντίον του, για να υπερασπιστεί μια μοναστική παράδοση αιώνων, ενώ η μεταξύ τους διένεξη έμελλε να διχάσει τους λογίους της Κωνσταντινούπολης, αλλά και της Θεσσαλονίκης.

1341-1347

Ο εμφύλιος πόλεμος και η Ησυχαστική έριδα

Τον Ιούνιο του 1341, ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος αρρωσταίνει «ἐκ σπληνικοῦ νοσήματος» βαριά και δυο μέρες προτού πεθάνει, αποστέλλει άνθρωπο στον Γρηγορά, για να τον ρωτήσει αν τα αστέρια συνεργούσαν στις προσπάθειες των ιατρών για την ίασή του. Ωστόσο, προτού ακόμη λάβει απάντηση στο αγωνιώδες ερώτημά του απεβίωσε όντας 45 ετών, *πρὶν τὸν τοῦ Ἰουνίου μηνὸς ἐκείνου πέντε καὶ δέκατον ἡλίον ἀνατεῖλαι* (1.559. 20-26). Την τρίτη ημέρα του πένθους, ο Γρηγοράς εκλήθη από του συγγενείς του εκλιπόντος, αλλά και από τον πατριάρχη, να εκφωνήσει τον επικήδειο λόγο⁷⁷. Ο αιφνίδιος θάνατος του Ανδρονίκου Γ΄

⁷³ John Meyendorff, «Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth centuries», στο συλλογικό τόμο *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of Kariye Djami and its intellectual background*, London 1975, 96.

⁷⁴ ό.π., σελ. 97. Ως Ησυχασμό εδώ ο Meyendorff ορίζει όχι την ψυχοσωματική μέθοδο προσευχής, την οποία καταπολέμησε ο Βαρλαάμ, αλλά την άποψη πως ο άνθρωπος μέσα από την επαναλαμβανόμενη νοερά προσευχή μπορεί να έρθει σε επικοινωνία με το Θεό.

⁷⁵ Leone, *Epistulae II*, σελ. 391, στ. 32-33.

⁷⁶ Γνωρίζουμε ότι ο Γρηγοράς είχε απευθύνει προς τον Ιωσήφ Ρακενδύτη το έργο του για το σωστό υπολογισμό του Πάσχα, όπως δείχνει η επιγραφή στον κώδικα Vat. gr. 1086, fol. 75^r: **Πρὸς τὸν σεβασμιώτατον Ἰωσήφ περὶ τοῦ Πάσχα, ἀπόδειξις ὅπως ἐσφάλη πρὸ χρόνων καὶ ὅπως δεῖ ποιεῖσθαι τὴν τούτου διόρθωσιν**. Βλ. και Beyer, *Eine Chronologie*, σ. 132, αρ. 11.

⁷⁷ 1. 559.13- 1. 560.13.

δημιούργησε αμέσως ερωτηματικά ως προς την κάλυψη του αυτοκρατορικού θρόνου, καθώς ο υιός του Ιωάννης Ε΄ ήταν τότε μόλις εννέα ετών .

Ο θάνατος του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου υπήρξε ακόμα ένα γεγονός-σταθμός για το Νικηφόρο Γρηγορά. Ο ίδιος άλλωστε τονίζει ότι ενώ μέχρι το έτος αυτό η ιστορική του αφήγηση είναι πιο συνοπτική και καταλαμβάνει έντεκα βιβλία, μετέπειτα γίνεται διεξοδικότερος και περιγράφει αναλυτικά όσα ο ίδιος έχει ζήσει⁷⁸, εννοώντας βέβαια την εμπλοκή του στη μεγάλη θρησκευτική έριδα του 14^{ου} αι, την Ησυχαστική. Και ενώ φαίνεται ότι αφιερώνεται στη συγγραφή του ιστοριογραφικού έργου, αλλά και των θεολογικών πραγματειών, με τις οποίες επεχείρησε να αντικρούσει την παλαμική διδασκαλία, ο αριθμός των σωζόμενων επιστολών της περιόδου μετά το 1341 μειώνεται αισθητά. Συγκεκριμένα, σε σύνολο 159 επιστολών, από τις οποίες οι 92 μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια, μόνο 17 επιστολές χρονολογούνται μετά το 1341.

Ας σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι μετά την αυτοαναγόρευση του Ιωάννη Καντακουζηνού σε βασιλέα, στο Διδυμότειχο, στις 26 Οκτωβρίου του 1341, δεν μας σώζεται καμιά επιστολή του Γρηγορά προς τον προηγούμενο φίλο και προστάτη του, στον οποίον είχε απευθύνει 21 επιστολές, όσο εκείνος κατείχε το αξίωμα του μεγάλου δομέστικου. Βέβαια, η περίοδος 1341-47 ήταν ταραχώδης για το Βυζάντιο και εγκαινιάστηκε με τη δημιουργία αντιβασιλείας από τη χήρα του Ανδρονίκου Γ΄, Άννα της Σαβοΐας, από τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα και τον μοχθηρό-και υποκινητή των πάντων -κατά τον Γρηγορά-Αλέξιο Απόκαυκο⁷⁹. Εντούτοις, ο Γρηγοράς υποστηρίζει σθεναρά στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* το δικαίωμα του Καντακουζηνού να αναλάβει την εξουσία μετά του θάνατο του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η ψυχρότητα στις μεταξύ τους σχέσεις χρονολογείται μετά το 1347 και τη θριαμβευτική είσοδο του Καντακουζηνού στη Βασιλεύουσα, κάτι που πιστοποιεί και η περιγραφή της λήξης του εμφυλίου στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*: ο Γρηγοράς αποδίδει τα αίτια της οικονομικής εξαθλίωσης της αυτοκρατορίας στην κακοδιαχείριση της βασιλίσσης Άννας και του Απόκαυκου, ενώ υπερτονίζει την πραότητα που επέδειξε ο Καντακουζηνός, καθώς και την έλλειψη εκδικητικής διάθεσης από τη στιγμή που αναγνωρίστηκε επίσημα η εξουσία του⁸⁰.

Στο διάστημα από το 1341 έως το 1347 γνωρίζουμε πως ο Γρηγοράς ήδη είχε γνωρίσει τα της θεολογικής έριδας Παλαμά-Ακινδύνου, μολονότι ως το 1347 δεν είχε τοποθετηθεί δημόσια πάνω στο θέμα, εξ ου και δεχόταν τις απελπισμένες εκκλήσεις του Ακινδύνου, αλλά και του Κυπρίου Γεωργίου Λαπίθη (βλ. κεφάλαιο «Ο κύκλος των αλληλογράφων του Νικηφόρου Γρηγορά»: Γρηγόριος Ακίνδυνος). Ο Ακίνδυνος είχε προσεγγίσει το Γρηγορά με επιστολή ήδη από τα τέλη του 1332, όμως οι εκκλήσεις του για δημόσια τοποθέτηση του δευτέρου στην Ησυχαστική έριδα

⁷⁸ 2.576.13- 2.576.16.

⁷⁹ 2.577.5- 2, 586.3.

⁸⁰ 2.790. 4-16. Εντούτοις του καταλογίζει στο σημείο αυτό αφέλεια και δειλία και μαζί το φόβο μιας πιθανής εξέγερσης, «προφύλ» που αναδεικνύει και το έργο του D. Nicol, *The Reluctant Emperor: a biography of John Cantacuzene, byzantine emperor and monk*, Cambridge 1996.

χρονολογούνται την Άνοιξη του 1345, έτος κατά το οποίο ο Ακίνδυνος φυλακίστηκε, με απόφαση της αυτοκράτειρας Άννας της Σαβοΐας.

Ο Γρηγοράς ωστόσο, δεν αναμείχθηκε στο ησυχαστικό ζήτημα και το θεωρούμε λογικό αφ' ενός διότι α) ο Ακίνδυνος είχε ως προστάτη του τον Αλέξιο Απόκαυκο, έναν άνθρωπο τον οποίον ο Γρηγοράς αντιπαθούσε β) ο Γρηγοράς ήταν πρόθυμος να δεχθεί τις αποφάσεις της Συνόδου του 1341 που καταδίκασαν τα δόγματα τόσο του Βαρλαάμ, όσο και του Ακινδύνου⁸¹ (δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι δεν παρευρέθηκε καν στη Σύνοδο του 1341, προφασιζόμενος τις συνήθειες κεφαλαλγίες του) και γ) ήλπιζε ότι ο παλαιός του φίλος Ιωάννης Καντακουζηνός θα επιληφθεί της καταστάσεως και θα άρει τη στήριξή του προς τον Γρηγόριο Παλαμά, όπως αναφέρουμε αμέσως παρακάτω⁸² και δ) δεν ήθελε να δείξει οικειότητα με έναν διακηρυγμένο αιρετικό τη στιγμή που ο ίδιος ήταν εξέχουσα προσωπικότητα σε σχέση με τον Ακίνδυνο⁸³. Έχει ακόμη τονιστεί πως ο Γρηγοράς δεν ήθελε να ταυτιστεί με τον πατριάρχη Καλέκα και τον Γρηγόριο Ακίνδυνο, για να μην δείξει πως είναι φίλος του *δήμου*, τη στιγμή που συμπαθούσε τους ευγενείς⁸⁴.

1347-1351: Η ανάμιξη του Γρηγορά στην Ησυχαστική Έριδα

Το χειμώνα του 1346-7, ο Νικηφόρος Γρηγοράς εκλήθη από την αυτοκράτειρα Άννα να διατυπώσει γραπτώς τις απόψεις του για την ησυχαστική έριδα. Παρόμοια εκλήθη από την ίδια να συγγράψει κείμενο και ο Δαβίδ Δισύπατος, υπέρμαχος της παλαμικής μερίδας. Συνεπώς, ο χειμώνας του 1346-7 ήταν η χρονική περίοδος στην οποία ο Γρηγοράς επίσημα ανεμίσθη στα θεολογικά ζητήματα και μάλιστα στο πλευρό της αντιησυχαστικής μερίδας. Έτσι, άρχισε η συγγραφή των *Αντιρρητικῶν Προτέρων*, που είδαν το φως της δημοσιότητας πιθανότατα στα 1350⁸⁵.

⁸¹ 3.193. 3-6 και 1, 559, 5-9.

⁸² 2. 820. 22 κ.ε. *Ἐμοὶ γὰρ λαμπρὰν ἐσχηκότι φιλίαν ἐκ πολλοῦ πρὸς βασιλέα καὶ πρὶν ἐς τὰς βασιλείους ἀναβηθῆναι τύχας...λύσειν αὐτὸν οἰομένῳ τὴν τῆς εὐσεβείας πολιορκίαν...*

⁸³ Βλ. Δημητρίου Μόσχου, *Πλατωνισμὸς ἢ χριστιανισμὸς;*, Αθίνα 1998, σσ. 47-48.

⁸⁴ Η αποστροφή του Γρηγορά για το δήμο είναι διάσπαρτη στο ιστορικό του έργο βλ. 1.121. 12-16, 2. 674. 8-17 κτλ. Εντούτοις, θεωρούμε πως αυτή η οπτική υπερεκτιμήθηκε από την Eva de Vries- van der Velden, *L' elite byzantine devant l' avance Turque a l' époque de la guerre civile de 1341 a 1354*, Amsterdam 1989 (chapitre II: Un historien: Nicéphore Grégoras, σσ. 117- 147). Η αποτίμηση του χαρακτήρα του Γρηγορά ως ενός ανθρώπου περίεργης ψυχολογίας και εν πολλοίς ανειλικρινούς από την Vries- van der Velden δεν μας εκφράζει αντίθετα, ό,τι μας προσέφερε η ανάγνωση των επιστολών του Γρηγορά προσεγγίζει στη σκιαγράφηση του χαρακτήρα του από τον van Dieten, ταυτιζόμεστε δηλ. με την άποψη πως επρόκειτο για έναν άνθρωπο δύστροπο μεν και γεμάτο αυτοπεποίθηση, ωστόσο ειλικρινή, αλύγιστο στις απόψεις του και με λατρεία τόσο στην Επιστήμη, όσο και στη φιλία βλ. van Dieten, *Rhomäische Geschichte*, I, σσ. 35-36. Πιστεύουμε ακόμα πως οι δισταγμοί του Γρηγορά ως προς την εμπλοκή του στην Ησυχαστική έριδα οφείλονταν πράγματι στο δέος του μπροστά στις συνέπειες μιας τέτοιας απόφασης, καθώς και στο γεγονός ότι ο Καλέκας ήταν προσωπικότητα, για την οποία ο Γρηγοράς δεν έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση.

⁸⁵ Beyer, *Antirrhetica I*, σελ. 111.

Στις 2 Φεβρουαρίου του 1347 η Άννα της Σαβοΐας, μπροστά στην απειλή της εισβολής του Καντακουζηνού στην Κωνσταντινούπολη και μετά την άγρια δολοφονία του Αλεξίου Απόκαυκου (1345), συγκάλεσε Σύνοδο που επικύρωσε τον Τόμο του 1341 και απέρριπτε τη διδασκαλία του Ακινδύνου. Το βράδυ της ίδιας μέρας, ο Καντακουζηνός εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη και μετά από διαπραγματεύσεις επιτεύχθηκε συνδιαλλαγή. Τις αποφάσεις της προαναφερθείσης Συνόδου επεκύρωσε και ο Καντακουζηνός μια εβδομάδα αργότερα, στο Συνοδικό τόμο του 1347⁸⁶. Τούτο ήταν προφανώς πλήγμα για τον Γρηγορά, ο οποίος ως τότε ήλπιζε πως ο παλιός του φίλος θα έβαζε ένα τέλος στην θρησκευτική διαμάχη :

(*Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.820. 22- 2. 824.23)

Ἐμοὶ γὰρ λαμπρὰν ἐσχηκότι φιλίαν ἐκ πολλοῦ πρὸς βασιλέα ...ἐλπίδων ἔχειν ἐν τῇ ψυχῇ λειμῶνας εἰπεῖν ἀγαθοὺς ζυνέβαινε μάλιστα πάντων, λύσειν αὐτὸν αὐτίκα τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἐπειλημμένον τὴν τῆς εὐσεβείας οἰομένῳ πολιορκίαν, ἣν οἱ τῆς ἀντικειμένης φατρίας Τελχῖνες πονηρῶς ἀνέφλεγον...

Παρά την καταδίκη των αντιπαλαμικών και τη φυλάκιση του πατριάρχου Ιωάννη Καλέκα-ο οποίος πέθανε μετά από δέκα μήνες, στα τέλη του 1347-οι ιεράρχες που ήταν αντίθετοι στη διδασκαλία του Παλαμά δραστηριοποιήθηκαν συγκαλώντας Σύνοδο, αρχικά στο ναό των Αγίων Αποστόλων και κατόπιν στη μονή του Αγίου Στεφάνου. Εκεί καταδίκασαν και αναθεμάτισαν τόσο τον πατριάρχη Ισίδωρο, όσο και όλους τους παλαμικούς (2.786.11-16) με Τόμο που κατεδίκασε τους ησυχαστές για οικονομιακικές πρακτικές, κατάλυση νηστειών, χωρισμούς ανδρογύνων⁸⁷ κ.α.

Ο Γρηγοράς μιλά για τη Σύνοδο αυτή σε τρίτο πρόσωπο, δείχνοντας πως ο ίδιος δεν συμμετείχε σε αυτό, όμως όσα αναφέρει για τις δικές του ενέργειες την ίδια χρονική περίοδο, καταδεικνύουν ότι είχε πλέον ενεργή συμμετοχή στο αντιησυχαστικό κίνημα⁸⁸.

Συγκεκριμένα αναφέρει πως –εφόσον οι ελπίδες του δεν ευοδώθηκαν-ο ίδιος χρησιμοποίησε κάθε μέσο πειθούς προς τον Καντακουζηνό σε κατ' ιδίαν συναντήσεις, ή με επιστολές, προκειμένου να τον πείσει να απορρίψει την παλαμική διδασκαλία⁸⁹. Μάλιστα, έγινε πολύ επίμονος, έχοντας ως στόχο ή τη μεταστροφή του Καντακουζηνού ή τη δική του εξορία (2.824.10-2.824.13). Εντούτοις, όλα αυτά αποδείχθηκαν μάταιος ὄχλος, αφού ο Καντακουζηνός θεωρούσε-σύμφωνα με το Γρηγορά-αισχύνη τη μεταστροφή του στο θέμα της παλαμικής διδασκαλίας. Ωστόσο, ο Γρηγοράς επισημαίνει πως, παρότι ο ίδιος έδειξε υπερβάλλοντα ζήλο και προφανώς

⁸⁶ Το κείμενο του τόμου εξέδωσε ο Meyendorff, «Le Tome synodal de 1347», *ZRVI* 8 (1963), 209-227.

⁸⁷ Βλ. Δ. Μόσχου, *Πλατωνισμός ή χριστιανισμός*; σελ. 78.

⁸⁸ ό.π. σελ. 59.

⁸⁹ *Καὶ ἦν οὐδὲν, ὃ μὴ ποιῶν καὶ λέγων ὑπῆρχον ἐγὼ, παντοδαπὸς γιγνώμενος καὶ πάντα κάλων κινῶν νῦν μὲν τὸν κολακικώτερον τρόπον καὶ λόγοις καὶ γράμμασι πρὸς αὐτὸν ἐνδεικνύμενος...νῦν δ' ἐλέγχων καὶ ψυχῆς αὐτῷ νωθρότητα ὀνειδίζων, καὶ ὅσα Ῥωμαίους δεινὰ καταλήγεται προλέγων διὰ τὰ τοιαῦτα τῆς ἐκκλησίας νανάγια(2.823.11-2.823.17)*

έλλειψη ψυχραιμίας, ο αυτοκράτωρ δεν έχασε ούτε στιγμή απέναντι στον παλιό του φίλο το μελίχιο ήθος του (2. 825.3-2.825.6).

Μάλιστα, ο Γρηγοράς, αφού κατάλαβε πως ματαιοπονεί προσπαθώντας να πετύχει τη μεταστροφή του Καντακουζηνού, βρήκε την ευκαιρία να προσεγγίσει την σύζυγό του, Ειρήνη, όταν ο Καντακουζηνός έφυγε για το Διδυμότειχο, προκειμένου να προλάβει πιθανή εξέγερση του γιου του Ματθαίου, το φθινόπωρο του 1347. Η προσέγγισή του ήταν πετυχημένη, καθώς η Ειρήνη είχε μόλις χάσει από την επιδημία πανούκλας το νεότερο γιό της, Ανδρόνικο, οπότε ο Γρηγοράς *τῆς ἐκείνου τελευτῆς ἔφασκον εἶναι τὴν τῶν δογμάτων κατάλυσιν (Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, 2.825.6-2.826.5)*. Εντούτοις-όπως ο ίδιος μαρτυρεῖ-η αντίδραση των παλαμικῶν εναντίον του, προεξάρχοντος του πατριάρχου Ισιδώρου ήταν άμεση, καθώς κάλεσαν τον αυτοκράτορα να επιστρέψει και φρόντισαν να πραγματοποιηθεῖ άμεσα δημόσια αντιπαράθεση Γρηγορά και Παλαμά (2. 829-2.833).

Για ποιον λόγο αποφάσισε ο Γρηγοράς να εμπλακεί ενεργά στην ησυχαστική έριδα το 1347; Έχει υποστηριχθεῖ πως τότε ακριβώς την αντιησυχαστική μερίδα εκπροσωπούσε μια μικρή σχισματική ομάδα ιερωμένων, από την οποία έλειπε η θεολογική τεκμηρίωση και αυτό ακριβώς ήρθε να προσφέρει ο Γρηγοράς, αφού οι *Αντιρρητικοί Πρότεροι* ήδη γράφονταν από τον ίδιο και σίγουρα θα κυκλοφορούσαν μέσα στα όρια της Σχολῆς του. Ακόμη, υποστηρίχθηκε πως σίγουρα θα έπαιξε σοβαρό ρόλο η μακρά φιλία του Γρηγορά με έναν από τους τότε πρωτεργάτες της αντιπαλαμικῆς μερίδας, τον Ματθαίο, μητροπολίτη Εφέσου⁹⁰, φιλία που πιστοποιείται από επιστολή του Ματθαίου προς το Γρηγορά ήδη από τα 1329. Αξίζει να τονίσουμε και το ρόλο που έπαιξαν αλληλογράφοι του Γρηγορά, όπως ο Γρηγόριος Ακίνδυνος και ο Γεώργιος Λαπίθης, άτομα που μπορεί να μην γνώρισε ποτέ ο Γρηγοράς εκ του σύνεγγυς, αλλά μαρτυρημένα τον προέτρεπαν έντονα πριν το 1347 να αναλάβει τα ηνία της αντιπαλαμικῆς μερίδας. Βέβαια, θα πρέπει να προσθέσουμε όσα ο ίδιος ο Γρηγοράς αναφέρει στην *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* του, ότι δηλ. ως την Άνοιξη του 1347 δεν είχε εμπλακεί ελπίζοντας πως ο καλός του φίλος Ιωάννης Καντακουζηνός θα επείθετο και θα άλλαζε στάση απέναντι στην παλαμική διδασκαλία.

Τα τέσσερα επόμενα χρόνια, μέχρι τη Σύνοδο του 1351, ακολούθησαν διεξοδικές συζητήσεις με τον αυτοκράτορα, αλλά και με τον Γρηγόριο τον Παλαμά. Μάλιστα, ο Γρηγοράς υποστηρίζει στο ιστορικό του έργο ότι το 1350, μετά το θάνατο του πατριάρχου Ισιδώρου και προτού προσκληθεῖ ένας ακόμα φίλος του Παλαμά από την αθωνική χερσόνησο, ο Κάλλιστος, για να αναλάβει τον πατριαρχικό θρόνο, ο Ιωάννης Καντακουζηνός και η γυναίκα του Ειρήνη μεταχειρίστηκαν κάθε τρόπο για να τον πείσουν να προσχωρήσει στην παλαμική μερίδα, προσφέροντάς του ακόμα και τον πατριαρχικό θρόνο:

⁹⁰ Δημητρίου Μόσχου, ό.π., σελ. 70

Πρὶν γε μὴν τοῦτον ἶέναι, ἰδίᾳ ἐμὲ καὶ συχνὰ παραλαμβάνουσιν ἐπήει βασιλεῖ τε καὶ βασιλίδι θωπείαις παντοίαις περιϊέναι· χρημάτων ἐπαγγελίαις καὶ χορηγίαις ἀφθόνοις...ἀλλ' ἦσαν ἄρα πάντως ἄνθρακες οἱ τῶν ἐλπίδων ἐκείνοις θησαυροὶ...ὁ δ' ἀπάντων μάλιστα τὴν ἐλπίζουσιν γνώμην ἐστήρικτο...τὸ τῆς πατριαρχείας ἀξίωμα ἦν· ὃ δώσειν αὐτίκα μάλα μοι ἐπηγγέλοντο (2.871. 22-2. 873. 11)

Ο Γρηγοράς ωστόσο αρνήθηκε πεισματικά κάθε προσφορά και –όπως διηγείται– ακολούθησε η ενθρόνιση του Καλλίστου, ο οποίος συμπεριφέρθηκε ανηλεώς προς τους αντιπαλαμικούς, προβαίνοντας σε ακρότητες.

Σύνοδος του 1351

Μετά από τα τέσσερα αυτά χρόνια και ύστερα από ύπουλες-κατά τον Γρηγορά- παρεμβάσεις του Παλαμά, ο Καντακουζηνός αποφάσισε να συγκαλέσει εκ νέου Σύνοδο, στην οποία όμως εκλήθη περιορισμένος αριθμός επισκόπων⁹¹ μόνο από τη Θράκη, παρά τις προηγούμενες διαβεβαιώσεις του περί καθολικής Συνόδου. Ο Γρηγοράς καταγράφει την επίσκεψη που έκανε στον Καντακουζηνό πριν από τη Σύνοδο αυτή και τα αγωνιώδη ερωτήματά του για το μέλλον της ορθόδοξης διδασκαλίας εν όψει της Συνόδου (2.884.6-2.890.2). Η μεταξύ τους ρήξη είναι πλέον οριστική. Για μια ακόμη φορά ο Γρηγοράς επαναλαμβάνει πως απέρριψε κάθε είδους προσφορά εκ μέρους του κρατούντος (2. 890.12-2.890. 18).

Λίγο πριν από τη Σύνοδο του 1351, ο Γρηγοράς, αναλογιζόμενος τον αγώνα που είχε προ οφθαλμών και θέλοντας να λειτουργήσει ως παράδειγμα προς μίμηση, αποφάσισε να ντυθεί το μοναχικό σχήμα και έτσι *τῶν ἱερῶν καὶ μοναδικῶν ἀνδρῶν καὶ συνήθων μεταπεμψάμενος, τὸ σκέμμα τοῦτο κοινοῦμαι· καὶ ἅμα τὴν τε στολὴν ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὸ μοναδικὸν καὶ αὐτὸς, ὡς εἴωθε γίνεσθαι, τέως ἡμῶν σχῆμα*⁹² (2.891. 12-15).

Σύμφωνα με τον Mercati⁹³, ο άντρας από τον οποίο ο Γρηγοράς δέχθηκε το μοναστικό σχήμα, δεν ήταν άλλος από τον μοναχό Θεόδωρο Δεξιό. Τούτο κατέδειξε και ο Ιωάννης Πολέμης, στην Εισαγωγή της κριτικής έκδοσης των έργων του Δεξιού. Εκεί, μετά την επίλυση του θέματος της ταυτοποίησης των υπό έκδοση έργων με το Θεόδωρο Δεξιό, ο Πολέμης, περιγράφοντας τη σχέση των δυο ανδρών, παραπέμπει σε τμήμα μακροσκελούς επιστολής του Δεξιού (προς άγνωστο παραλήπτη), όπου ο συγγραφέας μνημονεύει τον Ματθαίο Εφέσου και το Γρηγορά ως φίλους του, ενώ δεν

⁹¹ 2. 882.10 κ.ε.

⁹² G. Mercati, *Notizie*, 223, υποσ. 8-9 : Στο χειρόγραφο Vat. gr. 2335 υπάρχει η εξής περιγραφή της Συνόδου από αντιπαλαμικό συγγραφέα που συμμετείχε στη Σύνοδο: *ὡν προεῖχον σοφία τε καὶ συνέσει Νικηφόρος τε ὁ Γρηγορᾶς ἐκεῖνος, οὐδὲν πρὸ πολλοῦ τὸ μοναχικὸν σχῆμα, Θεόδωρος ὁ Δεξιὸς, ὁ ἱερομόναχος Ἀθανάσιος, ὁ μοναχὸς Ἰγνάτιος, Θεόδωρος ὁ Ἀτουέμης ἔτι μὲν νέος ὢν τὴν ἡλικίαν, πολὺς δὲ τὴν σύνεσιν ὡς Σολομῶντι καὶ τῇ ἀληθείᾳ δοκεῖ, συνεισηλθε δὲ τούτοις καὶ ἡ ἐμὴ μετριότης τῆνικαῦτα τῇ Κωνσταντινουπόλει παροῦσα κἀν τῇ τῶν Ὁδηγῶν καλουμένη σεβασμῖα μονῇ...*

⁹³ G. Mercati, *Notizie*, σσ. 228- 9.

παραλείπει να πει ότι ο δεύτερος δέχθηκε το μοναστικό σχήμα με τη συνέργια του ιδίου⁹⁴.

Η Σύνοδος του 1351 διήρκεσε από τις 27 Μαΐου έως τις 9 Ιουνίου του 1351. Της αντιπαλαμικής μερίδας προεξάρχοντες, εκτός του Γρηγορά, ήταν ο ογδοηκοντούτης μητροπολίτης Εφέσου Ματθαίος, ο Ιωσήφ, μητροπολίτης Γάνου και ο Αρσένιος Τύρου που εκπροσωπούσε το πατριαρχείο Αντιοχείας και που είχε κατά τον Γρηγορά ανά χείρας τα *πάλαι τῶ τὴν Ἀντιόχειαν πατριαρχικῶς διέποντι γεγονότα ψηφίσματα και γράμματα κατὰ τῆς τοῦ Παλαμᾶ δυσσεβείας* (2. 893. 17-18). Επιπλέον, στην ομάδα των αντισηχαστῶν μνημονεύει ο Γρηγοράς τον Θεόδωρο Δεξιό και τον ιερομόναχο Αθανάσιο κι ακόμη έναν *χορὸν μαθητῶν* του, που ακολούθησαν το διδάσκαλό τους. Η Σύνοδος έλαβε χώρα στα ανάκτορα των Βλαχερνῶν, παρουσία επισκόπων, αλλά και μεγάλου αριθμοῦ (τετρακοσίων και άνω) ευγενῶν.

Στην πρώτη συνεδρία της Συνόδου ο Γρηγοράς περιγράφει ένα εντελῶς διαφορετικό πρόσωπο του παλαιού φίλου του και αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού: αντί του μειλίχιου και πράου ανθρώπου που ο ίδιος γνώριζε, φανερώθηκε σε εκείνον ένας τυραννικός χαρακτήρας και απροκάλυπτος διώκτης (2.900.4-9).

Ο Γρηγοράς παρουσιάζει τον Καντακουζηνό να μεροληπτεί φανερά υπέρ του Παλαμά στη διάρκεια της Συνόδου, διακόπτοντας τον ίδιο και παρεμποδίζοντας την ελεύθερη διεξαγωγή της συζήτησης, από φόβο μήπως ακουστούν τα επιχειρήματά του (2.939.11-14). Βέβαια, ο Γρηγοράς, τοποθετεί τον εαυτό του στο επίκεντρο της όλης διαδικασίας κάτι που είναι βέβαια αντίθετο με όσα μαθαίνουμε από τον ίδιο τον Τόμο του 1351, αλλά και από άλλες πηγές, εκπροσώπων των Ησυχαστῶν⁹⁵. Μάλιστα, παρουσιάζει εαυτόν ως μάρτυρα της πίστεως ενώπιον των «λύκων τῆς Ἐκκλησίας», ενώ για μια ακόμη φορά τονίζει ότι υπέφερε από τους συνήθεις χρόνιους πονοκεφάλους του, παρόλα ταύτα όμως δε δίστασε να παρουσιαστεί και στη δεύτερη συνεδρία της Συνόδου. Εκεί όμως –κατά τον Γρηγορά– οι οπαδοί του Παλαμά με φωνές και κρότους χειρῶν παρεμπόδιζαν τους αντισηχαστές να μιλήσουν (2.994.2-8), ενώ οι παρευρισκόμενοι μαθητές του Γρηγορά είχαν σαφῶς μειωθεί, φοβούμενοι τις απειλές του Καντακουζηνού για δημεύσεις περιουσιῶν και φυλακίσεις (2.995. 1-7). Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν να αποφασίσει ο Γρηγοράς να εγκαταλείψει τη διαδικασία, πράγμα που έκανε και μερίδα οπαδῶν του.

Μετά από επίμονες προσκλήσεις του αυτοκράτορα, ο Γρηγοράς παρέστη στην 3^η συνεδρία, κατά την οποία υποστηρίζει πως ένας νεαρός φοιτητής του κατανίκησε λεκτικά τον Παλαμά, ντροπιάζοντάς τον (2.1001.12-2. 1001.25).

Εντέλει, υποστηρίζει πως μέσα από μηχανογραφίες του Παλαμά, επικυρώθηκε η διδασκαλία του περί υπάρξεως ακτίστου ουσίας και ενεργειῶν της θεότητας (2.1009. 17-2. 1010. 10). Ο Γρηγοράς περιγράφει τη συντριβή που αισθάνθηκε, καθώς και τη λυσσαλέα συμπεριφορά των Ησυχαστῶν έναντι των δυο επισκόπων της

⁹⁴ Ioannis D. Polemis, *Theodori Dexii, Opera omnia*, Turnhout 2003, σελ.278, επ. II, στ. 6- 18.

⁹⁵ Βλ. Δ. Μόσχου, ό.π., σελ 60, υποσ. 96.

αντιπαλαμικής μερίδας, δηλαδή του Ιωσήφ Γάνου και του Ματθαίου Εφέσου (2. 1010.13-2.1011.18)· πράγματι ο Τόμος του 1351 εφάρμοσε την απόφαση του Συνοδικού Τόμου του 1347 περί καθαιρέσεως των επισκόπων αυτών, ενέργεια που δεν είχε πραγματοποιηθεί τότε, στην προσπάθεια του Καντακουζηνού για συνδιαλλαγή⁹⁶ και ειρήνευση.

Αξίζει να σημειώσουμε πως η περιγραφή της Συνόδου από τον Καντακουζηνό είναι λακωνικότερη συγκρινόμενη με αυτήν του Γρηγορά (3. 166. 3- 3.171.5), ενώ ο ίδιος τονίζει πως ο Ακίνδυνος παρέμενε κρυμμένος μέχρι το θάνατό του, παρόλο που τον είχε προκαλέσει να υπερασπιστεί τις θέσεις του ατιμωρητί.

Η περίοδος του εγκλεισμού 1351-τέλη του 1354

Ο Γρηγοράς αφηγείται πως μετά την ολοκλήρωση της Συνόδου, άλλοι μαθητές του που του είχαν μείνει πιστοί φυλακίστηκαν, ενώ σε άλλους απαγορεύτηκε η συναναστροφή μαζί του, με αποτέλεσμα να τον εγκαταλείψουν υπό το κράτος των απειλών (2.1012.13-2.1012.19). Κοντά σε αυτήν την εγκατάλειψη, μετά από λίγες ημέρες του επεβλήθη κατ' οίκον περιορισμός. Έτσι, για τέσσερα ολόκληρα χρόνια, μέχρι δηλ. της ανόδου στην εξουσία του Ιωάννου Παλαιολόγου το 1355, ο Γρηγοράς έμεινε εγκλειστος στη Μονή της Χώρας. Παρότι ο ίδιος μιλά για φοβερούς διωγμούς των αντιησυχαστών, τούτο αμφισβητείται από συγχρόνους του παλαμικούς⁹⁷. Ίσως, η απομόνωση που επεβλήθη στο Γρηγορά να ήταν αποτέλεσμα της άκαμπτης στάσης που επέδειξε ο ίδιος κατά τη διάρκεια της Συνόδου ή ακόμα να ισχύει αυτό που υποστηρίζει ο Καντακουζηνός στην Ιστορία του, ότι δηλαδή, ενώ μετά την υπογραφή του Τόμου το 1351 κάποιοι αντιπαλαμικοί απεδέχθησαν την ήττα τους και ἤγον ἡσυχίαν, τοῖς δὲ οὐκ ἤρκει σιωπᾶν, ἀλλὰ καὶ διαλεγόμενοι πολλοὺς προσδιέφθειρον καὶ γράφοντες. διὸ καὶ δεσμοτήριον ὑπὸ βασιλέως κατεκρίθησαν καὶ ὄκησαν ἐπὶ χρόνον· ὅσοι δὲ αὐτῶν ἦσαν ἐπιφανέστεροι ἐν ταῖς ἰδίαις οἰκίαις εἴργοντο μηδέσιν ἔρχεσθαι εἰς λόγους. καὶ οὕτω δείσαντες ἐπάοντο τοῦ κακουργεῖν· εἰ δὲ τινες αὐτῶν καὶ μετὰ τὸ περιηρῆσθαι τὴν τοῦ πᾶσιν ἐντυγχάνειν ἄδειαν ἔγραφόν τισιν, ἢ διελέγοντο περὶ τῶν δογμάτων, ἀλλὰ κρύφα καὶ πολλὴν τοῦ λανθάνειν πρόνοιαν ποιούμενοι (3. 171. 5-3.171. 15)

Ο ίδιος ο Γρηγοράς προφανώς δεν επέλεξε να σιωπήσει μετά την καταδίκη του. Έτσι ο περιορισμός του ήταν αναπόφευκτος· μιλά ακόμα και για απαγόρευση *τοῦ μήτε γράφειν, μήτε βλέπειν, μήτ' ἀκούειν μηδενὸς τῶν ἀπάντων* (2.1013.8-9). Μέσα σε αυτόν τον κυκεώνα των συμφορών του, ο Γρηγοράς είχε να αντιπαλαίσει και με το γεγονός ότι άνθρωποι που υπήρξαν φίλοι του, τον πρόδωσαν με την προσχώρησή τους στην παλαμική μερίδα. Ένας από αυτούς-εκτός βέβαια από τον ίδιο τον Ιωάννη Καντακουζηνό-ήταν και ο Δημήτριος Καβάσιλας :

⁹⁶ ό.π., σσ. 60-1, υποσ. 97

⁹⁷ ό.π., σελ. 64, υποσ. 105.

Τούτοις (δηλαδή με το δέλεαρ των χρημάτων και των αξιωμάτων) πολλοὶ καὶ τῶν ἐμῶν ἐάλωσαν φίλων, κάξ ἐναντίου μου ἔστησαν, καὶ ἐξεβιάζοντο μᾶλλον αὐτοὶ προδιδόντες καὶ ζητοῦντες τὴν ψυχὴν μου... Τούτων εἷς μοι καὶ ὁ καλὸς ἐγγόνει Καβάσιλας, τῶν φίλων ὁ βέλτιστος...⁹⁸

Το πλήγμα της προδοσίας του Καβάσιλα ήταν μεγάλο. Τούτο καταδεικνύει και η επιστολή 148, στην οποία έχουν αναγνωρισθεί προσθήκες από το ίδιο το χέρι του Γρηγορά, οι οποίες αφορούν στον αντίκτυπο που είχε η «προδοσία» του καλού του φίλου⁹⁹. Μάλιστα, σύντομα ο Καβάσιλας εστάλη σε αυτόν, ως εκπρόσωπος του πατριάρχη¹⁰⁰ και κατά τη μακρά συνομιλία τους ο Γρηγοράς του εξέθεσε μέρος όσων είχε εκδόσει στους Αντιρρητικούς του λόγους, κατά το προηγούμενο έτος¹⁰¹.

Η συνομιλία απέβη άκαρπη και, αν πιστέψουμε στα λόγια του Γρηγορά, μετά από αυτήν ο εγκλεισμός του έγινε αυστηρότερος:

Ἐμοὶ δὲ πάλιν κλειῖθρα καὶ μοχλοὶ θυρῶν ἐπήγοντο, καὶ τῶν προτέρων πικρότεροι φύλακες (2.1145.12-14).

Το Νοέμβριο του 1351 και ενώ στη Μονή της Χώρας, όπου βρισκόταν εγκλειστος, εορταζόταν η γιορτή της Παναγίας (21 Νοεμβρίου), μέσα στην πολυκοσμία των προσκυνητών, *ἔλαθε τις τῶν οὐκ ἀγενῶν καὶ πάλαι φοιτητῶν καὶ ἐς τὰ μάλιστα φίλων ἐμοὶ περὶ δευτέραν ἤδη φυλακὴν τῆς νυκτὸς διὰ θυρίδος τινὸς εἰς τὴν ἐμὴν παρεισρνεὶς οἰκίαν...*(3.3.8-11). Ο παλαιός του φίλος ήταν ο Αγαθάγγελος και οι επισκέψεις του στον εγκλειστο Γρηγορά δημιούργησαν αμφιβολίες σχετικά με την αυστηρότητα ή όχι των φρουρών και εν γένει της φυλάκισής του¹⁰². Πιθανότατα, το όνομα Αγαθάγγελος (πλαστό όνομα) αντιστοιχεί στο φίλο, μαθητή και αλληλογράφο του (καθώς σε αυτόν πιθανότατα απευθύνεται η υπ. αρ. 78 επιστολή της εκδόσεως Leone) Μανουήλ Άγγελο¹⁰³, ο οποίος διετέλεσε και καθολικός κριτής (βλ *PLP*, αρ. 91040). Ο Αγαθάγγελος τον επισκέφτηκε πέντε φορές. Οι πληροφορίες από τα μακρινά του ταξίδια-τα οποία πραγματοποιήθηκαν μεταξύ του 1342 και του 1351- καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος της *Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας* και σχετίζονται άμεσα με την ησυχαστική έριδα, αφού ο Αγαθάγγελος κομίζει νέα από τις εκκλησίες των περιοχών που επισκέφτηκε, ενθαρρύνοντας έτσι τον Γρηγορά (ειδικά στις αναφορές του στο Πατριαρχείο της Αντιοχείας, καθώς και στο αντιησυχαστικό ρεύμα που είχε αναπτυχθεί στην Κύπρο).

Στη διάρκεια του εγκλεισμού και πιθανότατα από το έτος 1353, άρχισε να συγγράφει τους δευτέρους *Ἀντιρρητικὸς του Λόγους*, που ολοκληρώθηκαν μάλλον το 1355-6¹⁰⁴. Με αφορμή την προαναγγελία της εκδόσεως των *Ἀντιρρητικῶν Ὑστέρων λόγων* του, ο τότε Πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος, συνέγραψε *Ἀντιρρητικὸς Λόγους*

⁹⁸ *Ρωμαϊκῆ Ἱστορία* 2.1025 . 10-16

⁹⁹ Βλ. στο κεφ. «Ο κύκλος των αλληλογράφων του Γρηγορά», το λήμμα Δημήτριος Καβάσιλας.

¹⁰⁰ 2. 1050. 13.

¹⁰¹ 2. 1112. 9-12

¹⁰² Βλ. Δ. Μόσχου, ό.π. σσ. 64-65 και υποσ. 108.

¹⁰³ Beyer, *Eine Chronologie*, σελ. 145.

¹⁰⁴ Beyer, ό.π., σελ. 149. Το έργο παραμένει ανέκδοτο.

εναντίον του¹⁰⁵, όπου με δηκτικό τρόπο του επιτίθεται και παρωδεί σατιρίζοντας μάλιστα ένα μέρος της πραγματείας του¹⁰⁶. Ο Beyer συγκρίνει με λεπτομέρεια το κείμενο του Φιλόθεου και αυτό του Γρηγορά-το οποίο παραμένει μεν στο σύνολό του ανέκδοτο, πλην των πολύτιμων αποσπασμάτων που ο ίδιος παραθέτει¹⁰⁷.

Στο προς εξέταση απόσπασμα των Αντιρρητικών, πρωταγωνιστικό ρόλο εκτός του Γρηγορά έχει ο φίλος του Αγαθάγγελος, ενώ η συνομιλία τους θυμίζει πλατωνικό διάλογο με λυρικές εξάρσεις. Ο Αγαθάγγελος εκδηλώνει την πίστη και την αιώνια φιλία του προς το Γρηγορά, σαν άλλος Πυλάδης, πρόθυμος κι αυτός να πεθάνει στον αγώνα υπέρ της ευσεβείας μαζί με τον «πιστό του στρατηγό»¹⁰⁸. Εν συνεχεία, ο Αγαθάγγελος ζητά να μάθει απ' αυτόν την αιτία της καινούριας του στενοχώριας. Τότε εκείνος του εκμυστηρεύεται πως χθες «θηριωδῶς εἰσπηδήσαντες οἱ τῆς εὐσεβείας δῆμοι» του αφαίρεσαν όσα ιερά βιβλία του είχαν απομείνει.

Δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσουμε τα λεγόμενα του Γρηγορά, μια και πάνω σε αυτά ο Φιλόθεος Κόκκινος απλώς απαντά πως δε θα ψάξει αν είναι αλήθεια ή όχι, ούτε θα ντραπεί για μια τέτοια πράξη, αλλά θα επαινύσε κι όποιον την έκανε¹⁰⁹!

Εν συνεχεία, αφηγείται ο Γρηγοράς¹¹⁰ πως, « καθώς η λύπη τον είχε κυριεύσει, του φάνηκε καλό να ρεμβάσει από μια «θυρίδα» ανατολικά του σπιτιού του, που είχε θέα προς τη θάλασσα. Τότε στα αυτιά του αντήχησε βουητό και θρήνος από τη γειτονιά, μαζί με τραγούδια λυπητερά. Οι αιτίες του κλάματος-εξηγεί ο Γρηγοράς-ήταν οι συνεχείς εχθρικές επιδρομές (των Τούρκων προφανώς), μαζί και οι συνεπακόλουθες σφαγές και αιχμαλωσίες και επιπρόσθετα η ολοένα αυξανόμενη φορολογία. Μάλιστα, ένας μουσικός κρατώντας κιθάρα δικετραγωδούσε μελωδικά τις τωρινές και τις μέλλουσες συμφορές, χύνοντας δάκρυα. Το συγκεντρωμένο πλήθος, ακούγοντάς τον έκλαιγε ακόμα περισσότερο, καθώς αναθυμούσαν τους δικούς τους που πέθαναν από το χέρι του εχθρού ή αιχμαλωτίστηκαν. Μερικοί ακόμα σκέφτονταν τα μελλούμενα κακά κι αναστέναζαν από τα βάθη της ψυχής τους...»¹¹¹

¹⁰⁵ PG 151, 775 κ.ε.

¹⁰⁶ Beyer « Der Streit um Wesen und Energie und ein spätbyzantinischer Liedermacher», *JÖB* 36, 1986, σσ. 255-282.

¹⁰⁷ Beyer, ό.π., σελ. 159 κ.ε.

¹⁰⁸ Ό.π. σελ. 263. Βλ. και την αντίστοιχη ανασκευή των λόγων του Γρηγορά από τον Φιλόθεο, PG 151 col. 777C. Ήδη ο Φιλόθεος μιλάει για «δράμα» και παρομοιάζει τα λόγια του Αγαθάγγελου με «σκηνή».

¹⁰⁹ PG 151, 777 D: *Ἄς εἶχε κατ' οἶκον ἱεράς βίβλους ἀφαιρεθῆναι φησι πρὸς τῶν διωκτῶν, καθαπερεὶ τινῶν θηρίων ἐπεισεσόντων, οὕτω τοὺς τῆς Ἐκκλησίας προεστηκότας ἄρχοντας τε καὶ ὑπηρέτας ἐκεῖνος ἀποκαλῶν. Ἐγὼ δ' εἰ μὲν ἀληθῆς ἦν ὁ λόγος καὶ οὕτω κατ' ἐκεῖνον εἶχε τὰ πράγματα, οὐ μόνον οὐκ ἂν ἤρυθρίασα πρὸς τὴν μέμνιν, οὐδὲ πρὸς ἄρνησιν ἢ παραιτήσεις ἐχώρουν, ἀλλὰ καὶ προσεπήνεσα ἄν...*

¹¹⁰ Beyer, ό.π. σελ. 268.

¹¹¹ Παρόμοιες περιγραφές προσφύγων βρίσκουμε και στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* βλ. 3. 197.3-3. 198. 2. Πάνω σε αυτήν την περιγραφή, δυσοίωνα για το μέλλον της αυτοκρατορίας, ο Φιλόθεος Κόκκινος (PG 778 B- D), σαρκάζει το Γρηγορά και τον αμφισβητεί, λέγοντας πως από το χαμόσπιτό του δεν θα μπορούσε να είχε δει τη σκηνή, ούτε και είχε θέα σε παρακείμενο δρόμο, ενώ ερμηνεύει διαφορετικά τα λεγόμενα του Γρηγορά, υποστηρίζοντας πως πρόκειται για τυφλούς στους δρόμους που τραγουδούν και με τα άσματά τους προκαλούν το ενδιαφέρον αργόσχολων και ηλικιωμένων γυναικών. Αυτοί,

Προφανώς τέτοιου είδους σκηές θα ήταν συνηθισμένες το 14^ο αι. στη Βασιλεύουσα, μια και οι πόλεις της Μικράς Ασίας έπεφταν η μια μετά την άλλη στα χέρια των Οθωμανών Τούρκων, οπότε όσοι γλύτωναν το θάνατο και την αιχμαλωσία, έπαιρναν το δρόμο της προσφυγιάς και οι πιο πολλοί βέβαια συνέρρεαν στην Κωνσταντινούπολη¹¹². Το γιατί η συγκεκριμένη σκηή παρατίθεται σε ακολουθία του εγκλεισμού και της στέρησης χειρογράφων του Γρηγορά, είναι εύλογο. Ο βασιλεύς Καντακουζηνός που αδίκησε τον Γρηγορά και δεν προστάτευσε τη θρησκεία, αυτός είναι που θεωρείται και υπεύθυνος για την κακοδιοίκηση, τη βαριά φορολογία και βέβαια για τις βαριές ήττες της Αυτοκρατορίας από τους εχθρούς της. Ο Γρηγοράς θα ολοκληρώσει προβάλλοντας ως άλλος Πλάτων το πρότυπο της ιδανικής Πολιτείας, της οποίας η ευταξία, όταν οι νόμοι καταλύονται από φίλαρχους ανθρώπους, διαλύεται πιο εύκολα «κι από το υφαντό της Πηνελόπης». Εν τέλει-λέει ο Γρηγοράς-οι σημερινοί κυβερνήτες είναι που έφεραν χειμῶνες και κλύδωνες και τον αφανισμό τόσων πόλεων και καλύτερα θα ήταν να είχαν παραμείνει στον αγροτικό βίο και στη φτωχική ζωή τους, για να παραμείνουν μικρά τα εγκλήματά τους και όχι επιζήμια για το σύνολο¹¹³.

Προφανώς η ρήξη με τον Καντακουζηνό ήταν αμετάκλητη, αφού ο Γρηγοράς δε δίσταζε να μιλήσει για σφετερισμό. Το 1354 εστέφθη αυτοκράτωρ ο Ματθαίος Καντακουζηνός και ο Γρηγοράς αφηγείται την επίσκεψή του προς τον ίδιο στη Μονή της Χώρας (3.204.22 –3.220. 19), η οποία απέβη άκαρπη, καθώς ο Γρηγοράς μίλησε με τα σκληρότερα λόγια για τον Καντακουζηνό, θίγοντας όχι μόνο τα θεολογικά ζητήματα, αλλά και τα πολιτειακά, καθώς εξέφρασε ανοιχτά τη γνώμη πως ο Καντακουζηνός είχε σφετεριστεί την εξουσία από το νόμιμο διάδοχο Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο.

Στις αρχές του φθινοπώρου του 1354, ο φίλος του Αγαθάγγελος του έφερε μεταξύ άλλων το νέο του θανάτου της Ειρήνης-Ευλογίας Χούμναινας, η οποία είχε υπεραμυνθεί της αντιπалаμικής διδασκαλίας (*Ρωμαϊκή Ιστορία* 3.238.3-3. 240.3). Μάλιστα ο Αγαθάγγελος μετέφερε στον Γρηγορά το αίτημα του κύκλου των φίλων της Ευλογίας, να εκφωνήσει επιτάφιο λόγο γι' αυτήν. Τέτοιο έργο του Γρηγορά δεν μας έχει σωθεί, ωστόσο χαρακτηριστικό είναι πως ο Αγαθάγγελος φέρεται να «υπενθυμίζει» στο Γρηγορά τα περί του βίου της Ειρήνης-Ευλογίας και η αφήγηση αυτή δείχνει πως ο Γρηγοράς προφανώς ετοίμασε ένα κείμενο για την περίπτωση, το

συνεχίζει ο Φιλόθεος, είναι αγύρτες, φλύαροι και παραμυθάδες, οπότε οι γριούλες είναι τα εύκολα θύματά τους.

¹¹² Την απώλεια της Μικράς Ασίας είχε θρηνήσει και ο δάσκαλός του, Θεόδωρος Μετοχίτης βλ. Σπύρου Βρυώνη, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σσ. 365-6.

¹¹³ Beyer, ό.π. σσ. 280-2. Ο Beyer επισημαίνει πως είναι η πρώτη φορά που ο φιλόσοφος και ο ιστορικός Γρηγοράς στήνει το αυτί του για να ακούσει τις κραυγές και την αγωνία του δήμου, που άλλοτε έχει περιφρονήσει στην Ιστορία του. Η αναφορά στον αγροτικό βίο των Καντακουζηνών ίσως παραπέμπει –κατά τον Beyer- στο γεγονός πως στον πατέρα του Καντακουζηνού είχε ανατεθεί από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο κατά τα τέλη του 13^{ου} η διοίκηση της Πελοποννήσου.

οποίο τελικά διασώθηκε μέσα στο ιστορικό του έργο, όπως και πολλές άλλες παρόμοιες ομιλίες¹¹⁴.

Τα τελευταία έτη του Γρηγορά και ο θάνατός του

Στα τέλη του φθινοπώρου του 1354 επικράτησε μπαίνοντας στην Κων/πολη ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος, επανήλθε ο εξόριστος πατριάρχης Κάλλιστος, παίρνοντας τη θέση του Φιλόθεου Κόκκινου και μετά από αυτήν την τροπή αποφυλακίστηκε ο Γρηγοράς, ενώ ο Ιωάννης Καντακουζηνός έχασε την εξουσία και έγινε μοναχός με το όνομα Ιωάσαφ.

Ο Γρηγοράς στην περίοδο από την αποφυλάκισή του έως και το θάνατό του, δεν έπαυσε να μάχεται κατά των Ησυχαστών. Ενδιαφέρουσα είναι η καταγραφή της όλης συμπεριφοράς του Γρηγορά από το 1351 και μετά από τον αντίπαλό του Ιωάννη Καντακουζηνό. Εκείνος-όπως προαναφέρθηκε-υποστηρίζει πως μετά τη Σύνοδο του 1351, στα επιφανέστερα πρόσωπα της αντιπαραλαμικής μερίδας επεβλήθη κατ' οίκον περιορισμός και κατόπιν από φόβο απέφευγαν τις συνομιλίες ή τουλάχιστον έκαναν κάτι τέτοιο με μεγάλη επιφύλαξη, όμως

Γρηγοράς δὲ ὁ Νικηφόρος οὔτε πρότερον, οὔτε ὕστερον ἐπέπαυτο, ἀλλὰ πρῶτα μὲν Τραπεζουντίοις ἔγραφε τοῖς ἐπιτηδείοις καὶ τῆς Βυζαντίων ἐκκλησίας παρατροπήν τῶν ὀρθῶν δογμάτων κατηγορεῖ, ἐδίδασκε τε ἀδεῶς ὡς χρὴ ταύτης ἀποτέμνεσθαι νενοσηκίας· ἔπειτα καὶ τοῖς ἐν Κύπρῳ φίλοις, τῶν ἄλλων δὲ μάλιστα Λαπίθῃ Γεώργιῳ τινὶ, πρὸς ὃν οὐ κοινῇ τῆς ἐκκλησίας μόνον κατηγορεῖ, ἀλλὰ καὶ ἰδίᾳ τῶν προεστηκότων... (Ιωάννου Καντακουζηνοῦ, Ἱστοριῶν βιβλία¹¹⁵ δ', 3.171.15-23)

Ως αποτέλεσμα της κατάχρησης ελευθερίας εκ μέρους του Γρηγορά, θεωρεί ο Καντακουζηνός τον εγκλεισμό του στη μονή της Χώρας, ωστόσο τονίζει πως ούτε και τότε έπαυσε ο Γρηγοράς να τον διαβάλλει και να ψεύδεται σε θεολογικά ζητήματα.

Το 1355 ο Γρηγοράς διεξήγαγε διάλογο θεολογικού περιεχομένου με τον Γρηγόριο Παλαμά, ο οποίος περιλαμβάνεται στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του, με τη μορφή πλατωνικού διαλόγου (βιβλία 30, 31). Βέβαια ό,τι καταγράφει ο Γρηγοράς θυμίζει πολύ έντονα το *Φλωρέντιο* και εδώ ο Παλαμάς γίνεται αντικείμενο χλεύης για την

¹¹⁴ Τσιγάνη, *Παρένθετα Κείμενα*, σσ. 30-37. Η διαφορά του παρόντος εν είδει επιταφίου λόγου είναι ότι μάλλον λόγω του εγκλεισμού του Γρηγορά δεν εκφωνήθηκε.

¹¹⁵ CSHB, Bonnae 1828- 1832.

θεολογική του ανεπάρκειά , με τον ίδιο τρόπο που ο Βαρλαάμ είχε υποστεί διασυρμό για τη γνωστική του ανεπάρκεια στη ρητορική, τη φιλοσοφία, την αστρονομία¹¹⁶.

Το 1356, ο Γρηγοράς εκλήθη από τον Ιωάννη Καντακουζηνό -Ιωάσαφ σε διάλογο , το περιεχόμενο του οποίου καταγράφεται αναλυτικά στα βιβλία 32 έως 35 της *Ρωμαϊκής Ιστορίας*. Φαίνεται πως οι διαφορές που χώριζαν τους άλλοτε καλούς φίλους ήταν πλέον αγεφύρωτες. Την ίδια περίοδο, ο πατριάρχης Κάλλιστος αναδείχθηκε-όπως και ο προκάτοχός του Φιλόθεος- σε πολέμιο του Γρηγορά και των οπαδών του, εκφωνώντας πύρινους λόγους εναντίον του και καλώντας τον να μετανοήσει και να αποδεχθεί την παλαμική διδασκαλία¹¹⁷.

Το έτος του θανάτου του δε μας είναι γνωστό. Η *Ρωμαϊκή Ιστορία* εξιστορεί τα γεγονότα μέχρι το 1358, επομένως το έτος αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ως terminus post quem για το θάνατό του . Σίγουρα επέζησε μετά το θάνατο του μεγάλου του αντιπάλου Γρηγορίου Παλαμά, τον οποίον και περιγράφει (3.549. 18-20), χωρίς όμως να αναφέρει το πότε έγινε. Σύμφωνα με αρκετούς μελετητές ο θάνατος του Παλαμά τοποθετείται το 1357¹¹⁸, το 1358 ή κατ' άλλους το 1359.

Ως terminus ante quem του θανάτου του Γρηγορά μπορεί να θεωρηθεί το τέλος του 1361, όταν ο αντιπαλαμικός Αρσένιος Τύρου ήρθε στην Κωνσταντινούπολη, όμως δεν πρόλαβε να συναντήσει το Γρηγορά ζωντανό και ίσως μάλιστα αναγκάστηκε να φύγει εσπευσμένα λόγω των ταραχών που ακολούθησαν αμέσως μετά το θάνατο και τη βεβήλωση του λειψάνου του¹¹⁹, γεγονός για το οποίο κάνει λόγο ο μαθητής του, Ιωάννης Κυπαρισσιώτης:

Πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὸ θαυμαστὸν ἐκείνου σῶμα τοῦ μεγάλου τῆς ἀληθείας κήρυκος παιζόμενόν τε καὶ περιφερόμενον ἐφ' ἱκανόν· καὶ τοῦτο μὲν ἐν φιλοσόφοις ὄντος, οἷος οὐδεὶς ἐν αὐτοῖς θαυμασιώτερος· τοῦτο δ' ἐν ἀσκηταῖς, οἷος οὐδεὶς ἕτερος σπουδαιότερος· τοῦτο δ' ἐν τοῖς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγῶσι καὶ τοῖς ὑπὸ τῶν πειρατῶν προπηλακισμοῖς καὶ λοιδορίαις καὶ καθείρξεσιν οἷον οὐδεὶς ἄλλος ἐν ἅπασι καρτερικώτατος Νικηφόρου, φημι, τοῦ θαυμαστοῦ Γρηγοῦ, καὶ μηδὲν ἕτερον ἐξ ἀμφοτέρων τῶν κλήσεων περὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ δηλώσαντος, ἀλλ' ἢ νίκας ἐν ἐγγηγορῶτι τῶ νῶ κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀληθείας ἄρασθαι. (PG 152, 733 D)

Στον Γρηγορά αποδόθηκε και μια ομολογία πίστεως, ένα κείμενο που υποτίθεται ανασκευάζει τις απόψεις του περί Ησυχασμού.¹²⁰ Δεν έχουμε λόγο να

¹¹⁶ Περί των ομοιοτήτων των δυο δημοσίων συζητήσεων βλ. F. Tinnefeld, «Zur intellektuellen Polemik des Nikephoros Gregoras», στο συλλογικό τόμο *Encyclopedic Trends in Byzantium?* Paris 2011, σσ. 345-359.

¹¹⁷ Οι πρόσφατα εκδεδομένες ομιλίες δείχνουν το μένος του πατριάρχη που δε δίστασε να κατηγορήσει τον λόγιο για μαγανείες, ονειρομαντεία και προφητείες βλ. Κωνσταντίνος Παΐδας, *Οι κατά Γρηγορά ομιλίες του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α΄*, Αθήνα 2013, σσ. 75-78. Ο πατριάρχης (ό.π. σελ. 60) δε διστάζει να κατηγορήσει την θύραθεν παιδεία του Γρηγορά ως υπαίτια για την πλάνη στην οποία θεωρεί ότι υπέπεσε.

¹¹⁸ Beyer, ό.π. σελ. 151, βλ. και υποσ. 187.

¹¹⁹ Δ. Μόσχου, ό.π. σσ. 61-62, υποσ. 98.

¹²⁰ Γ. Παπαμιχαήλ, «Ομολογία Γρηγοῦ», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 2 (1908) 66-75.

αμφισβητήσουμε ότι το κείμενο συνέγραψε ο Γρηγοράς, μάλλον μετά τη Σύνοδο του 1351 και κατά την πρώτη περίοδο του εγκλεισμού του στη Μονή της Χώρας. Ωστόσο, το κείμενο αυτό δεν ικανοποίησε τους οπαδούς του Παλαμά, εφόσον ήταν γενικόλογο και ουσιαστικά αναφερόταν σε αποδοχή των ιερών κειμένων, καθώς και των αποφάσεων των επτά οικουμενικών Συνόδων¹²¹. Έτσι, του κειμένου της Ομολογίας προτάσσεται η δριμύτατη κριτική των Ησυχαστών :

*Τοῦ Ἀκινδυνιακοῦ δυστυχοῦς Γρηγορᾶ φιλοσόφου **συνεσκιασμένη καὶ ἐπίκρυπτος καὶ ὕφαλος ὁμολογία** ἣν ἀπέστειλε τῇ ἀγίᾳ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ ἔτι ζῶν, ὥστε συγχωρηθῆναι τοῦ ἀφορισμοῦ ἡ δὲ τὸν ἐν ταύτῃ νοῦν ἐξερευνήσασα καὶ ἰδοῦσα ὡς τῆς πρώτης αὔθις αἰρέσεως ἔχεται, τούτῳ ὅλως **οὐ συνεχώρησε**.*

Στο ίδιο χειρόγραφο (428, της Πατριαρχικής βιβλιοθήκης, f. 41^v), μετά την «Ομολογία» του Γρηγορά, σώζεται κείμενο Ομολογίας, γραμμένο από τον Νεῖλο Καβάσιλα «ὡς ἐκ προσώπου τῆς ἱεραῆς συνόδου πρὸς τὸν φιλόσοφον Γρηγορᾶν ἀντίγραμμα». Εκεί ο Καβάσιλας κάνει διάκριση ανάμεσα στη θεϊκή ουσία και στη θεϊκή ενέργεια, τονίζει ότι και η δεύτερη είναι άκτιστη, ενώ καταλήγει ότι το θαβώρειο φως είναι άκτιστο και απορρέει από τη θεϊκή υπόσταση. Προφανώς, αυτό είναι το κείμενο που όφειλε να αποδεχθεί ο Γρηγοράς, αλλά ποτέ δεν έκανε¹²².

Το μένος των Ησυχαστών κατά του Γρηγορά διαφαίνεται και στο χειρόγραφο Vaticanus graecus 172, f. 167, όπου ο Mercati εντόπισε αναθεματισμό κατά του Γρηγορά :

Τῷ ἀμοναχῷ Νικηφόρῳ τῷ καλουμένῳ Γρηγορᾶ τῷ τὴν δυσσεβῆ καὶ ἄθεον Βαρλαάμ τε καὶ Ἀκινδύνου αἵρεσιν εἰς βάθος νοσήσαντι...ἀνάθεμα¹²³.

Σε αναθεματισμό του Γρηγορά άλλωστε προέβη μετά το θάνατό του, το 1366 και ο άλλοτε αλληλογράφος του Φιλόθεος, μητροπολίτης Σηλυβρίας:

***Νικηφόρῳ τῷ Γρηγορᾶ** καὶ τοῖς φρονοῦσι καὶ λέγουσι καὶ ἐπεκδικοῦσι τὰ ἐκείνου περὶ τε τῶν ἄλλων θείων δογμάτων, καὶ ἔτι περὶ τῆς παναχράντου καὶ θεομήτορος, ὅτι οὐκ εἰσήλθε δηλονότι εἰς τὰ ἅγια τῶν ἀγίων, ἐν οἷς ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ μόνος ὁ ἀρχιερεὺς εἰσήρχετο, **ἀνάθεμα**.*

† Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σηλυβρίας Φιλόθεος

(Miklosich- Müller, *Acta et diplomata II*, 490)

¹²¹¹²¹ Ο.π. σσ. 71-72 . Παραθέτουμε τα βασικά σημεία της Ομολογίας που σώζεται στο χειρόγραφο 428 της Πατριαρχικής βιβλιοθήκης, φ. 40^v : «Λέχομαι καὶ στέργω πᾶσαν ἁγίαν θεόπνευστον γραφὴν παλαιὰν τε καὶ νέαν...δέχομαι καὶ στέργω τὰς ἁγίας ἐπτά καὶ οἰκουμενικὰς συνόδους καὶ πάντα ὅσα ἐκύρωσαν οἱ ἅγιοι καὶ θεοφόροι πατέρες...Ὅσα δὲ ἀπεσκοράκισαν καὶ ἀνεθεμάτισαν ὡς ἑτερόδοξα καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλότρια ἀναθεματίζω καὶ αὐτὸς πάντα...ὁμολογῶ οὖν μίαν θεότητα τρισυπόστατον...μίαν ἐνέργειαν, μίαν θελησιν, μίαν θεότητα ἄκτιστον, ἀναρχον, ἀόρατον, ἀκατάληπτον, ἀπερίγραπτον, ἀνεξίχνιαστον...

¹²² ὁ.π. σσ. 74-75

¹²³ G. Mercati, *Notizie*, σελ. 56.

Εντούτοις, παρά τα προαναφερθέντα αναθέματα, αξιοσημείωτο είναι ότι στο Συνοδικόν της Ορθοδοξίας, στα εννιά κεφάλαια των προς ανάθεμα αντιπαλαμικών, αναφέρονται ο Βαρλαάμ, ο Ακίνδυνος, καθώς και ο Ισαάκ Αργυρός, όχι όμως ο Γρηγοράς. Ίσως, η επιστημοσύνη και το πλούσιο έργο του να εκτιμήθηκαν ακόμα και από τους θρησκευτικούς του αντιπάλους.

Μισό αιώνα μετά το θάνατό του, ο νοτάριος Ιωάννης Χορτασμένος φέρεται να αντιγράφει χειρόγραφο με έργα του Γρηγορά, από το οποίο σήμερα μας σώζονται μόνο δυο φύλλα, που περιέχουν τον κατάλογο των έργων αυτών. Εκεί, μια ιδιόχειρη σημείωση του Χορτασμένου είναι αποκαλυπτική για τη στάση της Εκκλησίας μετά το θάνατο του Γρηγορά. Συγκεκριμένα, ο Χορτασμένος αναφερόμενος στην έριδα του Γρηγορά με τον Παλαμά, υποστηρίζει πως ο πρώτος τον αδίκησε, οπότε και «*παρ' ήμων...ἀναθεματίζεται καὶ ἀποκηρύττεται. Ἄ δὲ τὸ παρὸν βιβλίον ἐκείνου περιέχει συγγράμματα βλάβος οὐδὲν, εἴ τις ἀναγιγνώσκειν ἐθέλει...*»¹²⁴.

¹²⁴ Antonio Carile, « Una sottoscrizione autografa di Giovanni Cortasmeno », *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 353-357. Ο Carile καταλήγει πως ο νοτάριος, ακόμα και 50 χρόνια μετά το θάνατο του Γρηγορά αισθανόταν την ανάγκη ως κάτοχος του χειρογράφου να αποκηρύξει τις θεολογικές πεποιθήσεις του συγγραφέα του.

2. Εργογραφία του Νικηφόρου Γρηγορά

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς υπήρξε ένας πολυγραφότατος λόγιος και άφησε συγγραφικό έργο ποικίλο, κατά το τότε πρότυπο του homo universalis. Η εργογραφία του υπήρξε αντικείμενο μελέτης πολλών επιστημόνων, ενώ τα έργα του έχουν στο μεγαλύτερο μέρος τους εκδοθεί και σχολιαστεί. Παραθέτουμε συνοπτικά κατάλογο των έργων του.

1. Το ιστοριογραφικό έργο

Η *Ρωμαϊκή Ιστορία* είναι το μεγαλύτερο σε έκταση έργο του Γρηγορά. Αποτελείται από 37 κεφάλαια-βιβλία. Η ιστορική αφήγηση ξεκινά από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους (1204), μέχρι το 1358, έτος που αποτελεί terminus post quem για το θάνατο του Γρηγορά. Τα επτά πρώτα κεφάλαια περιγράφουν τα γεγονότα μεταξύ 1204 και 1320, γεγονότα για τα οποία εν πολλοίς ο Γρηγοράς στηρίχθηκε σε άλλους ιστορικούς, όπως τον Γεώργιο Παχυμέρη και τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια αναλώνονται στον εμφύλιο μεταξύ των Ανδρονίκων και στην επικράτηση του Ανδρονίκου Γ' και καταλαμβάνουν τα χρόνια 1320-1341.

Τα βιβλία 12-17 είναι σαφώς αναλυτικότερα και εξιστορούν με λεπτομέρεια τα όσα συνέβησαν στο δεύτερο εμφύλιο πόλεμο, μέχρι την επικράτηση του Ιωάννου Καντακουζηνού (1341-1349). Σύμφωνα με τον Α. Καρπόζηλο, στο μέρος αυτό της Ρωμαϊκής Ιστορίας ήδη γίνονται αναφορές στους μετέπειτα αντιπάλους του Ησυχαστές, ενώ καταγράφονται και οι διαφορές που θα οδηγούσαν στη μελλοντική ρήξη με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρασμα πως η ολοκλήρωση της συγγραφής των βιβλίων αυτών πραγματοποιήθηκε μετά το 1349.

Από το κεφάλαιο 18 και μετά η Ιστορία μετατρέπεται σε μέσο έκθεσης των δογματικών πεποιθήσεων του Γρηγορά και της πολεμικής του εναντίον του Παλαμά¹²⁵.

Ως προς το χρόνο συγγραφής της Ιστορίας, είναι βέβαιο ότι το μακροσκελές αυτό έργο απασχόλησε το συγγραφέα του τουλάχιστον τις δυο τελευταίες δεκαετίες της ζωής του. Ο van Dieten αναγνωρίζει με ικανοποιητικά επιχειρήματα ως terminus ante quem για το πρώτο μέρος της ιστορίας το έτος 1337 (με πιθανότερα έτη έναρξης το 1328-9 κατά Beyer¹²⁶) και ως terminus post quem το έτος 1351¹²⁷. Γεγονός είναι πως ενώ τα βιβλία 30-35 δεν είναι τίποτα άλλο από θεολογικές πραγματείες σε διαλογική μορφή εναντίον του Γρηγορίου Παλαμά και του Ιωάννου Καντακουζηνού, στα δυο τελευταία του βιβλία (36-37), ο Γρηγοράς επανέρχεται στην ιστορική αφήγηση και περιγράφει γεγονότα των ετών 1355-1358, αφήνοντας όμως το έργο του ημιτελές, καθώς είναι φανερό ότι μετά τον 1358 πέθανε. Μεταξύ των τελευταίων γεγονότων

¹²⁵ Αναλυτικότερα για το περιεχόμενο των κεφαλαίων του ιστοριογραφικού έργου βλ. Δημ. Μόσχου, *Ρωμαϊκή Ιστορία Α' περίοδος 1204-1341*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σσ. 24-26.

¹²⁶ Beyer, *Eine Chronologie*, σελ. 133.

¹²⁷ Van Dieten, *Rhomsche Geschichte*, 1er Teil, Stuttgart 1973, σελ. 38.

που περιγράφονται είναι ο θάνατος του μεγάλου του αντιπάλου Γρηγορίου Παλαμά, μάλλον το 1358.

Το ιστορικό έργο του Γρηγορά έχει εκδοθεί στο *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, από τους L. Schopen- I. Bekker, σε τρεις τόμους (Βόννη 1829-1834). Επίσης έχει μεταφραστεί στη γερμανική γλώσσα και σχολιαστεί από τον Jan Louis van Dieten, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte- Historia Rhomaike- übersetzt und erläutert von J. L. van Dieten, I- VI* (Stuttgart 1973- 2003).

2. Δογματικοί λόγοι

Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται ο λόγος που ο Γρηγοράς εκφώνησε το 1335, ενώπιον της παπικής πρεσβείας¹²⁸ Εδώ ανήκουν οι Αντιρρητικοί Πρότεροι, καθώς και οι Αντιρρητικοί Ύστεροι Λόγοι, με τι οποίες ο συγγραφέας προβάλλει τις θέσεις του κατά του Παλαμά. Οι *Αντιρρητικοί Πρότεροι Λόγοι* εγράφησαν στα έτη 1351-2 και έχουν εκδοθεί από τον Beyer¹²⁹, ενώ οι *Αντιρρητικοί Ύστεροι* παραμένουν ανέκδοτοι. Στην υποστήριξη βέβαια των θέσεων του κατά του Παλαμά αναλώνεται και ένα μεγάλο μέρος του ιστοριογραφικού του έργου (βιβλία 30-31 και 32-35).

3. Φιλοσοφικά Κείμενα

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα παρακάτω έργα του :

- *Ερμηνεία εις τὸ περὶ ἐνυπνίων* τοῦ Συνεσίου Κυρήνης, έργο το οποίο εκδόθηκε στην PG 149, 522- 642 και για δεύτερη φορά από τον P. Pietrosanti, *Nicephori Gregorae explicatio in librum Synesii De insomniis, Scholia cum glossis*, Bari 1990¹³⁰. Το έργο- γραμμένο μεταξύ των ετών 1325 και 1328- υπομνηματίζει το σύγγραμμα του Συνεσίου με έμφαση σε νεοπλατωνικές θεωρίες τις οποίες ο Γρηγοράς προσπάθησε να «εκχριστιανίσει». Στα ερμηνευτικά του σχόλια προδιαγράφεται η μετέπειτα αντίθεσή του στην παλαμική θέση για τη θεωρία του ακτίστου φωτός, εφόσον εκφράζεται η άποψη πως ο ύψιστος βαθμός θεογνωσίας στην παρούσα ζωή είναι η θέα των λόγων των όντων.

¹²⁸ Έχει ενσωματωθεί στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.502. 10-1.520. 1.

¹²⁹ Beyer H. V. , *Nikephoros Gregoras, Antirrhetica I, Einleitung, Textausgabe, übersetzung und Anmerkungen*, Wien 1976.

¹³⁰ Ο Pietrosanti (ό.π. XXXIX) ερευνώντας τα χειρόγραφα που σώζουν το έργο καταλήγει ότι είχε πολλαπλούς αποδέκτες και συμπεραίνει ότι κυκλοφόρησε σε έναν μεγάλο κύκλο λογίων, εκδόθηκε πρώτη φορά πριν το 1328, ενώ διαδόθηκε ιδιαίτερα μεταξύ 1330 και 1332, όταν δηλαδή ο Γρηγοράς, έχοντας χάσει τα ερείσματά του στο παλάτι, βρήκε έναν νέο μέντορα στο πρόσωπο του μεγάλου δομestικού, Ιωάννη Καντακουζηνού (βλ. και επ. 120, 2^ο κεφάλαιο)

- *Αντιλογία πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι οὐκ ἔστι ταπείνωσις ἐν ἀνθρώποις καὶ πρὸς τὴν βασιλίδα τὴν Παλαιολογίνα*¹³¹ *Λύσεις ἀποριῶν, ἅς αὐτὴ πολλάκις ἐν ταῖς πρὸς αὐτὸν εἰσήγγεν ὁμιλίας*, ἔργα εκδεδομένα ἀπὸ τον P.A. M. Leone, “Antilogia et Solutiones quaestionum”, *Byzantion* 40 (1970), σσ. 488- 513.
- *Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας*, εκδεδομένο ἀπὸ τον P. A. M. Leone, *Fiorenzo o intorno a sapienza*, Napoli 1975.
- *Φιλομαθῆς ἡ περὶ ὑβριστῶν*, ἔκδοση ἀπὸ τον P. A. M. Leone, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, 8-9 (1971- 2), 171- 201.

Και τα τρία παραπάνω ἔργα αποτελοῦν πολεμικὴ ἐναντίον του Βαρλαάμ του Καλαβροῦ. Ὁ *Φλωρέντιος* καθρεπτίζει το ἀποκορύφωμα αὐτῆς τῆς σύγκρουσης καὶ εἶναι ἔργο στο ὁποῖο ὁ Γρηγορᾶς ἐπιτίθεται ὄχι μόνον στο Βαρλαάμ, ἀλλὰ καὶ σε πολλὰς ἀριστοτελικὰς ἀπόψεις. Ἐν τέλει, μέσα ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ἡ θέση του ὅτι οἱ ἀριστοτελικὴ λογικὴ καὶ συλλογιστικὴ εἶναι ἀκατάλληλη γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς θεολογικῆς ἀλήθειας¹³².

4. Τα Ἀγιολογικά κείμενα

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν Βίοι καὶ ἐγκώμια ἁγίων, καθὼς καὶ λόγοι θεολογικοῦ περιεχομένου (*Λόγος εἰς τὸν Ἐὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου, Λόγος εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, εὐχαριστήριος Λόγος εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, Εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ*).

Στους Βίους καὶ ἐγκώμια ἁγίων¹³³ ἀνήκουν τὰ ἐξῆς ἔργα:

- Βίος τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου Καυλῆα (BHG 139 b)
- Βίος τοῦ ἁγίου Μιχαήλ τοῦ Συγκέλλου¹³⁴ (BHG 1297)

¹³¹ Πρόκειται γιὰ τὴν Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, κόρη τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ σύζυγο τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου, στὴν ὁποία ὁ Γρηγορᾶς ἀποστέλλει τὴν ἐπιστολὴ 42, ἐπίσης φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρα.

¹³² Σχετικὰ με τὴν ἀντίθεση τοῦ Γρηγορᾶ στη Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. Katerina Ierodiakonou, «The Anti- Logical Movement in the fourteenth century», στο συλλογικὸ τόμο *Byzantine Philosophy and its ancient sources*, ed. Katerina Ierodiakonou, σσ. 221-224.

¹³³ Ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ αγιολογικοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορᾶ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἡλιὰνα Παρασκευοπούλου, *Τὸ αγιολογικὸ καὶ ὁμιλητικὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ*, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 59, Θεσσαλονίκη 2013.

¹³⁴ Ὅπως εὔστοχα ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὴν Alice - Mary Talbot, ὁ Μιχαήλ Σύγκελλος ἦταν στενὰ συνδεδεμένος με τὴ μονὴ τῆς Χώρας, καθὼς πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν εἰκόνων ἀπὸ τὴν αυτοκράτειρα Θεοδώρα, ὁ Μιχαήλ ἐγίνε ἡγούμενος στὴ Χώρα καὶ ἐτάφη ἐκεῖ. Συνεπῶς δὲν εἶναι περίεργο τὸ ὅτι ἀνέλαβε ὁ Γρηγορᾶς νὰ συνθέσει Ἐγκώμιο γιὰ τὸ Βιο τοῦ ἁγίου, ἀπὸ τὴ στιγμὴ που τὰ λείψανά του προσκυνούταν καὶ θεωρούταν θαυματουργὰ βλ. Alice - Mary Talbot,

- Βίος και εγκώμιο στην αγία Θεοφανώ¹³⁵ (BHG 1795).
- Βίος της αγίας Βασιλίσσης (BHG 2059).
- Μαρτύριον του αγίου Κοδράτου (BHG 358).
- Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλήτην Δημήτριον (BHG 547f).
- Εἰς τὸν μάρτυρα Μερκούριον (BHG 1277).
- Εἰς τοὺς ἁγίους Θεόδωρον, Γεώργιον καὶ Δημήτριον¹³⁶ .
- Βίος καὶ ἐγκώμιον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου ἐν τοῖς βασιλεῦσι καὶ ἰσαποστόλου Κωνσταντίνου (BHG 369).

Στην κατηγορία αυτή ανήκει και ο «Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεράρχου Ποντοηρακλείας», ο οποίος ἐξεδόθη ἀπὸ τον Laurent¹³⁷ και μας εἶναι πολῦτιμος καθὼς παρέχει βιογραφικὰ στοιχεῖα για τον ἴδιο το Γρηγορά, του οποίου ο Ἰωάννης υπῆρξε θεῖος και κηδεμόνας. Το ἔργο τούτο δεν εἶναι βίος ἁγίου, ὡπως ἐπεσήμανε και ο M. Hinterberger¹³⁸, ἀλλὰ ομιλία που πιθανότατα ἔγραψε ο Γρηγοράς με ἀφορμὴ το θάνατο του θεῖου και κηδεμόνα του το 1328.

Πέρα ἀπὸ τους κοινὺς τύπους των αγιολογικῶν ἔργων, παρατηρεῖται και στο αγιολογικὸ του ἔργο η προτίμηση σε ἀναφορὲς στον Πλάτωνα, σε τραγικὸς ποιητὲς και τον Ὅμηρό, παράλληλα με χωρία της Παλαιᾶς και της Καινῆς Διαθήκης. Ενδιαφέρον εἶναι το γεγονός ὅτι πολλὰ χωρία των αγιολογικῶν του ἔργων παρατίθενται αὐτούσια και στην *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* ἢ στους *Ἀντιρρητικὸς λόγους* του συγγραφέα, ἐνὼ ὡς προς την ἐπιλογή των τιμωμένων ἁγίων διακρίνεται η προτίμηση σε στρατιωτικὸς ἁγίους που ἔζησαν τους πρώτους αἰῶνες του χριστιανισμοῦ και σε ἁγίους που ἔδρασαν τον 9^ο αἰ. (Αντώνιος Καυλέας, Μιχαὴλ Σύγκελλος, Θεοφανώ)¹³⁹.

«Old wine in new bottles: The rewriting of Saints' lives in the Palaeologan Period», στο συλλογικὸ τόμο *The twilight of Byzantium*, Princeton 1991, σελ. 21.

¹³⁵ Σύμφωνα με την Alice Talbot τα λείψανα της αγίας εξακολουθούσαν να εἶναι θαυματουργὰ το 14^ο αἰ. και στο Βίο ο Γρηγοράς ἐκδηλώνει την πρόθεσή του να συγγράψει ξεχωριστὸ ἔργο με τα θαύματα της αγίας, με την ἐλπίδα να θεραπευτεῖ και ο ἴδιος ἀπὸ τους φοβεροὺς πονοκεφάλους που τον κατέτρεχαν ὁ.π.21-22. Ο Γρηγοράς ἔστειλε το Βίο της αγίας στο Γρηγόριο Ἀκίνδυνο και ἐκεῖνος με χαρὰ ἐντόπισε σε αὐτὸν σημεία καταδίκης της παλαμικῆς διδασκαλίας, ἄρα ο Βίος γράφτηκε πιθανότατα ἀνάμεσα στο 1341 και 1347.

¹³⁶ Ἐκδόθηκε πρόσφατα ἀπὸ την Ηλιὰνα Παρασκευοπούλου, «An unpublished discourse of Nikephoros Gregoras on saints Demetrios, George and Theodore, a critical edition», *Παρεκβολαί* 2 (2012), 49-76.

¹³⁷ V. Laurent, «Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεράρχου Ποντοηρακλείας συγγραφείς παρὰ τοῦ σοφωτάτου κῦρ Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ τοῦ καὶ ἀνεμιοῦ αὐτοῦ», *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1934-35), σσ. 29-63

¹³⁸ M. Hinterberger, «Les vies des saints du XIVe siècle en tant que biographie historique: L oeuvre de Nicéphore Grégoras», σελ. 283, *Actes du IIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ»*, Paris 6-8 Juni 2002, εκδ. Paris 2004.

¹³⁹ Παρασκευοπούλου, *Το αγιολογικὸ ἔργο*, σσ. 165-168.

5. Ρητορικά κείμενα

Ορισμένοι από τους ρητορικούς του λόγους είναι ενσωματωμένοι στο ιστοριογραφικό του έργο, ενώ άλλοι είναι αυτόνομοι. Στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* περιλαμβάνονται λόγοι προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο¹⁴⁰, επιτάφιοι λόγοι με αφορμή τον θάνατο μελών της αυτοκρατορικής οικογενείας αλλά και αγαπημένων του προσώπων (π.χ. επιτάφιος λόγος για τον θάνατο του Θεοδώρου Μετοχίτη), καθώς και δημηγορίες προσώπων τις οποίες ο Γρηγοράς παραθέτει για να δια φωτίσει το ρόλο των ανθρώπων στο ιστορικό γίγνεσθαι¹⁴¹.

Σημειώνουμε πως στην κατηγορία των ρητορικών έργων του Γρηγορά ανήκουν και έργα που αποτελούν ρητορικά γυμνάσματα και πιθανότατα αποτελούσαν και αντικείμενο μελέτης των σπουδαστών του, όπως π.χ. το «Ὡς ἀπὸ τινος πρὸς τὸν βασιλέα» ή το κείμενο «Προοίμιον διαθήκης»¹⁴².

Από αυτά επισημαίνουμε ότι στις επιστολές¹⁴³ γίνεται αναφορά στο εγκώμιο *Εἰς τὴν ἀμυγδαλὴν*, καθώς και σε εγκώμιο για την πατρίδα του, την Ηράκλεια του Πόντου. Το *Ἐς τὴν πατρίδα* είναι έργο που δε σώζεται, παρά μόνο εν μέρει, στην επιστολή 21 προς τον συμπατριώτη του μοναχό Μάξιμο, ωστόσο ξέρουμε ότι ήταν από τα πρώτα, κατά μαρτυρία του ίδιου του συγγραφέα¹⁴⁴.

6. Ποίηση

Σώζονται μόνον τρία ποιήματα του Γρηγορά, από τα οποία το πρώτο είναι γραμμένο σε 25 ελεγειακά δίστιχα με αφορμή το θάνατο του Μιχαήλ Ασάν (ως από ονόματος της συζύγου του Ειρήνης), το δεύτερο είναι επίγραμμα σε ιωνική διάλεκτο για το θάνατο του Θεοδώρου Μετοχίτη και το τρίτο αποτελείται από δέκα ίαμβους «ὡς ἀπὸ προσώπου τῆς Εὐφροσύνης Παλαιολογίνας Σφραντζίνας¹⁴⁵».

7. Μουσική

Το σπουδαιότερο μουσικολογικό έργο του Γρηγορά, για το οποίο διαθέτουμε και αναφορές του ίδιου στην επιστολή 114¹⁴⁶ είναι οι «Προσθήκαι εἰς τὰ Κεφάλαια τοῦ

¹⁴⁰ Για αναλυτική καταγραφή των λόγων βλ. στο έργο του van Diemen, *Nikephoros Gregoras, Rhomaische Geschichte, 1er Teil*, Stuttgart 1973, σσ.44- 48.

¹⁴¹ Αναλυτική περιγραφή των λόγων αυτών έχει κάνει στη διατριβή του ο Κωνσταντίνος Τσιγάνης, «*Παρένθετα Κείμενα στη Ρωμαϊκή Ιστορία του Νικηφόρου Γρηγορά*», Θεσσαλονίκη 2010.

¹⁴² Τα έργα αυτά έχουν εκδοθεί από τον P.A.M. Leone *Nicephori Gregorae «Opuscula nunc primum edita»*, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia della Università di Macerata* III-IV (1970-1971), 731-782.

¹⁴³ Επιστολή 112, στ. 25-6.

¹⁴⁴ Επιστολή 65, στ. 11-15 : *Τὸν μὲν Ἐς τὴν πατρίδα μοι εἰρημένον φάναί μοι πεπονησθαι τὰ πρῶτα πρὶν ἢ τῶν ἑτέρων ὄντιναοῦν, τροφεῖα τοῦτον τῇ θρειαμένη φαιή τις ἄν...*

¹⁴⁵ Το πρώτο και το τρίτο έχουν εκδοθεί για πρώτη φορά από τον Silvio G. Mercati, *Collectanea Byzantina I*, Roma 1970, 148- 150 το δεύτερο επίσης από τον Mercati, “Nota all’ epigramma di Niceforo Gregora in morte del Metochita, *Bessarione* 22 (1918), 237- 238 και επανεκδόθηκε στο *Collectanea Byzantina I*, σελ. 150.

¹⁴⁶ Παραλήπτης της επιστολής είναι ο Καλοειδής. Το έργο ήταν δημοφιλές στον κύκλο του Γρηγορά, όπως δείχνει και η επιστολή του Νικολάου Πεπαγωμένου προς αυτόν (επιστολή 20, σελ. 422, στ. 38-43 Leone).

Πτολεμαίου». Εδώ, ο συγγραφέας προσπάθησε να συμπληρώσει το έργο Ἀρμονικὰ του Κλαύδιου Πτολεμαίου που είχε μείνει ημιτελές¹⁴⁷.

Σώζεται επίσης ένα ανέκδοτο έργο του που φέρει τον τίτλο «Τὸ ἤρμοσμένον τοῦ ἁρμονικοῦ κανόνος τέλειον σύστημα». Το έργο πραγματεύεται τη σχέση ανάμεσα στα αστέρια και τα διαστήματα της μουσικής, μια πυθαγόρεια θεωρία που είχε απασχολήσει και τον Νικόμαχο Γερασηνό¹⁴⁸.

8. Αστρονομία

Πέραν των επιστολών που αναφέρονται σε εκλείψεις, συνόδους πλανητών και άλλα φαινόμενα (επιστολές υπ. αρ. 28, 40, 53, 69, 103, 114, 148 καθώς και μία επιστολή του Γεωργίου Λαπίθη προς τον Γρηγορά στην ίδια έκδοση σσ. 406-8) μας παραδίδεται το έργο «Περὶ διορθώσεως Πασχαλίου¹⁴⁹», καθώς και το έργο «Περὶ κατασκευῆς καὶ γενέσεως ἀστρολάβου¹⁵⁰». Το περί διορθώσεως Πασχαλίου παρουσιάστηκε το 1324 στην αυλή του Ανδρονίκου Β΄, ο αυτοκράτωρ όμως δεν έκανε αποδεκτή τη διόρθωση φοβούμενος τις εκκλησιαστικές αντιδράσεις.

Εκτός από τα παραπάνω, το ιστοριογραφικό έργο του Γρηγορά βρίθκει αναφορών σε εκλείψεις και άλλα αστρονομικά φαινόμενα, τα οποία ο συγγραφέας προσεγγίζει μεν επιστημονικά, όμως δεν αποφεύγει να ερμηνεύσει ως θεοσημίες πολλά από αυτά¹⁵¹.

9. Μαθηματικά

Σώζονται –ακόμη ανέκδοτα– τα σχόλιά του στον Νικόμαχο το Γερασηνό¹⁵² –καθώς και η επίλυση ενός μαθηματικού προβλήματος¹⁵³. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως η αγάπη του Γρηγορά για τη γεωμετρία διαφαίνεται και στην 6^η επιστολή του, όπου με αφορμή ένα γεωμετρικό σύμβολο, τον γνώμονα, παραλληλίζει τη φιλία με τον αλληλογράφο του με τις θαυμαστές σχέσεις που διέπουν το γνώμονα με τους αριθμούς που τον δημιουργούν.

¹⁴⁷ Ουσιαστικά ο Γρηγοράς συμπλήρωσε τρία κεφάλαια στο έργο του Πτολεμαίου βλ. R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1926, σσ. 272-275 και H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμος Γ΄, Αθήνα 1994, σελ. 395. Το έργο έχει εκδοθεί από τον Ingemar Düring, *Die Harmonienlehre des Klaudios Ptolemaios*, Göteborg 1930, LXXVIII- XCI 109- 121.

¹⁴⁸ Hunger ό.π. σελ. 396 και Guiland ό.π. σελ. 275. Ανάμεσα στα άλλα χειρόγραφα που σώζουν το κείμενο αυτό, ο Guiland ξεχωρίζει τα Paris.gr.1846 και Rossianus 16.

¹⁴⁹ Το έργο εξέδωσε ο D. Petravius, *Uranologium*, Paris 1630. Δυστυχώς δεν είχαμε πρόσβαση στο έργο αυτό.

¹⁵⁰ Το έργο εξέδωσε ο A. Dellatte, «Anecdota Atheniensa et alia» II, Liège- Paris 1939, 195- 235. Σύμφωνα με έγκριτους αστρονόμους, ο αστρολάβος που περιγράφει ο Γρηγοράς ήταν ένα επιπεδόσφαιρο, το οποίο απεικόνιζε πολλούς αστέρες, ενώ με την κατάλληλη μέθοδο ο επιστήμονας έβρισκε με αυτό τις θέσεις των αστερών, αλλά και τις ηλιακές και σεληνιακές εκλείψεις βλ. Στράτος Θεοδοσίου – Μάνος Δανέζης, *Στα χρόνια του Βυζαντίου*, Αθήνα 2010.

¹⁵¹ *Ρωμαϊκή Ιστορία* I 385.8-24, I 460. 4-9 κτλ. Ως προς τον τρόπο με τον οποίον ερμηνεύονται τα φυσικά φαινόμενα ως θεοσημίες βλ. Ηλία Ταξίδη, *Όνειρα, οράματα και προφητικές διηγήσεις στα ιστορικά έργα της Υστερης Βυζαντινής εποχής*, Αθήνα 2012, σσ. 245-249.

¹⁵² Στα χειρόγραφα Magliab. 16 ff.12- 13 και Angel. 1, ff. 9^f - 9^v.

¹⁵³ Εκδ. Johann Heiberg, *Euclidis elementa* V, Lipsiae 1898, σελ. 723- 4. Το μαθηματικό πρόβλημα αναλύει ο Πέτρος Βλαχάκος, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς*, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 65-68.

10. Γραμματική-Φιλολογία

Σώζεται στον κώδικα Laurent. LVII 57, 34, ff. 6v- 8v - ανέκδοτη ακόμη-μια Πραγματεία περί συντάξεως, ενώ από τον Μανουήλ Μοσχόπουλο έχει εκδοθεί, το 1540, το έργο «Πρὸς τοὺς ἐν πᾶσι τοῖς ῥήμασι κανόνας ζητοῦντας καὶ ὁμοιότητος¹⁵⁴». Σε αυτό ο συγγραφέας επισημαίνει ότι, πέρα από τους όποιους γραμματικούς κανόνες, υπάρχουν πάντα εξαιρέσεις που εξυπηρετούν το γλωσσικό αίσθημα, τη «συνήθεια», η οποία δεν εμπίπτει βέβαια στα πλαίσια της γραμματικής τέχνης. Για να ενισχύσει αυτή την άποψη, παραθέτει παραδείγματα ρημάτων. Ένα άλλο θέμα που τον απασχολεί είναι το πώς με το πέρασμα του χρόνου αλλοιώθηκε η σημασία ορισμένων λέξεων π.χ. η λέξη «πανούργος», η οποία στην εποχή του ήδη είχε αρνητική χροιά.

Αξίζει να σημειωθεί πως η αγάπη του συγγραφέα για την λογοτεχνία, εκκλησιαστική και θύραθεν, διαφαίνεται από την παράθεση φράσεων και λέξεων μέσα στο επιστολογραφικό, αλλά και το ιστοριογραφικό του έργο. Επίσης, η επιστολή 4, προς τον πρωτονοτάριο Πεπαγωμένο δεν είναι τίποτα άλλο από μια φιλολογική ανάλυση πάνω σε μια φράση του ρήτορα Αίλιου Αριστεΐδη.

11. Το επιστολογραφικό έργο

Σώζονται σήμερα 159 επιστολές του Γρηγορά, σύμφωνα με την πιο πρόσφατη έκδοση του P.A.M. Leone, ενώ στην ίδια έκδοση παρατίθενται και 22 επιστολές προς τον Γρηγορά. Προηγούμενες εκδόσεις πραγματοποίησαν οι Guiland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris 1927 και ακόμη παλαιότερη αυτή του Bezdech St., *Nicephori Gregorae Epistulae XC, Ephemeris Dacoromana* II (1924).

Όπως παρατηρεί ο Guiland (*Correspondance*, XV), σχεδόν όλος ο όγκος της σωζόμενης αλληλογραφίας του Νικηφόρου Γρηγορά χρονολογείται πριν το 1345, οπότε πιθανόν η αλληλογραφία του μετά την εμπλοκή του στην Ησυχαστική έριδα να καταστράφηκε.

Οι 159 επιστολές σώζονται σε είκοσι τρία χειρόγραφα, τα οποία περιλαμβάνουν και άλλα έργα του ¹⁵⁵. Το αξιοσημείωτο είναι πως οι επιστολές δεν μας παραδίδονται σε χρονολογική ακολουθία. Ο Leone, μετά από μελέτη των χειρογράφων, θεωρεί πως ο Γρηγοράς δεν είχε διαμορφώσει ένα corpus των επιστολών του, ούτε και επιμελήθηκε το κείμενο των επιστολών του, όπως έκανε με άλλα έργα του¹⁵⁶. Πιστεύουμε ότι πράγματι δεν φρόντισε να τις εκδώσει όπως λ.χ. ο Μιχαήλ Γαβράς. Εντούτοις, οι παρεμβάσεις σε χειρόγραφα που επιμελήθηκε ο κύκλος των μαθητών του δείχνουν

¹⁵⁴ Manuel Moschopoulos, *Grammaticae artis graecae methodus*, Basileae 1540, σσ. 255-257 (διατίθεται στο διαδίκτυο, στην ηλεκτρονική βιβλιοθήκη «Bayerische Staatsbibliothek». Εκεί το έργο αποδίδεται στον Χοιροβοσκό, ενώ τον τελευταίο αιώνα αποδόθηκε στον Γρηγορά, βλ. Guiland, *Essai*, σσ. 115-7.

¹⁵⁵ Leone, *Epistulae*, vol. I, σσ. 17- 40.

¹⁵⁶ Leone, *La corrisponzenza di Niceforo Gregora*, Quaderni del Siculorum Gymnasium VIII. Studi di Filologia Bizantina II, Catania 1980, σελ. 193.

πως δεν αδιαφόρησε εντελώς για το έργο του, άρα και για κάποιες επιστολές που περιλαμβάνονταν στα χειρόγραφα.

Ο I. Ševčenko, συγκρίνοντας το γραφικό χαρακτήρα ανάμεσα στο χειρόγραφο Vaticanus graecus 1365 - όπου ο βιβλιόφιλος και λόγιος του 15 αι. Ιωάννης Χορτασμένος αναγνωρίζει το «χέρι» του Γρηγορά- και σε χειρόγραφα εμπεριέχοντα επιστολές, επεσήμανε πρώτος τις αυτόγραφες σημειώσεις του ίδιου του Γρηγορά¹⁵⁷. Επομένως, υπήρξε η φροντίδα, αλλά όχι βέβαια η συστηματοποίηση ή η χρονολογική κατάταξη στην έκδοση των επιστολών του, ενώ το γεγονός ότι κάποιες επιστολές απαντώνται δυο φορές στο ίδιο χειρόγραφο οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα χειρόγραφα επιμελήθηκαν οι- ούτως ή άλλως πολλοί γραφείς- σε διαφορετικές περιόδους ζωής του Γρηγορά¹⁵⁸. Επίσης, αξίζει να σημειώσουμε πως κανένα χειρόγραφο δε σώζει το σύνολο της αλληλογραφίας του.

Από το πλήθος των χειρογράφων που διασώζουν τις επιστολές, ξεχωρίζουμε και παραθέτουμε τα πέντε χειρόγραφα, στα οποία οι μελετητές¹⁵⁹ αναγνώρισαν το ίδιο το χέρι του συγγραφέα, είτε σε σχόλια και τίτλους, είτε στο ίδιο το κείμενο, ώστε εύλογα να συμπεραίνουν πως τα χειρόγραφα αυτά δημιουργήθηκαν μέσα στη μονή της Χώρας από ομάδα γραφέων και μαθητών του Γρηγορά, με την επίβλεψη του ίδιου¹⁶⁰:

1. Vaticanus graecus 1086, του 14^{ου} αι. (= A) , χειρόγραφο που περιέχει 74 επιστολές του, αλλά και επιστολές που εστάλησαν σε αυτόν, καθώς και δυο ποιήματα του Γρηγορίου Ακινδύνου για το Γρηγορά. Στον κώδικα (φ. 2^v) υπάρχει σημείωση που αναφέρει ότι αρχίζει το δεύτερο βιβλίο των ποιημάτων του Γρηγορά, το οποίο περιέχει ποιήματα άλλων προς το φιλόσοφο. Οι γραφείς του χειρογράφου είναι πολλοί, όλοι όμως χρονολογούνται το 14^ο αι. και πιθανόν ήταν μαθητές του Γρηγορά που αντέγραφαν το κείμενο με τη δική του επίβλεψη. Εκτός από τις 74 επιστολές που παραδίδει το χειρόγραφο, στο περιθώριο πάνω από το φύλλο 3 είναι γραμμένη η εξής ιδιόχειρη σημείωση του Γρηγορά¹⁶¹:

αί πλείους τῶν ἐνταῦθα ἐπιστολῶν προσφωνήματα εἰσὶ καὶ οἶον ἐγκώμια μικρὰ διὰ τὸ πρὸς ἔνδοξα καὶ μέγεθος ἔχοντα πρόσωπα γράφεσθαι.

¹⁵⁷ Ihor Ševčenko, Some Autographs, 443.

¹⁵⁸ Επί παραδείγματι στο χφ. Vat. gr. 1086 αναγνωρίζονται δέκα διαφορετικοί γραφείς, ενώ οι επιστολές 105, 106 και 147 απαντώνται από δυο φορές μέσα στο χειρόγραφο.

¹⁵⁹ό.π., 435- 450 και Leone, *Epistulae*, vol. I, σσ.17- 40.

¹⁶⁰ Pérez- Martín Inmaculada, «El scriptorium de Cora: un modelo de acercamiento a los centros de copia bizantinos», στο συλλογικό τόμο *Ἐπίγειος οὐρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, Madrid 1997, σσ. 205- 223

¹⁶¹ Τη σημείωση διάβασε πρώτος ο J. L. van Dielen, *Entstehung und Überlieferung des Historia Rhomaike des Nikephoros Gregoras*, σελ. 112. Η ίδια σημείωση υπάρχει και σε δυο φύλλα ενός χαμένου πλέον κώδικα με έργα του Γρηγορά, ο οποίος ανήκε στο νοτάριο Ιωάννη Χορτασμένο βλ. A. Carile, «Una sottoscrizione autografa di Giovanni Cortasmeno», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 353-357.

Εντούτοις, οι επιστολές δεν έχουν χρονολογική σειρά, κάποιες μόνο είναι ομαδοποιημένες με βάση τον παραλήπτη της επιστολής έτσι π.χ. στο 100^{r-v} σώζεται η επιστολή του Λαμπηνού προς τον Γρηγορά, ενώ αμέσως μετά ακολουθεί του Γρηγορά προς τον Λαμπηνό.

2. Ο κώδικας Vaticanus graecus 1085 του 14^{ου} αι.(=B) ο οποίος σώζει ποιήματα *Νικηφόρου τοῦ Γρηγορά* καθώς και 73 επιστολές.
3. Vaticanus graecus 116, του 14^{ου} αι. (=C) , χειρόγραφο που γράφτηκε από πολλούς αντιγραφείς, μεταξύ των οποίων αναγνωρίζονται και τρεις του χειρογράφου Vat. gr. 1086. Εδώ βρίσκονται 58 επιστολές του Γρηγορά, ενώ στα φφ. 230^v – 231^r ο Ševčenko αναγνώρισε ότι η 120^η επιστολή προς τον Καντακουζηνό είναι γραμμένη από τον ίδιο τον Γρηγορά¹⁶².
4. Ο κώδικας Vaticanus graecus 1898 (= D) αποτελεί συμπίλημα έργων που ανήκουν σε διαφορετικούς αιώνες (13^{ος}, 14^{ος}, 15^{ος}, 16^{ος}) . Στο περιθώριο του φύλλου 218 ο Leone αναγνώρισε σημείωση πανομοιότυπη με εκείνη του χφ. Vat. gr. 116 και πιστεύει ότι είναι αυτόγραφη σημείωση του ίδιου του Γρηγορά. Το χειρόγραφο σώζει μόνο την 4^η επιστολή του.
5. Ο κώδικας Vaticanus graecus 228, του 14^{ου} αι (=E) παραδίδει πλατωνικά έργα και αυτόγραφες σημειώσεις-υπομνηματισμούς του ίδιου του Γρηγορά ¹⁶³. Το χειρόγραφο αυτό μαρτυρεί τα φιλοσοφικά του ενδιαφέροντα και σώζει την 30^η επιστολή του προς τον Ανδρόνικο Ζαρίδη.

Τα υπόλοιπα χειρόγραφα περιγράφονται λεπτομερώς από τον Leone (*Epistulae*, I, 25- 40). Εκείνο που είναι αξιοσημείωτο είναι ότι συγκρίνοντας το περιεχόμενο των τριών χειρογράφων που περιέχουν αρκετές επιστολές, αλλά και χειρόγραφες σημειώσεις του Γρηγορά (Vat. gr. 1086, Vat. gr 1085, Vat. gr. 116) εντοπίσαμε 35 επιστολές που επαναλαμβάνονται. Είναι οι : 11, 20, 21, 24, 25, 28, 29, 32, 33, 34, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 59, 65, 67, 70, 100, 103, 105, 108, 109, 110, 114, 115 (καθώς και η επ. 2 του Ζαρίδη προς τον Γρηγορά). Το γεγονός ότι στις παραπάνω επιστολές βρίσκεται και η επ. 44 προς τον Λεπεντρηνό, η οποία χρονολογείται σαφώς μετά το 1350, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ολοκλήρωση της επιμέλειας των χειρογράφων τοποθετείται στην τελευταία δεκαετία ζωής του Γρηγορά

¹⁶² Ševčenko, ό.π. σελ. 443.

¹⁶³ Inmaculada Pérez Martín – «Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el Tímeo (Vaticanus graecus 228)» , *MHNH Revista Internacional de investigación sobre magia y astrología antiguas* vol.4 – 2004, 197- 219.

3. Αναφορές των επιστολών στο συγγραφικό έργο του Γρηγορά-

« Ο Γρηγοράς και το συγγραφικό του έργο»

Η μονή της Χώρας τελούσε υπό την αυτοκρατορική προστασία και διέθετε, όπως προαναφέρθηκε, ίσως την πιο πλούσια βιβλιοθήκη της εποχής. Γι' αυτό, στο corpus των επιστολών του Γρηγορά συναντάμε μόνο μια περίπτωση δανεισμού βιβλίου από τον ίδιο τον Γρηγορά: πρόκειται για την 58^η επιστολή προς το γιο του πατριάρχη, Βασίλειο Γλυκό, από τον οποίον απαιτούσε, δηλώνοντας και την αγανάκτησή του ένα χειρόγραφο του Πλάτωνος. Είναι η περίοδος (πατριαρχία Ιωάννου Γλυκέος: 1314-1319), κατά την οποία η μονή της Χώρας ανακαινίζεται, ενώ στη βιβλιοθήκη της αντιγράφεται πλήθος χειρογράφων κατά την επιθυμία του Μετοχίτη και με την εποπτεία του ίδιου, αλλά και του Νικηφόρου Γρηγορά¹⁶⁴.

Αντίθετα, οι αλληλογράφοι του συχνά δανείζονται δικά του έργα, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που ο ίδιος ο Γρηγοράς στέλνει μαζί με την επιστολή του κάποιο πρόσφατο πόνημά του, όπως προκύπτει από την μελέτη της αλληλογραφίας του:

Επιστολή 1^η, στ. 9-11 (προς τον Πεπαγωμένο)

Ἐπεὶ δ' ἐπὶ πολλῶν πολλὰκις ἐπὶ μέγα ἄρας τε καὶ θαυμάσας τὰμὰ συγγράμματα σὺ καὶ τὴν ἔχουσαν ταῦτα βιβλὸν ἐζήτηκας, ἄσμενοι ταύτην σοὶ πέμπομεν...

Ενδεχομένως πρόκειται για την *Ἀρμονική* του Πτολεμαίου, δεδομένου ότι ο Νικόλαος Πεπαγωμένος σε επιστολή του (επ. 20, σσ. 421-422) παραδέχεται πως έχει γίνει φορτικός, καθώς του ζητά επίμονα το βιβλίο της *Ἀρμονικῆς*, που είχε επεξεργαστεί και συμπληρώσει ο Γρηγοράς.

Επιστολή 16^η

Ο αλληλογράφος του, ιατρός στο επάγγελμα, δεν του έχει επιστρέψει το βιβλίο που του δάνεισε:

(επ. 16, στ. 1-4) *Οὐδὲ Διονύσιος ὁ τῆς Σικελίας τύραννος ἐπὶ τοσοῦτον κατέσχε πάλαι μεταπεμψάμενος Ἀθήνηθεν Πλάτωνα, καὶ ταῦτα τύραννος ὢν καὶ οὕτω ποιῶν τὴν ἄρχην, ἐφ' ὅσον κατέσχεσ ἀυτὸς τοὺς ἐμοὺς μεταπεμψάμενος λόγους...*

¹⁶⁴ Ihor Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of his time», σσ. 35-37, στο συλλογικό τόμο *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of Kariye Djami and its intellectual background*, London 1975. Η μονή της Χώρας διέθετε βιβλιοθήκη και πριν τον ίδιο, την οποία είχε φροντίσει μεταξύ άλλων και ο λόγιος Μάξιμος Πλανούδης. Ακόμη και στην περίοδο της εξορίας του στο Διδυμότειχο (1320-1330) η μεγαλύτερη αγωνία του Μετοχίτη εξακολουθούσε να είναι η τύχη των χειρογράφων της Βιβλιοθήκης, εξ ου και οι υποθήκες του προς το Γρηγορά, να φροντίσει τη Βιβλιοθήκη προς όφελος των μελλοντικών γενεών. Προς μεγάλη του ανακούφιση, η Βιβλιοθήκη της μονής, αυτό το «ταμείον...παντοίων θέμαν ἠδὲ πολυαριθμῶν βιβλῶν, ἡμὲν ὅσαι τῆς ἡμετέρης σοφίης ἔασι...» παρέμεινε ανέγγιχτη. Ο Ševčenko, ό.π., σελ. 36, υποσημείωση 139 παραθέτει αρκετές μαρτυρίες που πιστοποιούν πως η βιβλιοθήκη-όπως άλλωστε και η μονή της Χώρας-ήταν «βασιλική» ενώ είχε δημόσιο χαρακτήρα ήταν δηλ. ανοιχτή στο κοινό, ενώ σύμφωνα με επιστολή του Πλανούδη είχε ελάχιστες ελλείψεις και λειτουργούσε για τον κόσμο ως «κοινὸν πρυτανεῖον».

Επιστολή 66^η

Ο Καβάσιλας μεσολάβησε, ώστε να γίνουν γνωστά τα συγγράμματά του στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο. Μάλιστα ο αυτοκράτορας έστειλε άνθρωπο στο σπίτι του να ζητήσει τα έργα:

(επ. 66, στ. 1-3) *Ἦκει τις ἡμῖν ἐκ βασιλέως πρότριτα σπουδῆ τοὺς ἐμοὺς ἐξαιτούμενος λόγους. Ζητῶν δὲ τὴν αἰτίαν, οὐδὲν πλέον ἐπυθόμην ἢ ὅτι δι' εὐφήμου τῆς μνήμης ἤγαγεν ἡμᾶς ὁ καλὸς ἐν βασιλείοις Καβάσιλας.*

Σχετική με τη διαμεσολάβηση του Καβάσιλα είναι και η χρονικά μεταγενέστερη 65^η επιστολή, στην οποία ο Γρηγοράς αναφέρει ποιοι λόγοι του είναι πρωιμότεροι και ποιοι μεταγενέστεροι. Εδώ αναφέρονται ρητορικά έργα του Γρηγορά: το εγκώμιο εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ένας λόγος του προς τον Ανδρόνικο Β΄ και άλλα μικρότερα ρητορικά πονήματα:

Επιστολή 65^η στ. 11-36 :

Τὸν μὲν Ἐς τὴν πατρίδα μοι εἰρημένον φάναι μοι πεπονησθαι τὰ πρῶτα....ὁ δὲ μετ' αὐτὸν εὐθύς Πρὸς βασιλέα μοι γίνγεται, ἐντελέστερος ὢν τοῦ προτέρου....ἔστι δ' ἅ και ἐντρύφωσι τῇ σχολῇ ἐπιδείξεως μοι και φιλοτιμίας ἐγίνγοντο ἀναθήματα....

Επιστολή 74^η , στ. 15-16

Ο πατριάρχης (πιθανότατα ο Ιωάννης Γλυκύς) δεν του έχει ακόμη επιστρέψει το βιβλίο του

αὐτὸς εὐ ἡμᾶς πεποίηκας τῇ ἡμῶν τὰσφαλὲς πορισάμενος βίβλω, πέμπε πρὸς ἡμᾶς αὐθις αὐτήν...

Επιστολή 87^η , στ. 9-20

Ο Γρηγοράς , κατά την προτροπή αλληλογράφου του, συνέθεσε ένα εγκώμιο για τον βασιλέα της Κύπρου Hugo IV Lusignan (1324- 1360), το οποίο συμπεριέλαβε και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*:

Βουλοίμην γὰρ ἔγωγε πράξεις ἡρωϊκὰς ἀναγράφειν...και μάλιστα πάντων τὸν τῆς Κύπρου ῥηγὸς, ὁποίων και ὄσων τὴν νῆσον ἐκεῖνος ἐνέπλησεν ἀγαθῶν...και πρὸς γε ὅσα ἐπὶ τούτοις συνηθροικῶς ἔγωγε ταῖς ἐμαῖς τῆς ὅλης Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας ἐντέθεικα βίβλοις, ὑπόδειγμα κράτιστον τοῖς ἐν ἐξουσίαις εἰς μίμησιν προτιθεῖς του βελτίονος ἐφεξῆς...

Επιστολή 97^η , στ. 70-74

Συνεύχεσθαι βούλομαι και αὐτὸν ἡμῖν....ὑπὲρ θείων δογμάτων διαλεκτικὸς ἀγῶνας πολυτρόπους ἀεὶ ποιουμένοις

Εδώ ενδεχομένως υπονοούνται οι Αντιρρητικοί του Λόγοι και ίσως και το τελευταίο μέρος της *Ρωμαϊκής Ιστορίας* του, το οποίο αναλώνεται στην πολεμική κατά του Παλαμά.

Επιστολή 99^η, 66-69

Οὐ γὰρ ἡμῖν, τοῖς δ' ἡμετέροις λόγοις ἐκ τοῦ παρήκοντος ἐντετυχηκῶς κἀντεύθεν τὸ τούτων ἐζήτηκῶς ἐργαστήριον ἔδειξας ὡς οὐχ ὅτι ἄνθρωπος ἐγὼ καὶ γνώμης ὁπόσποτε ἔχων φιλεῖς, ἀλλ' ὅτι λόγων ἐργάτης...

Εδώ γίνεται αναφορά στην πρώτη γνωριμία του Ακινδύνου με το συγγραφικό του έργο του ιδίου, μέσα από το «περι διορθώσεως Πάσχα» (βλ. το λήμμα Ακίνδυνος στο 3^ο κεφάλαιο).

Επιστολή 103^η, 105-108

Ἐπεὶ δὲ ὁ πολὺς χρόνος ἔστιν οὗ τῶν κανόνων κεκίνηκεν ἔστιν ἅ πρὸς τὸ σφαλερὸν, καὶ τούτοις ἡμεῖς τῆς ἐπιστήμης χάριν τὴν προσήκουσαν οὐκ ὀκνήσομεν ἐπιθεῖναι διόρθωσιν...

Προαναγγέλλεται η συγγραφή έργου σχετικού με την επιστήμη της αστρονομίας στον αλληλογράφο του Μιχαήλ Καλοειδά, καθόσον στο πέραςμα των αιώνων παρερμηνεύθηκαν πολλά στην επιστήμη αυτή, επομένως υπήρχε η χρεία διορθώσεων¹⁶⁵.

Επιστολή 112^η, 25-26

Τὸ δὲ τῆς ἀμυγδαλῆς πρᾶγμα καὶ μεῖζον ἢ ὅστε παρελθεῖν ἡμῖν δέδοκται...

Εξηγεί ότι η αιτία της απραγμοσύνης του περί τους λόγους ήταν η συγγραφή της πραγματείας του *Εἰς τὴν ἀμυγδαλὴν*. Παρότι επρόκειτο για ένα μικρής σημασίας έργο του Γρηγορά, φαίνεται πως το εμπιστεύθηκε στους φίλους του για κριτική όπως δείχνει και το ποίημα του Ακινδύνου που εγκωμιάζει το έργο αυτό¹⁶⁶.

Επιστολή 114^η

Στην επιστολή αυτή μαρτυρείται η ενασχόληση του Γρηγορά με τις επιστήμες της «τετρακτύος», δηλαδή την Αριθμητική, τη Γεωμετρία, τη Μουσική και την Αστρονομία. Ο Γρηγοράς ανακοινώνει στον αλληλογράφο του Μιχαήλ Καλοειδά ότι, μετά από την απαίτηση πολλών, συνέγραψε και εξέδωσε τα εξής έργα :

¹⁶⁵ Δεν γνωρίζουμε σε ποιο αστρονομικό του έργο αναφέρεται. Ωστόσο, προαναγγέλλει έργο που γράφτηκε μετά το 1332, καθώς στην επιστολή του αναφέρεται στη δημόσια αντιπαράθεσή του με τον Βαρλαάμ Καλαβρό (βλ. 103, 35-68).

¹⁶⁶ Mercati, *Collectanea Byzantina* I, σελ. 151. Το έργο έχει εκδοθεί από τον Leone, Nicephorae Gregorae Opuscula nunc primum edita, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia della Università di Macerata* III- IV (1970- 1971), 731-782.

(στ. 70-75): *ἐπὶ τούτοις συντέτακται μοι καὶ δύο βιβλία· ἐν μὲν ὁ τὴν διόρθωσιν ἐγγυᾶται τοῦ Πάσχα*¹⁶⁷... Γνωρίζουμε πως το βιβλίο αυτό έγινε γνωστό προ του 1324, καθώς τότε ο Ανδρόνικος Β΄ κάλεσε το Γρηγορά στο παλάτι, για να εκθέσει δημοσία τις απόψεις του σχετικά με τον καθορισμό της ημερομηνίας του Πάσχα¹⁶⁸.

(στ. 76-77): *Ἐν μὲν οὖν τοῦτο συντέτακται μοι βιβλίον· δεύτερον δὲ ὁ τὴν τοῦ ἀστρολάβου κατασκευὴν δείξει δεικνύσει γραμμικαῖς*¹⁶⁹. Ο Γρηγοράς εξηγεί πως η εργασία του έρχεται να συμπληρώσει τις ήδη υπάρχουσες από τον Συνέσιο Κυρήνης γνώσεις περί αστρολάβου.

(στ. 82-84) : Με αφορμή το έργο του για την κατασκευή αστρολάβου, ο Γρηγοράς μνημονεύει και ένα προηγούμενο πόνημά του, την *«Ερμηνεία εἰς τὸ περὶ ἐνυπνίων τοῦ Συνεσίου»*. Μέσα στο ιστοριογραφικό του έργο συχνά ο Γρηγοράς κάνει λόγο σε όνειρα και στον αντίκτυπο που αυτά είχαν στην πραγματικότητα, ενώ δείχνει το σεβασμό του μέσου βυζαντινού για τις συνέπειες ονείρων και χρησμών¹⁷⁰. Σε συνδυασμό με τη μεγάλη εκτίμηση που έτρεφε για το έργο του Συνεσίου Κυρήνης, είναι εύλογη η ενασχόλησή του με το σχολιασμό του *«Περὶ Ἐνυπνίων»*¹⁷¹. Εκείνος που του ενέπνευσε τη συγγραφή του έργου αυτού είναι ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός (συνεπώς το έργο συνετέθη πριν το 1341). Τούτο καταδεικνύει η επιστολή 120 , η οποία μας σώζεται διά της χειρός του ίδιου του Γρηγορά στον κώδικα Vaticanus graecus 116¹⁷².

(στ.95-107) : Ο Γρηγοράς προαναγγέλλει εδώ το έργο του *«Προσθήκαι εἰς τὰ κεφάλαια τῆς Ἀρμονικῆς τοῦ Πτολεμαίου»*. Από διάφορα χειρόγραφα (π.χ. Vat.gr. 185 φ. 69^f και Vat. gr. 198 φ. 88^v) μαθαίνουμε πως ο Γρηγοράς όχι μόνο υπομνημάτισε και διόρθωσε, αλλά και συμπλήρωσε το έργο του Πτολεμαίου, ο οποίος πιθανώς πέθανε προτού το ολοκληρώσει¹⁷³ ή –όπως ισχυρίζεται στην επιστολή του ο ίδιος ο Γρηγοράς- το έργο του Πτολεμαίου έφτασε στα χέρια του ημιτελές και γεμάτο λάθη επειδή για αιώνες την αντιγραφή του έκαναν *φαῦλοι γραφεῖς*, οι οποίοι γέμισαν το έργο με λάθη και από αμάθεια δεν το ολοκλήρωσαν. Ο

¹⁶⁷ Το έργο *Περὶ διορθώσεως Πασχαλίου* εξέδθη το 1630 στο Παρίσι, από τον D. Petravius.

¹⁶⁸ Ρωμαϊκή Ἱστορία, I 364-372. Εκεί παρατίθεται ολόκληρος ο λόγος του Γρηγορά, ενώ αναφέρεται πως ο Ανδρόνικος Β΄ απεδέχθη μεν τις επιστημονικές του προτάσεις, δεν προχώρησε όμως στην εφαρμογή της διορθώσεως, για να μην προκληθεί σύγχυση στους κόλπους της Εκκλησίας. Η διόρθωση έγινε αποδεκτή πάνω από δυο αιώνες αργότερα στη Δύση, με την εφαρμογή του νέου ημερολογίου από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ το 1582.

¹⁶⁹ *Τοῦ Γρηγοῤᾤ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ φιλοσόφου, πόνημα περὶ κατασκευῆς καὶ γενέσεως ἀστρολάβου*, εκδ. A. Dellatte, *Anecdota Atheniensi et alia* II, Liège- Paris 1939, 195- 235.

¹⁷⁰ Βλέπε, ἐπὶ παραδείγματι στην *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* 1.68.15-17. Εκεί ο Γρηγοράς μιλώντας για την ανάρρηση του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στο θρόνο της αυτοκρατορίας της Νικαίας, αναρωτιέται αν έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο ως προς αυτό η ρητορική δεινότητα του Μιχαήλ ή ακόμη και τα όνειρα και οι χρησμοί που τον περιέβαλαν. Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Η. Ταξίδης στο προσφάτως εκδεδωμένο βιβλίο του *Όνειρα, οράματα και προφητικές διηγήσεις στα ιστορικά έργα της Ὑστερης Βυζαντινῆς εποχῆς*, Αθήνα 2012, σσ. 33-38, ο Γρηγοράς αντιμετωπίζει το όνειρο περισσότερο από την ψυχολογική του πλευρά, όχι ως μέσο εκδήλωσης της θείας βούλησης προς τους ανθρώπους, αλλά ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας , ως μέσο σύνδεσης με το φανταστικό κόσμο.

¹⁷¹ PG 149, cols. 521- 642.

¹⁷² I. Ševčenko, *Some Autographs*, 435-442.

Γρηγοράς υποστηρίζει πως εργάστηκε με φιλοπονία και συμπλήρωσε τα κεφάλαια που έλειπαν, ακολουθώντας ωστόσο πιστά το πνεύμα του συγγραφέως και υπόσχεται πως, Θεού θέλοντος θα ασχοληθεί με την έκδοση αυτού του έργου, πράγμα που θεωρεί πως θα του χαρίσει τη φήμη *έν τοις ἔπειτα*.

Επιστολή 117

(στ. 10- 15) : *ὄθεν καὶ νῦν μοι τῶν τῆς εὐδαίμονος πόλεως Θεσσαλονίκης προσιόντες ἔνιοι, βίαν οὐ πάνυ μικράν μοι προσήνεγκαν λόγον ἐξυφᾶναι τῷ σφῶν πατριώτη, μεγίστῳ μαρτύρῳ Δημητρίῳ. ἀντιλέγειν οὖν πρὸς τοιαύτην ἀνάγκην ἤκιστα κρίνας εἰκὸς, ὃν ὄρᾳς προήνεγκα λόγον, βραχύν τινα καὶ οὐ πάνυ τοι σφόδρα τὸ μῆκος εἰς κόρον ἐξάγοντα.*

Ο Γρηγοράς, στην παρούσα επιστολή αποστέλλει ως δώρο σε έναν άνδρα σοφό το λόγο του για τον άγιο Δημήτριο, πόνημα του οποίου την επιμέλεια ανέλαβε ύστερα από πίεση Θεσσαλονικέων, όπως λέει. Το έργο (*Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλήτην Δημήτριον*¹⁷⁴) επαινείται σε επιστολή του Θεσσαλονικέως Νικολάου Λαμπηνού, ο οποίος επίσης συνέγραψε Εγκωμιαστικό λόγο για τον άγιο Δημήτριο¹⁷⁵, έργο που προφανώς γνώριζε ο Γρηγοράς, καθώς στην 115ⁿ επιστολή επαινεί τον πρωτονοτάριο Λαμπηνό, τονίζοντας πως *οι λόγοι του χαρακτηρίζονται για την ὥρα καὶ τὴν ἁρμονία*, στοιχεία που προσελκύουν το μυαλό και τη γλώσσα. Ο Λαμπηνός στη δική του επιστολή αναφέρεται και σε άλλα έργα του αλληλογράφου του, αλλά και στο εγκώμιό του στον άγιο:

(Leone, σελ. 411, επ. 17, στ. 16-19) : *Τοῖς οὖν τοιούτοις λόγοις καὶ τοῖς περὶ τοῦ γενναίου Δημητρίου καὶ τῆς λόγοις ἀπορρήτοις θεὸν τετοκυίας συνάψας ἐπαίνοις, πῶς οἶει τοῦς φιλοκάλους διέθηκας ἐν τοῖς περὶ σουτοῦ;*

Επιστολή 120

Ο Γρηγοράς με την παρούσα επιστολή παραδίδει στον μέντορά του και χορηγό του δομéstικο Ιωάννη Καντακουζηνό το βιβλίο του *Ἐρμηνεία εἰς τὸ περὶ ἐνουπνίων τοῦ Συνεσίου*. Όπως προαναφέρθηκε, το έργο συνετέθη πριν το 1341 και κατά πάσα πιθανότητα κατά τα έτη μεταξύ 1325 και 1328¹⁷⁶. Στην παρούσα επιστολή, γίνεται σαφής αναφορά στη σχέση Γρηγορά και Καντακουζηνού και στο ρόλο του δευτέρου ως χορηγού του:

(στ. 15- 19) : *Δεῖν δ' οὖν ὅμως ἐκρίναμεν παραπλησίως τοῖς γεωργοῖς καὶ ἡμεῖς καθάπερ καρπῶν τινὰς ἀπαρχὰς σοι πρώτῳ τούτῳ προσενεγκεῖν, τῷ τῶν ἡμετέρων λόγων ἐπόπτη καὶ προμηθεῖ, ἐξ οὗ καὶ τὰς πηγὰς τῆς ἀρδείας αἱ τῶν ἡμετέρων λόγων αὐλακες ἔχουσιν.*

¹⁷⁴ Το έργο έχει εκδοθεί από τον Β. Λαούρδα, *Μακεδονικά* 4 (1956), σσ. 83-96.

¹⁷⁵ Για τον Νικόλαο Λαμπηνό βλ. PLP 14431 και το αντίστοιχο λήμμα στο 3^ο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας.

¹⁷⁶ Μια πρώιμη χρονολόγηση του έργου μεταξύ των ετών 1325 και 1328 είναι καλά τεκμηριωμένη από τον P. Pietrosanti, *Nicéphora Gregorae Explication in Librum Synesii "De insomniis"*, Bari 1999, σσ. 39-41.

(στ. 25-26) : *Οὕτω καὶ σὲ τῶν ἡμετέρων διδασκαλείων ταμίαν καὶ χορηγὸν ἀξιοῦμεν πράττειν ἐν τῷ παρόντι...*

Επιστολή 148

Στη μακροσκελή επιστολή του προς τον-αρχικά φίλο, μετέπειτα εχθρό λόγω της παλαμικής έριδας- Δημήτριο Καβάσιλα ο Γρηγοράς αναφέρεται ξανά στην *Έρμηνεία εἰς τὸ περὶ ἐνυπνίων τοῦ Συνεσίου*. Υμνεῖ το έργο του Συνεσίου ως *μαντικὸν καὶ ἔνθεον* (στ. 225-6), αναφέρει πως τα περισσότερα σημεία του έργου ήταν *δυσείκαστα* (στ. 226) και πως για αυτόν ακριβώς το λόγο υπέκυψε στις παρακλήσεις των πολλών και διαλεύκανε στο έργο με πολλαπλές εξηγήσεις (στ. 230-1).

Κατόπιν, μνημονεύει και το έργο του για την κατασκευή αστρολάβου (στ. 232-238), αναφέροντας μάλιστα πως το όργανο ήταν επινόηση του Ιπάρχου *τοῦ πάλαι*, ενώ με αυτό ασχολήθηκε χρησιμοποιώντας την επιστήμη των μαθηματικών και ο Συνέσιος, ωστόσο δεν άφησε στους αναγνώστες του την μέθοδο κατασκευής του οργάνου αυτού, κενό που αναπληρώνει το πόνημά του.

Στην παρούσα επιστολή αναφέρεται ακόμα και στη δημόσια αντιπαράθεσή του με Λατίνους, το 1334 και στην προάσπιση της θέσης του πως ο ήλιος είναι *φύσει θερμός* (στ. 255-7), προάσπιση που στηρίχθηκε σε επιχειρήματα του Αριστοτέλη. Μάλιστα ζητά από τον Καβάσιλα να του εκφράσει τις δικές του απόψεις περί της αντιπαράθεσεως αυτής και δηλώνει πως θα του αποστείλει το σχετικό βιβλίο με τις αποδείξεις, το οποίο ήδη έχει συγγράψει περί του ζητήματος.

Επιστολή 4^η (Ακινδύνου προς Γρηγορά), στ. 27-33: *εἴπερ ἂ πέπομφας Ἰωσήφ ἐκεῖνω τῷ μακαρίτη καὶ σοφωτάτῳ διὰ τοῦ θεσπεσίου καὶ σοφοῦ Παλαμᾶ, διὰ μνήμην ἔχεις· πρὸ γὰρ δυοῖν ἔτοῖν τοῦτό γε· ὅς ἐπειδὴ τὸν φιλόσοφον εὔρε παρὰ τὸν ἐκ μάλα πολλοῦ πεποθημένον οἰχόμενον-ἦδει δὲ ἄρα καὶ οὗτος δεινὸν ἐμὲ τῶν σῶν ἐραστήν καὶ ὡς εἰ **κομιεῖ τὸ βιβλίον**, τὰ μέγιστα μοι χαρισάμενος ἔσται-φέρων ἐγκεχείρικε, φιλοτιμώτατα προσειπών· «δέξει λόγους ὧν ἦρας»...*

Ο Ακίνδυνος σε μια πρώιμη φάση επικοινωνίας του με τον Νικηφόρο Γρηγορά, αναφέρει πως απαρχή του πόθου του να γνωρίσει τον αλληλογράφο του υπήρξε το γεγονός πως ο ίδιος ο Παλαμάς του εμπιστεύθηκε στα 1330 βιβλίο που ο Γρηγοράς απέστειλε στο φίλο του Ιωσήφ Φιλόσοφο ή Ρακενδύτη· όμως λόγω του αιφνιδίου θανάτου εκείνου, ο Παλαμάς (λειτουργώντας μάλλον ως γραμματοκομιστής) θεώρησε σκόπιμο να το εμπιστευθεί στον Ακίνδυνο. Ο Ακίνδυνος επαινεί το βιβλίο (κατά πάσα πιθανότητα το «περὶ διορθώσεως Πάσχα») και εκδηλώνει θαυμασμό για τις αστρονομικές γνώσεις του αλληλογράφου του.

Επιστολή 5^η (Ακινδύνου προς Γρηγορά), στ. 13 κ.ε. : *καὶ μὴν οὐχ ὅπως οἱ σοὶ σε λόγοι κηρύττουσιν, οὐδ' ἀνθρώπων οἱ τῆς σῆς θεσπεσίας φωνῆς γεγευμένοι καὶ ἀπολελαυκότες, ἀλλ' ἤδη καὶ τὰ οὐράνια, ἥλιος αὐτὸς καὶ σελήνη καὶ ἄστρα κατὰ τὴν σὴν ὑφήγησιν ἡμῖν ἐκλείποντά τε καὶ πάλιν φαινόμενα, καὶ ὡς ἔχει κινούμενα....*

Ο Ακίνδυνος υπαινίσσεται έργο του Γρηγορά που αναφέρεται στις εκλείψεις, πιθανώς ξανά το «περί διορθώσεως Πάσχα», το οποίο βρίθει αναφορών σχετικά με τις εκλείψεις (βλ. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.364.3-1.372.18).

Επιστολή 6 (Ακινδύνου προς Γρηγορά)

(στ.1-5) : *Ἐκείμην ἐν ἀσθενείᾳ καὶ προσηνέχθη μοι λόγος...φάρμακον τῆς ἀσθενείας ἀπαλλακτήριον ὃ δὲ ἦν ποίημα μὲν τῆς σῆς φιλοπόνου σοφίας καὶ τῆς Ἀθθίδος γλώττης ἀπόρροια, κόσμημα δὲ τῆς θείας βασιλίδος Θεοφανοῦς...*

Ο Ακίνδυνος ευχαριστεί το Γρηγορά, ο οποίος του προσέφερε ως γιατρικό στην ασθένειά του ένα του πόνημα: τον Λόγο του εἰς τὴν ἁγίαν Θεοφανῶ¹⁷⁷. Ο Ακίνδυνος θαύμασε ὅλο το κείμενο και ιδιαίτερα τον επίλογό του, όπου ο Γρηγοράς εύχεται να παύσει η τρικυμία και η ζάλη που κατατρέχει την Εκκλησία (επικράτηση της παλαμικής διδασκαλίας). Μάλιστα, ο Βίος της Αγίας Θεοφανούς έχει άμεση συνάφεια με την παλαμική έριδα, καθώς εκεί η καταδικάζεται ως ένδειξη πολυθείας η άποψη πως μπορεί κανείς να ατενίσει τη φυσική μορφή της θεότητας.

Επιστολή 8 (Ακινδύνου προς Γρηγορά)

Στην παρούσα επιστολή ο Ακίνδυνος έχει γίνει αποδέκτης ενός ακόμη αγιογραφικού έργου του Γρηγορά, του Βίου του Μεγάλου Κωνσταντίνου¹⁷⁸. Εκφράζει τον θαυμασμό του για το έργο, σε κάθε του έκφανση:

Leone, *Epistulae*, σελ. 397, στ. 10-14: *ἔρρωται τὰ νοήματα, χαρίεντα τὰ ὀνόματα, ἡ σύνθεσις εὐρυθμος, ἡ τάξις τῶν μερῶν πρὸς τὴν τοῦ ὄλου συμπλήρωσιν ἠκριβωμένη, τὸ ἱκανὸν πανταχοῦ, τὸ περιττὸν οὐδαμοῦ, τὸ νόθον ἐλήλαται, τὸ γνήσιον ἀντεισῆκται, τὸ μὲν ὡς κίβδηλον ἐληλεγμένον, τὸ δ' ὡς ἀκήρατον δοκιμασθέν...*

Στην ίδια επιστολή ο Ακίνδυνος επαινεί και την ελεγκτική δύναμη ενάντια στους Λατίνους ενός ακόμη έργου που του έστειλε ο Γρηγοράς: του Συμβουλευτικού λόγου πρὸς τὴν θείαν καὶ ἱεράν σύνοδον περὶ τοῦ **μη προσδέχεσθαι μήτε Λατίνους εἰς διαλέξεις τὰς περὶ θεολογίας, μήτε καινοφωνοῦντας ἄλλους**¹⁷⁹.

Επιστολή 14¹¹ (Γεωργίου του Λαπίθου)

Ο Γεώργιος Λαπίθης, αφορμώμενος από τη μεγάλη φήμη του Νικηφόρου Γρηγορά του αποστέλλει επιστολή με το αίτημα να τον διαφωτίσει πάνω στο σύστημα χρονολόγησης που θεωρεί πιο ακριβές, είτε αυτό στηρίζεται στον Πτολεμαίο, είτε όχι. Ζητά από το Γρηγορά να του αποστείλει *τοὺς τῆς ψηφηφορίας κανόνας* (στ. 40-

¹⁷⁷ BHG 1795, 25- 45. Περιγραφή της δομής του λόγου και χρονολόγηση του κειμένου δίνει η Παρασκευοπούλου, *Το αγιολογικό έργο*, σσ. 84-98. Οι αντισηχαστικοί υπαινιγμοί του κειμένου οδηγούν στη χρονολόγησή του στη δεκαετία του 1340.

¹⁷⁸ BHG 369 . Η ανάλυση του λόγου από την Παρασκευοπούλου ό.π. 116-127.

¹⁷⁹ Ο δογματικός αυτός λόγος εμπεριέχεται και στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Γρηγορά, I, 502, 10- 1.520.1, ενώ έχει εκδοθεί από τον M. Paparozzi, «Un opuscolo di Niceforo Gregoras sulle condizioni del dialogo teologico con I Latini, in la Chiesa greca in Italia dall' VIII al XVI secolo», *Atti del Convegno storico interecclesiale*, III, Padova 1973, σσ. 1346- 1359.

41) για να τους αντιπαραβάλει με τους αντίστοιχους των Λατίνων σοφών στη λατινοκρατούμενη Κύπρο. Φαίνεται πως ο Γρηγοράς ανταποκρίθηκε στο αίτημα του Λαπίθου, καθώς η επόμενη επιστολή του Κυπρίου λογίου είναι ευχαριστήρια.

(Επιστολή 15^η , στ. 17-21)

Πῶς δ' οὐκ ἄν σοι χάριν ὄτι πλείστην εἰδείημεν, λογιώτατε, προθυμίαν μὲν περὶ τὰ ἡμέτερα οὐκ ἐλάσσονα ἡμῶν ἐπιδειξαμένῳ; τὰ γε μὴν περιπόθητα ἡμῖν παρασχομένῳ, τοῦτο μὲν πόνους τῶν ἐπὶ σοφία βεβοημένων παλαιῶν ἀνδρῶν, τοῦτο δὲ γράμματα σὰ τῆς φίλης μοι κεφαλῆς...

Πιθανότατα ο Γρηγοράς απέστειλε ἔργο του Πτολεμαίου, μαζί με δική του επιστολή προς τον Λαπίθη . Σημειώνουμε εδώ πως ο ίδιος ο Γρηγοράς είχε ενδιαφέρον για τον Πτολεμαίο, μια και εξέδωσε την *Ἀρμονική* του, συμπληρώνοντάς της και υπομνηματίζοντάς την. Ἄλλωστε, το ενδιαφέρον για τον συγγραφέα αυτό ήταν ζωηρό στην εποχή του, μετά από την έκδοση της *Γεωγραφικῆς ὑφηγήσεως* από τον Μάξιμο Πλανούδη¹⁸⁰.

Επιστολή 19^η

Ο Ματθαίος, μητροπολίτης Εφέσου, εξηγεί στον Γρηγορά ότι για καιρό απείχε των μαθημάτων και της ὕλης, μια και από καιρό-αφ' ότου απέρριψε τα εγκόσμια και προχώρησε προς το γήρας-ένιωσε απέχθεια για τη σπουδή των μαθημάτων. Ενώ λοιπόν το μέλημά του ήταν μόνον η ψυχή , το βιβλίο του Γρηγορά έφτασε στα χέρια του, για να του ξυπνήσει το πνεύμα και να τον μετατρέψει σε αδέκαστο κριτή του συγγραφικού έργου του φίλου του. Ο Ματθαίος επαινεί το σύγγραμμα και τελειώνει με το λογοπαίγνιο

Καὶ ὁ καλὸς δὲ Νικηφόρος κὰν τοῖς λόγοις νικηφόρος ἦ μεγαλοπρεπῆ λαμβάνων τὰ γέρα παρὰ τῆς ἀληθείας.

Δεν μπορούμε βάσει της επιστολής να αναγνωρίσουμε ποιο είναι το σύγγραμμα που έστειλε ο Γρηγοράς στον Ματθαίο. Μολαταύτα, μπορούμε να αποκλείσουμε τα δογματικά συγγράμματα , τα οποία εγράφησαν μετά το 1345, καθώς η παρούσα επιστολή φαίνεται να γράφτηκε λίγο μετά το 1329.

¹⁸⁰ Ο Πλανούδης « ανακάλυψε» το έργο αυτό του Πτολεμαίου όντας μάλλον στη μονή της Χώρας βλ. C.N. Constantinides , *Higher Education* σσ. 68- 70.

Κεφάλαιο Β΄

1. Οι επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά,

με βάση την έκδοση Leone

Περίληψη επιστολών και ερμηνευτική προσέγγιση

1. Στον Πεπαγωμένο¹⁸¹

Ο Γρηγοράς εκφράζει τον θαυμασμό και την αγάπη του προς τον παραλήπτη, τονίζοντας ότι αυτό που τους συνδέει είναι η πραγματική φιλία. Μαζί με την παρούσα επιστολή αποστέλλει και ένα σύγγραμμά του, που από καιρό του είχε ζητήσει ο Πεπαγωμένος, αλλά ήταν αδύνατον να του το δώσει νωρίτερα, καθώς το βιβλίο αυτό περνούσε από χέρι σε χέρι μέσα στον κύκλο των φίλων του, με αποτέλεσμα να υπάρχουν και καθυστερήσεις στην επιστροφή του. Ο Γρηγοράς ζητά από τον παραλήπτη να μην χρονοτριβήσει στην επιστροφή του βιβλίου και να μην ομοιάσει στους προηγούμενους μελετητές-αναγνώστες του.

Πέρα από τα μοτίβα της επιστολής σχετικά με την αληθινή φιλία και τις προϋποθέσεις της, αξιοσημείωτο είναι ότι υπάρχει στο κείμενο η μαρτυρία του ίδιου του Γρηγορά για την εκδοτική επιμέλεια των συγγραμμάτων του, καθώς και για την ύπαρξη ενός «θεάτρου σοφών» που λειτουργούσαν ως αναγνωστικό κοινό :

Ἐπεὶ δ' ἐπὶ πολλῶν πολλάκις ἐπὶ μέγα ἄρας τε καὶ θαυμάσας τάμὰ συγγράμματα σὺ καὶ τὴν ἔχουσαν ταῦτα βίβλον ἐζήτηκας, ἄσμενοι ταύτην σοι πέμπομεν...πρὸς γὰρ ἄλλοτε ἄλλους τῶν φίλων ζητοῦντες ἐκ διαδοχῆς ἢ βίβλος κομᾶζουσα καὶ τὴν ὄραν οὕτως ἵπως ἀπεμπολῶσα τοῖς ἐρασταῖς, ἔλαθεν οὐ μικρὸν ἐπὶ τούτοις τρίψασα χρόνον.

Ο Leone δεν έχει χρονολογήσει την επιστολή. Εμείς, θεωρώντας πως η επιστολή αυτή απαντά στην επ. 20 του Νικολάου Πεπαγωμένου, με την οποία ζητά επίμονα από το Γρηγορά την «*Ἀρμονική*» του και ύστερα από σύγκριση με την επιστολή προς το σεβαστό Καλοειδά (επ. 114), όπου η *Ἀρμονική* αναφέρεται ως υπό έκδοση βιβλίο, πιστεύουμε πως η παρούσα επιστολή χρονολογείται στη δεκαετία 1330-1340 και πάντως μετά το 1332, καθώς η επιστολή προς τον Καλοειδά έχει σαφείς υπαινιγμούς στη δημόσια αντιπαράθεση Γρηγορά-Βαρλαάμ Καλαβρού.

¹⁸¹ Σύμφωνα με τον Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σσ. 233-4, κατά τον 14^ο αι. υπό το όνομα Πεπαγωμένος υπάρχει ο μεγάλος εκκλησιάρχης (Γεώργιος) Πεπαγωμένος, στον οποίον μάλλον απευθύνεται η επ. 116, ο πρωτονοτάριος Πεπαγωμένος, στον οποίον απευθύνεται η επ. 4, καθώς και κάποιος λαϊκός Πεπαγωμένος, οπαδός του Ανδρονίκου Γ΄ και πιθανός παραλήπτης της επ. 40 (βλ. και PLP 22344, 22349, 22353, 22356, 22371) .

2. (Σε άγνωστο παραλήπτη)

Ο Γρηγοράς, για να δικαιολογήσει την «ἀγραφία» του, προσπαθεί να πείσει τον αλληλογράφο του ότι η συχνή αλληλογραφία δεν αποτελεί απαραίτητα κριτήριο αγάπης. Αν ήταν έτσι άλλωστε, δε θα του έφτανε ο χρόνος, αλλά ούτε και τα μέσα (π.χ. γραμματοκομιστές), για να δείξει τη φλόγα της αγάπης του. Προτίθεται όμως ο Γρηγοράς να μεταμορφωθεί σε έναν άλλον Ορφέα και Θάμυρι, προκειμένου να εγκωμιάσει με λυρισμό τις αρετές του αλληλογράφου του, όπως είναι η πειθώ, η ευφυΐα, η κριτική ικανότητα και ο εκλεπτυσμένος χαρακτήρας. Όλα αυτά στάθηκαν ευεργετικά για το γένος τῶν Ρωμαίων, το οποίο εκείνος βοήθησε αποτελεσματικά, ώστε να ξεπεράσει τους κλύδωνας και να ανακτήσει ελπίδες για αναγέννηση.

Η παρούσα επιστολή απευθύνεται προφανώς σε σημαίνον πρόσωπο, αφού ο Γρηγοράς τον παρομοιάζει με την «πάλαι κιβωτὸν» που διέσωσε το ανθρώπινο γένος (2, στ. 29). Πέραν τούτου, δεν μας προσφέρει κάποιο τεκμήριο για τη χρονολόγησή της ή για τον προσδιορισμό του αλληλογράφου.

3.Στον οσιότατο...(τον Φιλόθεο Σηλυβρίας)

Ο Γρηγοράς επιπλήττει τον παραλήπτη για την επιπολαιότητα που έδειξε στο παρελθόν απέναντι σε θεολογικά ζητήματα, έχοντας παρασυρθεί από καινοφωνίες ανθρώπων επηρμένων και επιπόλαιων. Τώρα ωστόσο, που συνετίστηκε, ο Γρηγοράς προτίθεται να τον βοηθήσει να καταλάβει ότι η θεότητα είναι ακατάληπτη, βασίζοντας τη γνώμη του τόσο σε χριστιανούς, όσο και σε θύραθεν συγγραφείς, μολοντί η υγεία του είναι βεβαρυσμένη λόγω της κεφαλαλγίας του¹⁸².

Ακολουθεί μια διεξοδική παράθεση απόψεων που αποδεικνύουν ότι ο Θεός είναι ακατάληπτος από τον ανθρώπινο νου. Ο Γρηγοράς παραθέτει ρήσεις του Διονυσίου του Αρεοπαγίτου, ενώ στη συνέχεια παραθέτει τις απόψεις των Πυθαγορείων και των νεοπλατωνικών φιλοσόφων (κυρίως δε του Πλωτίνου), για να καταλήξει στον Πλάτωνα¹⁸³, ο οποίος υποστήριζε ότι ο νους βρίσκεται σε λήθη, εξαιτίας της συνάφειάς του με το σώμα. Κατόπιν, ο Γρηγοράς απορρίπτει την αριστοτελική θεωρία που θέλει το νου ικανό να βρει τη γνώση και την αλήθεια¹⁸⁴. Έτσι, υιοθετεί τις

¹⁸² Οι πόνοι στο κεφάλι αναφέρονται σε πολλές επιστολές του Γρηγορά, π.χ. από την έκδοση Leone, στην επιστολή υπ. αρ. 4, γρ. 4-5, επιστολή υπ. αρ. 12, 83-84, επιστολή υπ. αρ. 86, 10-11, επιστολή υπ. αρ. 135, 4-6. Στην ίδια πάθηση άλλωστε αποδίδει ο Γρηγοράς και την απουσία του στη Σύνοδο που συγκάλεσε ο Ιωάννης Καντακουζηνός το 1341, με την οποία καταδικάστηκε ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός, βλ. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 559, 5-6.

¹⁸³ Ο Γρηγοράς είχε επιμεληθεί ο ίδιος τον υπομνηματισμό έργων του Πλάτωνα, ιδίως δε του Τιμαίου, από τον οποίον παραθέτει χωρία στην παρούσα επιστολή. Το χειρόγραφο αυτό, στο οποίο σώζονται οι αυτόγραφες σημειώσεις του Γρηγορά είναι το Vat.gr. 228, βλ. Inmaculada Pérez- Martín, «Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el Timeo (Vaticanus graecus 228)», *MHNH Revista Internacional de investigación sobre magia y astrologia antiguas* vol.4 – 2004, 197- 219.

¹⁸⁴ Η Κατερίνα Ιεροδιακόνου, συγκρίνοντας την κριτική του Γρηγορά στον Αριστοτέλη στους *Αντιρρητικούς Προτέρους* και στον *Φλωρέντιο* του Γρηγορά, συνάγει ότι ο συγγραφέας καταδικάζει

πλατωνικές απόψεις και τις συγκρίνει με απόψεις Πατέρων της Εκκλησίας, όπως του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού και του Χρυσοστόμου. Στόχος του Γρηγορά είναι να αποδείξει ότι ο άνθρωπος αγνοεί όλα τα σχετικά με την παράδοξη φύση του Ιησού και ότι πλανάται ακόμη περισσότερο όποιος πιστεύει ότι μπορεί να προσεγγίσει τη θεϊκή ουσία.

Όπως επισημαίνουμε και στο κεφάλαιο το σχετικό με το πλέγμα των αλληλογράφων του Γρηγορά, παραλήπτης της παρούσας επιστολής είναι ο μητροπολίτης Σηλυβρίας Φιλόθεος, οποίος ίσως υπήρξε για κάποιο διάστημα αντιπαλαμικός, έπειτα όμως προσχώρησε στον Ησυχασμό, καθώς καταδεικνύει και επιστολή του Γρηγορίου Παλαμά προς αυτόν, το 1355, όπως και η γραπτή διατύπωση αναθέματος κατά του Γρηγορά (βλ. αντίστοιχο λήμμα στο 3^ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας).

Η επιστολή χρονολογείται μετά το 1345¹⁸⁵ εφόσον εμπεριέχει την πολεμική του Γρηγορά κατά των οπαδών του Ησυχασμού.

4. Στον πρωτονότιο τον Πεπαγωμένο

Με αφορμή μια απορία φιλολογικής φύσεως του Πεπαγωμένου, ο Γρηγοράς γράφει μια μακροσκελή επιστολή, παρόλο που η απορία του φίλου του τον πέτυχε σε «άκαιρία», καθώς είναι πολλές οι στενοχώριες και οι αρρώστιες¹⁸⁶ που τον ταλαιπωρούν και που τον έχουν μάλιστα οδηγήσει στο σημείο να εύχεται το θάνατο, που θα τον απάλλαζε από όλα τα δεινά. Η επιστολή του Πεπαγωμένου αφύπνισε την ψυχή του Γρηγορά και της έδωσε νέα πνοή, για αυτό και παρά την άσχημη κατάστασή του, προτίθεται να εξηγήσει στον Πεπαγωμένο την αινιγματική φράση από σύγγραμμα του Αίλιου Αριστεΐδη¹⁸⁷:

Ποιητής μὲν ἤδη τις εἶπε σκώψας εὐξασθαι κατὰ χρυσόκερω λιβανωτοῦ

τη Λογική του Αριστοτέλη ως επιστημονική μέθοδο, ικανή να οδηγήσει στη γνώση *τῶν ὄντων*, πολύ δε περισσότερο στη γνώση κάθε θεολογικής αλήθειας, ενώ καταδεικνύει ότι ο Γρηγοράς επηρεάστηκε σε αυτό και από την 32^η Ομιλία του Γρηγορίου Ναζιανζηνού βλ. Katerina Ierodiakonou, « The Anti-Logical Movement in the fourteenth century», στο συλλογικό τόμο *Byzantine Philosophy and its ancient sources*, ed. Katerina Ierodiakonou, Oxford 2002, σσ. 219-236.

¹⁸⁵ Ο Guillard, *Correspondance de Nicephore Gregoras*, Paris 1927, σελ. 230, την χρονολογεί ανάμεσα στα 1345 και 1350, ενώ ο Leone, *Epistulae*, II, σελ. 19, την τοποθετεί μετά το 1347. Θεωρούμε πως η παρούσα επιστολή γράφτηκε στην περίοδο 1344-1347, επειδή ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί παρόμοια χωρία με αυτά των Αντιρρητικών του, βλ. Hans- Veit Beyer, « Nikephoros Gregoras als theologe und sein erstes auftreten gegen die Hesychasten», *JÖB* 20 (1971), 171- 188.

¹⁸⁶ Πρόκειται για τα *τῆς κεφαλῆς νοσήματα*, βλ. και επ. 4, στ. 4-5, επ. 12, στ. 83-84, επ. 86, στ. 10-11. Όσο για την *ἀθυμία*, αυτή μάλλον είναι συνέπεια της έντασης της Ησυχαστικής έριδας και των συνεπειών της για το Γρηγορά.

¹⁸⁷ » Από το πιο γνωστό σύγγραμμα του Πόπλιου Αίλιου Αριστεΐδου «Ρώμης ἐγκώμιον», βλ. Bruno Kiehl, *Aelii Aristidis Quae supersunt omnia*, vol. II, Berolini 1898, σσ. 91-124. Σχετικά με το ζωηρό ενδιαφέρον για αντιγραφή χειρογράφων των έργων του ρήτορα βλ. στο 4^ο κεφάλαιο (υποκεφάλαιο 3 «Συγγραφικές προτιμήσεις του Γρηγορά»).

Αμέσως του αποσαφηνίζει πως ο ποιητής δεν είναι άλλος από τον Όμηρο και ότι στο Κ της Ιλιάδας αναφέρεται ο *χρυσόκερως λιβανωτός*, που είναι βόδι με χρυσάφι χυμένο στα κέρατά του, το οποίο θυσιαζόταν με τη χρήση λιβανιού- για ευωδία- στα ιερά των αρχαίων Ελλήνων. Ο Γρηγοράς συνεχίζει, εξηγώντας τη χρήση της προθέσεως *κατά*, που συνάπτεται νοηματικά με το απαρέμφοτο *εὔξασθαι*, καθώς και το νόημα της μετοχής *σκώψας*. Σύμφωνα με το Γρηγορά, με τη μετοχή ο ρήτορας αποδίδει την ειρωνική στάση του Ομήρου απέναντι σε αυτούς, οι οποίοι, πριν αποτολμήσουν κάτι εξαιρετικά δύσκολο, επαίρονται άστοχα.

Τέλος, κλείνει την επιστολή, καθώς οι πόνοι στο κεφάλι σε συνδυασμό με το φόβο μήπως κατηγορηθεί η μακρηγορία του, τον εμποδίζουν να γράψει περισσότερα. Τονίζει δε ότι, οποιαδήποτε επιτυχία στην παραπάνω ανάλυση θα πρέπει να αποδοθεί στο Θεό, ενώ οποιοδήποτε σφάλμα στον ίδιο και στην ασθένειά του, για την οποία ζητά από τον αλληλογράφο του να προσευχηθεί.

Από τα αξιοπρόσεκτα σημεία της επιστολής είναι η προσφώνηση «*φοιτητῶν τε και ἐταίρων ἄριστε*», η οποία πιστοποιεί ότι Γρηγοράς διατηρούσε στην Κωνσταντινούπολη ένα διδασκαλείο (βλ. βιογραφία του Γρηγορά). Εξάλλου, ο αλληλογράφος του Γρηγορά, φαίνεται πως έγινε κι αυτός με τη σειρά του δάσκαλος :

(στ. 176-179) *Χρεῶν οὖν και σε διδάσκαλον τε γιγνόμενον ἄλλων και παιδευτήν, ὅποσοι σοι παιδείας εἶνεκα προσίασι τα παραπλήσια παραινεῖν ἀεὶ και ἀρχέτυπον σφίσιν ἔργοις και λόγοις γίνεσθαι κάλλιστον...*

Η θλίψη του Γρηγορά καθώς και οι αναφορές του στην αρχή και στο τέλος της επιστολής σε *ἀκαιρία* και *ἀωρία*, μας οδηγούν στην άποψη ότι ο Γρηγοράς συνέγραψε την παρούσα επιστολή μετά τη Σύνοδο του 1351 και πιθανώς όντας έγκλειστος στη μονή της Χώρας.

5. Στον δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνό¹⁸⁸

Από την επιστολή προς το γιο του Ιωάννη Καντακουζηνού και δεσπότη του Μορέως Μανουήλ, συνάγεται ότι ο παραλήπτης συμπαρίσταται ηθικά στο Γρηγορά, παρά την *ἀωρία* και παρά το γεγονός ότι ο Γρηγοράς έχει εγκαταλείψει τους *ἔξω θορύβους* και ζει μια ήσυχη ζωή¹⁸⁹. Στη φάση αυτή, ο Μανουήλ αποδείχθηκε αληθινός φίλος, για αυτό και μακαρίζεται από το Γρηγορά, ο οποίος προτιμά όμως να μη μακρηγορήσει, αλλά να σιωπήσει λόγω της ακαταλληλότητας των καιρών.

¹⁸⁸ Πρόκειται για το δεύτερο γιο του Ιωάννη Καντακουζηνό, δεσπότη Μορέως από τα 1349 ως τα 1380 και αλληλογράφο του Νικηφόρου Γρηγορά και του Δημητρίου Κυδώνη, βλ. PLP 10981 και Donald Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos*, Washington 1968, σσ. 122-127. Η αλληλογραφία του Γρηγορά με τον Μανουήλ Καντακουζηνό τοποθετείται ανάμεσα στα έτη 1347 και 1350. Στον Μανουήλ απευθύνει ο Γρηγοράς και την επ. 96.

¹⁸⁹ Πρόκειται πιθανώς για την εποχή στην οποία ο Γρηγοράς βρίσκεται σε δυσμένεια, ίσως και μετά από το 1351, οπότε η τότε Σύνοδος τον αναθεμάτισε και είχε ως συνέπεια την αναγκαστική απομόνωσή του στη Μονή της Χώρας. Ο Guiland (ό.π. σελ. 231) τοποθετεί την επιστολή ανάμεσα στα 1347 και στα 1350, ενώ ο Leone μετά το 1349.

Η παρούσα επιστολή χρονολογείται από το Leone μετά τον Οκτώβριο του 1349, όταν δηλαδή ο Μανουήλ Καντακουζηνός έλαβε τον τίτλο του Δεσπότη του Μορέως. Θεωρούμε ότι οι αναφορές στην επιστολή στην *άωρία*, σε συνδυασμό με τους *ἔξω θορύβους*, καθώς και με την ανάγκη του γράφοντος να σιωπήσει καταδεικνύουν ως *terminus post quem* τον Ιούνιο του 1351, όταν δηλ. ο Γρηγοράς αναγκάστηκε σε υποχρεωτικό εγκλεισμό στη μονή της Χώρας και ως *terminus ante quem* της επιστολής το τέλος του έτους 1354, οπότε και σταματά ο εγκλεισμός, με την άνοδο στην εξουσία του Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου:

(επ. 5, στ. 21-24) *έν μὲν γὰρ τῷ παρόντι καὶ πλείω μὲν λέγειν ἔχουσι τε καὶ βουλομένοις ἡμῖν κατὰ τὸ τῆς ὑποθέσεως μάλα τοι καίριον, καιρὸν δ' ἦκιστα ἔχουσι λέγειν τὸν τῇ ὑποθέσει μάλα τοι πρόσφορον, σιγᾶν δεδικαίωται δεῖν...*

6. Σε άγνωστο παραλήπτη

Η παρούσα είναι αρκετά «σκοτεινή» επιστολή. Ο Bezdechi¹⁹⁰ την μετέφρασε και την ανέλυσε χωρίς όμως να λάβει υπ' όψιν την καθοριστική κατά τη γνώμη μας επίδραση της Πυθαγόρειας διδασκαλίας στη σκέψη του Γρηγορά.

Στην προκειμένη περίπτωση, ο Γρηγοράς αντλεί στοιχεία από την επιστήμη της Γεωμετρίας, προκειμένου να δείξει την ποιότητα της φιλίας και το συνεκτικό δεσμό που έχει με τον αλληλογράφο του. Αναφέρεται λοιπόν σε έναν αριθμό που μπορεί να ενώσει «έναντία είδη», με θαυμαστό τρόπο, για να δείξει ότι το ίδιο θαυμαστή είναι και η ψυχική συνάφεια που υπάρχει ανάμεσα στον ίδιο και στον αλληλογράφο του, παρά τις όποιες διαφορές στο χαρακτήρα.

Για να αποδείξει τα παραπάνω ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί έναν μαθηματικό τύπο, ο οποίος σχηματοποιημένα παραπέμπει σε δυο τετράγωνα. Συγκεκριμένα λαμβάνει δυο διαδοχικούς αριθμούς, το 2 και το 3, στην ουσία τον πρώτο άρτιο και τον πρώτο περιττό αριθμό, μια και –σύμφωνα με την Πυθαγόρεια διδασκαλία από την οποία φαίνεται επηρεασμένη η παρούσα επιστολή- η μονάδα είναι η αρχή, από την οποία προέρχονται όλα τα πράγματα, ενώ η ίδια δεν προέρχεται από τίποτα και είναι αδιαίρετη, δεν είναι δηλ. ένας αριθμός, αλλά είναι η αρχή των αριθμών. Αν προσθέσουμε τους αριθμούς αυτούς και ύστερα βρούμε τη διαφορά των τετραγώνων (ριζών) τους, τότε παρατηρούμε πως προκύπτει ένας αριθμός, σταθερά ίδιος, ένας λόγος, ο οποίος λειτουργεί «σαν πατέρας προς τα παιδιά του»:

$$2 + 3 = 5$$

$$2^2 = 4$$

$$3^2 = 9$$

¹⁹⁰ St. Bezdechi, Un échantillon d " Arithmetica Geometrica" dans une lettre de Nicéphore Grégoras, *Anuarul Institutului de Studi Clasice*, Cluj, III 1936- 1938, 28-33.

$$3^2 - 2^2 = 5$$

Ο αριθμός αυτός μένει πράγματι αναλλοίωτος, όσο κι αν αλλάξουμε τις τιμές των δυο διαδοχικών αριθμών (π.χ. στους αριθμούς 4 και 5 το άθροισμα είναι 9 και η διαφορά των τετραγώνων τους : $5^2 - 4^2 = 25 - 16 = 9$) Σχηματοποιημένα, ο αριθμός που προκύπτει δεν είναι άλλος από αυτόν που η Πυθαγόρεια διδασκαλία ονομάζει **γνώμονα**. Στην ουσία γνώμων είναι το σχήμα που απομένει, εάν από ένα τετράγωνο αφαιρεθεί από τη μια του γωνία ένα άλλο μικρότερο.

Η επίδραση της Πυθαγόρειας διδασκαλίας στην παρούσα επιστολή φαίνεται από την επιλογή αριθμών που σχηματοποιούνται γεωμετρικά-προσφιλής τακτική των Πυθαγορείων- από τη χρήση όρων όπως «ταυτότητα» και «ετερότητα, από το γνώμονα που δεν κατονομάζεται αλλά περιγράφεται ως «αίτιος λόγων». Τέλος, ακόμα και το συμπέρασμα της επιστολής, ότι δηλ. ο παραπάνω μαθηματικός τύπος καταδεικνύει τη συνάφεια των ψυχών του Γρηγορά με αυτήν του αλληλογράφου του, θυμίζει την Πυθαγόρεια διδασκαλία, της οποίας βασικός πυλώνας ήταν η φράση « **φίλος ἔστιν ἄλλος ἐγώ**».

7. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο Γρηγοράς δεν έχει δει ποτέ από κοντά τον παραλήπτη της επιστολής, γι' αυτό και αμφισβητεί τα λεγόμενά του. Κατανοεί πως ο αλληλογράφος του που μένει μακριά δείχνει την καλή του διάθεση¹⁹¹ μέσω της επιστολής (στ. 5- 6: *καὶ πόρρωθεν ὡς δι' ἐνόπτρου τῶν σῶν γραμμάτων φιλικῶς διατεθῆναι σε πρὸς τὰ ἡμέτερα*), ωστόσο θεωρεί πως οι έπαινοι προς τη σοφία του δεν σημαίνουν απαραίτητα και εκδήλωση αγάπης για τον ίδιο, ενώ για να μάθει κανείς το χαρακτήρα του άλλου αυτό απαιτεί χρόνο και μακρόχρονη συναναστροφή:

ἦθος δ' ἀνδρὸς καταμαθεῖν χρόνου δεῖται καὶ μακροτέρας τινὸς ὀμιλίας....τὴν ἐμὴν σοφίαν, ἣτις ποτ' ἄρ' εἶη, ἦν ἐν τοῖς ἐμοῖς ζυνεωρακέναί φάσκεῖς γράμμασι, οὐκ ἔχω δ' οὐπω μαθάνειν εἰ κάμῃ φιλεῖς (στ. 7-8)

Μάλιστα, προκαλεί τον αλληλογράφο του να γνωρίσει τον δικό του χαρακτήρα μέσα από μια συχνή επικοινωνία, αφού το ήθος δε συνάδει με την επαγγελματική ιδιότητα του καθενός, άρα συμβαίνει να είναι κάποιος αγαπητός για τη δουλειά του, αλλά μισητός για το ήθος του!

Εκφράζει ωστόσο την επιθυμία να αποδιώξει την αμφιβολία περί φιλικής διαθέσεως του αποστολέα, αν ο αλληλογράφος του αποφασίσει να του στέλνει πιο συχνά επιστολές, αφού τον χωρίζει η απόσταση από τον αλληλογράφο του, άρα δεν υπάρχει άλλος τρόπος επικοινωνίας.

¹⁹¹ Η dispositio, η θετική δηλαδή διάθεση προς τον αλληλογράφο επανέρχεται συχνά ως μοτίβο στη βυζαντινή επιστολογραφία βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμος Α', σσ. 331-2.

Η παιγνιώδης διάθεση του Γρηγορά και η διάθεση αμφισβήτησης στόχο έχει να προκαλέσει τον αλληλογράφο του σε μια πιο πυκνή αλληλογραφία, κάτι που άλλωστε αποτελούσε ανέκαθεν και μοτίβο της επιστολογραφίας,

8. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς επισημαίνει ότι ο ίδιος αρκείται στην ανάμνηση της φιλίας του με τον παραλήπτη, για να νιώθει αγαλλίαση. Ωστόσο, επειδή μερικοί θεωρούν ότι αυτό δεν είναι αρκετό, αλλά χρειάζεται και η έμπρακτη απόδειξη, στέλνει στο φίλο του έναν άνδρα που χρειάζεται βοήθεια, για να ελέγξει αν ο αλληλογράφος του θα τιμήσει έμπρακτα τους κανόνες της φιλίας, παρέχοντας τη δέουσα βοήθεια.

9. Στον *θείο* του αυτοκράτορα, το Φιλανθρωπινό¹⁹²

Ο Γρηγοράς εκφράζει την απογοήτευσή του, που δεν μπορεί ακόμα να συναντήσει το Φιλανθρωπινό, ο οποίος έτσι τον γεμίζει με θλίψη. Εντούτοις, οι επιστολές του Φιλανθρωπινού επιδρούν σαν ζώσες πράξεις, αφού μέσα από αυτές ξεδιπλώνεται ο νους του. Άρα, τα λόγια του είναι και αυτά ωφέλιμα για τον Γρηγορά. Η αρετή του Φιλανθρωπινού έμεινε αλώβητη, παρά τις τραγικές μεταβολές της τύχης του και επιβίωσε σαν το χρυσό που δε χάνει ποτέ την αξία του στο χρόνο. Απόδειξη άλλου ανδρός με παρόμοια στάση είναι ο Άπιος Κλαύδιος στην αρχαία Ρώμη, ο οποίος, αν και είχε χάσει την όρασή του στα γηρατειά, κατάφερε με τη ρητορική του δεινότητα να εμψυχώσει τους στρατιώτες κατά του εχθρού τους, του βασιλιά Πύρρου. Η σύνεση λοιπόν είναι *σαν οφθαλμός της πόλης*, για αυτό και ο Γρηγοράς επιδιώκει να βρίσκεται κοντά στο Φιλανθρωπινό που έχει συλλέξει πείρα και είναι συνετός, οπότε με τη συναναστροφή μαζί του μπορεί κανείς, σαν άλλος Φειδίας, να σμιλεύσει το χαρακτήρα του.

Η επιστολή χρονολογείται από τον Leone ανάμεσα στα έτη 1328-1341, καθώς ο Αλέξιος Φιλανθρωπινός αναφέρεται στην επιγραφή ως *θείος* του βασιλέως και ήταν

¹⁹² Ο στρατηγός Αλέξιος Ταρχανειώτης Φιλανθρωπινός είχε περιπέσει σε δυσμένεια από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και είχε υποστεί τύφλωση το 1295. Χρόνια μετά, ο πατριάρχης Ησαΐας, κατά το 1323, μεσολάβησε ώστε να ξανακερδίσει ο Φιλανθρωπινός την εύνοια του Ανδρονίκου Β΄ και να οριστεί στρατηγός στη Φιλαδέλφεια που κινδύνευσε από τουρκικές επιδρομές και τελικά σώθηκε χάρη στη φήμη του Φιλανθρωπινού βλ. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.360-1. Το γεγονός ότι η φήμη του έχει αποκατασταθεί μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε την επιστολή μετά το 1323. Ως προς την ευρεία χρήση του όρου *θείος*, βλ. το άρθρο του St. Binon, «A propos d' un prostagma inédit d' Andronic III Paléologue», *BZ* 38 (1938), 133-155. Στην ουσία, ο Αλέξιος Φιλανθρωπινός ήταν γιος του Μιχαήλ, του επονομαζόμενου και Γλαβά (πρώτου εξαδέλφου του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου). Άρα, ο Αλέξιος Φιλανθρωπινός ήταν «μακρινός» ανειγιός του Ανδρονίκου Β΄ και αντίστοιχα *θείος* του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου. Βλ. A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, 1938, nr. 24. Το επώνυμο Φιλανθρωπινός το πήρε από τον παππού του από την πλευρά της μητέρας του βλ. και PLP, 29752.

στην πραγματικότητα θείος του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου ¹⁹³, συνεπώς με ασφάλεια μπορεί να χρονολογηθεί η επιστολή στα έτη της βασιλείας του Ανδρονίκου Γ΄. Το θέμα της **άωρίας** την οποία προφασίζεται ο Φιλανθρωπηνός, για να μην συναντηθεί με το Γρηγορά, είναι αυτό που βοηθά να χρονολογήσουμε την επιστολή με μεγαλύτερη ακρίβεια. Δεδομένου ότι η άωρία αυτή δεν αναφέρεται στο πρόσωπο του Φιλανθρωπηνού, ποιος είναι ο λόγος που εκείνος αρνείται να δει το Γρηγορά; Προφανώς, ο Γρηγοράς είναι που έχει στοχοποιηθεί και απομονωθεί από φίλους· πρόκειται πιθανότατα για τις συνέπειες της πτώσης του Ανδρονίκου Β΄ από την εξουσία, επομένως η επιστολή αυτή χρονολογείται λίγο μετά το Μάιο του 1328.

10. Στον Ιωάννη

(φίλο και συμπατριώτη, μοναχό)

Οι επιστολές του Ιωάννη επέδρασαν πάνω στην ψυχή του Γρηγορά με τον ίδιο τρόπο που επιδρά, κατά τους Πυθαγορείους, μια ήρεμη μελωδία στην ψυχή του ανθρώπου, προτού αυτός ξεκινήσει τις καθημερινές του δραστηριότητες. Συγκεκριμένα, οι επιστολές του φίλου του έκαναν την ψυχή του Γρηγορά αφ' ενός να απομακρυνθεί από τα υλικά και αφ' ετέρου να επιστρέψει στη νηπιακή αθωότητα, αλλά και στην ηλικία, κατά την οποία επέλεξε το δρόμο της ύλης, εγκαταλείποντας την ψυχή του, σε αντίθεση με το φίλο του, που επέλεξε την *άριστην όδον*, σώζοντας την ψυχή του (δηλ. τη μοναστική ζωή). Ο Γρηγοράς του ζητά να προσεύχεται για τον ίδιο και να τον θυμάται, στο όνομα της παλιάς φιλίας τους.

Στην παρούσα επιστολή επισημαίνουμε το ενδιαφέρον και την ενασχόληση του Γρηγορά με την Πυθαγόρεια διδασκαλία, κάτι που ήδη εντοπίσαμε και στην επιστολή 6, όπου ο Γρηγοράς αντλεί στοιχεία γεωμετρίας για να τα προσαρμόσει στο μοτίβο της φιλίας (βλ. και την επιστολή 103, όπου παραλληλίζει τη δική του στάση απέναντι σε εχθρούς του, με εκείνη του Πυθαγόρα).

Θεωρούμε ακόμη σημαντικό να τονίσουμε το «φθόνο» του γράφοντος απέναντι σε έναν που συνειδητά επέλεξε τη μοναστική ζωή. Η αγάπη του Γρηγορά για μια πιο ήσυχη ζωή, μακριά από τις ταραχές και την αγωνία της κοσμικής ζωής διαφαίνεται και στην υπ. αρ. 108 επιστολή του προς το μοναχό Αθανάσιο Παλαιολόγο. Και εκεί ο Γρηγοράς, καταρρακωμένος από τη διπλή απώλεια που έχει βιώσει (τον θάνατο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου και του μέντορά του Θεοδώρου Μετοχίτη) ζηλεύει τον αλληλογράφο του που έχει καταστεί *ύπερτερος τῶν έντεϋθεν δεινῶν*, *καθάπερ τις πτηνός και αίθέριος άνθρωπος* (Leone *Epistulae II*, σελ. 285, στ. 101-102).

¹⁹³ Βλ. στο τρίτο κεφάλαιο, το λήμμα «Αλέξιος Φιλανθρωπηνός».

11. Στον μεγάλο δομέστικο (στον Ιωάννη Καντακουζηνό¹⁹⁴)

Κατά τον Γρηγορά, οι πιο πολλοί σοφοί υποστήριξαν ότι ένας ένδοξος άνθρωπος δεν είναι το ίδιο συμπαθής και σε βασιλείς και σε υπηκόους. Εντούτοις, ο Καντακουζηνός κατόρθωσε και αυτό το ακατόρθωτο λόγω της μειλίχιας φύσης του, έτσι ώστε όλοι να χαίρονται με τη χαρά και να λυπούνται με ό,τι άσχημο του συμβαίνει. Για αυτό το λόγο, ο Γρηγοράς αισθάνθηκε πραγματικά άσχημα, μόλις πληροφορήθηκε την ασθένεια του Καντακουζηνού, ενώ ανακουφίστηκε μόλις η υγεία του βελτιώθηκε. Στην ψυχή του αλληλογράφου του κατοικούν η αλήθεια και η δικαιοσύνη και δε θα έκανε λάθος, όποιος τον παρομοίαζε με αμπέλι που συνεχώς καρποφορεί ή με το Νείλο που αστείρευτος ποτίζει τη διψασμένη έρημο. Το ίδιο πολύτιμος είναι άλλωστε και ο Καντακουζηνός λόγω των χαρισμάτων του και κυρίως της σοφίας και της φιλανθρωπίας. Αυτά κάνουν το Γρηγορά να τον ονομάσει «*ἔσχατο τῶν Ρωμαίων*», αφού σε μια εποχή παρακμής σαν τη δική τους, εκείνος μόνο συγκεντρώνει τις αρετές των παλιών ανδρών. Άλλωστε, ο Καντακουζηνός δεν έχει ανάγκη από ξένα φτερά, όπως ο *κολοιός* του Αισώπου, εφόσον η αλήθεια χαρακτηρίζει όλες του τις ενέργειες, ενώ η μεγάλη του φιλανθρωπία τον καθιστά *ἔμψυχον νόμον τῶν καλῶν*. Μάλιστα, οι αρετές ακολουθούσαν τον Καντακουζηνό ήδη από την πρώτη του νιότη, φέρνοντας στο μυαλό του Γρηγορά την άριστη αγωγή των Περσών στην αρχαιότητα. Συμπερασματικά, ο Γρηγοράς θεωρεί απόλυτα φυσιολογικό το γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι πονούν με την αρρώστια και χαίρονται με τη χαρά του Καντακουζηνού, ενώ ο ίδιος του εύχεται υγεία.

Όπως όλες οι σωζόμενες επιστολές του προς τον Καντακουζηνό, έτσι και η παρούσα χρονολογείται πριν το 1341, κατά το διάστημα που εκείνος κατείχε το αξίωμα του μεγάλου δομέστικου.

12. Στον Ματθαίο Καντακουζηνό¹⁹⁵,

γιο του αυτοκράτορα Ιωάννη

Ο Γρηγοράς επαινεί το Ματθαίο Καντακουζηνό για τα επιτεύγματά του κατά των εχθρών στη Θράκη¹⁹⁶ και τον παρομοιάζει με το γιο του Φιλίππου της Μακεδονίας

¹⁹⁴ Μεγάλη ήταν η φιλία που συνέδεε το Γρηγορά με τον Καντακουζηνό, η ποία αποδεικνύεται και από το πλήθος των επιστολών στις οποίες παραλήπτης είναι ο Καντακουζηνός. Πρόκειται για είκοσι στο σύνολο των 159 επιστολών, οι περισσότερες από τις οποίες χρονολογούνται πριν την ανάρρηση του Καντακουζηνού στο θρόνο, το 1341 (κατά τη δεκαετία 1330-40), όταν δηλ. ο Καντακουζηνός είχε ακόμα το αξίωμα του *μεγάλου δομέστικου* κοντά στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο. Μετά το 1341 δε σώζεται αλληλογραφία, καθώς τους δυο άνδρες χώρισε η Ησυχαστική έριδα, με τον Καντακουζηνό να γίνεται υπέρμαχος του Παλαμά και το Γρηγορά να ηγείται της αντιπαλαμικής μερίδας.

Αλέξανδρο. Μάλιστα διατείνεται ότι ο έπαινος προς το Ματθαίο πρέπει να είναι και μεγαλύτερος ακόμα, εφόσον ολόκληρη η χώρα υμνεί τα κατορθώματά του απέναντι στα *βαρβαρικά ασιατικά φύλα* που είχαν αποθρασυνθεί. Ο Ματθαίος φαίνεται να έχει μιμηθεί το παράδειγμα του πατέρα του στις νίκες. Ο Γρηγοράς θεωρεί και τους δυο ισάξιους με τον Μιλτιάδη και τον Περικλή, ενώ επισημαίνει ότι είναι σαφώς πιο ηρωικό να αποκρούσει κανείς με σθένος μια απροσδόκητη εχθρική επίθεση, από το να προετοιμάσει μια εκστρατεία και να νικήσει. Μάλιστα, ο Ματθαίος όχι μόνον απέκρουσε τους εχθρούς, αλλά τους κατατρόπωσε, προκαλώντας το θαυμασμό όλων. Ο Γρηγοράς είχε τη διάθεση να μιλήσει διεξοδικότερα για τα κατορθώματα αυτά του Ματθαίου, ωστόσο οι συγνοί πόνοι στο κεφάλι τον εμπόδιζαν.

Η επιστολή απηχεί τον ενθουσιασμό του κόσμου από τη νίκη του Ματθαίου Καντακουζηνού στη Θράκη το καλοκαίρι του 1348. Ο Ματθαίος είχε ξεκινήσει την άνοιξη του ίδιου χρόνου, κατ' εντολή του πατέρα του, εκστρατεία κατά της Σερβίας, έχοντας μαζί του 10.000 Τούρκους, υπό τον Σουλεϊμάν, γιο του Ορχάν. Εντούτοις, οι Τούρκοι εστασίασαν κατά του βυζαντινού στρατού και διασκορπίστηκαν λεηλατώντας περιοχές της Μακεδονίας. Λίγο αργότερα, η νίκη του Ματθαίου στη Θράκη έναντι πεζικής τουρκικής δύναμης επτακοσίων ανδρών υπήρξε μια ανάσα για τους βυζαντινούς και περιόρισε για κάποιο διάστημα τις αυθαιρεσίες των Τούρκων, ενώ-όπως ο ίδιος ο Γρηγοράς αφηγείται στην Ιστορία του-φάνηκε στους Ρωμαίους η νίκη αυτή ως *ἀγαθὸς οἰωνὸς καὶ μακρῶν ἐλπίδων προοίμιον*¹⁹⁷.

13. Στον πρωτοασηκρήτι¹⁹⁸

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον αλληλογράφο του να βοηθήσει έναν άνδρα πάμφτωχο μεν, πρόθυμο όμως να προσφέρει τις υπηρεσίες του.

14. Στον Καλόφερο

(Αιτητική επιστολή)

¹⁹⁷ *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2. 835.23-2.839.25. Για το ίδιο γεγονός βλ. και Ιωάννου Καντακουζηνού *Ιστορία*, Βόννη III σσ. 66,15-67, 8.

¹⁹⁸ Πιθανότατα πρόκειται για τον Λέοντα Βαρδαλή, πρωτοασηκρήτι κατά τα έτη 1321-1342 και αλληλογράφο του Νικηφόρου Χούμνου και του Μιχαήλ Πλανούδη, βλ. *PLP* 2183 και το αντίστοιχο λήμμα στο 3^ο κεφάλαιο. Στον ίδιον απευθύνεται και η υπ. αρ. 15 επιστολή.

Ο Γρηγοράς προκαλεί τον Καλόφερο να αποδείξει πως οι πράξεις του συνάδουν με το χαρακτήρα του, βοηθώντας έναν άνθρωπο που του στέλνει ο ίδιος. Συγκεκριμένα, του ζητά να τον συμπεριλάβει στον κατάλογο των ανθρώπων, στους οποίους καθημερινά προσφέρεται συσσίτιο.

15. Στον πρωτοασηκρήτι

Ο Γρηγοράς επιχειρεί μια ιστορική αναδρομή στα πολιτεύματα της αρχαιότητας, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στο νομοθετικό έργο του Λυκούργου στη Σπάρτη, στο έργο του Σόλωνα στην Αθήνα, καθώς και στην ιδεατή Πολιτεία που οραματίστηκε ο Πλάτωνας. Απέναντι σε όλους αυτούς τους φημισμένους της αρχαιότητας, ο Γρηγοράς αντιπαραθέτει τον αλληλογράφο του, τον οποίο θεωρεί σπουδαιότερο όλων, επειδή συγκεντρώνει στο πρόσωπό του πολλές αρετές. Για αυτό εύχεται να μπορεί ο κόσμος για πολύ καιρό να απολαμβάνει την καθοδήγησή του. Ο Γρηγοράς αισθάνεται κολακευμένος που ένας τόσο σπουδαίος άνδρας τον εγκωμιάζει συνεχώς, από τότε που του έστειλε το βιβλίο του και χαίρεται που τον υμνεί ένας αδέκαστος κριτής, όμοιος του Ροδάμανθου.

Η παράθεση των αρχαίων νομοθετών είναι επακόλουθο της *μιμήσεως* που υπαγορεύει στον συγγραφέα τη χρήση ιστορικών παραδειγμάτων, ωστόσο, σύμφωνα με την Κουντούρα-Γαλάκη, τούτο αποτελεί και ένδειξη της ανησυχίας του Γρηγορά για την πολιτική αστάθεια και το έλλειμμα δικαϊκής βάσης στην εποχή του¹⁹⁹. Εξάλλου η συσσώρευση προσώπων και θεσμών σχετικών με τη δικαιοσύνη καταδεικνύει ότι ο συγγραφέας εστιάζει στις δικαστικές και νομοθετικές ιδιότητες του πρωτοασηκρήτι²⁰⁰.

Η επιστολή ίσως γράφτηκε στον απόηχο του σκανδάλου περί καθολικών κριτών το 1337 και ίσως λειτούργησε ως στοιχείο υπεράσπισης του Λέοντος Βαρδαλή, ο οποίος φερόταν ως αναμειγμένος, ωστόσο δεν υπέστη την τιμωρία της εξορίας.

16. Στον Καλάρχοντα (έναν ιατρό)

Ο παραλήπτης της επιστολής φαίνεται ότι έχει ξεχάσει ή αμελήσει να επιστρέψει το βιβλίο που του δάνεισε ο Γρηγοράς, με αποτέλεσμα να τον παρομοιάζει ο Γρηγοράς με τον τύρανο της Σικελίας Διονύσιο, που κράτησε κοντά του τον Πλάτωνα για πολύ

¹⁹⁹ Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη : «Πρότυπα αρχαίων νομοθετών κατά τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά. Δίκαιο και πολιτική πρακτική». *Αντικλήνωρ, τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, σσ. 679-704. Μάλιστα η Κουντούρα-Γαλάκη παραθέτει παρόμοια παραδείγματα αρχαίων νομοθετών και από το αγιολογικό έργο του Γρηγορά.

²⁰⁰ ό.π. σελ. 691.

καιρό. Για το λόγο αυτό ο Γρηγοράς ζητά να του επιστραφεί το βιβλίο και να βρει έτσι το φάρμακο για την αρρώστια του (χαριτολογώντας, μια και ο παραλήπτης της επιστολής είναι γιατρός).

17. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο παραλήπτης του Γρηγορά φέρεται να έχει πάθει κάτι αντίστοιχο με τον αρχαίο νομοθέτη Σόλωνα, όπως δηλαδή εκείνος αυτοεξορίστηκε μετά τη συγγραφή των νόμων του, έτσι και αυτός είναι πλέον *ἔκδημος*, προκαλώντας στενοχώρια και νοσταλγία στους φίλους του. Η σκέψη του Γρηγορά γυρνά συνεχώς γύρω από το φίλο του, ενώ το μόνο που τον παρηγορεί είναι η ελπίδα ότι θα λάβει επιστολή του. Η προσφώνηση στο τέλος «*ὦ φιλανθρωποτάτη καὶ θεία ψυχή*», μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο παραλήπτης της επιστολής είναι κληρικός, ενώ η σύγκριση με τον Σόλωνα, σε συνδυασμό με τη φράση «*καὶ μάλα δὴ τὰ πολιτικὰ σε ἐπόθησαν πράγματα, καθάπερ κανόνα καὶ στάθμην φανέντα καὶ νόμον τούτων αὐτοφυῆ*» οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανώς πρόκειται για έναν από τους καθολικούς κριτές που τιμωρήθηκαν με εξορία, μετά το σκάνδαλο του 1337²⁰¹.

18. Στον μεγάλο δομέστικο

(στον Ιωάννη Καντακουζηνό, αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ξεκινά με αναφορά στον Αίσωπο, σύμφωνα με την οποία ο αρχαίος σοφός, βλέποντας να κυριαρχεί η δυστυχία στον κόσμο, ισχυρίστηκε πως ο θεός για να δημιουργήσει τον άνθρωπο χρησιμοποίησε γη και δάκρυα, όχι νερό. Είναι λοιπόν γεμάτος δάκρυα ο ανθρώπινος βίος και επιβάλλεται να υπάρχει τουλάχιστον η ευνομία, έτσι ώστε να αίρονται οι αδικίες. Για το λόγο αυτό, ο Γρηγοράς ζητά από τον Καντακουζηνό να βοηθήσει τον άνθρωπο που του στέλνει, έναν συγγενή του που έχει αδικηθεί. Ο παραλήπτης, ως *νόμος ἔμψυχος καὶ αὐτοφυῆς* θα πρέπει να ακούσει την αδικία και να αποδώσει δικαιοσύνη, αποδεικνύοντας για μια ακόμη φορά ότι είναι λιμάνι σωτηρίας για τους αδικημένους.

19. Στον μεγάλο δομέστικο

(στον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Οι *λόγοι* είναι σε τόσο μεγάλο βαθμό εξαρτημένοι από την προσωπικότητα του παραλήπτη, ώστε χωρίς αυτόν να μοιάζουν με σώμα άψυχο ή με την Αίγυπτο χωρίς τον τροφοδότη Νείλο. Αυτό συμβαίνει επειδή ο Καντακουζηνός εκτός από το αίσθημα της δικαιοσύνης και της φιλανθρωπίας, διακατέχεται κι από τον *ἔρωτα* για

²⁰¹ ὁ.π. σελ. 694.

τους λόγους. Ο Γρηγοράς εύχεται να μην αλλοιωθεί συν τω χρόνω ο ζήλος για τα γράμματα και ο φιλόανθρωπος χαρακτήρας του Καντακουζηνού, καθώς σε αυτούς που αισθάνονται έρωτα για τους λόγους, οι διαφορετικές ασχολίες γίνονται φορτικές και διαστρέφουν το χαρακτήρα.

20. Στον Μάξιμο, ηγούμενο της μονής Χορταΐτου, στη Θεσσαλονίκη

Ο Γρηγοράς παρομοιάζει την απομάκρυνση του συμπατριώτη του και ηγουμένου της μονής Χορταΐτου, με την απομάκρυνση του Μεγάλου Αλεξάνδρου από τη Μακεδονία και την υιοθέτηση ξένων ηθών. Κατηγορεί λοιπόν τον Μάξιμο ότι τον έχει στενοχωρήσει με την απουσία του, ενώ δηλώνει ότι θαυμάζει πιο πολύ τους άνδρες που έζησαν και μεγαλούργησαν στη δική τους πατρίδα, όπως π.χ. ο Σωκράτης, παρά όσους έδρασαν μακριά από αυτήν, όπως ο Πυθαγόρας ο Σάμιος. Έτσι, δεν κατανοεί το γεγονός ότι ο Μάξιμος εγκατέλειψε μια πατρίδα ένδοξη, όπως η Ηράκλεια του Πόντου, η κοινή τους πατρίδα²⁰².

Στη συνέχεια, ο Γρηγοράς δηλώνει πως όλα τα παραπάνω δεν ειπώθηκαν σοβαρά, αλλά *άστειου είνεκα* (στ. 34), εφόσον και η ίδια η φύση τους καρπούς της σε άλλους τους προσφέρει. Άλλωστε, ο αλληλογράφος του, παρόλο που ζει μακριά από τη γενέτειρά τους (στη Θεσσαλονίκη) τον γεμίζει περηφάνια με τις διακρίσεις που έχει λάβει και ο Γρηγοράς χαίρεται με τις επιτυχίες του, κατά τον ίδιο τρόπο που χαίρονται με τις νίκες των αθλητών, ακόμη και αυτοί που δεν είναι σχετικοί με αθλήματα όπως οι αρματοδρομίες ή το παγκράτιο.

21. Στον Μάξιμο, ηγούμενο της μονής Χορταΐτου, στη Θεσσαλονίκη

Ο Γρηγοράς επισημαίνει ότι πολλοί είναι οι άνθρωποι που δε διαθέτουν κάτι χρηστό και ομοιάζουν με τα ζώα. Οι άνθρωποι αυτοί δεν έχουν καταφέρει να αντλήσουν τίποτα θετικό ούτε από επιφανείς συνανθρώπους τους, ούτε από την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Ωστόσο, ο Γρηγοράς δεν ανήκει σε αυτούς και μακαρίζει τον εαυτό του, που γεννήθηκε σε μια δοξασμένη γη, στην ίδια γη που γεννήθηκε και ο αλληλογράφος του, ο Μάξιμος. Ο Γρηγοράς κάνει μια ιστορική αναδρομή, για να αναδείξει τη σπουδαιότητα της Ηράκλειας του Πόντου. Τονίζει ότι εκεί βρήκαν ένα λιμάνι σωτηρίας οι Έλληνες όταν εξεστράτευσαν στην Ασία για να βοηθήσουν τον Κύρο κατά του αδερφού του. Έπειτα, ο Γρηγοράς ξεχωρίζει την πατρίδα του, καθώς ήταν η μόνη που ο Μ. Αλέξανδρος δίστασε να την κατακτήσει. Ακόμη, στην Ηράκλεια μεγαλούργησε πολεμικά ο Ευμένης νικώντας τον Αντίγονο, προσωρινά βέβαια, αφού εν συνεχεία τον πρόδωσαν οι οικείοι του²⁰³.

²⁰² Ο Γρηγοράς είχε συγγράψει εγκώμιο για την ιδιαίτερη πατρίδα του. Αυτό δεν μας σώζεται αυτούσιο, εντούτοις στην 21^η επιστολή ο συγγραφέας έχει αξιοποιήσει το υλικό του λόγου του, ενώ στην επ. 65, στ. 11-21, μαρτυρεί πως ήταν το πρώτο του έργο, εξ ου και οι ατέλειες σε αυτό.

²⁰³ Ο Γρηγοράς αναφέρεται στην τετραετία 320-316 π.Χ. και στους αγώνες του Ευμένου κατά του Αντιγόνου, οι οποίοι-παρά τον θαυμασμό του συγγραφέα προς το πρόσωπο του Ευμένου-κατέληξαν στην αποτυχία του πρώτου, εφόσον οι δικοί του τον εγκατέλειψαν και προσχώρησαν στον εχθρό του.

Επιπλέον και ο Αινείας που μετά την άλωση της Τροίας κατέφυγε στην Ιταλία και έγινε έτσι ο μακρινός πρόγονος των Ρωμαίων, έζησε πριν τον Τρωικό πόλεμο στην Ηράκλεια . Για το λόγο αυτό μαρτυρούνται ιστορικά και συνθήκες φιλίας μεταξύ Ρωμαίων και Ηρακλειωτών²⁰⁴. Στην Ηράκλεια ναυπηγήθηκαν πλοία σπουδαιότερα από τις τριήρεις, όπως π.χ. οι *οκτήρεις* και οι *δεκήμερες*, ενώ εκεί γεννήθηκε και ο σοφός Τιμοκράτης²⁰⁵. Ακόμη, στον καιρό της Εικονομαχίας οι Ηρακλεώτες έδειξαν την ευσέβειά τους. Για αυτούς τους λόγους ο Γρηγοράς χαιρέται που γεννήθηκε σε μια τόσο ένδοξη γη, που γίνεται ακόμη ενδοξότερη λόγω του έγκριτου αλληλογράφου του και συμπατριώτη του, κατά τον ίδιο τρόπο που ο Λυκούργος δόξασε τη Σπάρτη ή ο Μίνως την Κρήτη²⁰⁶.

22. Στον μεγάλο φιλόσοφο, τον Ιωσήφ²⁰⁷

Ο Γρηγοράς θυμάται τον αρχαίο φιλόσοφο Διογένη, που χλεύαζε τον πλούτο και που ένα μεσημέρι βγήκε στο δρόμο κρατώντας ένα λυχνάρι και ισχυριζόμενος ότι έψαχνε για άνθρωπο. Ο Γρηγοράς θεωρεί λογική τη συμπεριφορά του Διογένη, εφόσον οι σύγχρονοί του δεν τον τίμησαν όπως έπρεπε. Αντίθετα, ο Ιωσήφ δε χρειάζεται να βγει έξω με λυχνάρι, αφού υπάρχουν πολλοί άνθρωποι πρόθυμοι να τον τιμήσουν. Ο Γρηγοράς εύχεται να ήταν κοντά ο Ιωσήφ, τον οποίον θεωρεί ισάξιο με τους

²⁰⁴ Ο Γρηγοράς αναπαράγει (γρ. 76-81) απόσπασμα από το ιστορικό έργο του Ηρακλεώτη Μέμωνα (26. 29-26-36) που αναφέρεται σε συνθήκη φιλίας μεταξύ Ρώμης και Ηρακλείας μετά τη μάχη της Μαγνησίας και την ήττα των Σελευκιδών από τους Ρωμαίους (188π.Χ.). Το ίδιο χωρίο σώζει και Φώτιος, στη *Βιβλιοθήκη του* (229b 28- 35). Περί συγγενικής σχέσης του Αινεία από την Ηράκλεια του Πόντου, θεωρούμε πως εδώ ο Γρηγοράς αξιοποιεί μύθο που προβάλλει την Ρώμη ως κόρη του Τήλεφου και εγγονή του Ηρακλή κι ακόμα σύζυγο του Αινεία ή κατ' άλλους του υιού του Ασκανίου. Τον μύθο διασώζει ο Πλούταρχος στο έργο του *Βίοι Παράλληλοι*, 2.1.1-2.1. 4. Άλλωστε, η αδυναμία του Γρηγορά για τον Πλούταρχο είναι διάχυτη στο σύνολο του επιστολογραφικού του έργου.

²⁰⁵ Ο Γρηγοράς αντλεί στοιχεία για τον σοφό Τιμοκράτη από τον Φλάβιο Φιλόστρατο και το έργο του *Βίοι σοφιστών*. Εκεί αναφέρεται ως μέγας σοφός της εποχής των αυτοκρατόρων Αδριανού (117-138 μ. Χ.) και Αντωνίνου (138-161 μ.Χ.) ο Πολέμων, προσωπικότητα που έχαιρε της εκτίμησής τους. Ο Φιλόστρατος τονίζει ότι ο Πολέμων αναγνώριζε ως σπουδαιότερο σοφό από τον ίδιον μόνο τον Τιμοκράτη από την Ηράκλεια του Πόντου: *τὸ δὲ μεγαλόγνωμον και φρονηματῶδες ἐκ Τιμοκράτους ἔσπασε τοῦ φιλοσόφου...ἦν μὲν γὰρ ἐκ τοῦ Πόντου ὁ ἀνὴρ οὗτος και ἦν αὐτῷ πατὴρ Ηράκλεια....*(I.535.32-I. 536.5)

²⁰⁶ Τα *exempla* από τους αρχαίους νομοθέτες βρίθουν στο επιστολογραφικό έργο του Γρηγορά βλ. Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη: «Πρότυπα αρχαίων νομοθετών κατά τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά. Δίκαιο και πολιτική πρακτική». *Αντικλήσωρ, τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, σσ. 679-704. Πέρα από τα όσα υπαγόρευε η ρητορική τέχνη, η αναγωγή στο παρελθόν και στους αρχαίους νομοθέτες δείχνει, κατά την Κουντουρά-Γαλάκη και το πολιτικό έλλειμμα της εποχής του συγγραφέως.

²⁰⁷ Για τον Ιωσήφ, το Φιλόσοφο ή Ψακενδύτη και το έργο του βλ. M. Treu, «Der Philosoph Joseph» , *BZ* 8, σσ. 39-42 και PLP 9078 Στον Ιωσήφ, που γεννήθηκε στην Ιθάκη και έζησε μεγάλο μέρος της ζωής του στη Θεσσαλονίκη, είχε προταθεί τετράκις ο πατριαρχικός θρόνος, συνεχώς όμως αρνιόταν το αξίωμα. Ο Ιωσήφ ήταν αλληλογράφος του Νικηφόρου Χούμνου, του Μιχαήλ Γαβρά και του Ματθαίου, μητροπολίτου Εφέσου (Μανουήλ Γαβαλά). Εξέχουσα προσωπικότητα, με μεγάλο συγγραφικό έργο και με ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία, κυρίως για τους νεοπλατωνικούς, ο Ιωσήφ πέθανε το 1330, περίπου 50 ετών. Με αφορμή τον θάνατό του, ο Μετοχίτης έγραψε έναν λόγο βλ. και το αντίστοιχο λήμμα στο τρίτο κεφάλαιο.

σπουδαίους αρχαίους άνδρες. Επαινεί το δύσκολο έργο που ανέλαβε ο Ιωσήφ, δηλαδή να γράψει ερμηνευτικά σχόλια σε βιβλία του Αριστοτέλη, αφού με το έργο αυτό θα ωφελήσει όλους τους ανθρώπους και θα συμπληρώσει το σπουδαίο συγγραφικό έργο του μεγάλου λογοθέτη (Θεοδώρου Μετοχίτη), ο οποίος χαρακτηρίζεται *ἔρως ἐν λόγοις*, καθώς καταπιάστηκε και με την αστρονομία, αλλά και με έργα παλαιών σοφών. Το πόνημα που εθελοντικά ανέλαβε ο Ιωσήφ είναι δύσκολο, αλλά θα συμπληρώσει το κενό που υπάρχει και που δεν μπόρεσε να φέρει εις πέρας ο Μετοχίτης λόγω της πολυπραγμοσύνης του. Ο Γρηγοράς του εύχεται να στεφθεί με επιτυχία το εγχείρημα.

Δεδομένου ότι ο Ιωσήφ έζησε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στην Κωνσταντινούπολη (1308-1323) και μετά επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη όπου και πέθανε, έχουμε ένα ασφαλές *terminus ante quem* (1330) και ένα *post quem* (1323) για τη χρονολόγηση της επιστολής. Όσο για το έργο του οποίου τη συγγραφή προαναγγέλλει, αυτό έχει σωθεί με τον τίτλο «Σύνονυς ρητορικῆς», στην ουσία όμως πρόκειται για μια εγκυκλοπαίδεια των επιστημών, στο πνεύμα της παλαιολόγιας περιόδου που ασχολούνταν και με τα μαθηματικά και με τη θεολογία και διεξοδικά με τα αριστοτελικά έργα²⁰⁸, έργο που κινεί το θαυμασμό του Γρηγορά:

(στ. 49-53) *λόγος ἐκ πολλοῦ παρ' ἡμᾶς ἀφίκετο, ὡς πάνυ τοι εὐφυῶς καὶ ὡς σοι γε ἐχρήν, τὰς Ἀριστοτέλους διεξεληθῶν βίβλους καὶ ὅσοι τῶν πάλαι τὴν ἐκείνου διασαφοῦσιν ἀσάφειαν, ἐβουλεύσω τι αὐτὸς γενναιότερον ἐς κοινὸν ἐνδείξασθαι ὄφελος. Καὶ ἐμακάρισα μὲν τὸ τῆς ἐγχειρήσεως προμηθές....*

23. Στον μεγάλο λογοθέτη

(στον Θεόδωρο Μετοχίτη)

Ακόμη και οι ιερογραμματεῖς των αρχαίων Αιγυπτίων που χρησιμοποιούσαν την ιερογλυφική γραφή, θα δυσκολεύονταν να αποδώσουν με σύμβολα τη μεγαλοφυΐα του Μετοχίτη. Διότι αυτός ξεπέρασε σε κλέος ακόμα και τους διάσημους αρχαίους σοφούς, όπως τον Πυθαγόρα και τον Πλάτωνα. Γι' αυτό και ο Γρηγοράς τον παρομοιάζει με κάποιον μεγάλο ήλιο που φάνηκε ως κάτι καινόν και επεσκίασε τα πάντα. Μάλιστα, η ευρυμάθειά του δεν περιορίστηκε μόνο στη φιλοσοφία, αλλά εξαπλώθηκε και στη ρητορική και στην αστρονομία και γενικά σε όλους τους «λόγους», σώζοντας τα έργα των αρχαίων από πιθανή εξαφάνιση και ερμηνεύοντάς τα τόσο καλά, ώστε να τα καταστήσει *ἄπονον τροφήν* για τους μελλοντικούς μελετητές.

Στη συνέχεια, ο Γρηγοράς επαινεί το νέο βιβλίο που συνέγραψε ο Μετοχίτης, ένα βιβλίο θαυμαστό και πολύτιμο για κάθε άνθρωπο, από τον πιο ταπεινό ως τον πιο

²⁰⁸ Treu, ό.π., σελ. 43

ένδοξο. Μέσα στο βιβλίο αυτό υπάρχουν όλα όσα είπαν οι αρχαίοι συγγραφείς και σοφοί, για αυτό το κέρδος είναι τεράστιο για τους αναγνώστες του. Μάλιστα, το πιο αξιοθαύμαστο, είναι το ότι ο Μετοχίτης καταπιάστηκε με τη συγγραφή του, μολονότι είναι περικυκλωμένος από μεγάλα προβλήματα και ταραχές. Ο Γρηγοράς του εύχεται μακροζωία, έτσι ώστε να μπορεί να προσφέρει και στο μέλλον τέτοια πονήματα.

Το έργο του Μετοχίτη στο οποίο αναφέρεται εγκωμιαστικά ο Γρηγοράς είναι οι *Σημειώσεις Γνωμικαί*, όπου ο Μετοχίτης σε πολυάριθμα δοκίμια υπομνηματίζει αρχαίους συγγραφείς, ασκεί κριτική σε αυτούς, μιλά με αναρίθμητα *exempla* για την αρχαία Ελλάδα και την προσφορά της, εκθέτει τις απόψεις του για τη χρησιμότητα της Γεωμετρίας και του Πλουτάρχου, συγκρίνει συστήματα διακυβέρνησης, γράφει ακόμη και για τη μεταστροφή της τύχης²⁰⁹ (θέμα που προφανώς απεικονίζει την ταραγμένη εποχή των ετών 1321-1328 και ορίζει έτσι το *terminus ante quem* και *post quem* της επιστολής). Αλλά και η αναφορά του Γρηγορά στους «θορύβους» της εποχής παραπέμπει στα ίδια γεγονότα:

(στ. 102-105) *καίτοι εί σχολαστικός τις ὄν τοιαῦτ' ἔδημιούργεις, θαῦμα ἂν ἦν ἄνδρ
δὲ τοσοῦτοις καὶ τοσοῦτο φλεγμαίνουσι θορύβοις περιαντλούμενος καὶ ὑπὲρ θαῦμα
τὸ θαῦμα ποιεῖς.*

Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως ο Γρηγοράς επέβλεψε κατά την αντιγραφή του έργου αυτού στο χφ. *Parisinus graecus 2003*, όπου σώζονται και αυτόγραφες σημειώσεις του²¹⁰, ενώ φαίνεται ότι επηρεάστηκε από αυτό και στο σκεπτικισμό που εκφράζει εκεί ο Μετοχίτης ως προς την προσέγγιση της επιστημονικής ή θεολογικής αλήθειας²¹¹.

24. Στον μεγάλο λογοθέτη (στον Θεόδωρο Μετοχίτη)

Τότε που η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν στην ακμή της, οι σπουδαίοι στρατηγοί της αποκτούσαν προσωνομία ανάλογη με τη χώρα που κατακτούσαν (π.χ. Λιβυκός, Αφρικανός κτλ). Στην περίπτωση ωστόσο του Μετοχίτη, ακόμα και τα προσωνόμια δεν επαρκούν, εφόσον αυτός ασχολήθηκε με όλα τα είδη της σοφίας. Μάλιστα, ενώ στην αρχαιότητα συνήθιζαν να λένε για τους χαρισματικούς ανθρώπους ότι είναι μετεμψύχωση του Ομήρου ή του Πυθαγόρα, στην περίπτωση του Μετοχίτη μοιάζει

²⁰⁹ M. Featherstone, «Theodore Metochite's, *Seimeioseis gnomikai*- Personal Encyclopedism», σσ. 333-344, στο συλλογικό τόμο *Encyclopedic Trends in Byzantium?* Paris 2012.

²¹⁰ Βλ. την Εισαγωγή σσ. 18-20 του βιβλίου των Agapitos-Hult-Smith, *Theodore Metochites on Philosophic Irony and Greek History, Miscellanea 8 and 93*, Nicosia 1996.

²¹¹ Βλ. Byden Börje, «To every argument there is a counter-argument: Theodore Metochites' defence of Scepticism (Semeiosis 61)», στο συλλογικό τόμο *Byzantine philosophy and its ancient sources*, ed. Ierodiakonou Katerina, Oxford 2002, σσ. 183-208 (για την επίδραση του έργου στον Γρηγορά κυρίως οι σσ. 204-208).

σαν να αναστήθηκαν σε ένα σώμα όλες οι ψυχές των αρχαίων σοφών²¹². Η δόξα του ξεπέρασε και αυτήν τη δόξα των σοφών της αρχαιότητας, οι οποίοι συνήθως αναγνωρίζονταν εν τη απουσία τους π.χ. ο Σόλων τιμήθηκε από τον Κροίσο όταν είχε πια φύγει από κοντά του. Αντίθετα, ο Μετοχίτης τιμήθηκε από τον αυτοκράτορα (τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο), ο οποίος κατάλαβε τι θησαυρούς σοφίας έκρυβε. Μάλιστα, όσες περισσότερες τιμές απολάμβανε, τόσο περισσότερο αυξανόταν και η *φιλοτιμία* του Μετοχίτη, που απεδείκνυε έτσι ότι σοφά έκρινε ο αυτοκράτορας.

Ο Γρηγοράς εύχεται μακροζωία στον Μετοχίτη, έτσι ώστε εκείνος να προσφέρει χαρά στην ευχή του, με εμφανή τη διάθεση της υπερβολής βέβαια, δηλώνει ότι δε θα μπορούσε να συμπεριλάβει κάτι σχετικό με την πρόοδο τους *λόγους*, αφού ο δάσκαλός του εξάντλησε κάθε τομέα του επιστητού:

(στ. 81-85) *ἐπεὶ δὲ σοῦ πολλῶ γε πρότερον ἀπέκαμον αἱ ζύμψασαι τῶν λογικῶν
σκεμμάτων ὑποθέσεις, εὐχομαι ζῆν σε λοιπὸν ἐπὶ μακροτέροις τοῖς χρόνοις...*

25. Στον μεγάλο λογοθέτη

(στο Θεόδωρο Μετοχίτη)

Ο Γρηγοράς εκφράζει προς τον Μετοχίτη τη μεγάλη του αγάπη για τον συνονόματο και γιο του Μετοχίτη Νικηφόρο²¹³. Ο Νικηφόρος έμοιασε στον πατέρα του σε όλα και ο Γρηγοράς μόνο καλά νέα έχει να πει στον πατέρα για το γιο του. Πρόκειται για ένα παιδί που συνδυάζει το ζήλο για μάθηση με μια άριστη φύση. Ο Μετοχίτης δε θα πρέπει να εκλαμβάνει ως αμάθεια την αιδημοσύνη του νέου, ούτε θα πρέπει να έχει ακόμη υπερβολικές απαιτήσεις από αυτόν. Διαφορετικά, αν το παιδί αισθανθεί φόβο θα δειλιάσει και δε θα έχει το θάρρος να εκφραστεί. Άλλωστε, στην ηλικία που είναι ο νεαρός θα δραματοποιήσει ό,τι του φανεί άσχημο. Συνεπώς, ο Θεόδωρος Μετοχίτης δεν θα πρέπει να εκβιάζει τα πράγματα ζητώντας πρόωρα τα αποτελέσματα της εκπαίδευσης του γιου του.

²¹² Η ιδέα της μετενσάρκωσης-μετεμψύχωσης προσιδιάζει στην πυθαγόρεια και την πλατωνική διδασκαλία με την οποία ο Γρηγοράς ήταν εξοικειωμένος. Πολλοί Βυζαντινοί συγγραφείς παρεξέκλιναν από το χριστιανικό δόγμα περί θανάτου και αναστάσεως και χρησιμοποιούσαν την ορολογία αυτή βλ. Alexander Alexakis, « Was there life beyond the life beyond? Byzantine ideas on Reincarnation and Final Restoration», *DOP* 58 (2001) σσ. 155- 177. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, ο Αλεξάκης τονίζει πως τα ίχνη των θεωριών αυτών, οι οποίες επηρέασαν πυθαγορείους και νεοπλατωνιστές βρίσκονται στις Ινδίες και όχι στην Αίγυπτο.

²¹³ Ο Γρηγοράς υπήρξε δάσκαλος του Νικηφόρου Μετοχίτη, αλλά και της κόρης του Μετοχίτη, όπως ο ίδιος αναφέρει στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.309. 13-18. Εκεί διαβάζουμε ότι ο Μετοχίτης φρόντισε να εγκαταστήσει τον προστατευόμενο του Γρηγορά στην προσφάτως ανακαινισθείσα μονή της Χώρας, επιδεικνύοντας φροντίδα γι' αυτόν τέτοια, όπως θα φρόντιζε για τα παιδιά του (*Ρωμαϊκή Ιστορία*, ό.π. 1. 309.1-4: *ἐμὲ κατὰ τὴν αὐτῶ νεουργηθεῖσαν μονὴν τῆς Χώρας φέρων κατώκισε, πολλὴν ἔπειτα τὴν στοργὴν ἐδείκνυε πρὸς ἐμὲ καὶ ἰλαρὰν τὴν διάθεσιν καὶ μικροῦ τοῖς αὐτοῦ παισὶν ἐπίσης ἐδίδου τὴν σχέσιν κάμοι...).*

Το κείμενο είναι ενδιαφέρον από κάθε άποψη, καθώς ο Νικηφόρος Γρηγοράς εκφράζει παιδαγωγικές αντιλήψεις πολύ «μοντέρνες» για την εποχή του : ενθάρρυνση του μαθητή, υπομονή και αποφυγή των τιμωριών. Αν σκεφτεί κανείς πως ο Νικηφόρος Μετοχίτης είχε δεινοπαθήσει στα χέρια του προηγούμενου δασκάλου του, του Υρτακηνού, μάλλον θα έπρεπε να νιώσει ανακούφιση με την ανθρωπιστική διάθεση του Γρηγορά²¹⁴.

26. Στον μεγάλο λογοθέτη

Ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι για αυτόν ευδαιμονία είναι η αναζήτηση της σοφίας, για αυτό νυχθημερόν αναζητά παντού τη γνώση. Τώρα που βρήκε την ανεξάντλητη σοφία στον Μετοχίτη, παρομοιάζει τον εαυτό του με κέτη και δηλώνει ότι σκοπεύει να μείνει κοντά του, ώσπου να χορτάσει αυτό που ποθεί, δηλαδή τη γνώση²¹⁵.

27. Στον μεγάλο λογοθέτη

Ο Γρηγοράς βρέθηκε χωρίς γονεϊκή κηδεμονία και χωρίς στήριγμα από μικρό παιδί²¹⁶, οπότε δεν μπορούσε να φροντίσει ούτε για τα προς το ζην, αλλά ούτε και για την πνευματική του καλλιέργεια. Ο Θεός όμως πρόνοησε και βρήκε στο πρόσωπο του Μετοχίτη τον ιδανικότερο προστάτη. Ο Γρηγοράς εύχεται να συνεχίσει ο Μετοχίτης το έργο αυτό του κηδεμόνος και να προστατεύεται άνωθεν.

28. Στο μητροπολίτη Άπρω²¹⁷, επιστολή σχετική με όσους περιφρονούν

την αστρονομία

Όπως ο Ίκαρος στην αρχαιότητα φέρθηκε με θράσος και πλεονεξία, νομίζοντας ότι θα πετάξει, έτσι και κάποιοι *βαρυδαίμονες* έχουν τώρα εξοργίσει το Γρηγορά, επειδή θεωρούν ότι ο ουρανός και η παρατήρηση των ουρανίων σωμάτων είναι ένα θέαμα

²¹⁴ Απόστολος Καρπόζηλος, «The Correspondance of Theodoros Hyrtakenos», *JÖB* 40 (1990), 290-1. Ο Υρτακηνός, μην μπορώντας να βρει τον πολυάσχολο Μετοχίτη και να τον ενημερώσει για την πρόοδο του γιού του, στέλνει επιστολή, για να τον πληροφορήσει πως ο Νικηφόρος είναι αδιάφορος κι έχει άλλα ενδιαφέροντα, όχι τη μάθηση: ιππεύει το άλογό του και περιδιαβίνει στα σοκάκια, τριγυρίζει στα θέατρα και τους ιπποδρόμους, αγέρωχος, σαν να έχει παρασημοφορηθεί! Μάλιστα, ενώ ο Υρτακηνός δηλώνει πως συχνά τον νουθέτησε κι εκείνος ούτε καν κοκκίνισε, χρειάστηκε να τον μαστιγώσει και το έκανε! Ακόμα όμως και μετά από αυτό, ο Νικηφόρος συνέχιζε να αδιαφορεί για τη μάθησή του και να μην πηγαίνει στο σχολείο.

²¹⁵ Η επιστολή αυτή καθώς και η επόμενη είναι από τις πιο πρώιμες χρονολογικά. Χρονολογούνται πριν το 1328- εφόσον στην εξουσία είναι ακόμη ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος- και πιθανότατα στις αρχές της δεκαετίας του 1320, καθώς αναφέρονται στα πρώτα χρόνια διαμονής του Γρηγορά στην Κωνσταντινούπολη.

²¹⁶ Και οι δυο του γονείς πέθαναν πολύ πριν ο ίδιος γίνει 10 ετών, όπως αναφέρει στο Βίο που συνέθεσε για τον θείο και κηδεμόνα του Ιωάννη, μητροπολίτη Ηρακλείας Πόντου, εκδεδωμένο από τον V. Laurent, *Αρχεῖον Πόντου* 6, 1934, 55: *Τέταρτον έτος εκείνω τής προεδρίας ήνυετο και τόν άδελφιδούν έμè προσλαμβάνει προνοία Θεοῦ, άμφοῖν τοῖν γονεοῖν κόλπoις θανάτου κρυβέντων, πολλῶ πρότερον πρὶν ή δέκα έζήκειν εκ τής έμής γενέσεως έτη...*

²¹⁷ Πρόκειται για τον Ιωσήφ, μητροπολίτη Άπρω, στη Θράκη, κατά τα έτη 1318-1337, βλ. PLP, 9027 και 3^ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας στο λήμμα Ιωσήφ. Για την επισκοπή Άπρω (ή Άπρου), βλ. ΘΗΕ, τόμος 3^ο σσ. 2-3.

προσιτό²¹⁸. Ο Γρηγοράς τους θεωρεί τρελούς και ικανούς να βλάψουν τον εαυτό τους, τους παρομοιάζει με ανόητα πρόσωπα της μυθολογίας (όπως π.χ. ο Φαέθων), ενώ κρίνει ότι τέτοια πρόσωπα δεν αξίζει καν να τα ελέγχει κανείς, εφόσον η ανοησία τους θα αποδειχθεί σίγουρα στο επόμενο βήμα τους. Η μόνη λογική εξήγηση που μπορεί να δώσει ο Γρηγοράς είναι ότι φταίει η αμάθειά τους και το γεγονός ότι την ελλιπή παιδεία τους την αναπληρώνει το θράσος τους.

29. Στον μεγάλο (πριμμικήριο);

Μπορεί η Αττική στην αρχαιότητα να ανέδειξε άνδρες σαν το Θεμιστοκλή και τον Περικλή- των οποίων η αρετή έμεινε αθάνατη στο πέρασμα των αιώνων- όμως και ο αλληλογράφος του Γρηγορά είναι εφάμιλλός τους, αν όχι σπουδαιότερος. Αυτό το στηρίζει ο Γρηγοράς στο γεγονός ότι ο πριμμικήριος από τη νιότη του ακόμη κατάφερε πράγματα που εκείνοι οι άνδρες στην ίδια ηλικία απλώς τα επεθύμησαν. Επίσης, η φύση συγκέντρωσε στο πρόσωπό του στοιχεία, όπως η σεμνότητα, η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη, η ανδρική φρόνηση- στοιχεία που ενώθηκαν σε απόλυτη αρμονία, έτσι ώστε να πείσουν όλο τον κόσμο για τη σπουδαιότητα του ανδρός. Ο αλληλογράφος του, αντί για οποιονδήποτε θησαυρό, θα προτιμούσε τη συναναστροφή με τους σοφούς, όπως στην αρχαιότητα ο Μέγας Αλέξανδρος, όταν ρωτήθηκε για τους θησαυρούς του, έδειξε τους φίλους του. Τέλος, ενώ ο Όμηρος ύμνησε τους ήρωες του Τρωικού πολέμου, αποδίδοντας στον καθένα μια αρετή, ο αλληλογράφος του που συγκεντρώνει όλες τις αρετές και δε χρειάζεται την ομηρική γλώσσα, εφόσον οι πράξεις του επαρκούν για να καταδείξουν τις αρετές του.

Στο κριτικό υπόμνημα της επιστολής, ο Leone επισημαίνει πως στην επιγραφή το «πριμμικήριω» αποτελεί διόρθωση και μάλιστα του ίδιου του Γρηγορά, ενώ επισημαίνει πως πριν τη διόρθωση αυτή ο τίτλος ήταν «δομεστικός». Με δεδομένη την επισήμανση αυτή, είναι πιθανόν παραλήπτης της επιστολής να είναι ο Ιωάννης Καντακουζηνός, οπότε η επιστολή τοποθετείται χρονικά στη δεκαετία 1330-1340, όταν μεταξύ Γρηγορά και Καντακουζηνού είχε αναπτυχθεί φιλική σχέση.

30. Στον Ανδρόνικο Ζαρίδη²¹⁹

Ο Πλάτων, στον «Γοργία» του παρουσιάζει τον Πάλο να διαφωνεί με τη διδασκαλία του Σωκράτη, διότι δεν έχει συναναστραφεί μαζί του. Με αφορμή αυτό, υποστηρίζει ο Γρηγοράς ότι δεν μπορεί κανείς να γνωρίσει τη συμπεριφορά και την παιδεία ενός

²¹⁸ Στόχος της επιθέσεως του Γρηγορά είναι πιθανότατα ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός, ο οποίος ήρθε στην Κωνσταντινούπολη στα 1330, οπότε η παρούσα επιστολή χρονολογείται περί το 1330-1.

²¹⁹ Η αλληλογραφία του Ζαρίδη με το Γρηγορά ανήκει στην περίοδο 1322-1326. Ο Ζαρίδης ήταν μαθητής του Μανουήλ Πλανουδή και αλληλογράφος του Μιχαήλ Γαβρά, του Νικηφόρου Γρηγορά, του Γεωργίου Λακαπηνού και του Θεοδώρου Πεδιάσιμου βλ. PLP, 6461. Στην έκδοση του Leone σώζονται τέσσερις επιστολές του Γρηγορά προς τον Ζαρίδη, κάτοικο Σερρών, οι υπ.αριθμ. 30,32, 45 και 110, ενώ υπάρχει μια επιστολή του Ζαρίδη, στη σελίδα 384 της εκδόσεως, επιστολή με την οποία ο Ζαρίδης απαντά στην επ. 110 του Γρηγορά.

ανθρώπου, εάν δε συγχρωτιστεί μαζί του. Έτσι, μπορεί ο Γρηγοράς για τον αλληλογράφο του να έχει ακούσει πολλές θετικές κρίσεις, δεν μπορεί όμως να είναι βέβαιος για κάτι, αφού δεν τον έχει συναντήσει ακόμα. Άλλωστε, οι γνώμες των ανθρώπων διαφέρουν μεταξύ τους, ακόμη κι όταν κάποιος ασχολούνται με το ίδιο αντικείμενο λ.χ. και ο Πύρρων και ο Πλάτων ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία, αλλά ο σκοπός του καθενός ήταν διαφορετικός. Άρα, η πείρα ενός πράγματος είναι που προσφέρει σιγουριά και όχι οι πληροφορίες από τρίτους. Για το λόγο αυτό, ο Γρηγοράς ζητά από τον αλληλογράφο του στηρίγματα της πιθανής μελλοντικής φιλίας τους, προκειμένου αυτή να μη μαραθεί, σαν τα φυτά που ξεπροβάλλουν πριν την ώρα τους. Η ανταλλαγή επιστολών είναι αυτή που μπορεί να αναδείξει τις σκέψεις του αλληλογράφου του και να φανερώσει εάν η μεταξύ τους φιλία είναι κάτι εφικτό.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην επιστολή διακρίνουμε τον σκεπτικισμό του Γρηγορά (στ. 45-47) στην επισήμανσή του πως η φιλοσοφία του Πλάτωνος διαφέρει από αυτήν του Πύρωνα²²⁰, καθώς ο μέν Πύρρων την εξασκεί για να δείξει πως τα όντα είναι υπεύθυνα για την *ἀκαταληψία* τους, ενώ ο Πλάτων για να μην κατηγορηθεί για το ίδιο θέμα. Εδώ ο Γρηγοράς δικαιώνει την πλατωνική θέση που δυσπιστεί ως προς τις αισθήσεις και την ικανότητά τους να προσεγγίσουν την αληθινή γνώση –θέση που θα χρησιμοποιήσει ως επιχείρημα μελλοντικά, στον αγώνα του κατά των Ησυχαστών- δε φαίνεται όμως να συμφωνεί με τον Πύρωνα που δε δεχόταν στα όντα τίποτα καταληπτό.

31. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από το φίλο του να δεχθεί το γνωστό του που θα προσκομίσει την παρούσα επιστολή και να τον εξυπηρετήσει σε αυτό που θα του ζητήσει.

32. Στον Ανδρόνικο Ζαρίδη/Στον Αθανάσιο²²¹

Η επιστολή αυτή είναι ενδιαφέρουσα, τόσο από γεωγραφικής, όσο και από ιστορικής απόψεως, γι' αυτό και ο Γρηγοράς την παραθέτει αυτούσια και στη *Ρωμαϊκή Ιστορία*

²²⁰ Bötje Byden, « To every argument there is a counter- argument: Theodore Metochites' defence of Scepticism (Semeiosis 61) », στο συλλογικό τόμο *Byzantine philosophy and its ancient sources*, ed. Ierodiakonou Katerina, Oxford 2002, σσ. 183-208.

²²¹ Στο χφ. Vaticanus gr. 116 του 14^{ου} αι. η επιστολή αυτή αναφέρει ως παραλήπτη τον Ζαρίδη, ενώ ο κώδικας Urbinensis gr. 151, επίσης του 14 ου αι. κάποιον Αθανάσιο, στον οποίο ο Γρηγοράς αποστέλλει την ίδια επιστολή, χρησιμοποιώντας διαφορετικό προοίμιο. Το μεγαλύτερο μέρος της επιστολής παρατίθεται σχεδόν αυτολεξεί στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.374. 20-1.383. 22. Ο Leone παραθέτει με τον αριθμό 32b την ίδια επιστολή, όπως αυτή σώζεται και στο χφ. Vaticanus gr. 1086, του 14^{ου} αι.

του (1.374- 383). Σε αυτήν ο συγγραφέα περιγράφει τις εμπειρίες του από την πρεσβεία που του ανέθεσε ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος. Στόχος της πρεσβείας ήταν η επιστροφή από τα Σκόπια της Ειρήνης, κόρης του Θεοδώρου Μετοχίτη και πεθεράς του Κράλη της Σερβίας, της οποίας ο σύζυγος –ο πανυπερσέβαστος Ιωάννης Παλαιολόγος πέθανε αιφνιδίως την άνοιξη του 1326 στη Θεσσαλονίκη. Πιο πριν ο Ιωάννης Παλαιολόγος είχε επιχειρήσει αποστασία κατά του Ανδρονίκου Β΄, η οποία όμως απειράπη. Επειδή ήθελε να παραμείνει κοντά στην κόρη της, αλλά και εξαιτίας αυτής της πρόσφατης αποστασίας του νεκρού συζύγου της, η Ειρήνη δίσταζε να ταξιδέψει για να κηδεύσει τον άντρα της *αίδουμένη Ρωμαίους διὰ τὰ συμπεσόντα τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς* (*Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, 1. 374. 13-14). Τότε μεσολάβησε ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ώστε να ταξιδέψει πρεσβεία Βυζαντινῶν στα Σκόπια και να αναγκάσει την Ειρήνη να επιστρέψει σε βυζαντινὸ ἔδαφος.

Στη διαδρομή για τα Σκόπια, ο Γρηγοράς πέρασε από τον τόπο διαμονής του Ζαρίδη, οπότε και γνώρισε τον αλληλογράφο του, καθώς φανερώνει η επ. 32²²², ενώ κατά την επιστροφή από τα Σκόπια, η αποστολή ακολούθησε ἄλλη διαδρομή, αφήνοντας την Ειρήνη με μια ομάδα ανθρώπων, να πορευθεί προς τη Θεσσαλονίκη, για να αποδώσει τις πρέπουσες τιμές στο νεκρὸ σύζυγό της. Το ταξίδι στα Σκόπια ἔκρυβε πολλούς κινδύνους και δυσκολίες²²³ και η εκεί απογοητευτικὴ για ἓναν λόγιο Βυζαντινὸ διαμονή σε ἓναν τόπο βαρβαρικό, περιγράφονται με γλαφυρὸ τρόπο.

Αρχικά, ο Γρηγοράς θεωρεῖ ὅτι ο αλληλογράφος του (ο Ζαρίδης) δε θα πρέπει να τον κατηγορήσει ὅτι τον ξέχασε, προτού πληροφορηθεῖ τι του συνέβη στο ταξίδι που πραγματοποίησε. Μῆρος του ταξιδιού του εἶναι βέβαια ἤδη γνωστὸ, εφόσον οι δυο τους συναντήθηκαν. Αφ' ὅτου λοιπόν οι δυο ἄντρες χωρίστηκαν, η πορεία του Γρηγορά συνεχίστηκε προς την αρχαία Αμφίπολη, ὅπου συνάντησε και πήρε μαζί του δυο ἀκόμη πρέσβεις του αυτοκράτορα, τον Τορνίκη και τον Κασσανδρηνὸ. Συμπορεύτηκαν ὡς τον ποταμὸ Στρυμόνα, τον οποίον πέρασαν με μια βάρκα, δαπανώντας μια ολόκληρη μέρα, καθώς ο αριθμὸς πρεσβευτῶν και υποζυγίων ξεπερνούσε τους 140! Ἐπειτα, ἀντὶ να σταθμεύσουν-αφού ἤδη εἶχε αρχίσει να βραδιάζει-συνέχισαν την πορεία τους, ἐλπίζοντας να συναντήσουν ικανοποιητικὰ καταλύματα. Επειδὴ ὅμως, ληστρικές ἐπιδρομές εἶχαν ἐρημώσει την περιοχή ἐκείνη, βρέθηκαν να προχωροῦν στο βαθύ σκοτάδι, μέσα σε πυκνὸ δάσος που ἐμπόδιζε την ομαλή πορεία τους, ἐνῶ κάποιοι μεταξύ τους, πιο ψύχραιμοι, τραγουδούσαν *κλέα ἀνδρῶν*²²⁴.

Τότε συνέβη ἐκεῖνο που ο Γρηγοράς φοβόταν: δηλαδή ξαφνικὰ παρουσιάστηκαν μπροστά τους ἄνδρες ντυμένοι με προβιές ζώων, σκορπώντας τον τρόμο. Αυτοὶ ἦταν ἀποικοὶ των *Μυσῶν*, ἄρα και ἀλλόγλωσσοι, ὡστόσο ἐδειξαν φιλικὴ διάθεση προς την

²²² Leone, σελ. 104 στ. 26 : *ἔχεις μαθὸν ὁμιλήσας ἡμῖν κατιοῦσιν...*

²²³ Βλ. Απ. Καρπόζηλου, «Ταξιδιωτικὲς περιγραφές και ἐντυπώσεις σε ἐπιστολογραφικὰ κείμενα», Ἀνάτυπο ἀπὸ τα Πρακτικὰ του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου *Η ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1993, σσ. 529-531, ὅπου ἐπισημαίνεται πὺς οι ἐπιστολογράφοι ἐπέμεναν στην περιγραφή των δυσκολιών των ταξιδιῶν τους, ἐνῶ μέσα σε αυτές διακρίνεται η ἀνυπομονησία για ἐπιστροφή τους στη Βασιλεύουσα, κάτι που ἰσχύει και στην παρούσα ἐπιστολή

²²⁴ Σύμφωνα με την ἐκτίμηση του κ. Ιωάννη Μαυρομάτη, ἐπρόκειτο για δημῶδη ἄσματα (ακριτικὰ).

αποστολή. Ο Γρηγοράς απέδωσε το γεγονός στη θεία Πρόνοια, εφόσον οι ντόπιοι-αν και λιγότεροι-άνετα θα μπορούσαν να τους ληστέψουν, εκμεταλλευόμενοι την καλή τους γνώση για την περιοχή, καθώς και το σκοτάδι. Το μεγαλύτερο μέρος εκείνης της επεισοδιακής νύχτας είχε πια περάσει, όταν η αποστολή έφτασε σε *κώμην* και κατέλυσε εκεί.

Την επόμενη ημέρα, η αποστολή έφτασε σε μικρή ορεινή πόλη, την *Στρούμιτζαν*, όπου έκαναν Πάσχα, ένα Πάσχα *άνιαρόν*, αφού οι ντόπιοι λόγω της συνάφειάς τους με τους *βαρβάρους, άποίκους Μυσῶν* χρησιμοποιούσαν, ακόμη και στους ύμνους τους, μια γλώσσα *μιζοβάρβαρον*. Προφανώς, λόγω της γειννίας με τη Βουλγαρία, το σλάβικο στοιχείο είχε υπερισχύσει εκεί, αλλά και στην περιοχή του Στρυμόνος, όπως καταδεικνύει η ύπαρξη πολλών σλαβικών ονομάτων σε απογραφές του α΄ μισού του 14^{ου} αιώνας²²⁵.

Μετά τον εορτασμό, συνέχισαν την πορεία και έφτασαν στην περιοχή των *Τριβαλλῶν*, όπου συνάντησαν την πεθερά του Σέρβου βασιλιά²²⁶, η οποία θρηνούσε και ολοφυρόταν για το χαμό του συζύγου της. Οι πρέσβεις με παραμυθητικούς λόγους κατάφεραν να ηρεμήσουν κάπως τη γυναίκα. Μετά από δέκα ημέρες, η πρεσβεία ολοκληρώθηκε και τότε ο Σέρβος βασιλιάς τους απέδωσε τιμές για να τους ξεπροβοδίσει και αυτούς, αλλά και την πεθερά του. Ωστόσο, οι τιμές δεν ικανοποίησαν το Γρηγορά, ο οποίος ένιωσε τυχερός επειδή γεννήθηκε Έλληνα και όχι βάρβαρος²²⁷. Μάλιστα, αισθάνθηκε ευδαιμονία συγκρίνοντας τα βαρβαρικά ήθη με τα βυζαντινά και το βυζαντινό αυτοκράτορα που αποτελεί *είκόνα Θεοῦ* και είναι η προσωποποίηση της αρετής, με το βάρβαρο ηγεμόνα, ο οποίος ομοιάζει με ένα σκαθάρι που απλώς ντύθηκε πλούσια!

Στο δρόμο της επιστροφής η πορεία ήταν κοινή ως ένα σημείο, ύστερα όμως η Ειρήνη πορεύθηκε προς τη Θεσσαλονίκη, για να θάψει εκεί τον άνδρα της, όπως ήταν η τελευταία του επιθυμία. Ο Γρηγοράς οδηγήθηκε από ένα Σέρβο γρήγορα στην Κωνσταντινούπολη, δίχως όμως να ξανασυναντήσει τον Ζαρίδη, αφού ακολούθησε άλλο δρόμο. Εύχεται να ταξιδέψει ξανά, ώστε να τον δει, ενώ ζητά από το φίλο του να τον θυμάται και να του γράφει.

Η επιστολή είναι χαρακτηριστικό δείγμα μιας ταξιδιωτικής περιγραφής σε επιστολογραφικό κείμενο²²⁸ και μοναδική στο είδος της μέσα στο corpus των

²²⁵ Αγγελική Λαΐου, *Η αγροτική κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 2001, σσ. 180-1. Σε απογραφή του 1316 τα σλάβικα ονόματα καταλαμβάνουν στο θέμα Στρυμόνος το 26%, ενώ στη Στρώμιτσα το ποσοστό αυτό γύρω στο 1320 ανέρχεται σε 76%.

²²⁶ Πρόκειται για τον Στέφανο Uros III Decanski, βασιλιά των Σέρβων κατά τα έτη 1321-1331, που νυμφεύθηκε την Μαρία, κόρη του Ιωάννου Παλαιολόγου και της Ειρήνης. Πεθερά του ήταν λοιπόν η Ειρήνη, κόρη του Θεοδώρου Μετοχίτη, την οποία η πρεσβεία τη βρίσκει να πενθεί για τον πρόωρο χαμό του συζύγου της, Ιωάννη Παλαιολόγου. Ο Γρηγοράς είχε ιδιαίτερη σχέση με την Ειρήνη, μια και υπήρξε μαθήτριά του.

²²⁷ στ. 242-3: *τὸ γ' ἑαυτὸν μακαρίζειν ἐκθύμως, ὅτι μὴ βάρβαρος, ἀλλ' Ἕλληνα γενένηται*. Το 14^ο αι κι άλλοι βυζαντινοί συγγραφείς-μεταξύ αυτών και ο Θεόδωρος Μετοχίτης- αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες, παράλληλα με τη χρήση του Ρωμαίος, βλ. Spiros Vryonis, «Byzantine Cultural Self-Consciousness in the Fifteenth century», στο συλλογικό τόμο *The Twilight of Byzantium*, σσ. 5-14.

επιστολών του Γρηγορά. Επισημαίνουμε ακόμα την «ελιτίστικη» διάθεση του λογίου απέναντι στους βαρβάρους, νοοτροπία που επιβιώνει ακόμα και στο 14^ο αι. της παρακμής και της εδαφικής συρρίκνωσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας²²⁹.

33. Στον μεγάλο διοικητή, το Γλαβά

Ο Γρηγοράς εκφράζει τα παράπονά του επειδή δεν μπορεί να μάθει κάτι για τον αλληλογράφο του. Αν και συνεχώς του γράφει, αντιμετωπίζει μια βαθιά σιωπή. Ο αλληλογράφος του θα πρέπει να τον ενημερώσει εάν επιθυμεί το τέλος της φιλίας τους. Ο Γρηγοράς αναρωτιέται ποια μπορεί να είναι η αιτία της σιωπής του φίλου του. Αν η σιωπή αυτή δεν οφείλεται στα έμψυχα, θα πρέπει να αρχίσει να αποδίδει ευθύνες και στα άψυχα, κάτι που συνηθιζόταν στην αρχαία Ελλάδα. Έτσι, καταριέται την ημέρα εκείνη που γέννησε την αιτία της σιωπής του Γλαβά, ενώ λέει στο φίλο του ότι ήρθε η ώρα να διαλύσει εκείνος τις υποψίες του και να δώσει ένα τέρμα στις σκέψεις που τον βασανίζουν.

34. Στον Μάξιμο, το Μάγιστρο

Ο Γρηγοράς συχνά απόρησε για τις συγκυρίες που συνέδεσαν το Μάγιστρο Μάξιμο και τον συνονόματο του Μάξιμο (και ηγούμενο της μονής Χορταίτου) με τόσα κοινά: ο ίδιος τρόπος ζωής, το μοναχικό σχήμα, ο ίδιος τόπος διαβίωσης, καθώς και οι φιλικοί δεσμοί. Κάποιοι αρχαίοι φιλόσοφοι υποστήριζαν πως τα γεγονότα υπόκεινται στους νόμους της αρμονίας, ενώ μερικοί θεώρησαν ότι μια αυτόματη κίνηση ευθύνεται για τη γένεση των πάντων. Αντίθετα, άλλοι φιλόσοφοι θεώρησαν το σύμπαν ως ενιαίο σώμα, το οποίο όταν υπακούει στη φύση και στη λογική, κυριαρχούν η ευεξία και η υγεία, ενώ όταν περιφρονούνται τα παραπάνω, προκύπτουν αρρωστημένες καταστάσεις και παρέκκλιση από την αλήθεια σε όλο το σύμπαν.

Ξεχωριστή στη σκέψη του Γρηγορά είναι η περίπτωση του Πλουτάρχου, ο οποίος, για να εξηγήσει τις ομοιότητες στη ζωή σπουδαίων Ρωμαίων και Ελλήνων, τις αποδίδει τότε στην αοριστία της ύλης και τότε σε αριθμητικές αναλογίες. Ο Γρηγοράς από την άλλη, αναφέρει ως παράδειγμα ανθρώπους με το ίδιο όνομα και με παραπλήσιο έργο, όπως π.χ. δυο Ρωμαίοι στρατηγοί με τον όνομα Σκιπίων, οι οποίοι μεγαλούργησαν αμφότεροι.

Εντούτοις ο Γρηγοράς δε συμμερίζεται όλες τις παραπάνω θεωρίες, καθώς ο ίδιος θαυμάζει την θεία Πρόνοια που διοικεί τα πάντα και δίνει κίνηση στο σύμπαν, χωρίς τίποτα να θεωρείται παγιωμένο και στάσιμο. Η θεία Πρόνοια, ξεπερνώντας κάθε λογική, κινεί τα πάντα και τίποτα δεν είναι προβλέψιμο στους ανθρώπους. Σε αυτήν λοιπόν εναποθέτει ο Γρηγοράς και ο τιδήποτε σχετίζεται με τον αλληλογράφο του.

²²⁹ Καρπόζηλος, ό.π. σελ. 541.

Η επιστολή αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα των απόψεων του Γρηγορά για τη γένεση του κόσμου και για τις αρχές που διέπουν το σύμπαν . Όσο κι αν έχει επηρεαστεί από τον Πλούταρχο, ο Γρηγοράς δεν αρνείται την ύπαρξη μιας ανώτερης δύναμης που διοικεί υπέρ λόγον²³⁰ .

35. Σε άγνωστο παραλήπτη

Αιτητική επιστολή

Ο Γρηγοράς με τη λακωνική επιστολή του, ζητά από τον αλληλογράφο του να πραγματοποιήσει το αίτημα του γραμματοκομιστή, στο όνομα της παλαιάς φιλίας που τους συνδέει.

36.Στον τιμιότατο αρχιμανδρίτη της μονής Χορταΐτου,

ιερομόναχο Μάξιμο

Τα ψυχικά πάθη μπορεί κανείς να τα αντιμετωπίζει με δυο τρόπους: έχοντας ως οδηγό του είτε το μέτρο, είτε την υπερβολή. Ο Γρηγοράς εύχεται να είχε χειριστεί με μέτρο το φίλτρο προς τον αλληλογράφο του, διότι έτσι θα του είχε στείλει περισσότερες επιστολές και θα τον είχε πείσει για την αγάπη που τρέφει προς το πρόσωπό του! Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Γρηγοράς παραλληλίζει εαυτόν με το βασιλιά της Αιγύπτου, ο οποίος όντας αιχμάλωτος του Πέρση βασιλιά Καμβύση, αν και είδε με ψυχραιμία τα παιδιά του να οδηγούνται στο θάνατο, μόλις είδε έναν παλιό του φίλο να ζητιανεύει, άρχισε να κλαίει και να στενάζει. Όταν ο Καμβύσης τον ρώτησε γιατί έκλαιγε για το φίλο του και όχι για τα παιδιά του, εκείνος ισχυρίστηκε πως η συμφορά των παιδιών του ήταν πιο δυνατή κι από τα δάκρυα. Ακόμη και ο ήλιος-συμπληρώνει ο Γρηγοράς-όταν δεν καίει πολύ είναι πολύτιμος, όταν όμως καίει ξηραίνει τα πάντα. Για αυτό, ο Μάξιμος θα πρέπει να σκεφτεί μήπως ο Γρηγοράς τον αγαπά πιο πολύ από αυτούς που του γράφουν συχνότερα.

Το ιστορικό παράδειγμα σχετικά με τον Καμβύση και τον αιχμάλωτο βασιλιά της Αιγύπτου Ψαμμήτινο (Ηροδότου *Ιστορίη*, III 14-15) αξιοποιείται ευρηματικά για να δικαιολογηθεί η άγραφία του Γρηγορά.

²³⁰ Μόσχος, *Πλατωνισμός ή Χριστιανισμός;* , σσ. 138-140.

37. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο αλληλογράφος του φαίνεται εκστασιασμένος μπροστά στο συγγραφικό έργο του Γρηγορά, έτσι ώστε να μοιάζει με τους οπαδούς του Βάκχου. Ο Γρηγοράς θεωρεί ότι οι έπαινοι που έχει λάβει από άλλους ανθρώπους δεν είναι αντικειμενικοί, αλλά οφείλονται στους φιλικούς δεσμούς. Ωστόσο, ο αλληλογράφος του και σοφός είναι και δεν υπήρξε φίλος του, ώστε να είναι προκατειλημμένος. Για το λόγο αυτό, απορεί με την πληθώρα των επαίνων που έλαβε από εκείνον, αν και βρίσκει πως το έργο του δεν είναι ικανό να οδηγήσει σε βακχική κατάσταση τους αναγνώστες, όπως εκείνος ισχυρίζεται.

38. Στον Θεόδωρο Ξανθόπουλο²³¹

Αιτητική επιστολή

Ο άνθρωπος που θα έρθει στον Ξανθόπουλο είναι ενάρητος και χρησιμοποίησε το Γρηγορά σαν γέφυρα, για να πλησιάσει τον Ξανθόπουλο. Ο Γρηγοράς γνωρίζει πως ο αλληλογράφος του βοηθά όσους βρίσκονται σε ανάγκη, για αυτό το λόγο του ζητά να βοηθήσει και τον δυστυχημένο που θα έρθει κοντά του. Συνάμα, του εύχεται υγεία, ώστε να είναι σε θέση να βοηθά τον κόσμο, πράγμα που τον συνοδεύει σαν να είναι μοίρα του.

39. Σε άγνωστο παραλήπτη

Αιτητική επιστολή

Ο Γρηγοράς συχνά θαύμασε το χαρακτήρα του αλληλογράφου του, τώρα όμως θέλει να γευτεί και την απόδειξη της φιλίας τους. Για το λόγο αυτό του στέλνει έναν άνθρωπο αδικημένο και του ζητά να τον βοηθήσει, έτσι ώστε να ξεπληρώσει και την οφειλή της μεταξύ τους παλαιάς φιλίας, αλλά και την οφειλή προς τη δικαιοσύνη, εφόσον ο άνθρωπος έχει αδικηθεί.

Στο χειρόγραφο Angel. gr. 82, του 16^{ου} αι., η επιστολή ακολουθεί την 38^η και επιγράφεται τῷ αὐτῷ, άρα πιθανός παραλήπτης είναι ο Θεόδωρος Ξανθόπουλος²³².

²³¹ Ο Θεόδωρος Ξανθόπουλος (PLP 20816), πιθανόν ήταν κληρικός. Αλληλογραφούσε με τον Μιχαήλ Γαβρά, τον Νικηφόρο Χούμνο, τον Μανουήλ Πλανούδη και τον Γρηγορά.

²³² Η επιστολή δεν έχει παραδοθεί από κανένα άλλο χειρόγραφο βλ. Leone, *Epistulae I*, σσ. 27-28.

40. Στον Πεπαγωμένο, σχετικά με τις τερατολογίες

που έφτασαν βόρεια από την Τραπεζούντα²³³ και νότια από την Ιταλία²³⁴

Όλα όσα λέγονται, θα πρέπει να ελέγχονται από το μυαλό και από την επιστήμη, ειδάλλως θεωρούνται πράγματα αρρωστημένα και μοιάζουν με τους κακόφωνους ήχους μιας λύρας ραγισμένης. Έτσι, ο Πεπαγωμένος αναγκάζει το Γρηγορά να ελέγξει τις ανόητες θεωρίες που «ξεφυτρώνουν» τόσο στη Δύση, όσο και βόρεια της Βασιλεύουσας. Όσοι ζουν βόρεια και ισχυρίζονται ότι κατέχουν τη σοφία των Χαλδαίων και των Περσών, λένε πράγματα αστεία και αυτονόητα όπως π.χ. ότι όταν τελειώνει το θέρος, οι γέροι υποφέρουν από ασθένειες. Ο Γρηγοράς τους χλευάζει για τις θεωρίες τους και απορεί που δε λένε π.χ. ότι αν πιάσει κάποιος το αγκάθι, θα τρυπήσει την παλάμη του!

Στη συνέχεια, προσπαθεί να διαλύσει, σαν το πανί της Πηνελόπης, τις θεωρίες των Λατίνων, οι οποίοι προφητεύουν πως, από μια ορμητική κίνηση των ανέμων θα διαλυθούν τα σώματα των ανθρώπων! Ο Γρηγοράς λέει ότι ο άνεμος δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια δυνατή κίνηση του αέρα και ότι δε χρειάζεται να είναι κανείς μάντης για να προβλέψει ότι, εάν φυσήξουν αντίθετοι άνεμοι δεν μπορούν να προκαλέσουν καταστροφές-όπως εκείνοι εσφαλμένα υποστηρίζουν-σε αντίθεση με έναν δυνατό άνεμο που μπορεί να γκρεμίσει σπίτια ή να ξεριζώσει δέντρα.

Οι Λατίνοι υποστηρίζουν ακόμα πως πριν από την καταστροφική μάχη των ανέμων θα προηγηθεί η σύνοδος του Κρόνου και του Άρη, με ταυτόχρονη έκλειψη ηλίου. Αυτά ο Γρηγοράς τα θεωρεί ψευδή, εφόσον σε βάθος χρόνου, δεν προβλέπεται μια τέτοια σύμπτωση πλανητών μαζί με έκλειψη ηλίου, άρα ούτε και προβλεπόμενες θεομηνίες και καταστροφές-μολονότι στα παραπάνω δε βρίσκει ο ίδιος καμιά σχέση αιτίας και αιτιατού, άρα αμφισβητεί τη σχέση μιας πλανητικής συνόδου ή έκλειψης με επερχόμενα για τους ανθρώπους δεινά.

²³³ Σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο, «Η Ακαδημία θετικῶν ἐπιστημῶν τῆς Τραπεζοῦντος, Γρηγόριος ὁ Χιονιάδης καὶ οἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ», *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμος 1^{ος}, 1927, 153-204, στην αυτοκρατορία της Τραπεζούντας ήκμαζε σχολή που δίδασκε θετικές επιστήμες με έμφαση στην επιστήμη της Αστρονομίας. Υπάρχει μάλιστα μαρτυρία βυζαντινού λογίου του 14^{ου} αι., του Ανδρέα Λιβαδηνού, ο οποίος απογοητευμένος από τις σχολές στη Βασιλεύουσα, έφυγε για να σπουδάσει αστρονομία στην Τραπεζούντα. Ο Παπαδόπουλος υποστηρίζει πως επί Αλεξίου Β' του Μεγαλοκομνηνού δίδαξαν στη σχολή της Τραπεζούντας οι Γρηγόριος Χιονιάδης, κάποιος μοναχός Μανουήλ, καθώς και ο Κωνσταντίνος Λουκίτης (βλ. σχετικό λήμμα στο 3^ο κεφάλαιο). Η εκεί διδασκαλία της αστρονομίας από το Χιονιάδη επηρεάστηκε κατά κόρον από τα περσικά βιβλία και μετά την ανάρρηση στο θρόνο του Βασιλείου (1330-1340) ο προαναφερθείς Λιβαδηνός εξέδωσε αστρονομικό σύγγραμμα που μάλιστα περιείχε και προβλέψεις για το έτος 1336. Θεωρούμε λοιπόν πως οι αναφορές του Γρηγορά σε τερατολογίες που έφτασαν από την Τραπεζούντα σχετίζονται με την έκδοση έργων της συγκεκριμένης σχολής (ίσως και του συγκεκριμένου συγγραφέως), ενώ δε συμφωνούμε ότι ο Λουκίτης δίδαξε στη σχολή, καθώς δεν υπάρχουν τέτοιες ενδείξεις, ούτε στην αλληλογραφία του Χιονιάδη προς αυτόν (ό.π., σσ. 195-6 και 200), ούτε στις επιστολές του Υρτακηνού, ούτε βέβαια στην επ. 143 του Γρηγορά προς αυτόν.

²³⁴ Η επιστολή χρονολογείται το 1329, εφόσον υπάρχουν προβλέψεις για εκλείψεις του έτους 1330 (στ. 117-134). Στις *τερατολογίες* που ήρθαν από τη νότια Ιταλία πιθανότατα ανήκουν και οι θεωρίες του Βαρλαάμ του Καλαβρού, βλ και επιστολή υπ. αρ. 28. Η επιστολή παρατίθεται σχεδόν αυτούσια και στο ιστοριογραφικό έργο του Γρηγορά 1.449.3- 1. 454. 7.

Ο Γρηγοράς θα μπορούσε να εξετάσει κι άλλες τέτοιες ανοησίες, δεν το κάνει όμως για να μη θεωρηθεί ότι κάνει επίδειξη και μάλιστα σε περιστάσεις που κρίνονται ως άτοπες και κίβδηλες (στ. 113). Ως *exemplum* της στάσης που πρέπει να τηρεί κανείς σε τέτοιες φάυλες υποθέσεις χρησιμοποιεί το Φίλιππο της Μακεδονίας, ο οποίος μάλωσε το γιό του Αλέξανδρο, επειδή εκείνος έπαιξε με μαεστρία μουσική ενώπιον φαύλου ακροατηρίου!

Τελειώνει λοιπόν, πληροφορώντας τον Πεπαγωμένο, με επιστημονική ακρίβεια, τη θέση του ήλιου, της σελήνης και άλλων πέντε πλανητών. Επίσης, επισημαίνει πότε θα σημειωθούν εκλείψεις ηλίου και σελήνης, παρακαλώντας τον Πεπαγωμένο να μην κοινοποιήσει τα στοιχεία αυτά.

Η επιστολή χρονολογείται πριν το Νοέμβριο του 1329, καθώς ο Γρηγοράς προβλέπει εκλείψεις που θα γίνουν από την 1^η Νοεμβρίου του 1330 μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου του 1330.

41. Στον μεγάλο δομέστικο

(στον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Ο Γρηγοράς αναγνωρίζει ότι ο αλληλογράφος του διοικεί και ως στρατηγός και ως πολιτικός με βάση *τους λόγους*, οπότε θεωρεί δίκαιο να του απευθυνθεί χρησιμοποιώντας *τους λόγους*, για να τον ευχαριστήσει με κάτι οικείο. Ανατρέχει λοιπόν σε ιστορικά παραδείγματα, για να δείξει ότι οι εγγράμματοι δημόσιοι άνδρες είχαν καλύτερη τύχη από τους αγράμματους. Πρώτο του παράδειγμα είναι ο Πτολεμαίος Α΄, που είχε αγάπη για την επιστήμη και για τα βιβλία και που αναδείχθηκε ηγέτης κραταιότερος σε σχέση με τον Αντίγονο, τον Αντίπατρο και το Λυσίμαχο. Αντίθετα, ο Λύσανδρος, μετά την νίκη του στους Αιγός ποταμούς, δεν έδειξε οίκτο προς *την τῆς σοφίας μητρόπολιν*, την Αθήνα. Αυτή η απουσία της λογικής τον οδήγησε στο τέλος της ζωής του να γίνει μάγισσας του Αγησιλάου. Ο Μέγας Αλέξανδρος που κυριάρχησε στην Ασία, θεωρούσε ως πολυτιμότερο θησαυρό του τα ομηρικά έπη, ενώ ο Διονύσιος, ο τύραννος της Σικελίας που περιφρόνησε τη σοφία του Πλάτωνα, έχασε την εξουσία του. Ο Ιούλιος Καίσαρ μεγαλούργησε στους πολέμους κατά των Γαλατών, όπως και στο συγγραφικό έργο, ενώ ο Πομπήιος που δεν ασχολιόταν με τα γράμματα, νικήθηκε από αυτόν. Οι αρχαίοι Έλληνες που είχαν σοφία, νίκησαν τους βάρβαρους και αμαθείς Πέρσες. Αλλά, εκτός των σοφών πολιτικών ανδρών, υπήρξαν και πολιτικοί άνδρες που δεν ήταν οι ίδιοι σοφοί, τίμησαν ωστόσο τους σοφούς. Υπάρχουν μυριάδες τέτοια παραδείγματα, τα οποία αποδεικνύουν πως ο Καντακουζηνός έχει άριστα συνταιριάζει στο βίο του τη σοφία και την ιδιότητά του ως στρατηγού και πολιτικού ανδρός.

42. Στην Παλαιολογίνα²³⁵

Ο Γρηγοράς υποστηρίζει πως η επιστημονική μέθοδος πρέπει να ακολουθεί διπλή πορεία: από τις αισθήσεις προς το νου και αντίστροφα από το νου προς τις αισθήσεις. Αυτήν την πορεία ακολούθησαν οι φιλόσοφοι και οι επιστήμονες, ενώ όποιος παρακάμπτει τη φύση και τις αισθήσεις και προχωρά απευθείας στη θεωρία, κρίνεται ανεπαρκής. Αντίθετα, αυτός που προσεγγίζει τη σοφία μέσα από τη φύση και ερευνά με τις αισθήσεις του, είναι ικανός να προσεγγίσει ως ενιαίο σύνολο το σύμπαν και αποδεικνύει πως η τέχνη ακολουθεί τη φύση. Μια τέτοια επιστημονική προσέγγιση των πραγμάτων ακολουθεί η αλληλογράφος του Γρηγορά, η οποία με τη μεγαλοφυΐα της κατανοεί τις αρχές των όντων, χωρίς να προκαλεί σύγχυση μιλώντας για αυτά, ενώ με ζήλο ασχολείται και με τις γνώσεις που δημιούργησαν οι άνθρωποι. Έτσι, αυτή δε μοιάζει με τους άλλους ανθρώπους που « γεύονται με τα ακροδάχτυλα» την παιδεία και αρκούνται σε επιστημονικές γνώσεις, χωρίς να υψώνονται νοητικά σε πιο θεωρητικές κατακτήσεις.

Μετά τον έπαινο προς την Παλαιολογίνα, ο Γρηγοράς της εξηγεί ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στους όρους *τύχη* και *αυτόματον*, επισημαίνοντας πως το *αυτόματον* μπορεί να ακολουθήσει ένα τυχαίο γεγονός, ενώ το αντίθετο δε συμβαίνει. Ο Γρηγοράς συνδέει την τύχη με την ανθρώπινη κρίση και **προαίρεση**, ενώ το *αυτόματον* απαντάται και στα έμψυχα, αλλά και στα άψυχα. Κατακρίνει ακόμη το Δημόκριτο που συνέδεσε όρους, όπως τη δικαιοσύνη με το *αυτόματον*, ή με την τύχη και αποχαιρετά την αλληλογράφο του, προτρέποντάς την να έχει τέτοιου είδους πνευματικές αναζητήσεις σαν την παραπάνω.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Γρηγοράς δίνει στην παρούσα επιστολή έμφαση στην έννοια της προαιρέσεως, της οποίας η υπεροχή έναντι των πράξεων κυριαρχεί και στο αγιολογικό και το ιστοριογραφικό έργο του Γρηγορά και δείχνει τη σαφή επίδραση από τον Πλούταρχο, όπως επισημαίνει ο Martin Hinterberger²³⁶. Άλλωστε και το *apparatus fontium* που παραθέτει ο Leone²³⁷ δείχνει πως ο Πλούταρχος ήταν στις προτιμήσεις του Γρηγορά, ενώ-όπως υπενθυμίζει και ο Hinterberger- του ήταν και οικείο ανάγνωσμα, μια και ένα αντίγραφο των *Παράλληλων Βίων* του

²³⁵ Ο Leone υποστηρίζει ότι πρόκειται για την Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, τη μικρότερη κόρη του Ιωάννη Καντακουζηνού και σύζυγο του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου. Η Ελένη Καντακουζηνή αλληλογραφούσε επί έτη και με τον Δημήτριο Κυδώνη βλ. Donald Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos*. Washington 1968, 135-138. Θεωρούμε πως πράγματι η επιστολή έχει αυτήν ως αποδέκτη, καθώς ο Γρηγοράς συνέγραψε και αφιέρωσε στην Ελένη Παλαιολογίνα το έργο του «Λύσεις άποριων», βλ. Petrus Aloisius M. Leone, Nicephori Gregorae “Antilogia” et “Solutions Quaestionum”, *Byzantion* 40 (1970), 488 - 513.

²³⁶ M. Hinterberger, «Les vies des saints du XIVe siècle en tant que biographie historique: L’ oeuvre de Nicéphore Gregoras», *Actes du IIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ»* Paris 6-8 Juin 2002 (εκδ. Paris 2004), σ. 285.

²³⁷ *Epistulae* I, σσ. 228-9.

Πλουτάρχου, εκδεδωμένο από τον Μάξιμο Πλανούδη υπήρχε ήδη στη Βιβλιοθήκη της μονής της Χώρας.

43. Στον μεγάλο δομέστικο

(στον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Ο Γρηγοράς πιστεύει πως ο καταλληλότερος τρόπος για να απευθυνθεί κανείς στον αλληλογράφο του Ιωάννη Καντακουζηνό είναι χρησιμοποιώντας λόγια σχετικά με τις επιστήμες, αλλά και με την ιδιότητά του ως στρατηγού. Ο Καντακουζηνός συγκεντρώνει στο πρόσωπό του ιδιότητες που είχαν διάσημοι παλαιότεροι άνδρες, όπως ο Σπαρτιάτης Αγησίλαος. Συνδυάζει-όπως εκείνοι- την ορμητικότητα στη μάχη με την επιστημοσύνη που εκπολιτίζει και ημερεύει το ήθος του στρατιωτικού. Ο μειλίχιος χαρακτήρας του Καντακουζηνού, καθώς και η μετριοπάθειά του, τον καθιστούν αξιαγάπητο στους υπηκόους του, ενώ η σοφία του τον βοηθά να αποφεύγει την αλαζονεία, την απόγνωση μπροστά στις συμφορές και κάθε ακρότητα. Έτσι, δεν έχει την τύχη ανθρώπων που φέρθηκαν επιπόλαιοι και τιμωρήθηκαν από το Θεό για τις πράξεις τους, όπως π.χ. ο Καίσαρ που σκότωσε τον Πομπήιο και θανατώθηκε και αυτός με τη σειρά του από το Βρούτο. Η ιστορία ωστόσο έχει να παρουσιάσει και ανθρώπους συνετούς που, παρόλο που δοξάστηκαν, παρέμειναν ταπεινοί και αξιόλογοι, όπως π.χ. ο στρατηγός Επαμεινώνδας, ο Θεμιστοκλής, καθώς και ο διάδοχος του Μεγάλου Αλεξάνδρου Ευμένης, ένας ικανότατος στρατηγός που –αν και αντιμετώπισε αντίξοες συνθήκες-επικράτησε χάρη στη σοφία και στην πολεμική του τέχνη. Παρόμοιος με τους άνδρες αυτούς είναι και ο Καντακουζηνός, ο οποίος εκπλήσσει με τις στρατιωτικές του επιτυχίες, πολύ περισσότερο όμως με τα έργα της σοφίας του, έτσι ώστε να επαινείται από όλους. Ο Γρηγοράς του εύχεται μακροζωία, για να συνεχίσει να προσφέρει ευχαρίστηση στους φίλους του.

44. Στον Λεπεντρηνό²³⁸, στην Κύπρο

Από τις δυο κυρίαρχες αισθήσεις που υπηρετούν την ψυχή, δηλαδή την όραση και την ακοή, οι σοφοί έχουν αποδεχθεί ως σπουδαιότερη την ακοή, καθώς αυτή αντιλαμβάνεται και τα απόντα. Έτσι, δεν είναι περίεργο το γεγονός ότι ο Γρηγοράς επέλεξε ως φίλο του τον Λεπεντρηνό, χωρίς να τον έχει δει ποτέ, βασιζόμενος σε όσα άκουσε για εκείνον από τον Ιλλυριό²³⁹. Ο «Ιλλυριός» λοιπόν, μετά από ένα μεγάλο

²³⁸ Ο Αθανάσιος Λεπενδρηνός, Κύπριος λόγιος που φιλοξένησε τον Μανουήλ Άγγελο, μαθητή και φίλο του Γρηγορά στην Κύπρο κατά τα έτη 1347-9 (PLP, 14743) έστειλε απαντητική επιστολή στο Γρηγορά, την υπ. αρ. 18, σελ. 414 της έκδοσης Leone, όπου διαφαίνονται και τα έντονα εχθρικά του αισθήματα για τους Λατίνους κατακτητές του νησιού.

²³⁹ Πιθανότατα εννοεί τον Εμμανουήλ Άγγελο ή Αγαθάγγελο, καθολικό κριτή και φίλο του Γρηγορά, στον οποίο ο Γρηγοράς απευθύνει την υπ. αριθμ. 155 επιστολή της εκδόσεως Leone. Η αναφορά στον Αγαθάγγελο μας οδηγεί στη χρονολόγηση της επιστολής μετά το 1350, καθώς ο Αγαθάγγελος

ταξίδι στην Αίγυπτο, τη Βαβυλώνα, τη Συρία και τη Φοινίκη, επιστρέφοντας στο Βυζάντιο, πέρασε από την Κύπρο, όπου φιλοξενήθηκε στο σπίτι του Λεπεντηνού. Όταν πια επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, έκανε και τον Γρηγορά- μέσα από τη διήγησή του- αυτόπτη μάρτυρα των όσων έζησε κοντά στον Λεπεντηνό και του γέννησε έτσι τον πόθο να γράψει επιστολή σε έναν άγνωστο ζητώντας τη φιλία του, μια και του είναι αδύνατον να συναντήσει από κοντά τον Λεπεντηνό.

Ο Γρηγοράς ζητά από το νέο του φίλο να του μιλήσει για τη ζωή στην Κύπρο και να του δώσει πληροφορίες για το νησί, για τη γειτονική Κιλικία, τους ανέμους και το κλίμα, καθώς και για τα ταξίδια που ο αλληλογράφος του έχει πραγματοποιήσει. Ακόμα, ζητά από τον Λεπεντηνό να του εξηγήσει πώς ανέχεται την υπεροψία των Ιταλών κατακτητών της Κύπρου (των Λουζινιάν). Έπειτα, τον παρακαλεί να συνεχιστεί η αλληλογραφία τους, ενώ επισημαίνει ότι σκόπιμα επέλεξε να μην αναφερθεί στο σοφό (Λέοντα;), επειδή εκείνος έδειξε πως η φιλία τους δεν είχε στέρεα θεμέλια, προτιμώντας να αλληλογραφεί με πολλούς άλλους, αλλά όχι με το Γρηγορά. Ο χρόνος θα δείξει αν όντως η φιλία αυτή χάθηκε οριστικά.

45. Στον Ανδρόνικο Ζαρίδη

Μέχρι αυτή τη στιγμή ο Γρηγοράς θεωρούσε ενοχλητική και ανόητη την παροιμία ότι « *οι φίλοι που μένουν μακριά δεν είναι φίλοι*», εφόσον πίστευε ότι στη φιλία σπουδαιότερο ρόλο παίζει η συμπεριφορά και όχι οι αποστάσεις. Εντούτοις, η παροιμία φαίνεται τελικά να υπερίσχυσε, αφού ο αλληλογράφος του είναι πολύ φειδωλός στις επιστολές του. Τέλος, ο Γρηγοράς εύχεται υγεία στο φίλο του και τον προτρέπει να μην τον στενοχωρεί.

46. Στον φιλόσοφο Ιωσήφ

Ο Αριστοτέλης και οι οπαδοί του πιστεύουν πως η φιλία χωρίζεται σε πολλά είδη, όπως πολιτική, φυλετική, συγγενική και εταιρική (*Ηθικά Νικομάχεια* 1161b). Ο Γρηγοράς λοιπόν θεωρεί ότι αυτό που τον συνδέει με τον Ιωσήφ είναι φιλία, μολονότι εκείνος είναι πιο άξιος. Σε μια χώρα κοντά στην Ινδία, στην Καρμανία, όσοι ομολογούν πως είναι μεταξύ τους φίλοι, χαράζουν τις φλέβες τους, ώστε να τρέξει αίμα σε ένα δοχείο, αναμειγνύουν το αίμα και ύστερα το πίνουν. Ο Γρηγοράς παραλληλίζει τις επιστολές με *το αίμα της ψυχής* και διαμαρτύρεται επειδή ο Ιωσήφ του στερεί το έργο που έχει συγγράψει, μολονότι του είχε υποσχεθεί ότι θα του το

αναφέρεται στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*, , 3.3.8 κ.ε. ως ένας παλαιός γνώριμος του Γρηγορά που τον επισκέφθηκε κατά τον εγκλεισμό του στη μονή της Χώρας, ύστερα από εικοσαετή απουσία του από την Κωνσταντινούπολη. Εκεί αναφέρεται ότι «*έλαθε τις τών ούκ άγενών και πάλαι φοιτητών και ές τὰ μάλιστα φίλων έμοι περι δευτέραν ήδη φυλακήν τής νυκτός δια θυρίδος τινός εις τήν έμην παρεισρυσί οικίαν...ήν γε μήν τών Καλλιστράτου παιδών ό πρεσβύτερος· Αγαθάγγελος όνομα τάνδρι...*» Εν συνεχεία, ο Αγαθάγγελος αφηγείται τα ταξίδια και τις περιπέτειές του στην Ρόδο, την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τη Φοινίκη, τη Συρία, ενώ η συζήτηση με τον Γρηγορά φτάνει έως και το βιβλίο XXVII, κεφ. 7 της *Ρωμαϊκής Ιστορίας*.

στείλει. Μάλιστα, θεωρεί ότι το έργο αυτό θα του προσφέρει πολλά, ενώ τα δικά του έργα που εστάλησαν στον Ιωσήφ δεν του προσέφεραν κάτι σημαντικό. Παρακαλά λοιπόν τον Ιωσήφ να του προσφέρει τις γνώσεις του, εάν θεωρεί σωστό το αίτημά του και να μην σταματήσει να τον νουθετεί από μακριά και να του προσφέρει την κριτική του. Ο Γρηγοράς προτίθεται να μιμηθεί τους ψαράδες που – εκμεταλλευόμενοι τη γαλήνη της θάλασσας- θηρεύουν ποικίλα είδη ψαριών και ο ίδιος θα λάβει πολλαπλή ωφέλεια από τη γλώσσα του αλληλογράφου του. Ακόμη, ο Γρηγοράς φέρνει στο νου του πώς οι Ποσειδωνιάτες που έφυγαν από την Αττική και ίδρυσαν αποικία στην Σικελία, ξέχασαν μέσα στους αιώνες την ασύγκριτη αττική διάλεκτο²⁴⁰, αλλά μια φορά ετησίως συγκεντρώνονταν για να θυμηθούν τα πατροπαράδοτα ήθη και έκλαιγαν από νοσταλγία. Κατά τον ίδιο τρόπο και ο Γρηγοράς, όταν θυμάται τον Ιωσήφ, λυπάται και ταραάζεται. Του ζητά να του γράφει και να τον θυμάται, ενώ το μόνο που επιθυμεί είναι να τον ξαναδεί προτού πεθάνει.

47. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον αλληλογράφο του να βοηθήσει τον άνθρωπο που θα τον πλησιάσει, κάνοντας έτσι χάρη και στον ίδιο και στον άνθρωπο αυτό, αλλά και στον Θεό.

48. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον αλληλογράφο του να βοηθήσει το φίλο του που θα τον προσεγγίσει, κερδίζοντας έτσι και το δικό του έπαινο, αλλά και ανταμοιβή άνωθεν.

49. Στον μάγιστρο

(στον Θωμά Μάγιστρο / Θεόδουλο μοναχό, στην Θεσσαλονίκη)

Ο αλληλογράφος του Γρηγορά έχει, με την *άγραφία του*, αποδείξει πως το περιεχόμενο της παλιάς παροιμίας « *οι φίλοι που κατοικούν μακριά δεν είναι φίλοι* » είναι πραγματικό. Ο Γρηγοράς ωστόσο, του ζητά να μιλήσει για να του αποδείξει ότι κάτι τέτοιο είναι ψέμα.

²⁴⁰ Η περιγραφή των Ποσειδωνιατών από τον Γρηγορά δείχνει πως είχε πρόσβαση στο έργο «Δειπνοσοφισταί» του Αθηναίου, όπου διαβάζουμε (έκδοση Ioannes Scheighaeuser, Bironina 1805, τ. 5, a- b): *Ποσειδωνιάται οί έν τῷ Τυρρηνικῷ κόλπῳ τὰ ἐξ ἀρχῆς Ἑλληνες ὄντες καί ἐκβαρβαρωθέντες καί τήν φωνήν μεταβεβλημένοι καί τὰ λοιπὰ ἐπιτηδεύματα ἄγουσι μίαν τῶν Ἑλληνικῶν ἑορτῶν, έν ἧ συνιόντες ἀναμνησκονται τῶν ἀρχαίων ἐκείνων ὀνομάτων καί ἀπολοφυράμενοι πρὸς ἀλλήλους καί ἀποδακρῦσαντες ἀπέρχονται...* Το απόσπασμα ενέπνευσε και τον Κ.Π. Καβάφη, ο οποίος έγραψε ποίημα με τίτλο «Ποσειδωνιάται».

50. Στον Γλαβά

Ο Αριστοτέλης με τη λογική διέψευσε τις θεωρίες του Πλάτωνα, ο Γλαβάς όμως τον διέψευσε με τα ίδια του τα έργα, οπότε είναι αμφίβολο αν μπορεί να θεωρείται φίλος του.

51. Στον Ιωσήφ το φιλόσοφο; /στον Θωμά το Μάγιστρο;

Ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι ο αλληλογράφος του θα πρέπει να τον μιμηθεί εάν πράγματι εγκρίνει τη δική του συνήθεια να γράφει στους φίλους του.

52. Στον πρωτοβεστιάριο

Η επιστολή του πρωτοβεστιαρίου γέμισε την ψυχή του Γρηγορά με χαρά, αλλά και με λύπη με χαρά διότι μετά από πολύ καιρό έλαβε επιστολή του και με λύπη διότι πληροφορήθηκε τη μακρά ασθένεια του αλληλογράφου του. Επιθυμία του Γρηγορά είναι να πληροφορηθεί καλύτερα νέα, καθώς αυτό ελπίζει και αυτό τον βοηθά να μην καταρρεύσει από τη λύπη. Ζητά λοιπόν από τον αλληλογράφο του να του γράφει συχνότερα και να του μεταφέρει πιο ευχάριστα νέα.

53. Στον Ιωάννη Χρυσολωρά²⁴¹

Ο Γρηγοράς αναρωτιέται για ποιο λόγο κάποιοι σοφισταί του δημιουργούν προβλήματα με τις θεωρίες που διατυπώνουν πρόχειρα, υποστηρίζοντας ότι ο ίδιος είναι μεν κατάλληλος να ασκήσει κριτική σε αυτούς αφού το ζήτημα (η αστρονομία) τον ενδιαφέρει, όμως αφ' ενός οι περιστάσεις δεν είναι οι κατάλληλες, αφ' ετέρου δε τα άτομα αυτά δεν είναι αξιόλογα. Μολαταύτα, ο ίδιος τους άκουσε με προσοχή και τους απάντησε, ενώ στην παρούσα επιστολή συνοψίζει στο Χρυσολωρά κάποιες από τις απαντήσεις του. Τονίζει βέβαια ότι στη συνομιλία που είχε με τους σοφιστές-την οποία και παρακολούθησαν πολλοί-αρχικά δίσταζε να απαντήσει, για να μη δείξει διάθεση για επίδειξη, στη συνέχεια όμως έπρεπε να τους αντικρούσει. Έχοντας επιτύχει στην πρόβλεψή του για την έκλειψη του ηλίου, εκείνοι του έθεσαν το ερώτημα τι είναι πιο εύκολο, το να ανατρέχει κανείς και να ανιχνεύει τέτοια φαινόμενα στο παρελθόν ή να τα προβλέπει στο μέλλον. Σε αντίθεση με αυτούς, οι

²⁴¹Το *PLP*, αναφέρει στο λήμμα 31159 έναν Ιωάννη Χρυσολωρά ως αλληλογράφο και πιθανό μαθητή του Γρηγορά. Ωστόσο, στο λήμμα 31161 αναφέρεται κάποιος Ιωάννης Χρυσολωράς που πέθανε μετά το 1367 και διετέλεσε λογοθέτης του γενικού. Πιστεύουμε ότι οι προαναφερθέντες είναι ένα και το αυτό πρόσωπο, δεδομένου μάλιστα ότι στο λήμμα 31161 αναφέρεται πως ο Ιωάννης Χρυσολωράς υπήρξε σύμφωνα με το Χρονικό του Ψευδο-Σφραντζή αντίπαλος του Παλαμά. Η επιστολή προς το Χρυσολωρά χρονολογείται στο έτος 1330, λίγο μετά τις 16 Ιουλίου, καθώς αναφέρεται (στ. 82- 85) η έκλειψη ηλίου που συνέβη στις 16 Ιουλίου του 1330.

οποίοι υποστήριξαν ότι είναι ευκολότερη η έρευνα στο παρελθόν, ο Γρηγοράς ανταπάντησε πως η έρευνα του μέλλοντος είναι πιο απλή υπόθεση, όσο ευκολότερο είναι να κολυμπά κανείς ακολουθώντας το ρεύμα του ποταμού, παρά πηγαίνοντας αντίθετα.

Εν συνεχεία, ο Γρηγοράς αφηγείται στο Χρυσολωρά ένα ακόμη μέρος της αντιπαράθεσης, το οποίο θεωρεί ωφέλιμο. Έτσι, προσδιορίζει με ακρίβεια εκλείψεις ηλίου του παρελθόντος, ενώ προβλέπει και την επόμενη έκλειψη. Ωστόσο, δεν μπορεί να δώσει περαιτέρω πληροφορίες, από σεβασμό προς τις εντολές του αυτοκράτορα. Είναι σίγουρος, όμως ότι και ο αλληλογράφος του θα συμφωνήσει πως αυτοί οι ανόητοι άνθρωποι αναζητούν δόξες που δεν τους ταιριάζουν, όπως δεν ταιριάζει το πορφυρούν ένδυμα σε πιθήκους! Οι άνθρωποι αυτοί, οι απαίδευτοι και φλύαροι πίνουν σε χαμαιτυπεία και γελοιοποιούνται καθώς ισχυρίζονται ότι γνωρίζουν το μέλλον²⁴², κάτι που είναι προνόμιο μόνο του Θεού.

Ο Γρηγοράς συμβουλεύει το Χρυσολωρά να μην λυπηθεί επειδή παρέλειψε το μεγαλύτερο μέρος της αντιπαράθεσης, ωστόσο θεώρησε ότι δεν ήταν κάτι άξιο λόγου.

Η επιστολή έχει γραφτεί μετά τις 16 Ιουλίου του 1330 και πριν τις 30 Νοεμβρίου του 1331, καθώς ο Γρηγοράς αναφέρεται σε έκλειψη που έγινε τη συγκεκριμένη ημέρα του Ιουλίου, ενώ, σε επίδειξη των αστρονομικών του ικανοτήτων- προβλέπει έκλειψη *πρὸ μεσημβρίας τῆς τοῦ Νοεμβρίου τριακοστῆς τῆς ἐπιούσης πεντεκαδεκάτης ἰνδικτιῶνος...*

54. Σε άγνωστο παραλήπτη

Οι αρχαίοι Σπαρτιάτες πριν από κάθε μεγάλο εγχείρημα έκαναν θυσίες, για να διαπιστώσουν εάν θα είχαν ευνοϊκούς οιωνούς. Ο Γρηγοράς, που δεν θα μπορούσε θυσιάζοντας να έχει σημάδια σχετικά με τους φίλους του, συνέβη να ατυχήσει στη φιλία ενός άνδρα που επαινούσε. Αυτό βέβαια δεν του έχει τύχει με όλους τους φίλους του, διότι τότε θα ήταν ένας άνθρωπος *ἄφιλος*, που θα ζούσε σαν τα θηρία, μια κατάσταση εξίσου άσχημη με αυτήν του *πολύφιλου* που ζει μέσα στο θόρυβο. Ο Γρηγοράς έχει δώσει και στον αλληλογράφο του την επιλογή –μέσα από τις επιστολές που ανταλλάσσουν-να δεχθεί τη φιλία του και επισημαίνει ότι ο ίδιος διακρίνεται για τη σταθερότητά του προς τους φίλους του. Εύχεται ο χρόνος να μην άλλαξε τη συμπεριφορά των φίλων του και αναθυμάται την ρήση του Εμπεδοκλή ότι *«φιλία υπάρχει μεταξύ όμοιων ανθρώπων»*. Αναλύοντας τη ρήση αυτή, ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι μια φιλία δεν μπορεί να έχει διάρκεια, εάν τα εμπλεκόμενα σε αυτήν πρόσωπα άγονται και φέρονται από το χρόνο και τις συνεχείς αλλαγές του. Παράδειγμα αποτελεί ο παλιός του φίλος, ο οποίος τώρα, στην ωριμότητά του

²⁴² Με οργή αντιμετώπισε ο Γρηγοράς τις αυθαίρετες θεωρίες που αφορούσαν στην επιστήμη της αστρονομίας και στην επιστολή 40, προς τον Πεπαγωμένο.

προτίμησε τους σοφιστές, αντί του Γρηγορά. Ο αλληλογράφος του θα πρέπει να εξετάσει προσεκτικά τα παραπάνω και, εάν προτιμήσει τη φιλία του Γρηγορά, θα έχει την αγάπη του.

Η επιστολή δεν μας παρέχει τεκμήρια χρονολόγησης ή αναγνώρισης του παραλήπτη. Μολαταύτα, η αναφορά στην απώλεια ενός πολύτιμου φίλου θα μπορούσε, με κάθε επιφύλαξη, να ταυτοποιηθεί με την απώλεια της φιλίας του Ιωάννου Καντακουζηνού μετά το 1341.

55. Στον Ανδρόνικο Ασάν²⁴³

(Αιτητική επιστολή)

Λέγεται ότι ο βασιλιάς της Περσίας, ο Κύρος, αφού έκανε δική του ολόκληρη την Ασία, ένιωθε μεγαλύτερη ευχαρίστηση κάνοντας χάρες, παρά λαμβάνοντας ο ίδιος. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο Γρηγοράς, οι σπουδαίοι άνδρες διακρίνονται για την ευγενική ψυχή και τη φιλανθρωπία τους. Ένας τέτοιος άνθρωπος, προικισμένος με πολλές αρετές, είναι και ο Ανδρόνικος Ασάν. Για αυτό το λόγο ο Γρηγοράς του στέλνει έναν άνθρωπο χρηστό, που το ζηλόφθονο μάτι των ανθρώπων τον έκανε να χρειάζεται βοήθεια. Ο Ανδρόνικος βοηθώντας τον θα κερδίσει και τον έπαινο και τη θεϊκή ανταμοιβή. Ο Γρηγοράς θεωρεί ότι η χάρη που του ζητά είναι βέβαια πολύ μικρή σε σχέση με τις δυνατότητες του αλληλογράφου του, αλλά πραγματοποιώντας την θα του δώσει την ελπίδα ότι μπορεί να εκπληρώσει και μεγαλύτερα αιτήματα.

56. Στον Πεπαγωμένο

Ο Γρηγοράς εκφράζει τα παράπονά του στον Πεπαγωμένο, επειδή εκείνος τον αδικεί παραμελώντας τον, αν και φροντίζει την επικοινωνία του με άλλους. Η απουσία του είναι *ζημία* για το Γρηγορά, όσο πολύτιμη είναι η παρουσία του, την οποία ο Γρηγοράς παρομοιάζει με τον κότινο ελαίας των νικητών στους Ολυμπιακούς αγώνες. Έχει έρθει η στιγμή να επανορθώσει ο Πεπαγωμένος την κατάσταση αυτή.

57. Στον μεγάλο δομέστικο

(στον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αποτελεί για το Γρηγορά τρανή απόδειξη ότι η τέχνη υστερεί μπροστά στη φύση. Μάλιστα, ο Γρηγοράς δεν έχει ανάγκη από λογικά επιχειρήματα για να αναφερθεί στην προσωπικότητα του Καντακουζηνού, καθώς η περίπτωση του μοιάζει με τις αρχές της επιστήμης της Γεωμετρίας ή με ένα σώμα υγιές που δε χρειάζεται φάρμακα. Το δυνατό μυαλό του, η άψογα εναρμονισμένη με

²⁴³ Ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος Ασάν υπήρξε δεσπότης Μορέως κατά τα έτη 1316-1320. Ήταν γιός του τσάρου της Βουλγαρίας Ιβάν Γ΄ Ασάν και της Ειρήνης Παλαιολογίνας, κόρης του αυτοκράτορα βλ. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie*, σσ. 28-29, nr. 46.

το νου ρητορική του δεινότητα, ξεπερνούν κάθε τέχνη και κάνουν το Γρηγορά να νιώθει υποδεέστερος. Ακόμη, ο Καντακουζηνός του προσφέρει τη χαρά με τη σοφία, αλλά και με τη συμπαράστασή του. Ξεπερνά ως προς αυτό και το βασιλιά Κύρο, ο οποίος πάντοτε προσέφερε ό,τι του ζητούσαν και όφειλε ευγνωμοσύνη προς τους ευεργετούμενούς του, εφόσον ο δομέστικος προνοεί και φροντίζει με τη σοφία του, προτού καν του ζητηθεί κάτι. Ο Γρηγοράς τον συγκρίνει ακόμα με τον αρχαίο τύραννο Πεισίστρατο που συνέλεξε και διέσωσε τα ομηρικά έπη²⁴⁴ τοιουτοτρόπως, είναι αξιοθαύμαστη η φροντίδα του Καντακουζηνού για τους λόγους που κινδύνευαν να αφανιστούν με το πέρασμα του χρόνου. Ο Καντακουζηνός έγινε *έπόπτης των λόγων*, κάνοντας πράξη τη διδασκαλία των Πυθαγορείων «*να κοσμεί κανείς την ψυχή με μαθήματα*». Επομένως, είναι φυσικό να επικροτούν τις προσπάθειές του οι εραστές των γραμμάτων.

Ο Γρηγοράς εύχεται στον Καντακουζηνό να ζήσει πολύ απολαμβάνοντας τέτοιες επιδοκμασίες.

58. Στο γιο του πατριάρχη²⁴⁴, Βασίλειο Γλυκύ

Από τότε που μελέτησαν μαζί τα σοφά βιβλία συγγραφέων της Αττικής διαλέκτου, ο Γρηγοράς δεν μπορεί να ξεχάσει τον αλληλογράφο του και συγκρίνει τη μεταξύ τους φιλία με την ανθοφορία της Άνοιξης. Εντούτοις, ο Γλυκός δε φαίνεται να έχει την ίδια διάθεση, εφόσον τον έχει λησμονήσει και τον έχει κάνει να λείπει τον πόνο του στον ήλιο και στα αστέρια, αντί να κατηγορήσει ευθέως τον Γλυκύ για τη λήθη του. Αν ήταν πραγματικά φίλος, θα έπρεπε να του βρει το βιβλίο του Πλάτωνα που για καιρό ζητούσε ακόμη κι από έναν γείτονα²⁴⁵ τώρα όμως, που ο Γρηγοράς γνωρίζει ότι ο Γλυκός είχε το βιβλίο αυτό και δεν του το έδωσε, τον προτρέπει να σκεφτεί μήπως η φιλία τον απορρίψει, εφόσον ατιμάζει τους κανόνες της.

59. Στον Καρβώνη²⁴⁵

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς, θέλοντας να αποφύγει την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, προσπάθησε να κάνει κάτι καινοτόμο και να *φέρει την Άνοιξη με ένα χελιδόνι*. Ωστόσο, το

²⁴⁴ Ο πατριάρχης (κατά τα έτη 1314-1319) Ιωάννης Γλυκός άσκησε μεγάλη επίδραση στην πνευματική καλλιέργεια του Γρηγορά, ενώ συνδεόταν με ανθρώπους του κύκλου του Γρηγορά, όπως είναι ο Θεόδωρος Μετοχίτης και ο Μιχαήλ Γαβράς. Για τις ιδιαίτερες συνθήκες στις οποίες αναδείχθηκε πατριάρχης ο Ιωάννης Γλυκός βλ. το άρθρο του Σταύρου Κουρούση « Ο λόγιος Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωάννης Γ' ο Γλυκός», *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 297-405.

²⁴⁵ Σύμφωνα με το *PLP*, 11171, ο Καρβώνης της επιστολής ταυτίζεται με τον Γεώργιο Καρβώνη, που ήταν διδάσκαλος στην Κων/πολη ανάμεσα στα έτη 1325 και 1337, ενώ στο συγγραφικό του έργο συγκαταλέγονται σχόλια στον Αισχύλο και στο Σοφοκλή, καθώς και ένα εγκώμιο για την Κωνσταντινούπολη, όπου μάλιστα αναφέρονται ως ιδιαίτερη πατρίδα του τα Θυάτεια, ήδη τουρκοκρατούμενα τότε.

αποτέλεσμα του εγχειρήματός του τον διέψευσε, οπότε εγκατέλειψε τις προσπάθειές του, οι οποίες μάλλον θα προκαλέσουν το γέλωτα του αλληλογράφου του και τη χαρά για την ήττα του. Ως γραμματοκομιστή ο Γρηγοράς στέλνει το νεαρό που στάθηκε η αιτία για το παραπάνω εγχείρημα και ζητά από τον Καρβώνη να τον εντάξει σε κάποια τάξη του για λίγο, έως ότου αποφασίσουν από κοινού τι είναι καλύτερο για εκείνον.

Μια και ο νεαρός γραμματοκομιστής στάθηκε η αιτία να « χάσει ένα στοίχημα» ο Γρηγοράς, εικάζουμε πως ο υπαινικτικός του λόγος στόχο έχει να καταδείξει την αδυναμία του νεαρού να ενταχθεί σε κάποια από τις δικές του- σαφώς πιο απαιτητικές- τάξεις, στις οποίες ο Γρηγοράς δίδασκε τους κλάδους του quadrivium καθώς και φιλοσοφία²⁴⁶. Προφανώς οι « σύλλογοι» δηλ. οι τάξεις του Καρβώνη θα ήταν « στα μέτρα» αυτού του αδύναμου μαθητή, άρα το παιδευτήριον του Καρβώνη αφορούσε την εγκύκλιο παιδεία. Ο μαθητής παραλληλίζεται με το χελιδόνη της παροιμίας, ένα χελιδόνη όμως αδύναμο και καταβεβλημένο από το κρύο, το οποίο δεν μπορούσε να «λαλήσει» πάντα και να ανταποκριθεί στις περιστάσεις:

(στ. 16 – 20)

...εὔρισκον καὶ γὰρ ἔτι καὶ τὴν ὄρνιν πολλοῦ τοῦ χειμῶνος ἀπόζουσαν καὶ οὐδὲν πω τὸ φθέγμα εὐρύτερον ἀφιέναι δεδυνημένην, βραχὺ δὲ τι καὶ λίαν ἀμυδρὸν μινυρίζουσαν, τῷ κρυμῷ τέως τῶν ὀργάνων συμμεμυκῶτων δι' ὧν τὸ φθέγμα νῦν μὲν στενοχωρεῖται, νῦν δ' εὐρύνεται...

60. Στον Ιωάννη Βασιλικό

Ο Γρηγοράς έχει κάνει τα πάντα για να έχει τη φιλία του αλληλογράφου του, σε αντίθεση με εκείνον που τον απογοήτευσε με τη συμπεριφορά του. Μάλιστα, οι συκοφαντίες του Ιωάννη εναντίον του ήταν αναίτιες και απροσδόκητες, αφού αυθαίρετα και κακοπροαίρετα έκρινε τους λόγους του, αποδεικνύοντας στον Γρηγορά πόσο άκαιρο ήταν το γεγονός ότι επεδίωκε τη φιλία του. Ο Γρηγοράς τον προσκαλεί να αγωνισθεί αυτή τη φορά ενώπιόν του και με την παρουσία και άλλων σοφών. Έτσι, αν νικήσει ο Ιωάννης, ο Γρηγοράς θα αποδεχθεί την ήττα του και θα γίνει ο ίδιος κατηγορος του εαυτού του, ειδάλλως θα έχει κατορθώσει να διαλύσει τις εναντίον του κατηγορίες. Αν πάλι ο Ιωάννης δεν επιθυμεί να παραστεί ας γνωρίζει ότι ο Γρηγοράς τον συγχωρεί για όσα παράλογα και νηπιώδη έπραξε εναντίον του.

Η πρόσκληση σε δημόσια αντιπαράθεση σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το όνομα του παραλήπτη έχει διορθωθεί στο χειρόγραφο Vat.gr. 1086 από το χέρι του ιδίου του

²⁴⁶ Κάτι τέτοιο αποδέχεται και η Mergiali, *L'enseignement*, σελ. 80.

Γρηγορά, οδηγεί στην πιθανότητα ότι παραλήπτης της επιστολής ήταν ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός²⁴⁷.

61. Στον μητροπολίτη Φιλαδελφείας²⁴⁸

Τα μικρά αγαθά της ζωής γεννούν μικρό πόθο ως προς αυτά και όταν κανείς τα χορτάσει, εύκολα τα ξεχνά. Για τα μεγάλα όμως αγαθά, ο πόθος είναι αντίστοιχα μεγάλος και χρειάζεται κανείς πολύ χρόνο, για να φτάσει στον κορεσμό τους. Αυτό συνέβη και με τον Θεόληπτο, ο οποίος έφυγε, δίχως να έχει απολαύσει ο Γρηγοράς ικανοποιητικά τη συντροφιά του, κάτι που θεωρεί άδικο από έναν άνδρα που τίμησε την θητεία του ως λειτουργός της δικαιοσύνης, όσο κανείς άλλος. Ο Γρηγοράς συνεχώς φέρνει στη μνήμη του τον αλληλογράφο του και θα είχε φτάσει στην απελπισία, εάν δεν τον συγκρατούσε η ελπίδα της επιστροφής του. Χρησιμοποιώντας ορολογία δικαστική- όπως αρμόζει στον Θεόληπτο- εγκωμιάζει αυτόν που μάταια ο λαός πασχίζει να τον μιμηθεί ικανοποιητικά, όπως μάταια οι ζωγράφοι προσπαθούν στα έργα τους προσπαθούν στα έργα τους να αποδώσουν την πραγματικότητα. Ο άνθρωπος που του έστειλε ο μητροπολίτης από τη μια τον γέμισε με χαρά φέροντας τα νέα του αλληλογράφου του και από την άλλη του μετέφερε τις δυσκολίες, χωρίς να ξεκουραστεί καθόλου ώσπου να φτάσει στον προορισμό του. Ο Γρηγοράς εύχεται στον παραλήπτη μακροημέρευση και ευφροσύνη.

62. Στον «ἐπὶ τοῦ κανικλείου» (Νικηφόρο Χούμνο²⁴⁹)

που εγκωμίασε τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας

Όπως ο Αττικός πέπλος στην αρχαιότητα αναπαριστούσε και αναδείκνυε ήρωες, έτσι και ο αιώνας ζωής του Γρηγορά ανέδειξε ως μεγαλύτερο σοφό τον παραλήπτη της επιστολής και ως πιο ενάρετο τον επαινούμενο εκλιπόντα (τον Θεόληπτο Φιλαδελφείας). Ο παραλήπτης, με την αξιοθαύμαστη ομιλία του, ανέδειξε τις αρετές του εκλιπόντος ιδανικά, σαν να τον είχε επιλέξει ο ίδιος ο εκλιπών, ο οποίος με τον θάνατό του λύπησε τους πάντες και τους καταδίκασε έτσι στη σιωπή. Ο Χούμνος ωστόσο –παρά τη λύπη- με επιτυχία φανέρωσε τις αρετές του, χαρίζοντάς του την αθανασία. Ο Γρηγοράς θεωρεί ότι όσοι μένουν αθάνατοι στη μνήμη των ανθρώπων, μοιάζουν με τους αθάνατους θεούς, ενώ στα έργα τους οι μεταγενέστεροι σοφοί θα

²⁴⁷ Κάτι παρόμοιο ισχύει και για την επιστολή 109, βλ. και 3^ο κεφάλαιο στο λήμμα Βασιλικός/Βαρλαάμ.

²⁴⁸ Πρόκειται για τον Θεόληπτο, μητροπολίτη Φιλαδελφείας, που πέθανε στα τέλη του 1322 (στο θάνατό του αναφέρεται η επόμενη επιστολή, την οποία ο Γρηγοράς αποστέλλει στον Νικηφόρο Χούμνο). Ο Θεόληπτος παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη ίσως από το 1317-8 έως και το καλοκαίρι του 1321, έπειτα από παράκληση του αυτοκράτορος Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, για να χρησιμοποιηθεί ως μεσολαβητής προς τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄ που είχε στασιάσει εναντίον του. Οι τελευταίες επιστολές του Θεολήπτου προς την Ευλογία Χούμναινα είναι γραμμένες το 1322, λίγο πριν από τον θάνατό του βλ. Σταύρου Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σσ.333-339.

²⁴⁹ Ο Νικηφόρος Χούμνος (PLP 30961) υπήρξε αλληλογράφος τόσο του Γρηγορά, όσο και του Μιχαήλ Γαβρά και του Ματθαίου, μητροπολίτου Εφέσου, ενώ η κόρη του Ειρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα υπήρξε πνευματικό τέκνο του Θεολήπτου και μόνασε με το όνομα Ευλογία βλ. *PLP*, 30963 και Α. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie*, σσ. 38-9.

βρουν ευχαρίστηση όμοια με αυτήν που χαρίζει η ήρεμη θάλασσα κάτω από το φως του ήλιου. Ο Γρηγοράς απολαμβάνει τόσο τα έργα του εκλιπόντος μητροπολίτη, όσο και αυτά που αναφέροντας σε αυτόν, χρωστά λοιπόν ευγνωμοσύνη στο Νικηφόρο Χούμνο για τον επικήδειο λόγο που εξεφώνησε.

Η επιστολή έχει ως *terminus post quem* το 1322, έτος θανάτου του Θεολήπτου. Πέρα από τον έπαινο στον Θεόληπτο, ο Χούμνος έκανε αναφορά στην άρνηση του εκλιπόντος να διαπραγματευθεί με τη Δυτική εκκλησία²⁵⁰, κάτι που ασφαλώς θα ικανοποίησε και τον Γρηγορά.

63. Στον Ξανθόπουλο²⁵¹

Σύμφωνα με αρχαίους φιλοσόφους, η αρχή των πάντων οφείλεται στη διάσπαση της ύλης λόγω του *νείκου*ς ή στη συνένωσή τους, λόγω της *φιλίας*. Οι περισσότεροι θα απέρριπταν την θεωρία αυτή, θεωρώντας την μύθευμα. Ο Γρηγοράς ωστόσο πιστεύει πως εκείνοι οι άνδρες ήταν σοφοί, ειδικά στο θέμα της φιλίας, επειδή παρατηρεί ότι κάποιοι άνθρωποι βλέπονται καθημερινά, αλλά τίποτα ουσιαστικό δεν τους συνδέει, ενώ κάποιοι άλλοι μετά από μικρή γνωριμία συνδέονται με στενούς φιλικούς δεσμούς. Στην περίπτωση του Ξανθόπουλου, ο Γρηγοράς αναγνωρίζει ότι είναι άνθρωπος που συγκεντρώνει επάνω του όλες τις αρετές, σε αντίθεση με τον ίδιο. Καταλήγει λοιπόν στη θεωρία των αρχαίων φιλοσόφων, σύμφωνα με την οποία ανόμοια πράγματα έλκονται, όπως αυτοί οι δυο, αν και αταίριαστοι, λόγω της ανωτερότητας του Ξανθόπουλου ενώθηκαν με τα δεσμά της φιλίας.

Πέρα από το μοτίβο της εξύψωσης του παραλήπτη-το οποίο αναλύουμε στο σχετικό κεφάλαιο-η παρούσα επιστολή είναι ενδεικτική της παιδείας του Γρηγορά και της φιλοσοφικής του θεώρησης. Ο Γρηγοράς, ως βυζαντινός ανθρωπιστής- φαίνεται να εκτιμά τις απόψεις των αρχαίων Ελλήνων περί της αρμονίας που διέπει το σύμπαν, μέσα από την πάλη αντίθετων δυνάμεων. Επισημαίνει ωστόσο ότι και οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν στην εποπτεία του κόσμου από έναν σοφό και προνοητικό νοῦ (στ. 15-20).

²⁵⁰ J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos, home d' état et humaniste byzantine (ca 1250/1255- 1327)*, Paris 1959, σσ. 60-61.

²⁵¹ Δε γνωρίζουμε αν πρόκειται για τον Θεόδωρο Ξανθόπουλο, ή τον αδερφό του Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο ή ακόμα το Γεώργιο Ξανθόπουλο (βλ. P.L.P., 20811, 20816, 20826. Στον Ξανθόπουλο απευθύνει ο Γρηγοράς και την επόμενη επιστολή, ενώ στις συμφορές του Ξανθόπουλου αναφέρεται στην επιστολή 130, η οποία απευθύνεται στον Ιωάννη Καντακουζηνό.

64. Στον Ξανθόπουλο

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον Ξανθόπουλο να του δώσει αυτό που έχει ανάγκη με το νεαρό που του στέλνει, ενώ τον προτρέπει να του ζητήσει και αυτός με τη σειρά του κάτι, αν περνά από το χέρι του.

65. Στον Δημήτριο Καβάσιλα²⁵²

Ο Γρηγοράς ενημερώνει τον Καβάσιλα για την πρόσφατη συνάντησή του με τον αυτοκράτορα (Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο), κατά την οποία εκείνος ευχαριστήθηκε με την ανάγνωση των συγγραμμάτων του Γρηγορά και ζήτησε να μάθει ποια έργα είχε γράψει πιο πριν. Ο Γρηγοράς μεταφέρει στον Καβάσιλα ένα μέρος της απάντησης που έδωσε στον αυτοκράτορα. Έτσι, τον πληροφορεί ότι το πρώτο σύγγραμμά του είχε τίτλο «*ἐς τὴν πατρίδα*» και με αυτό-αν και υστερεί εκφραστικά σε σχέση με τα επόμενα- απέδιδε τιμές στη γενέτειρά του. Ακολούθησε ο λόγος «*Πρὸς βασιλέα*²⁵³», ένας λόγος πιο άρτιος –κατά την κρίση του Γρηγορά– όπου ο συγγραφέας τιμά την εικόνα του Θεού επί γης, δηλαδή τον αυτοκράτορα. Ως προς τα επόμενα έργα του, ο Γρηγοράς ζητά από τον Καβάσιλα να εκφέρει την άποψή του, θεωρώντας την κρίση και τη σύνεσή του αξιοθαύμαστη. Επειδή μάλιστα είναι και καλός φίλος, θα πρέπει να διαβάσει προσεκτικά τα συγγράμματά του και να του υποδείξει τι είναι σωστό και τι όχι.

66. Στον Δημήτριο Καβάσιλα

Εκπρόσωπος του αυτοκράτορα επισκέφθηκε τον Γρηγορά, ζητώντας του τα έργα του. Ο Γρηγοράς πληροφορήθηκε ότι ο Καβάσιλας εγκωμίασε τα έργα του στον

²⁵² Σύμφωνα με το PLP, 10085, πρόκειται για τον Δημήτριο Κανίσκη Καβάσιλα, αλληλογράφο του Γρηγορά (επιστολές 65, 66 και 148 της εκδόσεως Leone), του Νικηφόρου Χούμνου και του Μιχαήλ Γαβρά. Εντούτοις, ο Beyer, στο άρθρο του Demetrios Kabasilas, Freund und späterer Gegner des Gregoras, *JÖB* 39 ((1989), 162-173, υποστηρίζει ικανοποιητικά την άποψη ότι ο Δημήτριος Κανίσκης Καβάσιλας, ιερωμένος στη Θεσσαλονίκη, είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον Δημήτριο Καβάσιλα, υψηλό αξιωματούχο και αλληλογράφο του Νικηφόρου Χούμνου και του Γρηγορά. Η παρούσα επιστολή χρονολογείται από τον Leone πριν το 1328, εφόσον ως αυτοκράτωρ εννοείται ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος. Μάλιστα, επειδή αναφέρεται η πρόσκληση του αυτοκράτορα προς το Γρηγορά να παρουσιάσει τα έργα του, μπορούμε να χρονολογήσουμε την επιστολή αυτή γύρω στην περίοδο μεταξύ 1324 και 1328.

²⁵³ Ο λόγος προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ παρατίθεται ολόκληρος και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1. 328. 8-9. Εκεί ο Γρηγοράς αναφέρει ότι διένυε το 27^ο έτος της ηλικίας του όταν παρουσιάστηκε μπροστά στο αυτοκράτορα και εξεφώνησε «*ἔπαινον ἐπ' αὐτοῦ τῆς εὐγλωττίας καὶ συνέσεως αὐτοῦ...*». Δεδομένου ότι οι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι ο Γρηγοράς γεννήθηκε περίπου στα 1293, ο έπαινος προς τον Ανδρόνικο Β΄ θα πρέπει να εκφωνήθηκε κατά τα 1320-1, προτού ξεσπάσει ο εμφύλιος.

αυτοκράτορα. Για το λόγο αυτό ζητά από τον Καβάσιλα να τον ενημερώσει επί του θέματος, έτσι ώστε να του αποδώσει τις πρέπουσες ευχαριστίες.

67. Στον μεγάλο οικονόμο, το Βέκκο²⁵⁴

Όπως οι Πυθαγόρειοι άκουγαν με θρησκευτική ευλάβεια τις διδασκαλίες του Πυθαγόρα, χωρίς να μιλάνε ή να τις αμφισβητούν, την ίδια προσοχή προτίθεται να δείξει και ο Γρηγοράς, εάν ο Βέκκος αναλάβει να ασκήσει κριτική στα έργα του. Μάλιστα, θεωρεί τη γνώμη του Βέκκου σπουδαιότερη από καθετί άλλο, για αυτό θα δεχθεί ακόμα και τα επικριτικά του σχόλια. Θα του χρωστά ευγνωμοσύνη, αν του στείλει εγκαίρως το βιβλίο που του υποσχέθηκε.

68. Στον Ιωάννη²⁵⁵

Ο Ιωάννης, ως άνθρωπος σοφός κατανοεί ότι στον Γρηγορά δεν υπερσχύουν τα αισθήματα πάνω στη λογική πάντα, ωστόσο υπάρχουν στιγμές, στις οποίες τα δυσάρεστα γεγονότα υπερνικούν τη λογική και κάποια αυθάδης φωνή κλονίζει την κρίση του, με τον ίδιο τρόπο που ο άνεμος ταράζει τη θάλασσα. Μολαταύτα, μετά από μια εσωτερική πάλη μεταξύ της κακολογίας και της ορθής κρίσης, θα πρέπει να επικρατεί η δεύτερη, όπως ακριβώς συνέβη και στην περίπτωση του Γρηγορά. Η εκδίκηση προς τον άνθρωπο που τον συκοφάντησε δε φαίνεται να τον ενδιαφέρει. Πολύ περισσότερο τον απασχολεί το «*φίλτρο*» προς τον αλληλογράφο του, το οποίο αυξάνεται συν τω χρόνω. Ο Γρηγοράς εύχεται να τον θυμάται ο αλληλογράφος του, ώστε να τον συμπεριλαμβάνει και στις προσευχές του προς το Θεό.

69. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο αλληλογράφος του Γρηγορά, μετά την ενασχόλησή του με τη ρητορική και τη φυσική, εξέφρασε την επιθυμία να μάθει τα σχετικά με τους αστέρες και τους πλανήτες, σπουδή σαφώς ανώτερη από τις προηγούμενες. Ο Γρηγοράς ξεκαθαρίζει ότι δεν εκτιμά τους ανθρώπους που ασκούν κριτική προτού εκτιμήσουν την έκβαση μιας κατάστασης. Αυτοί δεν μπορούν να ξεχωρίσουν το αίτιο από το αιτιατό, σε αντίθεση με όσους κάνουν οιαδήποτε πράξη ύστερα από συνετή σκέψη. Τέτοιος (συνετός) άνθρωπος είναι και ο παραλήπτης της επιστολής, ο οποίος δεν αρκέστηκε στη διερεύνηση των επιγείων, αλλά προχώρησε και στην έρευνα των ουρανίων

²⁵⁴ Πιθανώς ο Βέκκος, μέγας οικονόμος, που αλληλογραφούσε με τον Γρηγορά και τον Πλανούδη, να ταυτίζεται με το Γεώργιο Βέκκο, πριμικτήριο των νοταρίων βλ. P.L.P., 2546, 2547.

²⁵⁵ Ίσως πρόκειται για τον Ιωάννη, μοναχό από την Ηράκλεια του Πόντου, στον οποίον ο Γρηγοράς απευθύνει και την επ. 10.

φαινομένων. Ο Όμηρος μιλά για σύζευξη ουρανού και γης, μόνο που το έργο του αποκρύπτει την αλήθεια, καθώς είναι γεμάτο από μύθους. Για αυτό ο Γρηγοράς προτίθεται να δείξει στον αλληλογράφο του πόσο αρμονικά συνδέονται τα ουράνια με τα επίγεια. Αναφέρεται λοιπόν στην κίνηση του ηλίου, της σελήνης, καθώς και στις συνέπειες αυτών στη γη, σε σχέση με την εναλλαγή των εποχών και την καρποφορία της γης.

Στη συνέχεια, αναφέρεται στο φαινόμενο της άμπωτης και της παλίρροιας, το οποίο συνδέεται με την απόσταση σελήνης-ηλίου. Μάλιστα, κάποιοι λαοί, γειτονικοί στους Ίβηρες, καθώς και οι κάτοικοι της Λιβύης, παρατηρούσαν με ακρίβεια τις αποστάσεις και τις ενώσεις των άστρων, όπως και οι Αιγύπτιοι και οι Χαλδαίοι στο παρελθόν, οι οποίοι βάσει των άστρων προέβλεπαν τις ανθρώπινες ενέργειες. Η κίνηση της σελήνης και η θέση της σε κάποιο από τα σημεία του ζωδιακού κύκλου, ευνοεί το εκάστοτε ζώδιο, ενώ έχει παρατηρηθεί η επίδραση της αστρονομίας στην ιατρική, τη γεωργία, ακόμη και στο επάγγελμα των ναυτικών, που προβλέπουν τον καιρό με βάση τη φάση της σελήνης. Τις μεταβολές της σελήνης τις καταλαβαίνουν καλύτερα οι ασθενείς και οι επιληπτικοί, με συμπτώματα όπως ο ίλιγγος και ο πονοκέφαλος.

Ο Γρηγοράς θα ήθελε να αναφέρει περισσότερα σχετικά με την επίδραση των άλλων αστείων στη γη, για να δει ο αλληλογράφος του και την υπέρτατη σοφία του Δημιουργού και τη δύναμη της επιστήμης. Κρίνει ωστόσο ότι για έναν άνδρα σοφό, όπως τον αλληλογράφο του, μια μικρή έκθεση, όπως η παραπάνω, είναι ενδεικτική.

70. Στον Ματθαίο, μητροπολίτη Εφέσου²⁵⁶

Κάποτε η καρακάξα ρώτησε το αηδόνι γιατί, ενώ και η ίδια κελαηδά, το κελάηδημά της δεν είναι ευχάριστο για τα αυτιά των ανθρώπων, όπως είναι του αηδονιού. Το αηδόνι απάντησε ότι της καρακάξας η λαλιά δε διαθέτει αρμονία και ρυθμό, για να προσελκύσει την ανθρώπινη ακοή. Ο Γρηγοράς παρομοιάζει τους υπόλοιπους αλληλογράφους του με τη φωνή της καρακάξας, ενώ το Ματθαίο με αηδόνι, καθώς η γραφή του έχει αρμονία που τον κέρδισε, κάνοντάς τον με μαγικό τρόπο δέσμιό της σοφίας του. Για αυτό του ζητά να μην σταματά να του γράφει, προσφέροντάς του ευχαρίστηση.

²⁵⁶ Για τον Ματθαίο βλ. Σταύρου Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σ. 295 κ.ε. Ο Ματθαίος γεννήθηκε γύρω στα 1271 στη Φιλαδέλφεια και υπήρξε πνευματικό τέκνο του Θεολόγου Φιλαδέλφειας και αλληλογράφος του Γρηγορά, του Ιωάννου Γλυκέος, του Ιωσήφ Φιλοσόφου, της Ειρήνης (Ευλογίας) Χούμναινας, του Νικηφόρου Χούμνου και του Μιχαήλ Γαβρά. Λόγω της αντίθεσής του προς την παλαμική διδασκαλία, ο Ματθαίος καταδικάστηκε στην σύνοδο του 1351 (όπως και ο Γρηγοράς). Στην επιστολή 97 ο Γρηγοράς γράφει στον μητροπολίτη Σίδης ότι διάβασε την επιστολή που εκείνος έστειλε προς τὸν τῶν Ἐφεσίων ἀρχιθύτην, εννοώντας τον Ματθαίο. Η επιστολή χρονολογείται στα 1354 και είναι η τελευταία μαρτυρία, στην οποία μνημονεύεται ζωντανός ο Ματθαίος.

71^{a257} . Σε τρεις οσιότατους

Οι αρχαίοι Έλληνες τίμησαν την εκλεκτή φιλία που είναι τόσο σπάνια, όσο σπανίζουν και τα ψήγματα χρυσού στη γη. Έτσι, έμειναν αιώνια τα παραδείγματα των Διόσκουρων, καθώς και του Ορέστη και του Πυλάδη και άλλων. Τέτοιοι φίλοι ετιμώντο ως ισόθεοι από τους αρχαίους. Παρόμοια και οι τρεις παραλήπτες της επιστολής, θα μπορούσαν από το Γρηγορά να χαρακτηρισθούν *ισάγγελοι*, εφόσον η μεταξύ τους φιλία είναι αγνή, χωρίς φθόνο, τέτοια που μόνο μεταξύ των αγγέλων θα μπορούσε κανείς να συναντήσει. Μάλιστα, η χαρά του ενός είναι χαρά και των τριών, ενώ η στενοχώρια του ενός γίνεται στενοχώρια και για τους τρεις, σαν να πρόκειται για ένα σώμα. Είναι μια φιλία σπάνια και επειδή δοκιμάστηκε από το χρόνο και επειδή δεν αφορά δυο ανθρώπους –κάτι που είναι πιο συνηθισμένο-αλλά τρεις. Ο Γρηγοράς θα ήθελε να απολαμβάνει τη συντροφιά των τριών ανδρών, των οποίων είναι πολύτιμη τόσο η ομιλία, όσο και η σιωπή. Επειδή όμως, η συναναστροφή μαζί τους του είναι ανέφικτη, στέλνει με την επιστολή του τα έργα του, *τα γεννήματα* της ψυχής του, ως αφιέρωμα. Συγκρίνει την αδυναμία του να είναι μαζί τους με τη λύπη του στρατηγού του Μ. Αλεξάνδρου, του Αντιγόνου, όταν πέθανε ο φιλόσοφος Ζήνων. Ωστόσο, ο Γρηγοράς, μαζί με τη λύπη, νιώθει και χαρά, αφού η ψυχική συναναστροφή με τους τρεις άνδρες είναι τελικά ανώτερη από την επικοινωνία με τις αισθήσεις. Εάν οι άνδρες αυτοί διακρίνουν αλαζονεία ή φλυαρία στα έργα του, θα πρέπει να κατηγορήσουν τον ίδιο, ενώ αν διακρίνουν ο,τιδήποτε καλό, θα πρέπει να το αποδώσουν στο Θεό.

72. Στον θείο του αυτοκράτορα (τον Φιλανθρωπηνό)

(αιτητική)

Πολλοί απορούν επειδή ο Γρηγοράς, μολονότι συναναστρέφεται πολλά άτομα επιζητά διαρκώς τη συντροφιά του Φιλανθρωπηνού. Σε αυτούς ο Γρηγοράς απαντά παραλλάσσοντας την απάντηση του σοφού Ξενοκράτη και λέει ότι αυτή είναι *ερώτηση κωφού*. Μόνο ένας κωφός δε θα κατανοούσε τη γοητεία που ασκεί ο λόγος του Φιλανθρωπηνού, πόσο μάλλον κάποιος που έχει χορτάσει από ομιλίες και που αρέσκεται σε ιδιαίτερα ακούσματα της αττικίζουσας γλώσσας. Ο Φιλανθρωπηνός συνδυάζει το ομηρικό *«μύθων τε ρήτηρ, έργων δέ πρηκτῆρ»*, αφού η εμπειρία του ως στρατηγού, σε συνδυασμό με τη ρητορική του δεινότητα, τον καθιστούν χαρισματικό συνομιλητή. Ο Γρηγοράς ζητά από τον Φιλανθρωπηνό να του στείλει ένα άλογο, έτσι ώστε να μπορέσει να τον επισκεφθεί, εφόσον το δικό του ψόφησε.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στο σύνολο αρκετών αιτητικών επιστολών, η παρουσα είναι η μοναδική, στην οποία ο Γρηγοράς αιτείται κάτι για προσωπικό του όφελος.

²⁵⁷ Την ίδια επιστολή, βασισμένη σε διαφορετικά χειρόγραφα και με ελάχιστες φραστικές διαφορές παραθέτει ο Leone ως 71b , σσ. 205-207.

73. Στον «ἐπὶ τῆς τραπέζης»

Ο παραλήπτης της επιστολής συνεχώς εγκωμιάζει με τα καλύτερα λόγια τα συγγράμματα του Γρηγορά. Εκείνος, για να του δείξει την ευγνωμοσύνη και την εκτίμησή του, αναφέρεται στον Αίσωπο που ήταν αυτοδίδακτος και *φύσει σοφός*. Ο Αίσωπος έμοιαζε σαν ένα παράδοξο πλάσμα στους μεταγενέστερους σοφούς, αλλά και στον Γρηγορά, εφόσον δεν μπορούσε να εξηγήσει τη σοφία του. Από τότε όμως που γνώρισε τον αλληλογράφο του, έναν άνθρωπο επίσης αυτοδίδακτο και χαρισματικό στην ομιλία, ο Γρηγοράς έπαψε να αμφισβητεί ότι υπάρχουν άνθρωποι που κατέχουν τη γνώση, δίχως τη συμβολή της *θύραθεν* παιδείας. Οφείλει λοιπόν μεγάλη ευγνωμοσύνη σε αυτόν και επειδή του έλυσε μια μεγάλη απορία και επειδή εγκωμιάζει τα συγγράμματά του.

74. Στον πατριάρχη²⁵⁸

Ο αρχαίος σοφός Πιττακός θεωρούσε δύσκολο το να βρει κανείς έναν αγαθό άνθρωπο, ενώ ο Περίανδρος ο Κορίνθιος θεωρούσε από τη μια δύσκολο το να πετύχει κανείς όσα επιθυμεί, όμως διπλά δύσκολο το να επιθυμεί κανείς αυτά που πρέπει. Ο παραλήπτης του, όμως, έχει επιτύχει σε όλα τα παραπάνω: πραγματοποιεί όχι μόνο όσα ο ίδιος επιθυμεί, αλλά όσα επιθυμεί και ο Γρηγοράς. Άρα, είναι αγαθός για το Γρηγορά, εφόσον εκπληρώνει τις επιθυμίες του. Τέλος, όσα επιθυμεί εκείνος είναι όντως τα δέοντα, αφού ενεργεί πάντα για το καλό των άλλων. Ο Γρηγοράς του ζητά να του επιστρέψει το βιβλίο του, έτσι ώστε να τύχει των επαίνων τόσο του ιδίου, όσο και των φίλων του.

75. Σε άγνωστο παραλήπτη

Είναι δύσκολο να πάψει ο Γρηγοράς να επιζητεί τη συντροφιά του αλληλογράφου του, εφόσον οι άνθρωποι που σχετίζονται με αυτόν χρειάζονται τη βοήθειά του, θεωρώντας τον βέβαιο στήριγμα. Ο Γρηγοράς του εύχεται να ευτυχεί και να προσφέρει την συνηθισμένη βοήθεια σε όσους τη χρειάζονται.

76. Στον θείο του αυτοκράτορα, το Φιλανθρωπινό

Είναι παράδοξο, κι όμως ο Φιλανθρωπινός προξένησε λύπη στο Γρηγορά. Αυτό συνέβη, διότι αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη, με αποτέλεσμα ο Γρηγοράς να στερηθεί τη ρητορική δεινότητα, την πολιτική ιδιοφυΐα, το υπόδειγμα στρατηγού, αυτόν που ακόμα και με τις χειρονομίες ή τις εκφράσεις του προσώπου του έδειχνε το χαρακτήρα του. Η στενοχώρια του για την απομάκρυνση του Φιλανθρωπινού πολλαπλασιάζεται όταν αναλογίζεται τους πιθανούς κινδύνους που ελλοχεύουν σε

²⁵⁸ Η επιστολή δεν παρέχει στοιχεία για τη χρονολόγησή της. Πιθανός παραλήπτης είναι πιθανότερα ο Ιωάννης Γλυκός, πνευματικός καθοδηγητής του Γρηγορά (πατριάρχης κατά τα έτη 1315-1319). Στον κώδικα Urbin.gr. 134, του 14^{ου} αι. η ίδια επιστολή επιγράφεται *τῷ καβάσιλα κυρῷ δημητρίῳ*.

στεριά και σε θάλασσα. Η λύπη του γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, μόλις σκεφτεί ότι θα ήταν πολύ εύκολο στο Φιλανθρωπηγό να γράψει μια επιστολή και να τον απαλλάξει από τους φόβους του. Εκτός της λύπης, ο Γρηγοράς έχει να απαντήσει στις απορίες πολλών ανθρώπων που δεν μπορούν να κατανοήσουν πώς ένας άνθρωπος τόσο διάσημος, όπως ο Φιλανθρωπηνός, απομονώθηκε σε ένα μικρό μέρος. Δυο είναι οι αιτίες κατά τον Γρηγορά: πρώτον, ότι οι σπουδαίοι άνδρες αναδεικνύονται ακόμη περισσότερο στα μικρά έργα και δεύτερον, ότι ο Φιλανθρωπηνός, επιλέγοντας να κατοικήσει στις εσχατιές των υδάτων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αντιπαραθέτει εαυτόν προς τους άλλους πολιτικούς, στρατηγούς και σοφούς.

Πάντως, από την απουσία του έχουν ζημιωθεί όλοι, κυρίως όμως ο Γρηγοράς, που παρομοιάζει εαυτόν με άνθρωπο που έχασε τη λογική του. Τέλος, επισημαίνει ότι οι επιστολές του Φιλανθρωπηνού του είναι πολύτιμες, σε αντίθεση με ό,τι εκείνος πιστεύει.

77. Στον μεγάλο δομέστικο

Ιωάννη Καντακουζηνό

Ο Πλάτων είχε υποστηρίξει ότι η ψυχή αυτού που αγαπά ζει σε ξένο σώμα, άποψη με την οποία ο Γρηγοράς συμφωνεί, αφού αισθάνεται στη δική του καρδιά την αγάπη του Καντακουζηνού. Οι σκέψεις του είναι γύρω από αυτόν και με τα μάτια του νου μαθαίνει τα νέα του και προτρέπει και αυτόν να κάνει το ίδιο. Όταν μαθαίνει ότι ο Καντακουζηνός είναι υγιής και ευτυχής, ξεπερνά και ο ίδιος κάθε λύπη. Επίσης, όταν ακούει ανθρώπους να επαινούν το φίλο του, αισθάνεται και ο ίδιος αγαλλίαση. Ο Καντακουζηνός συγκεντρώνει στο πρόσωπό του τις αρετές όλων των ομηρικών ηρώων, για αυτό τον επαινούν οι συνετοί και καλλιεργημένοι άνθρωποι. Ο Γρηγοράς πληροφορεί τον Καντακουζηνό για τη νέα συμφορά που αντιμετώπισε ένας φίλος του στρατηγός, η οποία τον γελοιοποίησε στα μάτια όλων. Το περιστατικό δίνει αφορμή για σύγκριση με τον σαφώς ανώτερο Καντακουζηνό. Μάλιστα, η αντίθεση των δυο στρατηγών τον οδηγεί συνειρμικά στον απaráμιλλο αρχαίο αυλητή Τιμόθεο, ο οποίος προέτρεπε τους μαθητές του να παρακολουθήσουν μαθήματα άλλων, φαυλοτέρων δασκάλων, για να μάθουν τι πρέπει να αποφεύγουν²⁵⁹!

Στη συνέχεια, ο Γρηγοράς ζητά από τον Καντακουζηνό να δείξει φιλανθρωπία και κατανόηση απέναντι στην άτοπη πράξη του Ιωσήφ²⁶⁰, ο οποίος βγήκε να τον υποδεχθεί γυμνός. Υποστηρίζει μάλιστα ότι ο Ιωσήφ μιμήθηκε τις γυμνοπαιδιές των αρχαίων Σπαρτιατών, οπότε δε θα πρέπει να κατηγορηθεί ή να γίνει αντικείμενο χλευασμού από τον Καντακουζηνό.

²⁵⁹ Περί του Τιμοθέου (I. Bekker, *Suidae Lexicon*, Βερολίνο 1854, 1030d) γνωρίζουμε ότι ήταν τόσο έξοχος μουσικός, ώστε να εντυπωσιάσει τον Μ. Αλέξανδρο. Για το περιστατικό που αναφέρει ο Γρηγοράς, δε διαθέτουμε την πηγή.

²⁶⁰ Πρόκειται για τον Ιωσήφ Φιλόσοφο ή Ρακενδύτη, στον οποίον ο Γρηγοράς απευθύνει τις υπ. αρ. 22 και 46 επιστολές.

Η ανάγνωση της επιστολής αφήνει ερωτηματικά σχετικά με τον Ιωσήφ Ρακενδύτη. Αφ' ενός η αναφορά στο όνομά του, ως «*ἐπεὶ καὶ Ἰωσήφ ἐμνήσθης ἐκείνου τοῦ πάνυ*», αφήνει να εννοηθεῖ πως ο Ιωσήφ ἔχει πεθάνει (1330), αφ' ετέρου δε το αίτημα του Γρηγορά να τον συγχωρέσει (*καὶ τῇ συνήθει χρῆσαι πρὸς αὐτὸν ἰλαρότητι καὶ φιλανθρωπία*) μας μεταφέρει στην εποχή πριν το θάνατο του. Πιθανότητα το παραπάνω επεισόδιο να ἔλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη λίγο πριν το θάνατο του Ρακενδύτη. Δεν ξέρουμε κατά πόσο η παραπάνω εμφάνιση ἦταν δικαιολογημένη, εντούτοις ο Γρηγοράς, στο *Βίο καὶ Πολιτεία* του θείου του Ιωάννου, μητροπολίτου Ηρακλείας Πόντου, μνημονεύει μια αντίστοιχη περίπτωση που ἔλαβε χώρα στο παλάτι και μάλιστα ενώπιον της βασίλισσας Θεοδώρας, συζύγου του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου²⁶¹.

Μια ἄλλη επιστολή του Γρηγορά προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό, αναφέρεται πάλι με αιγιματικό τρόπο στο ίδιο γεγονός: ἓνας ἄνδρας που ἔμενε μέχρι πρότινος στη Θεσσαλονίκη και εἶναι γεμάτος κακία και βασκανία ἔχει κατηγορήσει κάποιον ο οποίος *βραδύνοντος οἴκοι προὔδραμε πέρυσι τὰ ἱμάτια πρὸς σε τὸν χρηστὸν δεσπότην, ὡσπερ αἰσθόμενα ταῦτα μᾶλλον ἢ αὐτὸς τοῦ καιροῦ καὶ τῆς χρείας. ὅθεν καὶ πυρσὸν ἀνήψε κακίας καὶ βασκανίας κατὰ τοῦ μηδὲν ἀδικήσαντος καὶ γέγραφε μὲν ἐκ Θεσσαλονίκης πρότερον γράμματα πρὸς ἐκεῖνον λοιδοριῶν γέμοντα καὶ ἀπειλῶν....* (επ. 83, στ. 27-32). Λίγο πιο κάτω, ο Γρηγοράς θα πει πως αὐτὸς ο κακὸς ἄνδρας ἔχει ἔρθει πια στην Κωνσταντινούπολη και ετοιμάζεται να προβεῖ σε θρασύτερες πράξεις (στ. 34-35).

Θεωρούμε πως ο ἄνθρωπος για τον οποίον γίνεται λόγος εἶναι ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός, ο οποίος πριν το 1330 ἦρθε από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη. Φαίνεται ὅτι ο Βαρλαάμ ἔχοντας γνωρίσει εκεί τον Καντακουζηνό, συκοφάντησε τον Ιωσήφ σε αὐτόν, δίνοντας ιδιαίτερη ἔμφαση στη ρακοφορία του, η οποία ἔφτανε μέχρι του σημείου να φορὰ ρούχα φθαρμένα, κατά τα λεγόμενα του Μετοχίτη²⁶².

Με βάση τους παραπάνω συλλογισμούς η επιστολή 77 καθώς και η επιστολή 83 γράφτηκαν στις αρχές του 1330 ἢ λίγο πιο πριν.

²⁶¹ Laurent, Νικηφόρου Γρηγορά « Βίος και Πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἱεράρχου Ἰωάννου Ποντοηρακλείας», *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1934), 38, στ. 5-10: *Βραχὺ τὸ μεταξὺ καὶ τις εὐσεβῆς κυνικός, ὡς εἰπεῖν Διογένης, μωρίας μὲν ὑποκριτῆς τὸ φαινόμενον, τὸ δ' ἀληθὲς ἐμπορίας θείας ἐργάτης, ὅποιαν ὁ τῶν ἀδῆλων ἐπόπτης ὄρᾳ. Καὶ προσίεται ἐξαίφνης, εἰσῆει πρὸς τὰ βασίλεια, Θεοδώραν ταὴν σεμνὴν βασιλίδαν ἐπισκεψόμενος, γυμνὸς μὲν ὄλης βιωτικῆς πανηγύρεως, γυμνὸς δὲ καὶ ὅσον τὸ ἐκ κεφαλῆς ἄχρι γλουτῶν ἱματίων γε ἔνεκα.*

²⁶² Η καθ' υπερβολή περιφρόνηση του Ιωσήφ προς καθετὶ το υλικὸ περιγράφεται από τον Μετοχίτη στο ἔργο που ἔγραψε με αφορμή τον θάνατο του Ρακενδύτη, εκδ. M Treu, «Der Philosoph Joseph», *BZ* 8, 1899, σελ. 14, 16-21: *τί δὲ τὸ εὐτελέστατον τῆς περιβολῆς τῶ σώματι καὶ ὀλιγοδεὲς ὑπερβαλλόντως καὶ ἔστενωμένον, τὸ ἀτημέλητον τοῦ τρίβωνος καὶ τῶν τριχίνων ῥακίων; ἂ δὴ καὶ τῇ χρονίᾳ λύσει καὶ τριβῇ καὶ τῶ διερρωγῶτι τῆς συνεχείας καὶ συμπιπλήσεως οὐδὲν πρὸς οὐδὲν μήποτ' εἶχε χρῆσιμον, μὴ πρὸς χειμῶνας, μὴ πρὸς καύσωνας...*

78. Σε άγνωστο παραλήπτη

Σε αντίθεση με το φθαρτό σώμα, ό,τι υπάρχει στην ψυχή παραμένει αναλλοίωτο, όπως η αγάπη του Γρηγορά για τον αλληλογράφο του. Εκείνος θα δείξει αν αισθάνεται το ίδιο, γράφοντάς του, εφόσον η σιωπή θέτει σε κίνδυνο τη φιλία τους. Ο γραμματοκομιστής είναι φίλος του Γρηγορά και ταξιδεύει για τα Ιεροσόλυμα. Με αφορμή το ταξίδι του, πήρε και επιστολές του προς τους φίλους του, οπότε ο Γρηγοράς πιστεύει ότι στην επιστροφή του από το ταξίδι θα λάβει και απάντηση.

Κατά τον Leone²⁶³, πιθανόν ο παραλήπτης να είναι ο Μανουήλ Άγγελος, ο οποίος έκανε ένα μεγάλο ταξίδι σε διάφορες χώρες- μεταξύ των οποίων και η Παλαιστίνη - από το 1342, έως το θέρους του 1351. Στις διηγήσεις του Αγαθάγγελου-ο οποίος ήταν *τῶν πάλαι φοιτητῶν καὶ ἐς τὰ μάλιστα φίλων* κατά το Γρηγορά- αφιερώνεται μεγάλο μέρος της *Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας* του, σχεδόν δυο βιβλία, το 24^ο και 25^ο ενώ ο ίδιος ο Αγαθάγγελος είναι και ένα από τα δυο κεντρικά πρόσωπα που συνδιαλέγονται στους *Ἀντιρρητικούς Ὑστέρους*²⁶⁴.

79. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς συστήνει στον αλληλογράφο του τον γραμματοκομιστή, έναν άνδρα συνετό, σεμνό, καλλιεργημένο, σπουδαστή της ιατρικής επιστήμης. Αυτός ο άνδρας, αποφάσισε να μεταβεί στην πατρίδα του αλληλογράφου του. Ο Γρηγοράς, αν και γνωρίζει τη φιλανθρωπία του, δεν ήθελε να τον ενοχλήσει, γιατί ο ίδιος δεν έτυχε ποτέ να του κάνει κάποια χάρη. Ωστόσο, διετύπωσε το αίτημα ύστερα από την επιμονή του άνδρα. Η στάση του απέναντι στο γραμματοκομιστή θα δείξει αν ο Γρηγοράς είχε δίκιο που απευθύνθηκε σε αυτόν.

80. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Πολλές φορές κάποιοι άνθρωποι πλησίασαν το Γρηγορά, ζητώντας του να μεσολαβήσει με επιστολές προς τον αλληλογράφο του, προκειμένου εκείνος να τους βοηθήσει, ως φιλάνθρωπος. Μέχρι τώρα ο Γρηγοράς ντρεπόταν να το κάνει. Ωστόσο, ο άνδρας που τον πλησίασε βρίσκεται σε μεγάλη πενία, έχει άρρωστη μητέρα, ασθένησε και ο ίδιος και, επειδή ο πατέρας του ήταν φίλος του Γρηγορά, του κίνησε αισθήματα συμπόνοιας και τον έπεισε να στείλει την παρούσα επιστολή. Ο Γρηγοράς ζητά από τον παραλήπτη της επιστολής να συστήσει στο δυστυχισμένο άνθρωπο

²⁶³ Leone, La Corrispondenza, 213-4.

²⁶⁴ Beyer Hans- Veit, «Der Streit um Wesen und Energie und ein spätbyzantinischer Lierdermacher», *JÖB* 36, 1986, 253-282.

κάποιον που να μπορεί να του προσφέρει τα αναγκαία. Έτσι, πολλοί θα τον επαινούν και ο ίδιος θα του οφείλει ευγνωμοσύνη.

81. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς επαινεί τον παραλήπτη που είναι συνετός, ικανότατος στρατηγός και καύχημα των Ρωμαίων και του ζητά να γίνει προστάτης του γραμματοκομιστή.

82. Στον μεγάλο δομέστικο

(αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς θεωρεί ευτυχείς όσους συναναστρέφονται τον Καντακουζηνό και εκφράζει την αθυμία που του προξενεί η στέρησή του. Την *λογικὴν τράπεζαν* του Καντακουζηνού απολαμβάνουν τώρα άλλοι και πλουτίζουν από αυτήν, ενώ ο ίδιος έγινε ενδεής και λυπημένος. Αίτιος είναι ο Καντακουζηνός που βρίσκεται μακριά και μόνο αυτός μπορεί να θεραπεύσει την κατάσταση. Μέσα από τις επιστολές μπορεί πάλι να του δώσει τη χαρά. Άλλωστε, θεωρεί τις επιστολές θαυμαστή ανακάλυψη, αφού με αυτές μπορεί κανείς να φέρει κοντά του ό,τι έχει απομακρυνθεί. Ο γραμματοκομιστής είναι μητροπολίτης (βλ. στ. 31: *ὁ δὲ τὸ γράμμα κομίζων ἀρχιθύτης...*) και φίλος του Καντακουζηνού. Ο Γρηγοράς του ζητά να ενεργήσει υπέρ αυτού του ανθρώπου, κάτι που είναι αυτονόητο για έναν άνθρωπο αγαθό και ακλόνητο στις πεποιθήσεις του, όπως είναι ο μέγας δομέστικος.

83. Στον μεγάλο δομέστικο

(στον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Ο Γρηγοράς αρχικά λυπήθηκε με τη βραχύτατη επιστολή του Καντακουζηνού, στη συνέχεια όμως, μετά από την προσεκτική ανάγνωση, άντλησε τους θησαυρούς της επιστολής και κατάλαβε τη διάθεση του Καντακουζηνού απέναντί του. Μάλιστα, θυμήθηκε τους Αιγυπτίους ιερογραμματείς, οι οποίοι μέσα σε λίγα γράμματα περιέκλειαν σπουδαίες σκέψεις. Ο Γρηγοράς απορεί επειδή ο Καντακουζηνός δεν έχει καταλάβει ακόμη τη μοχθηρία ενός άνδρα, τον δικαιολογεί όμως, λέγοντας ότι ως αγαθός άνθρωπος δυσκολεύεται να πιστέψει την κακία των άλλων. Τα υπόλοιπα ατοπήματα του ανδρός, τα είχε αποσιωπήσει, ωστόσο αφορμή τώρα του έδωσαν οι επιστολές ενός δικαίου αλληλογράφου του, ο οποίος έπεσε θύμα της κακίας και του φθόνου του. Μάλιστα, εκείνος ο κακότερος άνδρας, ο οποίος ήταν πριν στην Θεσσαλονίκη και τώρα στην Κωνσταντινούπολη, δείχνει αναίδεια, αφού καυχείται ότι :

(στ. 36-38) *τῆς αὐτοῦ ἐξήρτηται δυνάμεως ἅμα καὶ γνώμης τὴν σὴν ταράττειν ἱερὰν καὶ θεῖαν ψυχὴν...*

Στη συνέχεια, εκφράζει τον θαυμασμό για αυτόν, επειδή-αν και εμπλέκεται σε δημόσιες υποθέσεις-κανέναν δεν έχει λυπήσει, ούτε και έχει συκοφαντήσει . Αυτό συμβαίνει επειδή συνδυάζει την πραότητα με τη φιλοσοφική διάθεση και έτσι δεν μπορεί να κακολογήσει κανέναν. Τον ίδιο τον ταλαιπωρούν σοβαροί πονοκέφαλοι, οπότε δεν μπορεί να γράψει περισσότερα. Ζητά λοιπόν από τον Καντακουζηνό να του γράφει, μια και οι επιστολές του είναι παρηγοριά για αυτόν.

Η αινιγματική διατύπωση της επιστολής οφείλεται στη σκόπιμη αποσιώπηση των δυο ονομάτων, η οποία δηλώνεται με κενό στο χειρόγραφο. Εντούτοις, συνεξεταζόμενη με την επιστολή 77, η παρούσα μας οδηγεί στην αρχή της αντιπαλότητας του Γρηγορά με τον Βαρλαάμ Καλαβρό και στην επίθεση του τελευταίου προς τον Ιωσήφ Φιλόσοφο στην Θεσσαλονίκη, λίγο πριν το 1330.

84. Στον θείο του αυτοκράτορα, τον Φιλανθρωπινό

Ο Γρηγοράς έχει επιλέξει τον Φιλανθρωπινό ως καθοδηγητή και διδάσκαλο, όμως εκείνος στην προηγούμενη επιστολή δεν απάντησε, μάλλον λόγω *ἁωρίας*. Ο Γρηγοράς αποδέχθηκε τη σιωπή του Φιλανθρωπινού και σαν τιμωρία και σαν διδασκαλία, παραλληλίζοντάς την μάλιστα με τη σιωπή του Περίανδρου, τυράννου της Κορίνθου προς τον Θρασύβουλο το Μιλήσιο. Ήταν μάλιστα πρόθυμος να συνεχίσει και ο ίδιος να σιωπά, όμως ένας πολύ καλός φίλος που εγκωμιάζει θερμά το Φιλανθρωπινό, τον έπεισε να του γράψει. Ο Γρηγοράς προτρέπει τον παραλήπτη να γράψει στον ίδιο και στο φίλο του, επειδή τους καταδυναστεύει ο *ἔρως* του.

Η ἁωρία του Γρηγορά αναφέρεται κατά τη γνώμη μας στη περίοδο της δυσμένειας που ο ίδιος βίωσε περί τα 1328, συνεπώς εκεί τοποθετούμε και τις απαρχές της αλληλογραφίας του με τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό (βλ. αντίστοιχο λήμμα στο 3^ο κεφάλαιο).

85. Στον μεγάλο δομέστικο

(στον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Οι περισσότεροι αρχαίοι σοφοί και στρατηγοί κέρδισαν την αθανασία όχι λόγω σπουδαίων πράξεων, αλλά λόγω μιας λέξης ή μιας μικρής πράξης που απεδείκνυε όμως το ψυχικό τους μεγαλείο. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και με τον Καντακουζηνό, ο οποίος συχνά του είχε δείξει την ευνοϊκή του διάθεση και τον είχε εγκωμιάσει. Συγκλονιστικός όμως για το Γρηγορά στάθηκε ο τρόπος που εκείνος αντιμετώπισε τον υποτιθέμενο θάνατό του. Οι επιστολές που έστειλε ο Καντακουζηνός προς τους οικείους του Γρηγορά έδειχναν, μέσα σε λίγα λόγια τη συντριβή του και αποτελούν

για τον ίδιο πολύτιμους θησαυρούς. Τα λόγια αυτά τα παραλληλίζει με δυο στιγμιότυπα από τη ζωή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τα οποία ανέδειξαν το χαρακτήρα του περισσότερο από τις πράξεις του. Το πρώτο αναφέρεται στην πράξη του να χύσει το νερό, αντί να το πει, καθώς βρισκόταν σε πεζοπορία με το στράτευμά του και υπέφεραν όλοι από δίψα. Το δεύτερο αναφέρεται στην απάντησή του, όταν ρωτήθηκε για τους θησαυρούς που συνέλεξε. Στην περίπτωση αυτή ο Μ. Αλέξανδρος έδειξε τους φίλους του ως το μεγαλύτερο θησαυρό. Ο Γρηγοράς, για να ξεπληρώσει την ευεργετική στάση του Καντακουζηνού, θα διαλαλήσει παντού την αγαθότητά του, ώστε να γίνει αυτό υπόδειγμα (*ὥσπερ κανόνι καὶ στάθμη*) για τους νέους ανθρώπους.

Η αφήγηση για τις περασμένες συμφορές του χαροποιεί και τον ίδιο, επειδή συνειδητοποιεί ότι απαλλάχτηκε από το νόσημά του. Η συντριβή όμως που έδειξε ο Καντακουζηνός για τον υποτιθέμενο θάνατο του κάνει το Γρηγορά να τον θεωρεί αδερφό του και τον συγκινεί περισσότερο από κάθε ευεργεσία που του έκανε και κάθε συναναστροφή που είχαν στο παρελθόν. Άλλωστε, στις λύπες περισσότερο, παρά στις χαρές, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ευκολότερα το ήθος του άλλου και ο Καντακουζηνός έδειξε το λαμπρό χαρακτήρα προς τον παλαιό του φίλο, χωρίς να έχει επηρεαστεί διόλου από τις *κηλίδες καὶ κῆρες τοῦ χρόνου*. Τώρα που ο Γρηγοράς έχει γνωρίζει καλύτερα το χρηστό ήθος του δομέστικου, τον θαυμάζει ακόμη περισσότερο.

Η επιστολή δε μας δίνει τεκμήρια χρονολόγησης. Εντούτοις, η αναφορά του Γρηγορά σε παλαιότερες ευεργεσίες και συναντήσεις με τον Καντακουζηνό (στ. 72 κ.ε.) μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανόν χρονολογείται στη δεκαετία του 1330-1340. Η αναφορά σε αντιξοότητες των καιρών (*κηλίδες-κῆρες*) υπονοεί ίσως την απώλεια του Ανδρονίκου Β΄ και του Θεοδώρου Μετοχίτη, καθώς και τη δυσμένεια στην οποία είχε περιπέσει ο Γρηγοράς τότε.

86. Στον μεγάλο δομέστικο

(στον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Το να μην μπορεί κανείς να επικοινωνήσει με άτομα που επιθυμεί είναι πολύ οδυνηρό. Ο Γρηγοράς δεν μπορεί εύκολα να επικοινωνήσει με τον Καντακουζηνό που βρίσκεται μακριά και επειδή δεν υπάρχουν γραμματοκομιστές και επειδή δεν έχει απαλλαγεί ακόμα από τις κεφαλαλγίες που τον βασανίζουν. Παρόλο που αναγκάζεται να σιωπά για τους παραπάνω λόγους, το *«εργαστήριο της καρδιάς του»* επικοινωνεί με τον Καντακουζηνό. Ο άνθρωπος που ο Καντακουζηνός είχε βοηθήσει να μπει σε μοναστήρι, έχει χάσει την προστασία του και εκδιώκεται από το μοναστήρι, εξαιτίας ενός φαύλου ανθρώπου. Ο Καντακουζηνός, ως προστάτης των αδικουμένων, θα πρέπει να επιληφθεί του θέματος.

87. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο Γρηγοράς πληροφορήθηκε ότι ο αλληλογράφος του επιθυμούσε να διαβάσει με προσοχή τα έργα του και απολογείται που για καιρό δεν το έκανε, επειδή ήταν βυθισμένος σε θλίψη που τον έκανε «να ξεχάσει ακόμη και τον εαυτό του». Εντούτοις, οι φίλοι του τον προέτρεψαν να γράψει, δίνοντάς του μάλιστα πληροφορίες πραγματικά άσχημες για την αυταρχική συμπεριφορά του αλληλογράφου του. Έτσι, ο Γρηγοράς, μολονότι θα επιθυμούσε να γράψει για ηρωικά κατορθώματα και για την αγαθή διακυβέρνηση του βασιλιά της Κύπρου-έναν έπαινο που έχει ενσωματώσει και στην Ρωμαϊκή Ιστορία του- τώρα δεν μπορεί να το κάνει.

Επισημαίνει ότι η εξουσία αναδεικνύει το χαρακτήρα του κάθε ανθρώπου, καθώς μέσα από αυτήν προκύπτουν πράξεις· όταν αυτές είναι καλές, τότε οι άνθρωποι μακαρίζονται και κερδίζουν αθάνατη δόξα, ενώ όταν είναι κακές οι άνθρωποι κακολογούνται.

Κάτι τέτοιο συμβαίνει και με τον παραλήπτη της επιστολής, ο οποίος κακολογείται στην Κωνσταντινούπολη, επειδή έχει φυλακίσει έναν άνδρα που είναι μάλιστα μόνος του, μακριά από την πατρίδα. Ο Γρηγοράς αναφέρεται στους θρήνους της οικογένειας του φυλακισμένου, στη φτώχεια του σπιτιού του και στις απαιτήσεις των δανειστών στην οικογένειά του. Συμβουλεύει τον παραλήπτη της επιστολής να μετριάσει την οργή του, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ανατροπές της τύχης που μπορούν να οδηγήσουν και τον παραλήπτη στην ίδια μοίρα. Επιπλέον, εκείνος δε θα πρέπει να ζητά τόσο μεγάλη αποζημίωση από τον κρατούμενό του, εφόσον ξέρει ότι ο πόλεμος ανατρέπει τα δεδομένα κι ακόμα επειδή εκείνος είναι εξόριστος και δεν έχει κανέναν συγγενή, για να του προσφέρει συναισθηματική στήριξη στη φυλακή. Αν ο παραλήπτης της επιστολής ενεργήσει ώστε ο αιχμάλωτος να αφεθεί ελεύθερος, η ωφέλεια θα είναι πολλαπλή· αφ' ενός ο κόσμος θα ξεχάσει τις ζημιές από τον πόλεμο και αφ' ετέρου και ο ίδιος θα αισθανθεί ευτυχής βοηθώντας και θα ανταμειφθεί στην άλλη ζωή. Ακόμη, ο Γρηγοράς προθυμοποιείται να του χαρίσει αθάνατη δόξα γράφοντας για αυτόν, ενώ δεν αποκλείεται να γίνει εφικτή η μερική αποζημίωσή του.

Ο αλληλογράφος του Γρηγορά θα πρέπει να σκεφτεί όλα τα παραπάνω και να αποφασίσει για το καλύτερο.

Σχετικά με την παρούσα επιστολή, θα μπορούσαμε με ασφάλεια να την χρονολογήσουμε ανάμεσα στα έτη 1351 και 1354. Το 1351 είναι ασφαλές *terminus post quem*, μια και ο Γρηγοράς εκδηλώνει την επιθυμία να γράψει ένα εγκώμιο για τον Hugo IV Lusignan, επιθυμία που προέκυψε κατά πάσα πιθανότητα μετά την επίσκεψη του μαθητού του Μανουήλ Αγγέλου ή Αγαθάγγελου στον έγκλειστο Γρηγορά στη μονή της Χώρας, το Νοέμβριο του 1351. Πράγματι, μέσα στις διηγήσεις του φίλου και μαθητή του Μιχαήλ Αγγέλου ή Αγαθαγγέλου, οι οποίες καταλαμβάνουν το 24^ο και 25^ο βιβλίο της Ρωμαϊκής Ιστορίας, συγκαταλέγεται και η επί διετία παραμονή του στην Κύπρο, κατά τα έτη 1347-1349²⁶⁵, στην οποία ο

²⁶⁵ Ρωμαϊκή Ιστορία, βιβλίο XXV, 7.8- 15 (III, σσ. 27-38).

Μιχαήλ Άγγελος γνώρισε τον ελλόγιμο Γεώργιο Λαπίθη, από τον οποίον και φιλοξενήθηκε, εφόσον ο Λαπίθης γνώριζε και εκτιμούσε βαθύτατα το Γρηγορά, με τον οποίον αλληλογραφούσε ήδη αρκετά χρόνια. Μάλιστα, ο Μιχαήλ Άγγελος ξεναγήθηκε από τον Λαπίθη στο νησί επί μακρόν, γνωρίζοντας έτσι μια δίκαιη και ευνομούμενη πολιτεία, εν αντιθέσει με την κατάσταση στο βυζαντινό πολίτευμα²⁶⁶. Η διήγηση του Αγαθάγγελου ολοκληρώνεται με την αναφορά στους Κύπριους οπαδούς της αντιπαλαμικής μερίδας, των οποίων ηγετική φυσιογνωμία ήταν ο Λαπίθης.²⁶⁷

Ο Leone²⁶⁸ θεωρεί ότι, η επιστολή 87 γράφτηκε μετά την αποφυλάκιση του Γρηγορά, δηλαδή κατά τα τέλη του 1354 και πάντως όχι πριν το 1353, καθώς –όπως απέδειξε και ο van Dieten– τα βιβλία 23- 27 της Ήρωμαϊκής Ίστορίας δεν ολοκληρώθηκαν πριν από την Άνοιξη του 1353²⁶⁹. Εμείς θεωρούμε ότι η αρχή της επιστολής παραπέμπει στην περίοδο του εγκλεισμού του Γρηγορά στη μονή της Χώρας (1351-1354):

Ἀκούω σε δι' ἐφέσεως ἔχειν λόγους τοὺς ἐμοὺς καὶ τούτοις πολλὴν διδόναι διατριβὴν, εἰ βουλομένῳ ἐπιστέλλειν ἦν. νῦν δὲ πρὸς λύπας καὶ περιστάσεις μακρὰς καὶ ποικίλας τοῦ χρόνου με συνωθοῦντος, καὶ ἔμαντοῦ γε, ὡς γε εἶπεῖν ἐπιλέλησμαι...

Σχετικά με τον παραλήπτη της επιστολής, είναι βέβαιο πως είναι άνθρωπος με εξουσία και βρίσκεται πολύ μακριά, στην *ὑπερόριον* (γρ. 37), πιθανόν δε να μένει στην Κύπρο, οπότε να δικαιολογείται και η αναφορά του Γρηγορά στο νησί και στην αγαθή διακυβέρνησή του από τον Ούγο Λουζινιάν. Γνωρίζουμε άλλωστε πως την ίδια περίοδο αλληλογραφούσε τόσο με το Γεώργιο Λαπίθη, όσο και με τον Αθανάσιο Λεπενδρινό.

88. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο Γρηγοράς συνδέεται με τον παραλήπτη με παλιά φιλία, όμως ποτέ δεν του ζήτησε κάτι, αν και θεωρεί πως η ανάγκη δυναμώνει τη φιλία. Σήμερα λοιπόν, για πρώτη φορά, του ζητά να βοηθήσει έναν κοινό τους γνωστό, κάποιον Ξενοφώντα, ο οποίος βρίσκεται σε ανάγκη, αφού καταστράφηκαν οι δουλειές που θα του εξασφάλιζαν τα προς το ζην. Ο Γρηγοράς ζητά από το φίλο του να τον βοηθήσει, αποδεικνύοντας έτσι πως η φιλία τους δεν ήταν κάτι άκαιρο.

²⁶⁶ ό.π. σσ. 34-36

²⁶⁷ Για το ρόλο του Λαπίθη στην Ησυχαστική Έριδα βλ. και το άρθρο του Ευδ. Τσολάκη, «Ο Γεώργιος Λαπίθης και η Ησυχαστική Έριδα», *Έλληνικά* 18 (1964), σσ. 84-96.

²⁶⁸ La corrispondenza, 214.

²⁶⁹ J. - L. van Dieten, *Entstehung und überlieferung der Historia Rhomaike des Nikephoros Gregoras*, Köln 1975, σελ. 17.

89. Προς τον αυτοκράτορα²⁷⁰

Η απουσία του αυτοκράτορα έχει γεμίσει με λύπη την ψυχή του Γρηγορά, μετά όμως από ψύχραιμη σκέψη η λύπη διαλύθηκε, δίνοντας την θέση της στη χαρά, αφού ο αυτοκράτορας βρίσκεται σε εκστρατεία για να κάνει πιο ήρεμη τη ζωή των υπηκόων του. Όσο πιο μακριά στρατοπεδεύουν οι στρατηγοί του, τόσο πιο ήρεμους και ασφαλείς καθιστούν τους πολίτες. Άρα, οι πολεμικές επιχειρήσεις του αυτοκράτορα χαρίζουν σιγουριά στο λαό του, οπότε η απουσία του είναι τελικά καλύτερη από την παρουσία του. Ο Γρηγοράς του εύχεται υγεία και μακροζωία, έτσι ώστε να προστατεύει το βυζαντινό κράτος όντας είτε μακριά είτε κοντά.

90. Στον μεγάλο δομέστικο

Επειδή οι άνθρωποι γνωρίζουν την αγάπη του Γρηγορά για τον Καντακουζηνό, συχνά τον πλησιάζουν και του δίνουν χαρά μιλώντας εγκωμιαστικά για εκείνον. Τον θαυμάζουν για την καρτερικότητα, το σταθερό του χαρακτήρα και τη γενναιότητά του και η φήμη του ανεμπόδιστα διαπέρασε θάλασσες και στεριές, φτάνοντας στα πέρατα της οικουμένης. Ο Γρηγοράς, εν μέσω ανθρώπων που εγκωμιάζουν τον Καντακουζηνό νιώθει σαν να βρίσκεται κοντά του, όχι με το σώμα που φέρει το βάρος της ύλης, αλλά με την ασώματη ψυχή. Μάλιστα, ενώ η συναναστροφή με τις αισθήσεις μπορεί να προκαλέσει κάποιον κορεσμό, η επικοινωνία με το νου διεγείρει συνεχώς τον έρωτα για το φίλο του. Ο Γρηγοράς αισθάνεται σαν να βρίσκεται στο στρατόπεδο και απολαμβάνει τη χαρά για τις στρατιωτικές επιτυχίες του Καντακουζηνού. Αντίθετα με τον ρήτορα Δημοσθένη που κόμπαζε θεωρώντας τον εαυτό του προστάτη της Αθήνας- δίχως μάλιστα να έχει να επιδείξει σπουδαία έργα- ο Καντακουζηνός αντιμετώπισε τις προσωπικές σπουδαίες επιτυχίες του με μεγάλη ταπεινοφροσύνη. Μολαταύτα, η δόξα του θα παραμείνει αθάνατη και ας μην υμνηθεί από τη λαμπρή αττικίζουσα γλώσσα. Ο Γρηγοράς εύχεται να του χαρίσει ο Θεός μακροζωία.

91. Στον σοφό Θεόδουλο το μάγιστρο²⁷¹,

τον σχολαστικό, στη Θεσσαλονίκη

²⁷⁰ Πιθανότατα πρόκειται για τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, γιο του Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου και αυτοκράτορα κατά τα έτη 1328-1341. Δεδομένης της δυσμένειας στην οποία είχε περιπέσει ο Γρηγοράς κατά τα έτη 1328-9, η επιστολή χρονολογείται μέσα στη δεκαετία του 1330.

²⁷¹ Ο Θωμάς Μάγιστρος (Θεόδουλος ήταν το μοναστικό του όνομα), λόγιος της Θεσσαλονίκης και μοναχός, ήταν φίλος και αλληλογράφος του Θεόδωρου Μετοχίτη, του Γρηγορά, μαθητής και αλληλογράφος του Ιωσήφ Φιλοσόφου ή Ρακενδύτη, δάσκαλος και αλληλογράφος του Γρηγορίου Ακινδύνου. Η αλληλογραφία του με το Γρηγορά αρχίζει πιθανότατα μετά το 1330, όταν ο Θωμάς Μάγιστρος ήδη έχει γίνει μοναχός βλ. Στεφάνου Κ. Σκαλιστή, *Θωμάς Μάγιστρος, ο βίος και το έργο του*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 208-210 και τη νεότερη διατριβή του Niels Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik*, Wiesbaden 2011, σσ 338-343. Η παρούσα επιστολή αποτελεί την αρχή της αλληλογραφίας τους, ενώ στην απάντησή του ο Μάγιστρος (σσ. 388-9 της εκδόσεως Leone) αναφέρει ως λόγο της σιωπής του το μοναχικό σχήμα: *οὔκουν διὰ ταῦτα σιγᾶν ὄμην δεῖν, ἀλλὰ μάλιστα μὲν διὰ τὸ σχῆμα...*

Ο Θεόδουλος πολλές φορές αποφάσισε να γράψει στον Γρηγορά, όμως κάτι αναχαίτιζε την ορμή του και προέβαλε σε άλλους ως δικαιολογία το γεγονός ότι δεν τον είχε γνωρίσει από κοντά, ώστε να ξέρει το χαρακτήρα του. Ο Γρηγοράς κατανοεί τη δειλία αυτή και θυμάται σε κάποιον μύθο τον Μώμο να κατηγορεί τον Ήφαιστο, επειδή δεν έκανε το ανθρώπινο στέρνο ανοιχτό, ώστε να είναι φανερές οι σκέψεις και οι διαθέσεις του καθενός. Ωστόσο, ο ίδιος έκρινε σκόπιμο να ξεπεράσει τους ενδοιασμούς και να επικοινωνήσει μαζί του, θεωρώντας πως η φιλία μεταξύ τους μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της σοφίας που μοιράζονται. Γνωρίζει ότι υπάρχουν και φιλίες που δεν έχουν διάρκεια, ωστόσο επιθυμεί να θέσει σε στέρεες βάσεις τη φιλία του με τον Θεόδουλο, μακριά από την καχυποψία. Βέβαια, για να αναπτυχθεί η φιλία τους θα πρέπει συχνά να ανταλλάσσουν επιστολές, μια και τους χωρίζει η απόσταση. Ζητά λοιπόν από τον Θεόδουλο να του γράφει, έτσι ώστε να γνωρίσει το χαρακτήρα του και μελλοντικά να βελτιώσουν το μεταξύ τους δεσμό. Μέσα από το νου, μπορεί κανείς να κρίνει και να αξιολογήσει τα αισθητά και τα νοητά, άρα και τις επιστολές που είναι *εικόνες της ψυχής*. Επομένως, ο Θεόδουλος μπορεί να διακρίνει το ήθος του διαβάζοντας την επιστολή του και κατόπιν να δείξει το δικό του ήθος με επιστολή του. Έτσι, θα επιτευχθεί η φιλία, χωρίς να αποφευχθεί η επίδειξη «φιλοτιμίας» σχετικής με τη σοφία, εφόσον η αγάπη για τους λόγους συνοδεύει τον άνθρωπο και αυξάνεται με το πέρασμα του χρόνου.

92. Στον μεγάλο δομέστικο

(στον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Αιτητική επιστολή

Ο Κύρος, ο αρχαίος βασιλιάς των Περσών, τιμούσε τους πιο στενούς του φίλους, τοποθετώντας τους στην αριστερή πλευρά του τραπεζιού κατά τη διάρκεια του δείπνου. Αντίθετα, ο Καντακουζηνός βοηθά ανεξαιρέτως οποιονδήποτε έχει ανάγκη και όχι μόνο με ένα δείπνο, αλλά με κάθε τρόπο και κάθε ώρα της μέρας. Μάλιστα, οι ευεργεσίες του είναι συνεχόμενες, παρά τις μεταβολές των καιρών που παρομοιάζονται με τα στενά του Ευρίπου. Για το λόγο αυτό, ο Γρηγοράς του ζητά να δείξει τη συνηθισμένη του ευσπλαχνία και να βοηθήσει τον άνθρωπο που του στέλνει και που βρίσκεται σε κίνδυνο.

93. (Στον μεγάλο δομέστικο;)

Ο Γρηγοράς δανείζεται τα λόγια του σοφού Σολομώντα για να υμνήσει τον αλληλογράφο του που τον γέμισε με ευφροσύνη, μετά από καιρούς *χειμώνος*. Κρίνει όμως σκόπιμο ότι και οι φυλακισμένοι θα πρέπει να απολαύσουν αυτό το κλίμα αισιοδοξίας. Ειδικότερα, ο αλληλογράφος του θα πρέπει να φροντίσει να αποφυλακιστεί ένας άνδρας, ο οποίος κινδυνεύει να πεθάνει. Μπορεί ο συγκεκριμένος άνδρας να έφταιξε, όμως έχει «πληρώσει» για τα σφάλματά του.

94. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Αν και ο αλληλογράφος του είναι μακριά, ο Γρηγοράς τον σκέφτεται συνεχώς και ο χρόνος που έχει περάσει δεν έχει σβήσει τους «κρατήρες» της αγάπης του. Για αυτό, γεμάτος θάρρος του ζητά να βοηθήσει τον άνθρωπο που του αποστέλλει, έναν άνθρωπο αδικημένο. Έτσι, θα αποδείξει άλλωστε ότι κι εκείνος τον σκέφτεται και τον αγαπά ακόμα.

95. Στον χαρτοφύλακα

(Αιτητική επιστολή)

Ο παραλήπτης της επιστολής ίσως έχει απορήσει με το γεγονός ότι ο Γρηγοράς ελάχιστες φορές ζήτησε τη βοήθειά του, παρά τη φιλία τους. Όμως, το αποδίδει στο γεγονός ότι περίμενε να παρουσιαστούν ζητήματα, στα οποία ο αλληλογράφος του θα μπορούσε πράγματι να του είναι χρήσιμος. Τώρα, ήρθε μια τέτοια στιγμή και του ζητά να βοηθήσει το γραμματοκομιστή, για να αποδείξει έτσι πως η παλιά τους φιλία είναι ακόμα ανθηρή.

96. Στον δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνό

Τη φιλία μεταξύ του Γρηγορά και του Μανουήλ δεν την νίκησε ούτε ο χρόνος, ούτε η απόσταση, ούτε καν οι αντιξοότητες της ζωής. Είναι πάντα νέα και θαλερή, τέτοια που βοηθά τον Γρηγορά να ξεπερνά τα νοσήματα, τα οποία αναπόφευκτα ήρθαν με τα γηρατειά του. Μάρτυρες της φιλίας τους είναι όσοι τον συναναστρέφονται και κυρίως ο Πεπαγωμένος, που είναι και θερμός φίλος του Μανουήλ. Μάλιστα, ο Γρηγοράς ζηλεύει τον Πεπαγωμένο, επειδή ο Μανουήλ στέλνει σε εκείνον επιστολές και όχι στον ίδιο, ενώ κάνει παράπονα στον Πεπαγωμένο για την δήθεν *σιγή* του Γρηγορά!

Μολαταύτα, οι δεσμοί που συνδέουν τον ίδιο με τον Μανουήλ είναι αδαμάντινοι· ο Γρηγοράς αισθάνεται σαν υπόδουλος του Μανουήλ, λόγω των υπερβολικών συναισθημάτων φιλίας προς εκείνον. Ο Μανουήλ έχει οικειοποιηθεί τους λόγους του, οι οποίοι είναι η ίδια η ψυχή του συγγραφέα τους. Έτσι, συμβαίνει να κατοικεί η ψυχή του μαζί με την ψυχή του Μανουήλ και αυτό μεγαλώνει τον

πόθο για φιλία και τον κάνει να πιστεύει πως αυτή η φιλία θα είναι αθάνατη. Του ζητά εν τέλει να του γράψει, δίνοντας έτσι κι εκείνος δείγματα της φιλίας του.

97. Στον μητροπολίτη Σίδης (τον Κύριλλο)²⁷²

Ο Γρηγοράς διαβάζοντας μια επιστολή του μητροπολίτου Σίδης προς τον μητροπολίτη Εφέσου (τον Ματθαίο), είδε μέσα από αυτήν τον ψυχικό του κόσμο και το χαρακτήρα του και χάρηκε με την παρησιία του. Πολλοί άνθρωποι που έχουν τις ίδιες πεποιθήσεις με τον Γρηγορά του φέρνουν ευχάριστα νέα, καθώς οι υπέρμαχοι της αντιπалаμικής μερίδας μπορούν πλέον να βασίζονται και στην ευμένεια του αυτοκράτορα. Ο ίδιος υποστηρίζει πως υπάρχουν και πολλοί που κρυφά κατηγορούν τους παλαμικούς, όμως δεν εκφράζονται ανοιχτά, είτε από αδυναμία έκφρασης, είτε από δειλία. Ο Κύριλλος ωστόσο οφείλει να παραμείνει ακλόνητος φύλακας των δογμάτων της θρησκείας, καθώς ο αγώνας υπέρ των θείων είναι ό,τι καλύτερο· άλλωστε ο ίδιος ο Χριστός μακάρισε όσους διώκονται και κατηγορούνται στο όνομά του.

Ο Γρηγοράς δε μακρηγορεί, επειδή είναι το πρώτο γράμμα στην αλληλογραφία του με το μητροπολίτη Σίδης, του λέει όμως ότι έχει πληροφορηθεί πως και ο μητροπολίτης Λευκωσίας φρονεί τα ίδια και είναι συμπαραστάτης τους στον αγώνα αυτό που είναι ατέλειωτος. Ολοκληρώνει την επιστολή παρακαλώντας τον Κύριλλο να του γράψει, για να του φανερώσει το χαρακτήρα, αλλά και τη γνώμη του για τους διαλεκτικούς αγώνες που έχει εκπονήσει, τους σχετικούς με την υπεράσπιση της θρησκείας.

Πρόκειται για μια από τις τελευταίες χρονολογικά επιστολές που περιλαμβάνει το corpus του Leone, μια και η περίοδος εγκλεισμού του Γρηγορά στη μονή της Χώρας έχει παρέλθει, ενώ ο ίδιος καλεί τον Κύριλλο, μητροπολίτη Σίδης σε αγώνα κατά των Ησυχαστών. Επομένως με βεβαιότητα χρονολογούμε την επιστολή μετά το 1354, ενώ ο βασιλεύς που αναφέρεται είναι ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος.

98. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον παραλήπτη να πραγματοποιήσει αυτό που θα του ζητήσει ο γραμματοκομιστής, κάτι που δε θα είναι χάρη, αλλά ανταπόδοση. Μάλιστα, πρόκειται για κάτι που ο παραλήπτης έχει αναγνωρίσει ως δίκαιο και

²⁷² Σύμφωνα με το PLP 14044, ο Κύριλλος ήταν μητροπολίτης Σίδης από το 1338 ως το 1360. Οι χαρακτηρισμοί του Γρηγορά ως προς το ακλόνητο θρησκευτικό φρόνημα του Κυρίλλου δείχνουν ότι εκείνος ανήκε στην αντιπалаμική μερίδα.

έχει από καιρό υποσχεθεί να το εκπληρώσει, οπότε έστω και τώρα θα πρέπει να δείξει την καλή του διάθεση απέναντι στο φίλο του.

99. Στον Γρηγόριο Ακίνδυνο²⁷³

Ο Γρηγοράς αναφέρεται σε κάποιον Κλεόδημο Καρχηδόνιο, ο οποίος είχε συλλέξει πτηνά που μιμούνταν την ανθρώπινη λαλιά και τα μάθαινε να τον αποκαλούν «μέγαν θεόν». Έτσι, εσκεμμένα κέρδιζε τη δόξα που τόσο επιθυμούσε, σε αντίθεση με το Γρηγορά που κέρδισε από τον Ακίνδυνο φήμη, δίχως διόλου να κοπιάσει, κάτι που δε θα συγχωρούσε η σοφία των Πυθαγορείων. Μάλιστα, όλη αυτή η φήμη αποκτήθηκε παρόλο που ο ίδιος δεν έγραψε στον Ακίνδυνο, αλλά η επιστολή του άλλαξε προορισμό, σαν το καράβι που ξεκινά από τον Πειραιά για να διαπλεύσει το Αιγαίο, οι άνεμοι όμως το παρασέρνουν και το πάνε στην Κρήτη και τη Σαρδηνία.

Τη μεγάλη του φήμη ίσως μπορεί να την εξηγήσει ο Ακίνδυνος-αφού ο ίδιος φρόντισε για αυτήν- ή είναι θέμα που ανήκει στη Θεία Πρόνοια που καθοδηγεί την ανθρώπινη ζωή, όχι βέβαια σύμφωνα πάντα με την ανθρώπινη βούληση. Βέβαια, τη γνώμη του Ακινδύνου για τον ίδιο ίσως να μην τη συμερίζονται όλοι οι άνθρωποι, αφού στο τι είναι καλό και το όχι κυριαρχεί το υποκειμενικό στοιχείο. Ο ίδιος όμως ο Γρηγοράς δηλώνει ότι η γνώμη του δεν αλλάζει και ότι θα είναι σταθερός στη φιλία του προς τον Ακίνδυνο, έναν άνδρα που τον διακρίνει η σοφία. Ο Ακίνδυνος βέβαια επεδίωξε τη φιλία του Γρηγορά διαβάζοντας τα έργα του, όχι επειδή τον γνώρισε ως άνθρωπο. Ο χρόνος θα αναδείξει τη φιλία τους, όμως ο Γρηγοράς ήδη έκανε πολλά για τον Ακίνδυνο, εφόσον έδειξε την εγκωμιαστική επιστολή του στον αυτοκράτορα που τέρπεται με τους λόγους²⁷⁴.

Η αναφορά στον Καρχηδόνιο άνδρα που δίδασκε τα πτηνά να τον δοξάζουν ως θεό βρίσκεται στο έργο του Αιλιανού (Varia Historia, 30.1), ωστόσο το όνομά του ήταν Άννων :

Άννων ό Καρχηδόνιος...έπενόει φήμας ύπερ έαυτοῦ κατασπείρεσθαι κρείττονας ἤ κατά την φύσιν, ἦνπερ οὖν έλαχεν. ὄρνιθας γάρ τοι τῶν ᾠδικῶν παμπόλλους

²⁷³ PLP 495. Πρώτος ο Γρηγόριος ο Παλαμάς είχε δώσει στον Ακίνδυνο στα 1330 έργα του Γρηγορά, ενώ και ο Βαλσαμών του έδωσε να διαβάσει επιστολή του Γρηγορά αναφερόμενη σε αστρονομικά ζητήματα. Ο Ακίνδυνος, θαυμάζοντας την ευρυμάθεια του Γρηγορά, του απηύθυνε δυο επιστολές το 1332, επιστολές στις οποίες επαινεί την παιδεία του Γρηγορά. Σώζονται ακόμα δυο επιστολές του Ακινδύνου προς το Γρηγορά, στις οποίες ο Ακίνδυνος ζητά από το Γρηγορά να πρωτοστατήσει στον αγώνα κατά του Παλαμά και να υπερασπιστεί το Γεώργιο Λαπίθη που βαλλόταν από τον Παλαμά βλ. Angela Constantinides Hero, *Letters of Gregory Acindynos*, CFHB, Washington 1983, σσ. x-xi, 1-11, 186-193. Οι έξι επιστολές του Ακινδύνου προς το Γρηγορά βρίσκονται στην έκδοση Leone, 390-401. Η πρώτη επιστολή του Ακινδύνου (σελ. 390) είναι αυτήν στην οποία απαντά ο Γρηγοράς με την επ. 99.

²⁷⁴ Εφόσον η επιστολή του Ακινδύνου, με την οποία αρχίζει η αλληλογραφία με το Γρηγορά, χρονολογείται στα 1332, πρόκειται για τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο (1328-1341).

πριάμενος ἔτρεφεν ἐν σκότῳ αὐτούς, ἐν διδάσκων μάθημα λέγειν «θεὸς ἐστὶν Ἄννων».

Εντούτοις, σύμφωνα με τον Αιλιανό, μόλις ο Άννων απελευθέρωσε τα πτηνά, εκείνα διέψευσαν τις ελπίδες του και αντί να τον δοξάσουν, κελαηδούσαν όπως πριν, αγνοώντας παντελώς τη διδασκαλία του²⁷⁵.

Είναι φανερό πως ο Γρηγοράς έχει στο μυαλό του το χωρίο του Αιλιανού, καταγράφοντάς το όμως δεν έχει ανατρέξει σε αυτό, εξ ου και οι σημαντικές αποκλίσεις (π.χ. Κλεόδημος, αντί Ἄννων). Γεγονός παραμένει ότι με την παρούσα επιστολή απαντά στην πρώτη επιστολή του Ακινδύνου προς αυτόν, ενώ η έκπληξή του για τις διθυραμβικές κριτικές του προς τον ίδιο είναι δικαιολογημένη, εφόσον ο Ακίνδυνος, χωρίς να τον γνωρίζει, βρέθηκε το 1332 (έτος που αποτελεί *terminus post quem* της παρούσας επιστολής) να κατέχει και να διαβάζει τους λόγους του.

100^a. Στον οσιότατο ηγούμενο της μονής Χορταΐτου, τον Μάξιμο

Ο Γρηγοράς χρειάστηκε να ανασύρει τον εαυτό του από *τοῦ τῆς λύπης βυθοῦ*, για να στείλει επιστολή στο μοναδικό άτομο που μπορεί πλέον να του προσφέρει παρηγοριά, τον Μάξιμο. Τον παρακαλεί να δικαιολογήσει τη σιγή του που οφείλεται στις πολλές στενοχώριες και εύχεται οι επιστολές του να μπορούσαν να γιατρέψουν την ασθένεια του φίλου του. Αν δεν υπήρχαν οι συμφορές του, δε θα δίσταζε να τον επισκεφθεί, τώρα όμως τα δεινά έχουν συνταράξει όχι μόνο το λογισμό, αλλά και τις πράξεις του. Ωστόσο, ο Μάξιμος, που είναι *συνετώτερος και φιλοσοφώτερος* μπορεί να αντιμετωπίσει τα κακά. Ο Γρηγοράς του εύχεται να ξαναβρεί την υγεία του και ως τότε να φροντίζει με τις προσευχές του να τον στηρίζει, σαν πατέρας προς το παιδί του.

Η αναφορά σε ποικίλες περιπέτειες, στην εγκατάλειψη του Γρηγορά από τη «φατρία των φίλων και τῶν συγγενῶν» (100, στ. 5-6), στη δυσχέρεια (100, στ. 10) που τον εμποδίζει να μιλήσει όπως θα ήθελε και στο φθόνο (100, στ. 13) ανθρώπων που θα μπορούσαν να γίνουν αίτιοι ώστε να σκλαβωθεί με χειρότερα δεσμά κι από αυτά του Προμηθέως (100, 15), μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτή η επιστολή γράφτηκε στην περίοδο της μεγαλύτερης άκαιρίας για αυτόν, δηλαδή στα έτη του εγκλεισμού του (1351-4).

101. Στον μεγάλο λογαριαστή, τον Κωκαλά²⁷⁶

²⁷⁵ Το χωρίο του Αιλιανού έχει χρησιμοποιήσει στην Ιστορία του και ο Νικήτας Χωνιάτης, θέλοντας να παραλληλίσει τον Ισαάκιο Γ' Άγγελο με τον Άνωνα βλ. έκδοση van Dieten, CFHB 11.1 431, 35-42.

²⁷⁶ Ο μέγας λογαριαστής Κωκαλάς ήταν οπαδός του Ανδρονίκου Β' στην εμφύλια διαμάχη με τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ' περί τα 1327, βλ. P.L.P., 14088. Οι συμβουλές του Γρηγορά σχετικά με τη συμπεριφορά του πατέρα Κωκαλά προς το γιο του θυμίζουν τις αντίστοιχες προς τον Θεόδωρο Μετοχίτη, στην επιστολή 25. Πιθανώς ο Γρηγοράς να παρέδιδε μαθήματα και στον υιό του Κωκαλά.

Ο Γρηγοράς επισημαίνει πόσο σπουδαίος είναι ο ρόλος της *φιλοτιμίας* (δηλαδή της αγάπης για διάκριση), όταν κανείς ασχολείται με οποιανδήποτε επιστήμη και πόσο καταλυτικός είναι ο ρόλος του επαίνου. Ψέγει λοιπόν τον Κωκαλά, επειδή δε χρησιμοποιεί τον έπαινο στο παιδί του και τον προκαλεί να αναλογιστεί πόσο βλαβερή είναι η στάση του, αφού είναι σαν να σβήνει τη φλόγα της μάθησης από το γυιό του.

102. Στον Ματθαίο, μητροπολίτη Εφέσου

Ο Ματθαίος²⁷⁷ είναι το πιο κατάλληλο άτομο για να βοηθήσει το Γρηγορά στην υπόθεση που τον απασχολεί, εφόσον ο νους και η γλώσσα του κάνουν τους άλλους ανθρώπους να μοιάζουν με σκιές μπροστά του. Του ζητά λοιπόν να φερθεί σαν τη φωτιά απέναντι στους διαφωνούντες.

Πιθανότατα οι διαφωνούντες είναι οι οπαδοί του Ησυχασμού, απέναντι στους οποίους ο Γρηγοράς βρήκε στο πρόσωπο του Ματθαίου έναν ισχυρό σύμμαχο.

103. Στον σεβαστό Καλοειδά (τον Μιχαήλ);²⁷⁸

Ο Πυθαγόρας ο Σάμιος, για να δείξει στους μαθητές του πόσο μικρή είναι η ζωή, λένε πως εμφανιζόταν για λίγο μπροστά τους και ύστερα κρυβόταν. Ο Γρηγοράς ωστόσο, επέλεξε την απόλυτη σιωπή για να αποδείξει την αμάθεια ορισμένων φλύαρων ανθρώπων, ενώ επισημαίνει στον Καλοειδά ότι το δικό του έργο είναι σαφώς πιο δύσκολο από του Πυθαγόρα. Αυτοί οι φλύαροι σφετερίστηκαν δικά του λόγια και μάλιστα τα διαστρέβλωσαν και δε δίστασαν έπειτα με αλαζονεία να τον συκοφαντήσουν. Αυτός, για να δείξει τη φαυλότητά τους, προτίμησε να ελέγξει την αμάθειά τους όχι σε κάποιο σπουδαίο ζήτημα γύρω από την Αστρονομία, αλλά σε κάτι που ο ίδιος θεωρεί πανεύκολο, έτσι ώστε να τους γελοιοποιήσει ακόμη περισσότερο. Συγκεκριμένα, τους είπε ότι θα συμβεί έκλειψη ηλίου και τους ζήτησε να την προσδιορίσουν χρονικά. Εκείνοι όμως δεν τα κατάφεραν. Τώρα, έρχεται να ικανοποιήσει την περιέργεια του φίλου του και να αποτίσει και φόρο στην επιστήμη, εξηγώντας του τα της εκλείψεως. Με ακρίβεια του προσδιορίζει την επόμενη έκλειψη και κατόπιν εκδηλώνει τη θλίψη του για την εγκατάλειψη της επιστήμης της Αστρονομίας στον καιρό του. Εύχεται να φροντίσει ο Θεός, ώστε να βρεθούν άξιοι άνθρωποι και να στηρίζουν την επιστήμη. Τέλος, κατανοεί ότι μπορεί να κατηγορηθεί ότι έδειξε ραθυμία απέναντι στους φλύαρους ανθρώπους, θεωρεί όμως ότι ο σοφός

²⁷⁷ Για τον Ματθαίο βλ. και επιστολή 70. Πιθανώς ο Γρηγοράς του ζητά να στηλιτεύσει τους αντιφρονούντες οπάδους του Παλαμά (βλ. και το σχετικό λήμμα στο 3^ο κεφάλαιο).

²⁷⁸ Σύμφωνα με το PLP, 10569, ο Μιχαήλ Καλοειδάς ήταν φίλος και αλληλογράφος του Μιχαήλ Γαβρά και του Νικηφόρου Γρηγορά. Στην παρούσα επιστολή, ο Γρηγοράς στηλιτεύει ανθρώπους που διατυπώνουν ανόητες θεωρίες σχετικά με την Αστρονομία, υπονοώντας πρωτίστως τον Βαρλαάμ Καλαβρό (βλ. και επιστολές 28 και 40). Η αναφορά στη δημόσια συζήτηση με φλύαρους ανθρώπους μας οδηγεί να χρονολογήσουμε την επιστολή λίγο μετά το 1332.

δεν πρέπει να δίνει σημασία στις γνώμες των πολλών. Ο ίδιος επιδεικνύει ζήλο για να διορθώσει σφαλερές θεωρίες που συν των χρόνων διαμορφώθηκαν στην επιστήμη.

104. Σε άγνωστο φίλο του

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον αλληλογράφο του να βοηθήσει το γραμματοκομιστή και παλιό του φίλο, έναν άνδρα που και εκείνος γνώρισε στο τελευταίο του ταξίδι. Μάλιστα, ο άνδρας που βρίσκεται σε δυσχερή θέση είναι *έλλόγιμος*, άρα η άρνηση της παροχής βοήθειας θα τον έκανε να διαδίδει παντού ότι αδικήθηκε.

105. Στον πρωτοσέβαστο

Ο Γρηγοράς διαμαρτύρεται, επειδή ο αλληλογράφος του συγκαλύπτει την ταυτότητα του ανθρώπου που καταφέρθηκε εναντίον του σχετικά με την επιστήμη της αστρονομίας. Αναρωτιέται αν ο εν λόγω *ύβριστής* ανήκει στους εχθρούς ή στους υποκριτές φίλους. Το τελευταίο θεωρεί πως θα ήταν ό,τι χειρότερο. Πιστεύει ότι η φαυλότητα του ανθρώπου αυτού αποδεικνύεται από τον τρόπο που μίλησε, ενώ η μεγαλύτερη καταδίκη του είναι ότι κρύβεται και συκοφαντεί, χωρίς να τολμά να αντιμετωπίσει κατά πρόσωπο και να του μιλήσει με παρρησία. Έτσι, ο Γρηγοράς αγανακτισμένος τον παρομοιάζει με ιοβόλο φίδι που κρύβεται στην άμμο και σε ανύποπτη στιγμή δαγκώνει και αφήνει το δηλητήριό του· έπειτα με μεθυσμένο που δεν μπορεί να δει την πραγματικότητα και καταφεύγει σε ύβρεις· έπειτα με μικρό κάτοπτρο που μικραίνει ακόμη και τα σπουδαία (έτσι κι εκείνου ο βραχύς νους δεν μπορεί να συλλάβει τα σπουδαία, όπως η Αστρονομία)· ύστερα τον παρομοιάζει με όντα κατώτερα ως προς τις αισθήσεις, όπως είναι οι βάτραχοι ή τα ποντίκια. Θεωρεί εξοργιστικό ένας τόσο ανόητος άνθρωπος να λοιδορεί μια σπουδαία επιστήμη. Ακόμη κι αν είναι άσημος, θα έπρεπε να ακούσει –έστω και μεταμφιεσμένος–το δριμύ κατηγορητήριο του Γρηγορά, ο οποίος θα του φερόταν όπως ακριβώς οι Αιγύπτιοι γιατροί απέναντι στα λοιμώδη νοσήματα, δηλαδή καίγοντάς τα! Αν πάλι είναι κάποιος γνωστός, είναι ακόμα πιο ντροπιαστικό να κρύβεται έτσι. Δηλώνει τέλος ότι μια λαμπρή επιστήμη δεν μπορεί να βληθεί από ένα ασήμαντο ανθρωπάριο και συμβουλεύει τον αλληλογράφο του να θεωρεί τα λόγια αυτού του ανθρώπου βλασφημίες και να απομακρύνει τους γνωστούς του από αυτόν, που τον παρομοιάζει με το *Κυλώνειον ἄγος*.

Η επιστολή αποτελεί κατηγορητήριο του Γρηγορά προς κάποιον λόγιο και *ύβριστή* απέναντι στην επιστήμη. Πιστεύουμε πως τόση μεγάλη οργή ένωσε ο Γρηγοράς μόνο για το Βαρλαάμ τον Καλαβρό, άρα θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1330.

106. Στον μεγάλο δομέστικο

(τον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Ο αρχαίος βασιλιάς και γιος του Καμβύση, ο Κύρος, μετά την κατάκτηση ολόκληρης σχεδόν της Ασίας, άλλαξε συμπεριφορά, προσαρμόζοντας τον εαυτό του στις ελληνικές συνήθειες και φερόταν γενναιόδωρα και μεγαλόψυχα. Ο Καντακουζηνός ωστόσο έχει πολύ πιο ευγενική φύση και είναι πιο γενναιόδωρος, για αυτό και ο Γρηγοράς δε διστάζει να του ζητά συνεχώς τη βοήθειά του, όπως και στη συγκεκριμένη περίπτωση συστήνοντάς του τον γραμματοκομιστή του.

107. Στον θείο του αυτοκράτορα, τον Φιλανθρωπηνό

Ο Γρηγοράς εκφράζει τη μεγάλη του ευχαρίστηση για την επικείμενη επάνοδο του Φιλανθρωπηνού. Τον συμβουλεύει να ξεχάσει τις κακές στιγμές που έζησε, έτσι ώστε να χαρεί και ο ίδιος την επιστροφή του. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της απουσίας του, ο Φιλανθρωπηνός δεν έπαψε να του δίνει χαρά με τις νίκες του κατά των Τούρκων στο νησί που βρίσκεται²⁷⁹. Μάλιστα, ο Γρηγοράς θεωρεί σπουδαιότερο το ρόλο του Φιλανθρωπηνού που αναδείχθηκε σωτήρας της πόλης, παρά το ρόλο ενός οικιστή που ιδρύει πόλη. Ο Φιλανθρωπηνός έσωσε το νησί που κινδύνευσε χρησιμοποιώντας τη σύνεσή του, αναίμακτα και δίχως τη χρήση όπλων. Έτσι, η ναυτική δύναμη των Τούρκων οπισθοχώρησε, για να μη φύγει όμως άπραγη επιτέθηκε στην Πελοπόννησο και εκεί δε βρήκε αντίσταση, με αποτέλεσμα να λεηλατήσει και να υποδουλώσει την περιοχή.

Μπορεί η πολύτιμη προσφορά του Φιλανθρωπηνού να χαροποίησε το Γρηγορά, όμως η χαρά αυτή δεν μπορεί να υπερνικήσει τη λύπη που του προκαλεί η απουσία του φίλου του. Ωστόσο, για να ξεχάσει τη λύπη του, ρωτά το φίλο του πότε θεώρησε ότι πολεμά για τη ζωή του, τώρα που οι Τούρκοι αιφνίδια του επιτέθηκαν στο νησί ή στο παρελθόν, όταν ο ίδιος λεηλατούσε τη χώρα τους²⁸⁰. Ο Γρηγοράς πιστεύει ότι ο Φιλανθρωπηνός εστάλη θεόθεν στο νησί, για να αποδείξει ότι ο καλύτερος στρατηγός είναι αυτός που ενεργεί με σύνεση. Άλλωστε, έτσι αναίμακτα έσωσε τη Μυτιλήνη και από τα χέρια των Λατίνων, ενώ πιο πριν έσωσε τη Φιλαδέλφεια που πολιορκούνταν

²⁷⁹ Πρόκειται για τη διπλωματική επιτυχία του Φιλανθρωπηνού, ο οποίος απώθησε με δωροδοκία τουρκική επίθεση στη Λέσβο κατά τα έτη 1336-7, βλ. PLP, 29752.

²⁸⁰ Ο Φιλανθρωπηνός είχε στρατιωτικές επιτυχίες κατά των Τούρκων στη Μικρά Ασία κατά τα έτη 1294 και 1295, προτού υποστεί την τιμωρία της ολικής τύφλωσης στα τέλη του 1295. Τις επιτυχίες αυτές περιγράφει ο Γρηγοράς στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*, VI 8 (1.195.18 κ.ε.) : *ἦν δὲ τότε στρατηγικὸς ἀνὴρ καὶ δεῖνος τὰ πολέμια Ἀλεξίος ὁ Φιλανθρωπηνός, πικέρνης ἀξίωμα ὧν...ἔδοξε τοίνυν ἐν ὀλίγῳ τῷ χρόνῳ μέγας γενέσθαι κατὰ τὰς μάχας τῶν Τούρκων ὁ Φιλανθρωπηνός, καθάπερ ὕλης ἐπιτυχοῦσα φλόξ ἰσχυρά.*

από τους Τούρκους²⁸¹. Για αυτό ο Γρηγοράς τον συγκρίνει με το Μέγα Αλέξανδρο, ο οποίος επίσης χαιρόταν με τους αναίμακτους θριάμβους και του εύχεται μακροζωία.

108. Στον οσιότατο και ευλαβέστατο Αθανάσιο Παλαιολόγο

Ο Γρηγοράς λέει στον Αθανάσιο ότι δεν πρέπει να απορεί για τη μακρά σιγή του, εφόσον αντιμετώπισε πολύ μεγάλες συμφορές, τέτοιες που δεν μπορεί κανείς να τις κατανοήσει, αν δεν έχει αντιμετωπίσει κάτι παρόμοιο. Μάλιστα, δηλώνει δεν είχε δοκιμάσει τόσο μεγάλες λύπες, που είχαν την αρχή τους σε στιγμές χαράς και συγκεκριμένα στη φιλία που τον συνέδεσε τόσο με τον αυτοκράτορα (Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο), όσο και με το *χρηστό γείτονα* (τον Θεόδωρο Μετοχίτη)²⁸². Η συναναστροφή με αυτούς τους δυο σπουδαίους άνδρες δημιούργησε τόσο μεγάλη οικειότητα και ψυχική συνάφεια, ώστε ο θάνατός τους υπήρξε τόσο μεγάλο πλήγμα, που τον διέλυσε.

Ο Αθανάσιος βέβαια, επειδή εγκατέλειψε τα εγκόσμια, έχει μια φιλοσοφική θεώρηση της ζωής, έχει κερδίσει τη γαλήνη της ψυχής του, άρα θα αντιμετωπίσει με απάθεια το σπαραγμό του. Ίσως μάλιστα παρουσιάσει στον Γρηγορά το μύθο του Αισώπου²⁸³, στον οποίο τα δέντρα των βουνών καλοτυγχίζουν τα δέντρα των κάμπων, επειδή εκείνα δε δέρνονται από τους ανέμους. Τότε, τα δέντρα των κάμπων απάντησαν στα δέντρα των βουνών ότι δεν είναι δύσκολο να ανταλλάξουν την κακοκαιρία με τη γαλήνη, έτσι όμως θα χάσουν και την περίοπτη θέση στην οποία βρίσκονται! Μολαταύτα, όπως τα δέντρα των όρεων είναι βαθιά ριζωμένα και δεν μπορούν να μετακινηθούν, έτσι και ο Γρηγοράς έχει για τα καλά «ριζώσει» στη ματαιότητα της κοσμικής ζωής. Ζητά λοιπόν από τον ενάρετο και ευλαβικό αλληλογράφο του να προσεύχεται για αυτόν, ώστε να βελτιωθεί η ζωή του.

109. Στον σοφό Βασίλειο

Η συγκεκριμένη επιστολή προς τον αποτελεί μια πραγματεία «περί φιλίας». Αρχικά, ο Γρηγοράς δηλώνει ότι εκτιμά τον άνθρωπο που πασχίζει είτε να κάνει μια νέα φιλία, είτε να *οικοδομήσει* μια ήδη υπάρχουσα. Μακαρίζει όμως ακόμα περισσότερο

²⁸¹ Ο Φιλανθρωπηνός είχε καταφέρει να επανακτήσει το νησί από τα χέρια των Λατίνων, δωροδοκώντας τους 500 Λατίνους στρατιώτες που την φρουρούσαν. Η δωροδοκία αυτή γινόταν σε ομάδες των δυο-τριών ατόμων. Ο Γρηγοράς εκφράζει το θαυμασμό του για τη μεγάλη πείρα και τις αρετές του ηλικιωμένου πια Φιλανθρωπηνού, τα οποία σε συνδυασμό έφεραν το θαυμαστό αποτέλεσμα βλ. *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.534.16-535. 5).

²⁸² Το Φεβρουάριο του 1332 πέθανε ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (με το μοναστικό όνομα Αντώνιος), ενώ τον επόμενο μήνα πέθανε και ο Θεόδωρος Μετοχίτης. Για τις δυο απώλειες υπάρχει αναφορά στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.474.8 κ.ε.), όπου μάλιστα παρατίθεται και η *μονωδία* που εξεφώνησε ο Γρηγοράς, μετά τον θάνατο του Μετοχίτη.

²⁸³ Ο μύθος αυτός δεν σώζεται στις μέρες μας.

τον άνθρωπο που είναι επιλεκτικός στη δημιουργία μιας φιλίας, έτσι ώστε να αποφεύγει κακοτοπιές, τέτοιες που και ο ίδιος βέβαια δεν τις απέφυγε, τις αντιμετώπισε όμως με σιωπή. Με την εμπειρία που απέκτησε, ο Γρηγοράς είναι σε θέση να αποφεύγει ή να συναναστρέφεται ανθρώπους, ανάλογα με το χαρακτήρα τους. Για το λόγο αυτό, αναζήτησε και τη φιλία του Βασιλείου, του οποίου η ειλικρίνεια λειτούργησε σαν καθρέπτης του χαρακτήρα του. Άλλωστε, οι σοφοί άνθρωποι δεν επιλέγουν τυχαία ή λόγω κάποιας ανάγκης τους φίλους τους, οπότε, όταν επιτυγχάνουν άνευ εμποδίων στη φιλία τους θα πρέπει να ευγνωμονούν την Θεία Πρόνοια, όταν όμως προκύπτουν δυσκολίες με αυτήν, θα πρέπει να τις θεωρούν κέρδος, εφόσον τότε θα πρέπει να υποστηρίξει κανείς με σθένος τη φιλία και να αποδείξει τη μαχητικότητά του.

Ως παραλήπτης της επιστολής θεωρείται ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός²⁸⁴ στο χειρόγραφο Vat. gr. 116 ο Leone²⁸⁴ διέκρινε τη διόρθωση του ονόματος του παραλήπτη από Βαρλαάμ σε Βασιλείω. Με βάση αυτήν την παρατήρηση, η επιστολή τοποθετείται χρονικά κατά το 1330, όταν ο Καλαβρός έφτασε στην Κωνσταντινούπολη και αποτελεί τεκμήριο της -ατελέσφορης όπως αποδείχθηκε-προσπάθειας του Γρηγορά να οικοδομήσει μαζί του φιλικές σχέσεις.

110. Στον Ανδρόνικο Ζαρίδη

Για μια ακόμη φορά ο Γρηγοράς γράφει πρώτος στον Ζαρίδη, μια και ξέρει καλά πως εκείνος είναι πολύ φειδωλός στις επιστολές του. Ο Ζαρίδης βρίσκεται σε μεγάλη θλίψη²⁸⁵, αν και δε θα έπρεπε, αφού ως σοφός γνωρίζει ότι δεν υπάρχει *άλυπος βίος*. Μολαταύτα, κάποιοι άνθρωποι αλίσκονται από τη λύπη, ενώ άλλοι όχι. Ο Ζαρίδης φαίνεται να ανήκει στους πρώτους. Τέτοιοι πονόψυχοι άνθρωποι που δε σταματούν να δακρύνουν μπροστά στον ανθρώπινο πόνο είναι καλύτερο να πεθαίνουν, παρά να ζουν δυστυχισμένοι. Επίσης, ο Γρηγοράς πιστεύει ότι μια τέτοια ευαίσθητη ψυχή πλήττεται περισσότερο από την απώλεια ενός καλού φίλου, παρά από το θάνατο του ανεψιού του.

Ωστόσο εκφράζει την πεποίθηση ότι θα πρέπει κανείς να αποφεύγει τις υπερβολές των βίων του Ηρακλείτου και του Τίμωνος²⁸⁵ να αποφεύγει δηλαδή και τη μισανθρωπία του Τίμωνος, αλλά και την υπερβολική φιλανθρωπία του Ηρακλείτου, καθώς και τα δυο είναι ακραία και δε συνάδουν με μια φιλοσοφική θεώρηση της ζωής. Με τη στάση του, ο Ζαρίδης δε δείχνει να συμφωνεί με το μέτρο, καθώς έχει φτάσει στην υπερβολή. Ο Γρηγοράς πιστεύει ότι ο φίλος του θα καταλάβει τι είναι καλύτερο και επισημαίνει ότι επιθύμησε σφόδρα τη φιλία μαζί του, ακούγοντας άλλους να μιλάνε για αυτόν. Η επιστολή που έφτασε στον Γρηγορά απέδειξε τη

²⁸⁴ Leone, La corrispondenza, 218.

²⁸⁵ Ο Ζαρίδης βρισκόταν σε πένθος, επειδή πέθανε ο ανεψιός του, γιός του Ιωάννου Ζαρίδη, το 1322, οπότε η παρούσα παραμυθητική επιστολή γράφτηκε αυτήν την περίοδο. Έχει σωθεί η απαντητική επιστολή του Ζαρίδη στην έκδοση του Leone, σσ. 384-7. Εκεί ο Ζαρίδης φανερώνει τη μεγάλη του θλίψη καθώς και την ωφέλεια που του προσέφερε η παραμυθία του Γρηγορά.

σεμνότητα του χαρακτήρα του, τη σοφία, τη ρητορική του δεινότητα και την ταπεινοφροσύνη που έχει ως αποτέλεσμα να νιώθει συστολή όταν τον επαινούν. Η ταπεινοφροσύνη του, είτε είναι έμφυτη, είτε αποτελεί αποτέλεσμα άσκησης και συνήθειας, είναι σπουδαία αρετή, καθώς ο Γρηγοράς παρομοιάζει την αλαζονεία με το σκουλήκι που κατατρώνει τη ρίζα του δέντρου.

111. Στον Αβαλάντη²⁸⁶

Ο Αβαλάντης έχει ξεχάσει τις υποσχέσεις προς τον Γρηγορά ότι θα του γράφει συνεχώς και έχει εξαφανιστεί. Σε αντίθεση, ο Γρηγοράς επιδεικνύει σταθερότητα χαρακτήρα και τον καλεί να συμμετέχει –εάν βέβαια το επιθυμεί– στις διαλέξεις του που ήδη πραγματοποιούνται και που έχουν ως θέμα τη Φυσική και τη Λογική του Αριστοτέλη.

Η επιστολή αποτελεί σαφή απόδειξη της ύπαρξης παιδευτηρίου με διευθύνοντα τον Γρηγορά (στ. 7-9: *είσι γὰρ οἱ νῦν ἀκροῶνται τῆς Φυσικῆς παρ' ἡμῶν Ἀκροάσεως τῆς Ἀριστοτέλους καὶ πρὸς γε δὴ τῆς ὅλης ἀνελλιπῶς λογικῆς πραγματείας ἐκείνου*).

Το ενδιαφέρον του φιλοσόφου ήταν στραμμένο στον Αριστοτέλη, στον οποίον γνωρίζουμε ότι άσκησε δριμεία κριτική στο έργο του Φλωρέντιος²⁸⁷. Μάλιστα και εκεί η αντιπαράθεση κρίθηκε στον έλεγχο των «Φυσικῶν» του Αριστοτέλη καθώς και της συλλογιστικής του σε άλλα έργα, κυρίως στα Αναλυτικά Ὑστερα. Πρόκειται λοιπόν για έργα που ο Γρηγοράς κατείχε καλά, ίσως επί χρόνια να ήταν αντικείμενο διδασκαλίας (και κριτικής) στη σχολή του.

112. Στον Νικηφόρο Μετοχίτη²⁸⁸

Ο Γρηγοράς αντικρούει την κριτική που άσκησε εναντίον του ο Νικηφόρος Μετοχίτης, ότι δηλαδή σιωπά και δε χρησιμοποιεί τη ρητορική του δεινότητα. Ο λόγος που το κάνει αυτό είναι ότι, συγκρίνοντας τον εαυτόν του με άλλους ελλόγιμους άνδρες, κατανόησε την κατωτερότητά του και προτίμησε την απομόνωση του σπιτιού του και τη σιωπή! Μάλιστα, η τωρινή του ενασχόληση είναι η παρατήρηση του λιβαδιού που είναι κοντά του, κάτι που ο Γρηγοράς δεν το θεωρεί απαξιωτικό, ενώ καρπός της έρευνάς του για τη φύση είναι μια πραγματεία για την αμυγδαλιά²⁸⁹. Άρα, η έρευνά του και η ενασχόλησή του με τη συγγραφή της

²⁸⁶ Δε γνωρίζουμε κάτι παραπάνω από τον Αβαλάντη, εκτός του ότι πιθανώς ανήκε στον κύκλο των μαθητών του Γρηγορά, αφού τον προσκαλεί να παρακολουθήσει τις διαλέξεις του.

²⁸⁷ Σωτηρίας Τριαντάρη-Μαρά, *Η κριτική του Νικηφόρου Γρηγορά στον Αριστοτέλη*, εκδόσεις Επέκταση, Κατερίνη 2002, σσ. 13-38. Η συγγραφέας επισημαίνει πως η κριτική αφορά κυρίως στα έργα «Αναλυτικά Ὑστερα» και «Φυσικά» του Σταγειρίτη φιλοσόφου.

²⁸⁸ Ο Νικηφόρος Μετοχίτης ήταν γιος του Θεοδώρου Μετοχίτη και μαθητής του Γρηγορά, δεν κληρονόμησε όμως τον ζήλο του πατέρα του για *τὸς λόγους*, βλ. και 25^η επιστολή.

²⁸⁹ Το *ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀμυγδαλὴν* ανήκει στα ρητορικά προγυμνάσματα του Γρηγορά, βλ. 1^ο κεφάλαιο, στην εργογραφία του συγγραφέα.

πραγματείας αυτής δικαιολογεί τη σιωπή του. Ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι δε θα έπρεπε να κατηγορηθεί για τη σιωπή αυτή, επειδή αφ' ενός δεν είναι τόσο φιλόδοξος και επειδή αφ' ετέρου δεν έχει κληρονομήσει τὸν λόγον, όπως ο αλληλογράφος του που είναι γιος του ελλογιμότατου Θεοδώρου Μετοχίτη. Επομένως, ο Νικηφόρος Μετοχίτης είναι εκείνος που θα πρέπει να συναγωνιστεί τη φήμη του πατέρα του, ώστε να μην τον κακολογήσουν, πράγμα που λόγω της ευγενικής του φύσης δε θα το άντεχε. Άρα, οφείλει να χρησιμοποιήσει την πολύτιμη βιβλιοθήκη που επιμελήθηκε ο πατέρας του και να μιμηθεί εκείνον, ο οποίος άλλωστε αφιέρωσε τα περισσότερα βιβλία του στον πολυαγαπημένο του γιο.

Η επιστολή αυτή είναι σαφώς επικριτική για το νεαρό Νικηφόρο Μετοχίτη και έρχεται σε αντίθεση με την προηγούμενη επιείκεια που ο ίδιος ο Γρηγοράς είχε επιδείξει προς μαθητή του στην 25^η επιστολή, η οποία απευθύνεται στο Θεόδωρο Μετοχίτη. Εκεί ο Γρηγοράς υπερασπίζεται την αμάθεια του νέου, λέγοντας στον οργισμένο πατέρα ότι αυτή οφείλεται στην αιδημοσύνη του νεού. Εδώ όμως, δε βρίσκει καμιά δικαιολογία για την αδιαφορία του Νικηφόρου Μετοχίτη προς τὸς λόγους.

113. Στον Μιχαήλ Συναδηνό

Αν και ο Γρηγοράς γνώριζε από τα βιβλία των αρχαίων Ελλήνων ότι το ποτό της Λήθης υπήρχε στον Άδη, ο Συναδηνός του απέδειξε ότι το ποτό αυτό υπάρχει στη Θεσσαλία! Ζητά να μάθει αν ο ίδιος έφταιξε με τα λόγια ή τα έργα του σε κάτι, δηλώνει ωστόσο ότι δεν τον κατηγορεί εάν η λήθη του είναι ακούσια.

114. Στον σεβαστό Καλοειδά²⁹⁰

Ο Γρηγοράς συγκρίνει εαυτόν με την αλεπού, η οποία, ενώ έδινε στους λαγούς σωστές συμβουλές για να γλυτώσουν τη ζωή τους, έγινε μισητή σε αυτούς. Τοιουτοτρόπως και ο ίδιος, όταν διόρθωσε γλωσσικά και εννοιολογικά τα βιβλία συγχρόνων του, έγινε ενοχλητικός, καθώς εκείνοι, όντας υπερβολικά φιλόδοξοι και αλαζόνες, όχι μόνο δεν παραδέχθηκαν τα λάθη τους νιώθοντας ευγνωμοσύνη προς το πρόσωπό του, αλλά χρησιμοποίησαν τη γλώσσα τους εναντίον του, όπως οι σκορπιοί. Ο Γρηγοράς θυμήθηκε τα λόγια του Καλοειδά, ότι δηλαδή πιο εύκολα αλλάζει θέση ο Παρνασσός, παρά οι άνθρωποι που είναι τυφλωμένοι από τη φιλαυτία τους. Έτσι, ο Γρηγοράς θαυμάζει τώρα ακόμη τους Σπαρτιάτες που ήταν ανεκτικοί σε ύβρεις και λοιδορίες, καθώς και τον κυνικό φιλόσοφο Διογένη που ασκούσε εαυτόν στην αποδοχή της αποτυχίας. Η στάση των επικριτών του έκανε το Γρηγορά να στραφεί στη φιλοσοφία, που προσφέρει την πραγματική αλήθεια. Μάλιστα, σκέπτεται να εκπονήσει ένα φιλοσοφικό έργο, που θα μείνει κτῆμα ἐς ἄει, ύστερα από προτροπή πολλών που διεπίστωσαν ότι συν τω χρόνω χάνεται το ουσιωδέστερο παιδευτικό

²⁹⁰ Για τον Καλοειδά βλ. και επιστολή 103.

μέρος της ελληνικής φιλοσοφίας, δηλαδή η περίφημη *τετρακτύς*. Αυτός άλλωστε είναι και ο λόγος που ο Γρηγοράς με κόπο **άνοιξε ένα διδασκαλείο**, παρακινούμενος και από τις ικεσίες επωνύμων φίλων του που διψούσαν για μάθηση και από την πεποίθηση ότι τα ταλέντα που προσφέρει ο Θεός θα πρέπει να χρησιμοποιούνται επ' αγαθό της κοινωνίας. Για τους λόγους αυτούς άλλωστε, συνέγραψε και δυο βιβλία, το πρώτο από τα οποία αναφέρεται στη γιορτή του Πάσχα²⁹¹ και στον ακριβή προσδιορισμό της (αντλώντας γνώσεις από την επιστήμη της Αστρονομίας), ενώ το δεύτερο στην κατασκευή του αστρολάβου²⁹², με τη βοήθεια του αντίστοιχου συγγραμματος του Συνεσίου, αναλύοντας μάλιστα λεπτομερώς τις αναλογίες που πρέπει να διέπουν την κατασκευή του οργάνου αυτού. Πέραν τούτων, ήδη έχει εκδοθεί και η Έρμηνεία στο έργο «Περὶ ἐνυπνίων» του Συνεσίου²⁹³.

Εκτός από αυτά τα παραπάνω βιβλία, ασχολήθηκε και με τη διόρθωση του βιβλίου της *Ἀρμονικῆς*, που είχε συγγράψει ο Πτολεμαίος. Πρόκειται για διόρθωση που ήταν εντελώς απαραίτητη, εφόσον το βιβλίο με το πέρασμα των αιώνων είχε γεμίσει με λάθη αντιγραφίων, ενώ κάποια κεφάλαια είχαν χαθεί. Τέλος, ο Γρηγοράς εκφράζει τη διάθεση να εκδώσει το βιβλίο αυτό, το οποίο πιστεύει πως θα του χαρίσει αθάνατη μνήμη.

115. Στον πρωτονοτάριο, τον Λαμπηνό²⁹⁴

Με αφορμή τη στάση του Λαμπηνού, ο Γρηγοράς θυμάται κάποιον από τους περσικούς λαούς που συνήθιζε να λαμβάνει αποφάσεις σε κατάσταση μέθης και την επόμενη μέρα τις επανεξέταζαν με νηφάλιο πια νου και, είτε τις επικύρωναν με την ψήφο τους, είτε τις διαφοροποιούσαν. Παρόμοια και ο Λαμπηνός, ενώ προηγουμένως είχε κατά κόρον επαινέσει το Γρηγορά, τώρα δείχνει να μην είναι πια σίγουρος για τους επαίνους των προηγούμενων επιστολών του. Ωστόσο, ο Γρηγοράς έχει πάντοτε την ίδια γνώμη για τα έργα του Λαμπηνού, τα οποία είναι αξιοθαύμαστα και για την αρμονική τους γλώσσα και για τα επιχειρήματά τους. Υπάρχουν βέβαια και άνθρωποι που δε θα επαινούσαν τα έργα αυτά, είτε από φθόνο, είτε από έλλειψη εμπειρίας και φυσικού ταλέντου. Τέτοιοι άνθρωποι φτάνουν στο σημείο να επαινούν κάτι, είτε αυτό

²⁹¹ *Περὶ διορθώσεως Πασχαλίου*. Για τη σημασία του έργου βλ. το πρώτο κεφάλαιο (Εργογραφία) καθώς και Πέτρου Βλαχάκου, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς*, Θεσσαλονίκη 2008 σσ. 63-64.

²⁹² Για το «Πόνημα περὶ κατασκευῆς καὶ γενέσεως ἀστρολάβου» βλ. Πέτρου Βλαχάκου, *ό.π.*, σσ. 62-63.

²⁹³ Κατὰ τον Pietrosanti, η πρώτη έκδοση της Έρμηνείας έγινε μεταξύ των ετών 1325-1328 βλ. Pietrosanti, *Nicephori Gregorae explicatio in librum Synesii De insomniis, Scholia cum glossis*, Bari 1990, σσ. XXXIX-XL.

²⁹⁴ Σύμφωνα με το PLP, 14431, ο πρωτονοτάριος Λαμπηνός Νικόλαος υπήρξε αλληλογράφος του Γρηγορά, του Μιχαήλ Γαβρά και του Ματθαίου, μητροπολίτου Εφέσου. Η επιστολή χρονολογείται πριν από το 1328, εφόσον ο Λαμπηνός ήταν πρωτονοτάριος επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, για τον οποίον συνέγραψε εγκωμιαστικό λόγο βλ. Πολέμης Ιωάννης, *Ο λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός και τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον*, Αθήνα 1992.

είναι σαφές, είτε αινιγματικό, χωρίς να εμβαθύνουν στο περιεχόμενό του, έτσι ώστε ακόμη και τα λόγια του Αριστοτέλη να τους μοιάζουν με αινίγματα! Αυτοί, κατά τον Γρηγορά, δεν μπορούν να ξεχωρίσουν τον Ηρακλή από το μικρόσωμο Φιλίππιδη και τον Αχιλλέα από το Θερσίτη! Μοιάζουν έτσι με τα μωρά που δεν μπορούν να διακρίνουν έννοιες, ούτε έχουν ακόμη την ωριμότητα να συνθέτουν προτάσεις, με αποτέλεσμα να μιλούν ακαταλαβίστικα και να γίνονται κατανοητά μόνο από τις παραμάνες τους. Τα νήπια βέβαια, όταν έρθουν σε νοητική ωριμότητα, μπορούν – βοηθούσης της φύσεως- να μάθουν να χρησιμοποιούν ικανοποιητικά την αττική γλώσσα.

Όλα τα παραπάνω ο Γρηγοράς έκρινε δίκαιο να τα γνωστοποιήσει μόνο στο Λαμπηνό, που είναι εξαιρετος γνώστης της αττικής διαλέκτου και που διακρίνει την αλλοτριώση των ηθών και της γλώσσας στην εποχή του. Τέλος, του ζητά να συνεχίσει να του δωρίζει τέτοια αγαθά.

116. Στον Πεπαγωμένο

(Αιτητική επιστολή)

Αν και ήδη έχει ζητήσει πολλές χάρες από τον Πεπαγωμένο, ο Γρηγοράς δηλώνει ότι θα συνεχίσει να το κάνει, αφού και εκείνον κάνει καλύτερο και στον ίδιο γεννά την αίσθηση της ευγνωμοσύνης. Ο γραμματοκομιστής έχει ανάγκη από τη βοήθεια του Πεπαγωμένου, στο σπίτι του οποίου είθισται να προσφέρεται βοήθεια.

117. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο σοφός Διογένης είχε πει πως η αγάπη για τα μαθήματα αφορά όσους έχουν ελεύθερο χρόνο. Ο Γρηγοράς, στο ελεύθερο χρόνο του αφοσιώνεται στη συναναστροφή και συνομιλία με ανθρώπους που είναι κοντά του, αλλά και στη συγγραφή επιστολών προς τους αγαπημένους του φίλους. Γνωστοί του από τη Θεσσαλονίκη τον πίεσαν να γράψει έναν λόγο για τον πολιούχο τους άγιο Δημήτριο. Ο Γρηγοράς πραγματοποίησε την επιθυμία τους, συνθέτοντας έναν λόγο όχι μακροσκελή, καθώς κάτι τέτοιο θα προκαλούσε *ζημία* και θα κατέστρεφε τη χάρη του κειμένου. Γνωρίζοντας την αγάπη του αλληλογράφου του για τον άγιο Δημήτριο, ο Γρηγοράς του αποστέλλει το έργο του. Άλλωστε, το καθετί καταξιώνεται μόνο όταν υποστεί *δημόσιον βάσανον* και δεχθεί είτε την επιδοκιμασία, είτε την αποδοκιμασία του κόσμου. Αυτό αποδεικνύει και η φήμη που έχει στον κόσμο ο αλληλογράφος του, φήμη που τον έκανε γνωστό και στον ίδιο το Γρηγορά. Συνακόλουθα, του εύχεται υγεία και ευτυχία, ενώ ελπίζει να συνεχίσει να χαίρει καλής φήμης λόγω των πράξεών του.

Ένα μεγάλο μέρος της επιστολής παρατίθεται και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Γρηγορά (3.7.14 – 3. 9.12) , ως περιεχόμενο της συνομιλίας του με το μαθητή και

φίλο του Μανουήλ Άγγελο (Αγαθάγγελο). Ειδικότερα, παρατίθενται εκεί οι απόψεις περί κορεσμού που ακολουθεί έναν μακροσκελή λόγο, καθώς και περί του δημοσίου βασάνου, στην οποία πρέπει να υπόκειται κάθε έργο.

118. Προς τον αυτοκράτορα²⁹⁵

(τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο)

Ο Πυθαγόρας δίδασκε τους μαθητές του να ακούνε αμέσως μόλις ξυπνούν μια ήρεμη μελωδία, έτσι ώστε να ξεκινούν αρμονικά την καθημερινή τους ενασχόληση. Την ίδια γαλήνη προσφέρει στην ψυχή του Γρηγορά όχι η μουσική, αλλά ο αυτοκράτορας, ο οποίος –ίδιος με τον ήλιο- διώχνει κάθε νέφος λύπης. Μάλιστα, ο Ανδρόνικος, εκτός των άλλων, έδειξε μεγάλη φροντίδα για τους λόγους, σε μια εποχή που αυτοί κινδύνευαν από τη φθορά του χρόνου. Η παρουσία του *βασιλέως-ήλιου* έφερε την Άνοιξη στις επιστήμες και ο Γρηγοράς τον παρακαλά να συνεχίσει να επιδεικνύει την ίδια φροντίδα. Όπως ο Αύγουστος λέγεται ότι δόξασε τη Ρώμη, παρόμοια ο Ανδρόνικος πραγματοποίησε τη νεκρανάσταση των *λόγων*, με αποτέλεσμα το όνομά του να αξίζει αθάνατη μνήμη.

119. Στον παρακοιμώμενο Αλέξιο Απόκαυκο²⁹⁶

Ο Αναξαγόρας, όταν ρωτήθηκε με ποιο σκοπό γεννήθηκε, απάντησε πως γεννήθηκε για να μελετά τον ήλιο, τον ουρανό και τα αστέρια, εφόσον οτιδήποτε άλλο υπόκειται στη φθορά. Ο Απόκαυκος, στην ίδια ερώτηση, θα απαντούσε ότι γεννήθηκε για τους λόγους και ο Γρηγοράς πιστεύει πως εκείνος θα ήθελε όλοι οι άνθρωποι να αγαπούν τη σοφία. Στην αγάπη του για τους λόγους ο Απόκαυκος έχει σύμμαχό του τον βασιλέα (Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο). Ο Γρηγοράς δε χρειάζεται να μακρηγορήσει μιλώντας για τον Απόκαυκο, διότι εκείνος είναι ένα *άγαλμα τῶν λόγων*. Του εύχεται να έχει μακροζωία και να υπερασπίζεται τα γράμματα.

Με βάση τα βιογραφικά στοιχεία του Απόκαυκου και το περιεχόμενο της επιστολής, θεωρούμε πως αυτή πιθανότατα χρονολογείται στις αρχές της δεκαετίας του 1320, εφόσον τότε έλαβε το αξίωμα του παρακοιμώμενου από τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο. Στην παρούσα επιστολή ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Β΄ παρουσιάζεται κάτι παραπάνω από πρόθυμος να ενισχύσει τη φιλομάθεια του Απόκαυκου· εντούτοις στο ιστορικό του έργο ο Γρηγοράς καταφέρεται εναντίον του,

²⁹⁵ Η επιστολή χρονολογείται ανάμεσα στο 1321, όταν δηλαδή έγινε η πρώτη γνωριμία του Γρηγορά με τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και το 1328, έτος τελικής επικράτησης του Ανδρόνικου Γ΄.

²⁹⁶ Ο Αλέξιος Απόκαυκος, μέγας δούξ κατά τα έτη 1341-5, κατείχε το αξίωμα του παρακοιμώμενου από το 1321 και μετά βλ. PLP 1180.

καταδεικνύοντας τις ραδιουργίες του στον εμφύλιο πόλεμο των δυο Ανδρονίκων (βλ. αντίστοιχο λήμμα στο 3^ο κεφάλαιο).

120. Στον μεγάλο δομέστικο

(τον Ιωάννη Καντακουζηνό)

Ο Συνέσιος έγραψε ένα βιβλίο πολύ αξιόλογο, αλλά δυσνόητο, για το οποίο μάλιστα ισχυρίστηκε ότι είναι προϊόν θεϊκής έμπνευσης (το «Περὶ ἐνυπνίων»). Στο βιβλίο αυτό, ο Γρηγοράς, υποχωρώντας στις παρακλήσεις πολλών, συνέγραψε ερμηνεία, την οποία προσφέρει πρώτα-πρώτα στον Καντακουζηνό που είναι ο επόπτης των έργων του και ο χορηγός του διδασκαλείου, που ο Γρηγοράς πρόσφατα είχε ανοίξει²⁹⁷. Μάλιστα, ο Γρηγοράς παρομοιάζει τον Καντακουζηνό με το Θεό που αρμονικά συνέζευξε το λογικό μέρος, δηλαδή την ψυχή με το *ἄλογον*, δηλαδή το σώμα.

Σύμφωνα με τον Pietrosanti, η «Έρμηνεία εἰς τὸν περὶ ἐνυπνίων λόγον» ήταν από τα πρώτα έργα του Γρηγορά και γράφτηκε πριν το 1328, κυκλοφόρησε όμως ευρύτερα μετά το 1330, έτος κατά το οποίο τοποθετείται η αρχή της φιλίας του με τον Καντακουζηνό, καθώς και η αρχή της λειτουργίας του διδασκαλείου του²⁹⁸.

121. Στον εταιρειάρχη, τον Απόκαυκο

(Αιτητική επιστολή)

Την παρούσα επιστολή κομίζει ένας άνθρωπος που έχει ευεργετηθεί συχνά στο παρελθόν από τον Απόκαυκο και χρειάζεται ξανά τη βοήθειά του, για αυτό και ζήτησε τη μεσολάβηση του Γρηγορά. Του ζητά λοιπόν να δείξει την καλοσύνη του και εκφράζει την πεποίθησή του ότι εκείνος ξεπερνά πολλούς σε φιλανθρωπία.

122. Στον μεγάλο δομέστικο,

τον Ιωάννη Καντακουζηνό

Ο Καντακουζηνός προσφέρει ευχαρίστηση στο Γρηγορά και με την παρουσία του και εν τη απουσία του, εφόσον παντού ακούει να εγκωμιάζεται για το χαρακτήρα του, την ειλικρίνειά του, τη φιλανθρωπία του και τη φροντίδα του για τις επιστήμες. Όλα τα χαρίσματα έχουν συγκεντρωθεί στο πρόσωπο του Καντακουζηνού, ο οποίος δόθηκε από το Δημιουργό στον κόσμο ως ένα σπουδαίο κοινό αγαθό, με τον ίδιο τρόπο που είναι κοινός ο ήλιος κι ο αέρας. Ο Γρηγοράς εξυμνεί τη σωστή του έκφραση, την πραότητα του χαρακτήρα του, τη γοητεία της προσωπικότητάς του και τη γαλήνη στο

²⁹⁷ Βλ. επιστολή 114, γρ. 62- 67 καθώς και Sophia Mergiali, *L' enseignement*, σσ. 79-81.

²⁹⁸ Paolo Pietrosanti, *Nicophori Gregorae explicatio in librum Synesii De insomniis, Scholia cum glossis*, Bari 1990, XXXIII-XLIX.

βλέμμα του, ενώ επισημαίνει την αρμονία ανάμεσα στις σκέψεις και τις πράξεις του . Αν κάποιος ερχόταν στη Βασιλεύουσα από τα πέρατα της οικουμένης, για να θαυμάσει τα αξιοθέατά της και ύστερα ζητούσε να δει ενδεικτικά και έναν άνθρωπο της Πόλης, όλοι θα του έδειχναν τον Καντακουζηνό, του οποίου η φήμη θα του χαρίσει την αθανασία, όμοια με εκείνη που πέτυχε ο Μενεσθέας, υμνούμενος από τον Όμηρο. Μάλιστα, τα έργα του Καντακουζηνού ξεπερνούν εκείνα του ομηρικού ήρωα. Ο Γρηγοράς του εύχεται να ζήσει πολύ, για να συνεχίσει να ωφελεί το δημόσιο βίο, αλλά και τα γράμματα με τις ζωογόνους ακτίνες του.

123. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο Γρηγοράς έμαθε τα άσχημα νέα του αλληλογράφου του από έναν σοφό και γλυκύτατο άνθρωπο. Συγκεκριμένα, έμαθε ότι παντρεύτηκε μια γυναίκα καλής καταγωγής, νέα, όμορφη, αλλά όχι καλόγνωμη, ούτε και πιστή! Παντρεύτηκε μια γυναίκα άπιστη, η οποία μάλιστα τολμά να αντιμιλά στο σύζυγό της. Ο Γρηγοράς εκφράζει τον αποτροπιασμό του και απορεί που ο φίλος του δεν ήξερε ότι μια γυναίκα αναιδής δεν ταιριάζει σε σοφό άνδρα. Συνεχίζει, εκθέτοντας τα κακά του γυναικείου χαρακτήρα και περιγράφει την ικανότητα της γυναίκας να συγκαλύπτει τις παρασπονδίες της, να διαστρέφει τα γεγονότα και να συκοφαντεί τον άντρα της. Μάλιστα, αν προέρχεται και από αριστοκρατική οικογένεια, τότε είναι δύσκολο να ξεφύγει κανείς από τις συκοφαντίες της! Ο Γρηγοράς του θυμίζει ακόμα την πανουργία της Φαίδρας και άλλα παραδείγματα κακών γυναικών από την αρχαία ελληνική γραμματεία. Κατόπιν αναρωτιέται για ποιο λόγο λέει τα παραπάνω, αντί να παρηγορήσει –ως όφειλε–το φίλο του. Ωστόσο, θεωρώντας τον σοφό, πιστεύει ότι από μόνος του θα βρει παρηγοριά, ενώ του θυμίζει ότι παρόμοιο πάθημα υπέστησαν πρόσωπα μυθικά και ιστορικά, όπως π.χ. ο Ήφαιστος. Μάλιστα, ο Γρηγοράς τονίζει ότι, αν ο φίλος του ήθελε μια ζωή χωρίς λύπη, ή έπρεπε να μην είχε παντρευτεί ή έπρεπε η σύζυγός του να είναι άσχημη. Τέλος, του εύχεται να είναι υγιής και να υπομείνει με γενναιότητα τη συμφορά του :

«ἀλλ'ἴδοιμι σε τὸν νέον νυμφίον ὑγιαίνοντα τε καὶ τὸ πάθος γενναίως ὁμοῦ καὶ φιλοσόφως φέροντα, ἵνα μὴ τραγωδίας ἀνθ' ὑμεναίων ἀναγκάζωμαι πλέκειν σοι...»

Ο νέος νυμφίος, σύμφωνα με το Γρηγορά θα πρέπει να φερθεί στωικά και να υπομείνει τη μοιχαλίδα. Βέβαια, η μοιχεία και ειδικά εκ μέρους των γυναικών , ήταν βαρύ παράπτωμα και τιμωρούνταν είτε με ακρωτηριασμό, είτε με εγκλεισμό σε μοναστήρι, ακόμα και με δήμευση περιουσίας ή εξορία²⁹⁹. Ίσως γι' αυτό το λόγο ο Γρηγοράς συνιστά υπομονή, για να μην αναγκαστεί να συνθέσει «τραγωδίες αντι τραγουδιών του γάμου».

²⁹⁹ Για τις τιμωρίες που αφορούσαν τα ερωτικά εγκλήματα βλ. Σπύρου Τρωιάνου , «Η ερωτική ζωή τῶν βυζαντινῶν μέσα από το ποινικό τους δίκαιο, περιοδικό *Αρχαιολογία* 10 (1984), 44-46» και Φαίδωνος Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς τόμος Β' II*, 196-9, Αθήνα 1947.

Η σωρεία παροιμιών και παραδειγμάτων κατά της γυναικείας συμπεριφοράς εύκολα θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο χαρακτηρισμό του Γρηγορά ως μισογύνη, αν μάλιστα αναλογιστούμε ότι υποστηρίζει πως ένας φιλοσοφικός και άλυπος βίος δε νοείται με σύζυγο στο πλάι³⁰⁰ (προφανώς ο ίδιος δεν παντρεύτηκε ποτέ, εφόσον πίστευε σε κάτι τέτοιο).

124. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο Γρηγοράς δικαιολογεί στον αλληλογράφο του την *άγραφία* του, η οποία οφείλεται στο φόβο μήπως ο γραπτός λόγος διαστρεβλωθεί, εάν πέσει στα χέρια φαύλων ανθρώπων. Για το λόγο αυτό, προτίμησε να δώσει μια προφορική, αινιγματική απάντηση μέσω του γραμματοκομιστή. Άλλωστε, ήλπιζε ότι θα τον συναντούσε, ελπίδα που τώρα πια έσβησε. Εκφράζει πάντως το θαυμασμό του για τις διαφορές στους χαρακτήρες των ανθρώπων, αλλά και για τις διαφορετικές πτυχές που συνθέτουν τον ίδιο άνθρωπο. Επίσης, αναφέρεται στις αντιξοότητες του ανθρώπινου βίου, που ανατρέπουν τις ελπίδες και τις προσδοκίες. Μολαταύτα, βεβαιώνει το φίλο του ότι αισθάνεται ακόμη την ίδια στοργή για εκείνον κι αν μην μπορεί να τον δει· η ακοή είναι αρκετή για να στεριώσει η φιλία τους. Τέλος, του ζητά να απαντήσει ξεκαθαρίζοντας και τη δική του στάση απέναντι στον ίδιο, έτσι ώστε να αποφεύγονται οι λανθασμένοι συλλογισμοί.

Πιθανώς η επιστολή γράφτηκε στην περίοδο του περιορισμού του Γρηγορά (1351-4), αφού εκφράζεται ο φόβος για την πιθανή τύχη των επιστολών του καθώς και ο σκεπτικισμός για το ευμετάβολο του χαρακτήρος των ανθρώπων, αλλά και της τύχης (γρ. 37-41: *οὐτ' ἐγκαλεῖν χρεῶν οὐδένας οὐδέσι, ὅποτε τὸν τῆς τύχης κύβον ἤκιστα ῥιπτεῖσθαι κατὰ γνώμην ἔπεισιν οὐτ' ἀναγκάζειν παρὰ τὸ τῆς γενέσεως σύνθημα τι διαπράττεσθαι ἀλλ' ἔπεσθαι καὶ συγγνώμην τοῖς γινομένοις ὡς ἀναγκαίοις παρέχειν...*

125. Στον μεγάλο δομέστικο, Ιωάννη Καντακουζηνό

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον Καντακουζηνό να βοηθήσει τον άντρα που θα του παραδώσει την παρούσα επιστολή, επιδεικνύοντας για ακόμη μια φορά τη

³⁰⁰ Στην Ρωμαϊκή Ιστορία του ο Γρηγοράς στηλιτεύει μια ακόμη γυναίκα για την υπέρμετρη φιλοδοξία και τον κακό της χαρακτήρα: την Ειρήνη-Γιολάντα Μομφερρατική (1. 235. 19 κ.ε.), η οποία επεδίωξε να διαιρέσει την αυτοκρατορία προς όφελος των τέκνων της, ντροπιάζοντας τον Ανδρόνικο Β΄. Βέβαια, προτού καταλογίσουμε μισογυνισμό στο Γρηγορά, θα πρέπει να επισημάνουμε πως στην Ιστορία του εξυμνεί με τα καλύτερα λόγια μια γυναίκα, η οποία όμως συνδύαζε εκτός από την υπέρμετρη ομορφιά την ευγλωττία και την ευστροφία, μαζί και έναν καλό χαρακτήρα. Πρόκειται για την περιγραφή της Ευδοκίας Παλαιολογίνας, από αριστοκρατική οικογένεια της Θεσσαλονίκης (1, 293.12 κ.ε.)

φιλανθρωπία του, σε αντίθεση με τον Αντίγονο που είχε αρνηθεί οικονομική βοήθεια στον κυνικό φιλόσοφο που απευθύνθηκε σε αυτόν.

126. Στον μεγάλο δομέστικο (Ιωάννη Καντακουζηνό)

Η επιστολή είναι εγκωμιαστική για τον Καντακουζηνό, για τον οποίο όλοι οι άνθρωποι μιλάνε με τα καλύτερα λόγια, ακόμη και εν τη απουσία του. Ο Γρηγοράς τον παρομοιάζει με το χρυσό που ποτέ δε χάνει την αξία του, ενώ θαυμάζει την εγκράτεια, την ειλικρίνεια, τη φιλανθρωπία, τη γενναιότητα, αλλά και τη λογισσύνη του. Οι Αιγύπτιοι είχαν ως πρότυπο την εικόνα του λογίου Ερμή που συνδύαζε τη ρώμη με τη σοφία, ο Καντακουζηνός όμως είναι μια ζώσα εικόνα και αποτελεί παράδειγμα γενναιότητας, δικαιοσύνης, ειρήνης και ορθότητας. Δεν υπάρχει άνθρωπος που να μπορεί να συγκριθεί μαζί του· ο Έκτορας υπήρξε πρότυπο γενναιότητας, ο Αινείας πάλι υπόδειγμα σοφίας. Ωστόσο, ο Καντακουζηνός συνδυάζει και τις δυο αρετές και επιπλέον είναι και προστάτης των *λόγων*.

127. Στον θείο του αυτοκράτορα, το Φιλανθρωπηνό

Ο Γρηγοράς δεν μπορεί με τα λόγια να μιλήσει ικανοποιητικά για τη μεγαλοφύα του Φιλανθρωπηνού. Τα λόγια του μοιάζουν με το κερί μπροστά στη φλόγα ή με τον άργυρο μπροστά στο αναλλοίωτο χρυσάφι. Άρα, η εκτίμηση που τρέφει ο Φιλανθρωπηνός για τις επιστολές του Γρηγορά προκαλεί το θαυμασμό του, καθώς αισθάνεται πιο τυχερός και από τον Πλάτωνα που συναναστράφηκε το Σωκράτη. Ο Φιλανθρωπηνός συνδυάζει τη χαρισματική φύση με την πλούσια πείρα που του χάρισε η ζωή. Απόδειξη της σπουδαιότητάς του αποτελεί το γεγονός ότι, ενώ ο ανθρώπινος φθόνος του στέρησε τα αξιώματα, κατόπιν επίμονα, σε ώρα ανάγκης οι αυτοκράτορες ζήτησαν τη βοήθειά του. Κάτι τέτοιο συνέβη με ελάχιστα πρόσωπα στο παρελθόν, όπως π.χ. με τους Αθηναίους Κίμωνα και Αλκιβιάδη, καθώς και με το Ρωμαίο στρατηγό Κάμιλλο κι αυτό αποτελεί δείγμα της αξιοσύνης των ανδρών. Άρα, δικαιολογημένα αισθάνεται τυχερός ο Γρηγοράς ως σύγχρονος του Φιλανθρωπηνού, στον οποίον εύχεται μακροζωία.

128. Στον μεγάλο εταιρειάρχη³⁰¹

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον αλληλογράφο του να βοηθήσει τον άντρα που του στέλνει, έναν άνθρωπο που χρήζει βοήθειας, εξαιτίας των συμφορών που δοκιμάζει και που

³⁰¹ Ο Leone θεωρεί ως πιθανό παραλήπτη της επιστολής τον μεγάλο εταιρειάρχη Γεώργιο Σαραντηνό (PLP 24901). Όμως, στην επιστολή 121 ο Γρηγοράς απευθύνεται στον εταιρειάρχη Απόκαυκο (που ίσως ταυτίζεται με τον Αλέξιο Απόκαυκο της επιστολής 119), οπότε πιθανός αποδέκτης της παρούσας επιστολής είναι ο Απόκαυκος.

οφείλονται σε σφάλμα του, όχι όμως τόσο σημαντικό. Ο εταιρειάρχης καλείται να δείξει ότι είναι ακριβοδίκαιος και προστάτης των ταλαίπωρων ανθρώπων.

129. Στον Ιγνάτιο, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης

Ο Γρηγοράς εκπλήσσεται που ο καλός του φίλος Ιγνάτιος ξεπέρασε σύντομα τα προβλήματα που αντιμετώπιζε και θυμήθηκε ξανά τους φίλους του και την επικοινωνία με αυτούς. Ο ίδιος πίστευε ότι αυτό θα αργούσε, καθώς παρομοιάζει τους ανθρώπους που ταλαιπωρούνται με τους κολυμβητές που βουτάνε στο πέλαγος και που, προτού αναδυθούν στην επιφάνεια, φτάνουν πρώτα στο βυθό της θάλασσας. Ο Ιγνάτιος ωστόσο, με τη σύνεση και την πνευματική του δύναμη, συνήλθε γρήγορα, για αυτό και το ότι ζήτησε τη συνδρομή των προσευχών του Γρηγορά μοιάζει αστείο· μοιάζει σαν να ζητούν οι αετοί φτερά από τα μυρμήγκια! Ο Ιγνάτιος λοιπόν είναι αυτάρκης, διαθέτει όμως και πολύτιμους υποστηρικτές στην εκκλησία του, ανθρώπους που διακρίνονται για τη σοφία και το σεμνό τους χαρακτήρα. Ο Γρηγοράς του ζητά να τον χαροποιεί με συχνή επικοινωνία, όπως ακριβώς τον ευχαριστούσε και με την παρουσία του.

130. Στον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό

Η επιστολή του Καντακουζηνού ήρθε την κατάλληλη στιγμή, για να διώξει τη λύπη που ένιωθε ο Γρηγοράς για τη συμφορά του Ξανθόπουλου³⁰². Η επιστολή αυτή ήταν σαν τη δροσιά μέσα στον καύσωνα και έφερε την ευχαρίστηση στην ψυχή του Γρηγορά, ευχαρίστηση που προκάλεσε τόσο η θύμηση του φίλου του, όσο και τα ευχάριστα νέα για τους θριάμβους του Καντακουζηνού. Ο Καντακουζηνός πέτυχε αυτά που εις μάτην επεθύμησαν πολλοί βασιλείς στο παρελθόν. Τώρα πραγματοποιήθηκαν χάρη στη σύνεση του βασιλέως (Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου) και στην ευφυΐα του Καντακουζηνού, που παρομοιάζεται με τον ομηρικό Νέστορα. Ο Καντακουζηνός συναγωνίζεται τον αυτοκράτορα και αυξάνει τον πόθο και το ζήλο του *περι τὰ καλά*, όπως ακριβώς ο Πάτροκλος τον Αχιλλέα. Για αυτόν δεν υπάρχει χειμώνας, νύχτα, χιόνι ή καύσωνας, αφού σε κάθε εποχή αγωνίζεται κατά του εχθρού και έτσι δίκαια κερδίζει τους επαίνους όλων των ανθρώπων.

131. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον αλληλογράφο του να βοηθήσει τον γραμματοκομιστή, έναν άνθρωπο που συχνά συνάντησε στο παρελθόν και γνωρίζει καλά τις ανάγκες του, ενώ διαθέτει και τα μέσα για να τον συνδράμει. Η βοήθεια αυτή θα είναι έμπρακτη

³⁰² Ίσως πρόκειται για το ίδιο άτομο που είναι παραλήπτης των επιστολών 63 και 64.

απόδειξη της φιλίας του για τον Γρηγορά και επιπλέον ο άνθρωπος που βρίσκεται σε ανάγκη θα γίνει πολύτιμος βοηθός για τον ευεργέτη του.

132. Στον μητροπολίτη Δυρραχίου (Γρηγόριο³⁰³)

Στην εποχή του Γρηγορά δεν υπάρχει ζήλος για την παιδεία και για την αρετή. Θα ήταν λοιπόν ευχής έργο, αν ο αλληλογράφος του ζούσε όσο το δυνατόν περισσότερο, αφού το σπίτι του λειτουργεί σαν Σωκρατική Στοά και σαν νέα Ακαδημία, τη στιγμή που ο ίδιος είναι άριστος γνώστης της φιλοσοφίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, των θύραθεν σοφών, αλλά και των χριστιανών συγγραφέων. Επιπλέον, είναι ο καλύτερος σύμβουλος, ξεπερνώντας στις συμβουλές τους αρχαίους Περικλή, Νέστορα, Λυκούργο και Σόλωνα είναι ακόμη αληθινός γιατρός για τη λυπημένη ψυχή και λειτουργεί σαν *στάθμη και κανών* για υποθέσεις που χρήζουν έρευνας. Τα χαρίσματά του προέρχονται άλλα από τη φύση και άλλα από τη φιλοπονία του, η οποία τον έχει καταστήσει *ἔμψυχον βιβλίον*. Ο Γρηγοράς εκφράζει την επιθυμία να βρίσκεται πάντα κοντά του και του εύχεται μακροζωία και γρήγορη ανάρρωση από την τωρινή του ασθένεια. Δηλώνει ότι σκόπευε να τον επισκεφθεί, όμως λόγω σοβαρής ανάγκης το ανέβαλε για την επόμενη ημέρα.

133. Στον μητροπολίτη Ιγνάτιο (Γλαβά)

Για καιρό ο Γρηγοράς δεν έγραφε στον Ιγνάτιο, μοιάζοντας με τα μουσικά όργανα που δε χρησιμοποιούνται, επειδή ο ίδιος ο Ιγνάτιος με τη σιωπή του τον ανάγκασε να σιωπά. Έτσι, όταν ο Ιγνάτιος του έστειλε μια επιστολή, ο Γρηγοράς θεώρησε πως αυτή θα είχε συνέχεια, καθώς η επιστολή λειτούργησε για αυτόν σαν...ορεκτικό. Μολαταύτα, η δεύτερη επιστολή του Ιγνατίου άργησε πάρα πολύ, οπότε στην τωρινή του απάντηση ο Γρηγοράς ζητά να μάθει τα αίτια της υπερβολικής καθυστέρησης μεταξύ των δυο επιστολών. Θεωρεί πάντως ότι υπεύθυνοι είναι οι σοφοί που περιτριγυρίζουν τον Ιγνάτιο και μάλιστα ένας από αυτούς, που τον γοητεύει *καθάπερ ὁ τῆς εὐδαίμονος Ἀραβίας ἀπόζων ἄηρ* (στ. 34). Ωστόσο, αν συντρέχουν άλλοι λόγοι, ο Γρηγοράς ζητά να τους μάθει. Πάντως, επαινεί τη σύνεση, την τόλμη και το ήθος του, ενώ τον παροτρύνει να του γράφει συχνότερα.

134. Στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιγνάτιο (Γλαβά)

Η επιστολή που έλαβε ο Γρηγοράς από τον Ιγνάτιο, αφ' ενός τον έπεισε για τους λόγους της προηγούμενης σιωπής του, και αφ' ετέρου κατέδειξε ότι κάποιες θεωρίες του Αριστοτέλη είναι λανθασμένες. Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης δεν είχε

³⁰³ Ο Γρηγόριος, μητροπολίτης Δυρραχίου, υπήρξε αλληλογράφος τόσο του Γρηγορά, όσο και του Μιχαήλ Γαβρά και του Ματθαίου Εφέσου (Μανουήλ Γαβαλά). Ο Γρηγόριος είχε υπογράψει το 1341 τον Τόμο κατά του Βαρλαάμ Καλαβρού. Βλ. PLP, 91728.

υποστηρίζει την άποψη ότι « *κοινὰ τὰ τῶν φίλων*», με το σκεπτικό ότι οι μεταβολές της τύχης δημιουργούν ανόμοιες περιστάσεις, οπότε και χωρίζουν τους φίλους. Η άποψη του φιλοσόφου, σε συνδυασμό με τη μακρά σιωπή του Ιγνατίου, βασάνιζε για καιρό τη σκέψη του Γρηγορά, που θεωρούσε πάντως ότι δεν εξοκείλουν όλοι οι άνθρωποι εξαιτίας των μεταβολών της τύχης. Τελικά, ο Ιγνάτιος απέδειξε ότι είναι σταθερά προσηλωμένος στις αρχές του και ότι η τύχη δε θα μπορούσε να τον κάνει αλαζόνα προς τους φίλους του. Έτσι, η θεωρία του Αριστοτέλη περί της επίδρασης της τύχης στη φιλία απεδείχθη ανίσχυρη, ή τουλάχιστον αφορά τα αυτιά *κουφοτέρων ανθρώπων* και σίγουρα όχι ανθρώπων που τους κυβερνά η λογική και η ειλικρίνεια.

Ο Ιγνάτιος δε θα πρέπει να θεωρεί ότι μέτρο της φιλίας του Γρηγορά για αυτόν είναι οι επιστολές, διότι αν το *φίλτρον* αποδεικνυόταν μόνο από αυτές, τότε θα δημιουργούνταν φορτία με βιβλία γεμάτα επιστολές. Ωστόσο, η *φλόγα* του Γρηγορά για το φίλο του είναι μοιρασμένη ανάμεσα στις συνομιλίες του που έχουν ως θέμα τον Ιγνάτιο και στις επιστολές που του απευθύνει. Το πρώτο γίνεται ανεμπόδιστα, το δεύτερο ωστόσο το διακόπτουν συνεχώς οι επιδρομές ληστών στους θαλάσσιους και ηπειρωτικούς δρόμους, οι οποίοι κάνουν τους ταξιδιώτες να δειλιάζουν. Κλείνοντας την επιστολή του, αναφέρεται σε κάποιον που με τη σιωπή του έχει αδικήσει τον ίδιο, αλλά και τον Ιγνάτιο.

Η επιστολή χρονολογείται μεταξύ των ετών 1336 και 1341, καθώς τότε ήταν μητροπολίτης ο Ιγνάτιος Γλαβάς.

135. Σε άγνωστο παραλήπτη

Ο Γρηγοράς θεωρεί ότι είναι φοβερό αυτό που του συνέβη, να μην μπορεί δηλαδή να μοιραστεί με τους φίλους του τη στενοχώρια του, έτσι ώστε να λάβει από αυτούς κάποια λόγια παρηγοριάς. Συγκεκριμένα, σοβαροί πόνοι στο κεφάλι τον ταλαιπωρούν καιρό τώρα, με αποτέλεσμα να έχει επηρεαστεί και η διάθεσή του. Αυτός είναι και ο λόγος που δεν τήρησε την υπόσχεση που είχε δώσει προς τον παραλήπτη, ότι δηλαδή θα του έγραφε συχνά. Ωστόσο η τύχη, την οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί να την ορίσει, έφερε αυτήν τη συμφορά και έτσι –λόγω νοσήματος και όχι λόγω *προπετοῦς γλώσσης*– αθέτησε την υπόσχεσή του. Ελπίζει πως ο αλληλογράφος του θα τον συγχωρήσει τώρα που γνωρίζει την αλήθεια και απορεί που δεν του απάντησε σε προηγούμενο γράμμα του, έτσι ώστε να μάθει αν όντως το γράμμα του έφτασε και αν εκείνος έχει σκοπό να τον « τιμωρήσει» για τη μακρά σιωπή του. Ο φόβος ότι δεν έφτασε η επιστολή, επειδή οι δρόμοι είναι *δυσχερεῖς* διαδέχεται την κεφαλαλγία. Ζητά από τον αλληλογράφο του να προσευχηθεί για την απαλλαγή του από το νόσημα.

136. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς ζητά από τον αλληλογράφο του, τον οποίον η τύχη τον έκανε σπουδαίο, να βοηθήσει έναν άνδρα φτωχό, αλλά καλόγνωμο, όπως ήδη έχει βοηθήσει πολλούς.

137. Στον υπεύθυνο του σακελλίου

Ο *ἐπὶ τοῦ σακελλίου* είχε υποσχεθεί στο Γρηγορά ότι θα τον επισκεφθεί, πέρασαν όμως 45 ημέρες και ακόμη δεν τήρησε την υπόσχεσή του. Ο Γρηγοράς τον διαβεβαιώνει ότι δεν έχει συμπεριλάβει σε κανένα βιβλίο του την αιτία που προκάλεσε την αγανάκτηση του παραλήπτη και των φίλων του. Μάλιστα, πέταξε και την επιστολή που περιείχε την αιτία της οργής. Η σιωπή του αλληλογράφου του τον έχει στενοχωρήσει και τον έκανε να φοβηθεί μήπως διαλυθεί και η μεταξύ τους φιλία λόγω της σιωπής. Ζητά λοιπόν από τον παραλήπτη να του γράφει συχνότερα.

Είναι αξιοσημείωτη η επίμονη διαβεβαίωση του Γρηγορά ότι δε δημοσιοποιήθηκε το έγγραφο (επιστολή;) που εξόργισε τον αλληλογράφο του, η οποία πιστοποιεί και την αγωνία των ανθρώπων της περιόδου για αυτό που σήμερα ονομάζουμε «προσωπικά δεδομένα»:

(στ. 13-17) *οὔτε γὰρ τοῖς ἡμετέροις ἐντεταχα βιβλίοις οὔτε μην πρὸς βουλήσεως ἐστὶ μοι συντεταχέναι, ἀλλὰ τὸ γε μέλον ἀπειπάμην ἅπαν. ἔρριπται γὰρ καὶ οὐκ ἔστιν, οὔθ' ὅπου τῆς ἐμῆς ἐρευνῶν τις οἰκίας οὔτε τῶν ἡμετέρων βιβλίων...*

138 . Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Πολλοί είναι εκείνοι που έκαναν δωρεές σε εκκλησιαστικά ιδρύματα και κέρδισαν έτσι και το να μνημονεύονται στον ουρανό και το να αναφέρονται στις προσευχές των ευσεβών ανθρώπων. Για αυτό και ο Γρηγοράς θεώρησε λογικό να δώσει παρόμοια ευκαιρία στον αλληλογράφο του και να τον ενημερώσει για τις ανάγκες ενός ναού του Σωτήρος, έτσι ώστε να γίνει χορηγός και να ανταμειφθεί *θεόθεν*.

139. Στον σοφό Δημοκλή

Ο Γρηγοράς καταφέρεται ενάντια σε όσους υποστηρίζουν ότι μπορούν να προβλέψουν το μέλλον, αντλώντας παραδείγματα από την αρχαιότητα. Οι μαντικές ικανότητες της Πυθίας ήταν ανύπαρκτες, ενώ ακόμη και ο Αριστοτέλης απαξίωσε τον

Ίππων επειδή ήταν άθεος. Ακόμη, οι θεωρίες των φιλοσόφων για το Σύμπαν είναι φλυαρίες, ενώ οι ομηρικές διηγήσεις βρίθουν ψευδών στοιχείων. Τελικά, όλα αυτά είναι για τους αργόσχολους.

Η επιστολή αφήνει ερωτηματικά. Ο Γρηγοράς με τη λατρεία για τη θύραθεν παιδεία φαίνεται εδώ να την αποποιείται. Πιθανόν να γράφτηκε κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του, όταν δηλαδή ο ίδιος και το πλατωνικό υπόβαθρο της παιδείας του μπήκαν στο στόχαστρο των εχθρών του και οπαδών του Παλαμά.

140. Στον Λεόντιο/στον σοφό Κλεόδημο

Η απόκτηση γνώσης είναι δύσκολη υπόθεση. Ο Γρηγοράς δέχεται την άμιλλα που του προτείνει ο αλληλογράφος του και που αφορά στη μελέτη των ουρανίων σωμάτων. Ωστόσο, εκφράζει την απέχθειά του για όσους, μελετώντας τις αλλαγές στα ουράνια σώματα, πασχίζουν έπειτα να τις συσχετίζουν με τη μοίρα. Κάτι τέτοιο δεν είναι ούτε ευσεβές, ούτε όσιο.

141. Στον υπεύθυνο του σακελλίου³⁰⁴ στη Θεσσαλονίκη

Ο Γρηγοράς, εκτιμώντας την ακεραιότητα στο χαρακτήρα του αλληλογράφου του, του έστειλε συχνά επιστολές, όμως εκείνος τις ανταπέδιδε με φειδώ. Βέβαια, δυσκολεύεται να τον κατηγορήσει, καθώς πολλοί Θεσσαλονικείς προθυμοποιήθηκαν να αλληλογραφήσουν μαζί του, παρακινημένοι από τον πόθο που έδειχνε ο υπεύθυνος του σακελλίου προς τον Γρηγορά. Έτσι, έλαβε την απόφαση να αλληλογραφήσει με άτομα που δεν τον έχουν δει κι όμως τον αγαπούν. Ένας τέτοιος άνθρωπος είναι και ο Μάγιστρος³⁰⁵. Γι' αυτό και του ζητά να δώσει μια επιστολή του στον Μάγιστρο και να τον πείσει να του γράψει.

Δεδομένου ότι η επόμενη επιστολή προς τον Θωμά Μάγιστρο γράφτηκε μετά το θάνατο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1332), συμπεραίνουμε πως η παρούσα τοποθετείται γύρω στο 1330-31.

142. Στον Θεόδουλο Μάγιστρο, το Σχολαστικό, στη Θεσσαλονίκη

Σε προηγούμενη επιστολή του προς τον Μάγιστρο ο Γρηγοράς είχε μακρηγορήσει, τώρα όμως που έλαβε την απάντησή του και διέγνωσε τη φιλική του διάθεση έγινε πιο λακωνικός, αφ' ενός επειδή επιτεύχθηκε η οικειότητα μεταξύ τους και αφ'

³⁰⁴ Ο Γρηγόριος Βρυνένιος ήταν *ἐπὶ τοῦ σακελλίου* στη Θεσσαλονίκη κατά τα έτη 1328- 1346, οπότε και η επιστολή γράφτηκε σε αυτήν την περίοδο. Σώζεται μια επιστολή *Βρυνένιου τοῦ σακελλίου ἐκ Θεσσαλονίκης εἰς Νικηφόρον τὸν Γρηγορᾶν* (Leone, σσ. 404-5), όπου ο Βρυνένιος εκφράζει το θαυμασμό για τη ρητορική δεινότητα του Γρηγορά και του λέει πως θαύμασε την επιστολή του, μαζί με ένα έργο του, με πλήθος ανθρώπων.

³⁰⁵ Προφανώς ο Θωμάς (και μετέπειτα Θεόδουλος) Μάγιστρος βλ. και επιστολές 91 και 142.

ετέρου επειδή υπάρχει το πένθος για την απώλεια του *θειότατου βασιλέως*³⁰⁶. Ο Γρηγοράς αναφέρει ότι την επιστολή του Μαγίστρου την άκουσαν *έλλογμοι άνδρες* και θαύμασαν τις ιδέες, το ύφος και το κάλλος της γλώσσας του, που τον καθιστούν *λογικόν όφθαλμόν* της Θεσσαλονίκης. Ο Γρηγοράς χαίρεται που βρήκε έναν τέτοιο φίλο, σύμφωνα με τις προσδοκίες του.

143. Στον Λουκίτη³⁰⁷, πρωτοβεστιάριο της Τραπεζούντας

Όταν έλαβε την επιστολή του Λουκίτη, ο Γρηγοράς βρισκόταν με μια παρέα *έλλογμων* ανδρών. Η επιστολή διαβάστηκε ενώπιόν τους και δεν έπαψαν να την επαινούν για τη σοφία και την κομψότητά της. Ο Λουκίτης μοιάζει να έχει «αντύσει» την επιστολή του με μεταξωτά ενδύματα, για να είναι αντάξια της μεγάλης Πόλης, στην οποία θα φτάσει. Εντούτοις, τα *ένδύματα* της επιστολής δεν αλλοιώνουν το βαθύ της νόημα, αλλά ο συγγραφέας συνδυάζει τη φιλοσοφική χροιά με τη λεπτότητα των νοημάτων και με τη νεανική διάθεση. Ο Γρηγοράς, μελετώντας κατ' ιδίαν την επιστολή, κατάλαβε πως ο παραλήπτης είναι γνώστης των αρχαίων σοφών και αποτελεί υπόδειγμα διοικητή στην πόλη του (την Τραπεζούντα), ενώ δεν παραλείπει να μελετά και τους *πάλαι σοφούς*, μέσα από τα βιβλία τους (στ. 23-24). Κλείνοντας την επιστολή, του εύχεται υγεία και μακροζωία.

144. Στον μεγάλο δρουγγάριο

(Αιτητική επιστολή)

Ο Γρηγοράς είχε καιρό να επικοινωνήσει με τον δρουγγάριο, ο οποίος περιβάλλεται από μεγάλη δόξα και το πλήθος με προθυμία τον υπακούει. Τα λιοντάρια έχουν από τη φύση τους την αρχηγία των ζώων, όπως και οι αετοί την αρχηγία των πτηνών. Ωστόσο, των ανθρώπων η εξουσία είναι όχι *φυσική*, αλλά *χειροτονητή*, άρα και ευμετάβολη. Μολαταύτα, ο αλληλογράφος του είναι αξιοθαύμαστος, εφόσον τα αξιώματα είναι σαν να τον ακολουθούν φυσικά τω τρόπω και αυτόματα. Τούτο οφείλεται στο άμεμπτο ήθος και στην αρετή του, που κάνουν τους ανθρώπους εθελοντικά να γίνονται δεσμώτες του. Ο Γρηγοράς του ζητά να πάρει υπό την προστασία του έναν συμπατριώτη του, ο οποίος και προικισμένος είναι και θαυμάζει πολύ τον δρουγγάριο.

³⁰⁶ Πρόκειται για το θάνατο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (13-2-1332), το οποίο αποτελεί *terminus post quem* για τη χρονολόγηση της επιστολής.

³⁰⁷ Ο Κωνσταντίνος Λουκίτης (PLP 15153) υπήρξε σύγχρονος του Γρηγορά, έζησε αρχικά στην Κωνσταντινούπολη και μετέπειτα στην Τραπεζούντα, από όπου αλληλογραφούσε με τον Θεόδωρο Υρτακηνό, τον Γρηγορά και το Γρηγόριο Χιονιάδη.

145. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Ο αλληλογράφος του Γρηγορά έχει κατακτήσει την απόλυτη ευδαιμονία, εφόσον είναι αυτάρκης και τίποτα δεν έχει ανάγκη. Όλοι οι άνθρωποι τον προσεγγίζουν για να τους βοηθήσει κι αυτός το κάνει και με τη δύναμη που έχει και με το χαρακτήρα που διαθέτει. Οι ευεργετούμενοι δεν έχουν τρόπο να του το ανταποδώσουν, μια και δεν έχει καμία ανάγκη, δεν παύουν όμως να τον εγκωμιάζουν και να τον θεωρούν πρότυπο. Ο μεγαλύτερος, όμως, θαυμαστής του είναι ένας πολύ καλός φίλος του Γρηγορά, του οποίου ο χαρακτήρας είναι γνησιότερος κι από το καθαρό χρυσάφι. Απόδειξη αποτελεί και η επιστολή του που προωθεί ο Γρηγοράς. Αν και ο άνθρωπος αυτός ζητά «τελευταίος και καταϊδρωμένος» την κηδεμονία του, θα πρέπει το αίτημά του να γίνει δεκτό, αφού τον εμπόδισε η υγεία του κι όχι βέβαια η προθυμία του, για να τον προσεγγίσει νωρίτερα. Ο Γρηγοράς εύχεται υγεία στον παραλήπτη.

146. Σε άγνωστο παραλήπτη

(Αιτητική επιστολή)

Αν ο Άδης έκανε χάρες και έπαιρνε στον Κάτω Κόσμο άλλους ανθρώπους, αντί για αυτούς που πρέπει, τότε ο αλληλογράφος του Γρηγορά ποτέ δε θα πέθαινε, γιατί πολλοί θα προθυμοποιούνταν να θυσιαστούν παίρνοντας τη θέση του στον Άδη! Ένας από αυτούς είναι και ο παρών γραμματοκομιστής, που τον αγάπησε εξαιτίας του ίδιου του Γρηγορά, με τον ίδιο τρόπο που αγάπησε και τους λόγους. Ο άνθρωπος αυτός είναι πρόθυμος να τον ακολουθήσει οπουδήποτε. Ζητά από τον αλληλογράφο του να του φερθεί ευνοϊκά, ανταμείβοντάς τον επάξια ως *εργάτη καλών*.

147. Στον (σπουδαίο Μητροφάνη³⁰⁸)

Μόλις πέθανε ο Μέγας Αλέξανδρος, ο ρήτορας Δημάδης παρομοίασε το μακεδονικό στρατό με τυφλό Κύκλωπα, λόγω της αναρχίας που επικράτησε. Ομοίως ο Γρηγοράς, βλέποντας την απομάκρυνση της Εκκλησίας από το ορθόδοξο δόγμα και την επικράτηση θεοτήτων *άκτίστων και άνουσίων*, μολονότι ήθελε να μιλήσει ευθαρσώς, αναγκάζεται να σιωπήσει, εφόσον ο αυτοκράτορας (ο Ιωάννης Καντακουζηνός) του

³⁰⁸ Η επιστολή χρονολογείται γύρω στο 1347, έτος κατά το οποίο *βασιλεύς* είναι ο Ιωάννης Καντακουζηνός, όμως η *βασιλίσ* (προφανώς η σύζυγός του Ειρήνη Ασανίνα Καντακουζηνή) δείχνει αυτήν την περίοδο ευνοϊκή διάθεση προς *τὰ πατριὰ ἔθνη καὶ δόγματα*, των οποίων υποστηρικτές είναι τόσο ο Γρηγοράς, όσο και ο Μητροφάνης. Ο λόγος της προσωρινής μεταστροφής της Ειρήνης είναι πως ο ίδιος ο Γρηγοράς την έπεισε ότι ο θάνατος του νεότερου γιου της Ανδρονίκου οφειλόταν στην προσκόλλησή της στη βλάσφημη διδασκαλία του Παλαμά! βλ. Donald Nicol, *The byzantine family of Kantakuzenos*, Washington 1968, 105-106. Για το θάνατο του γιού της Ανδρονίκου βλ *Ρωμαϊκή Ιστορία* 2.825-826 : εκεί ο Γρηγοράς αναφέρει πως βρήκε την ευκαιρία επειδή ο Ιωάννης Καντακουζηνός, αλλά και ο γιος του Ματθαίος έλειπαν στο Διδυμότειχο και πλησίασε την Ειρήνη και *«τῆς ἐκείνου τελευτῆς αἰτιώτατον ἔφασκον εἶναι τῶν δογμάτων κατάλυσιν»*.

έδειξε την αντίθεσή του με λόγια, με σκέψεις, αλλά και έμπρακτα. Έτσι, ο Γρηγοράς, ανήμπορος να κάνει οτιδήποτε, θλίβεται και παραλληλίζει εαυτόν με τον αρχαίο Σόλωνα³⁰⁹ ο οποίος κάθησε μπροστά από το σπίτι του, κρατώντας ασπίδα και δόρυ, για να δείξει την αντίθεσή του σε όσους κατέλυαν τους νόμους. Ο Γρηγοράς εκλιπαρεί τον αλληλογράφο του να κινητοποιηθεί και να μιλήσει στο βασιλέα, του οποίου την καλή γνώμη αλλοίωσαν οι λύκοι της εκκλησίας. Ακόμα κι αν δεν έχει την προθυμία να αγωνιστεί, θα πρέπει να το κάνει από φιλότιμο για την αυτοκράτειρα, η οποία είναι ενάρετη και στηρίζει το πατροπαράδοτο δόγμα. Χωρίς αυτήν, η ευσέβεια θα είχε καταποντισθεί, για αυτό το όνομά της θα πρέπει να εξαιρείται. Ο Γρηγοράς παροτρύνει τον αλληλογράφο του να του γράφει συχνά, μια και έγινε η αρχή της επικοινωνίας τους.

Πιστεύουμε ότι πιθανότατα ο Μητροφάνης είναι ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, καθώς στον κώδικα Vaticanus graecus 1096, του β' μισού του 14^{ου} αι. σώζεται – γραμμένος από διαφορετικό γραφέα–ένας κατάλογος αντιπαλαμικών, μεταξύ των οποίων μνημονεύεται και *ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Μητροφάνης*³¹⁰. Η επιστολή αναμφίβολα χρονολογείται μετά το Μάιο του 1347, εφόσον τότε αναγορεύτηκε αυτοκράτωρ ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ενώ ως *terminus ante quem* στη χρονολόγησή της, μπορεί να τεθεί το έτος 1351, κατά το οποίο έγινε η Σύνοδος που καταδίκασε εκ νέου την αντιπαλαμική διδασκαλία. Εξάλλου, και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του ο Γρηγοράς δηλώνει απερίφραστα πως κατά την περίοδο μετά τη θριαμβευτική είσοδο του Καντακουζηνού στην Κωνσταντινούπολη (1347) δεν έπαυσε με κάθε τρόπο να πασχίζει να μεταπειθεί τον παλιό του φίλο σχετικά με την στήριξη που εκείνος παρείχε στην παλαμική μερίδα, ενώ-αντιμετωπίζοντας τη σκληρή στάση του αυτοκράτορα-βρήκε πρόσφορο έδαφος στη σύζυγό του Ειρήνη, η οποία έχασε στα 1347 από λοιμό το μικρότερο γιό της Ανδρόνικο, με αποτέλεσμα να είναι πιο επιρρεπής στις παραινέσεις του Γρηγορά αναφορικά με τη θρησκεία (2.825.3-2.826. 5).

148. Στον Δημήτριο Καβάσιλα³¹¹

Ο Γρηγοράς απορεί με τις διαφορές στις γνώμες των ανθρώπων, προβάλλει τον ευμετάβολο και ρευστό χαρακτήρα του αισθητού κόσμου³¹² και δικαιολογεί τους εκπροσώπους της φιλοσοφίας που αμφιβάλλουν για όλα (σκεπτικοί φιλόσοφοι).

³⁰⁹ Για πολλοστή φορά αξιοποιεί το ιστορικό exemplum του Σόλωνα, πιθανότατα θέλοντας να δώσει πολιτική διάσταση στην παλαμική έριδα βλ. Κουντούρα-Γαλάκη Ελεωνόρα: «Πρότυπα αρχαίων νομοθετών κατά τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά. Δίκαιο και πολιτική πρακτική». *Αντικίνησση, τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, σσ. 700-701.

³¹⁰ G. Mercati, *Notizie*, σσ. 222- 223. Ο Mercati επισημαίνει πως ο Μητροφάνης αυτός πιθανώς είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον Μητροφάνη που υπέγραψε τον Τόμο κατά των αντιπαλαμικών στα 1341.

³¹¹ Στο Δημήτριο Καβάσιλα απευθύνονται και οι επιστολές υπ. αρ. 65 και 66, μόνο που εκείνες χρονολογούνται περί τα 1324-8, ενώ η παρούσα πιθανώς μετά το 1351, εποχή κατά την οποία ο Καβάσιλας έχει γίνει οπαδός του Παλαμά. Μάλιστα, ο Hans- veit Beyer, στο άρθρο του «Demetrios Kavasilas, Freund und späterer Gegner des Gregoras», *JÖB* 39 (1989), 135-177, υποστηρίζει ότι και οι προσφωνήσεις προς τον Καβάσιλα δεν είναι το ίδιο θερμές στην παρούσα επιστολή σε σχέση με τις προηγούμενες.

Ο ίδιος βιώνει συμφορές που προήλθαν *ἐξ ἀφανοῦς τραγωδίας*, στις οποίες ο Καβάσιλας μπορεί να του σταθεί πολύτιμη παρηγοριά, διώχνοντας τη λύπη του και συμβουλεύοντάς τον τα δέοντα. Άλλωστε, ο Καβάσιλας είναι άνθρωπος που συγκεντρώνει όλες τις αρετές και ξεπερνά και τους σύγχρονούς του σοφούς, αλλά και τους αρχαίους Έλληνες. Ο Γρηγοράς εύχεται να έμοιαζε στους ιερογραμματείς της αρχαίας Αιγύπτου, ώστε με ένα σύμβολο να μπορούσε να αποδώσει την πολυσχιδή προσωπικότητα του Καβάσιλα. Αν όλοι οι άνθρωποι μιμούνταν τη ζωή του Καβάσιλα, τότε θα γινόταν πραγματικότητα η Πολιτεία του Πλάτωνος ή έστω θα επέστρεφε η ανθρωπότητα στις ευνομούμενες πολιτείες της αρχαιότητας, όταν ακόμα ήταν ζωντανό «τὸ φρόνημα τῆς νομοθεσίας». Από τη στιγμή όμως που χάθηκε εκείνη, πέθανε και η πολιτεία (στ. 52-53).

Ο Καβάσιλας μολαταύτα μοιάζει με σπουδαίους άνδρες της αρχαιότητας, όπως ο Φωκίων ή ο Επαμεινώνδας και δείχνει-όπως κι εκείνοι- μικρό ενδιαφέρον για τα μικρά και υλικά και έτσι επιτυγχάνει τα σπουδαία.

Ο Γρηγοράς θεωρεί ότι εκείνος του προσφέρει τη γαλήνη στις φουρτούνες που αντιμετώπιζει και του τονώνει το ηθικό μπροστά σε ανθρώπους που θεωρούσε φίλους, απεδείχθησαν όμως βιαιότεροι *ἢ κατὰ κλύδωνας καὶ χειμῶνας ἅπαντας* (στ. 91-92). Αυτοί οι εχθροί που ήλθαν από την αλλοδαπή και μοιάζουν στον ομηρικό Θερσίτη ως προς τη θρασύτατη φλυαρία τους, έχουν πάρει με το μέρος τους γείτονες και φίλους του Γρηγορά, οι οποίοι τώρα χαίρονται που τον βλέπουν να αδικείται· ο ίδιος έχει και τα χέρια και τη γλώσσα του δεμένα *διὰ τὴν νῦν ἔφρασιν τῶν ἡγεμόνων*, σε αντίθεση με τους υβριστές του, οι οποίοι έχουν κάθε ευκαιρία να τον διαβάλλουν. Ο Γρηγοράς τιμωρείται, επειδή δεν παρέστη στις συναθροίσεις και δε συμφώνησε με τις ὕβρεις των ανθρώπων αυτών. Ωστόσο, γνωρίζοντας την αστάθεια των ανθρωπίνων, υπομένει με καρτερία τη συμφορά του, ανακαλώντας στη μνήμη του σπουδαίους άνδρες του παρελθόντος, οι οποίοι αναγκάστηκαν, όπως κι ο ίδιος, να αντιμετώπισουν το φθόνο των ανθρώπων και να υπερασπιστούν την αλήθεια και τη δικαιοσύνη, όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτων ή , από τους χριστιανούς, ο Μέγας Βασίλειος και ο Γρηγόριος.

Οι συκοφάντες του Γρηγορά ανέδειξαν εαυτούς σε κριτές για να κερδίσουν δόξα, μοιάζοντας με τα σκαθάρια σε ένα μύθο του Αισώπου! Οι συκοφάντες του χαρακτηρίζονται ακόμα ως *ἀνδράποδα κακίας*, ως εξαμβλώματα που αποβάλλονται από τον οργανισμό, προτού γίνουν ολοκληρωμένα έμβρυα. Η μόνη τους φροντίδα είναι να επιτίθενται και να τον διαβάλλουν. Στην αρχή ήταν απροετοίμαστος για κάτι τέτοιο, τώρα όμως βρήκε τα ψυχικά εφόδια. Αυτοί οι κακοήθεις άνθρωποι είναι οι ίδιοι που στο παρελθόν συνασπίστηκαν με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό εναντίον

³¹² Η υιοθέτηση του αγνωστικισμού από τον Γρηγορά είναι φανερή και σε αυτό στάθηκε καθοριστική η μαθητεία του κοντά στον Θεόδωρο Μετοχίτη, βλ. Börje Byden, « To every argument there is a counter- argument: Theodore Metochites' defence of Scepticism (Semeiosis 61) », στο συλλογικό τόμο *Byzantine philosophy and its ancient sources*, ed. Ierodiakonou Katerina, Oxford 2002, σσ. 183-208.

του και τώρα συνασπίστηκαν με τους *παλαμναίους διώκτες* του και με τη σύμφωνη γνώμη του αυτοκράτορα³¹³. Η σκέψη τους χαρακτηρίζεται από αλαζονεία, λένε λόγια βαρυσήμαντα και βαρύγδουπα και συνεχώς μηχανεύονται πράγματα, κάνουν καθετί εναντίον του και έχουν ήδη πετύχει καίριο πλήγμα κατά της αληθείας.

Ο Γρηγοράς, αλλάζοντας θέμα, αναφέρεται στο βιβλίο που ετοιμάζει, σχετικά με το *Περὶ ἐνυπνίων* του Συνεσίου³¹⁴, το λαμπρότερο βιβλίο του Συνεσίου, για το οποίο ο συγγραφέας του λέει ότι εμπνεύστηκε από το Θεό, για αυτό και τα εκεί γραφόμενα είναι δυσσερμήνευτα και μοιάζουν με τους χρησμούς του Δελφικού μαντείου. Μετά από παρακλήσεις πολλών, ο Γρηγοράς έγραψε ερμηνεία στο έργο αυτό, αλλά και ένα ακόμη που αφορά την κατασκευή του αστρολάβου.

Στη συνέχεια, ο Γρηγοράς αναφέρεται σε διένεξη που είχε με σοφούς Λατίνους, σχετικά με το αν ο ήλιος είναι φύσει θερμός ή αποκτά θερμότητα λόγω της κίνησής του. Ο Γρηγοράς υπερασπίστηκε την πρώτη άποψη, με το επιχείρημα ότι η θερμότητα είναι σταθερό γνώρισμα του ήλιου, ενώ άλλοι αστέρες που κινούνται δεν το διαθέτουν. Μάλιστα, αν η κίνηση προκαλούσε τη θερμότητα, τότε η σελήνη θα έδινε θερμότητα προς τους διάττοντες αστέρες, με τους οποίους εφάπτεται. Επιπλέον, τη φυσική ποιότητα της ηλιακής θερμότητας αποδεικνύει και το γεγονός ότι στη σκιά το σώμα χάνει θερμότητα, η οποία, αν όντως είχε προκληθεί από κίνηση, θα προκαλούσε ακόμη και αναθυμιάσεις.

Ακόμα, στη συζήτηση με τους Λατίνους, απέδειξε ότι το πυρ είναι γέννημα του ήλιου, κατασκευασμένο με τεχνητό τρόπο από τους ανθρώπους και άρα μεταβαλλόμενο. Σχετικά με τη φορά του πυρός προς τα επάνω, ο Γρηγοράς θεωρεί ότι αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι το πυρ αναγνωρίζει έτσι ως πατέρα του τον ήλιο!

Ο Γρηγοράς ζητά τη γνώμη του Καβάσιλα για τις παραπάνω απόψεις, η οποία μπορεί να συνδυαστεί και με την παραλαβή του βιβλίου με τις αποδείξεις για τα ζητήματα που τον απασχολούσαν.

Σχετικά με τη χρονολόγηση της επιστολής και τις παρεμβάσεις από το χέρι του ίδιου του Γρηγορά στο κείμενο βλ. 3^ο κεφάλαιο στο λήμμα « Δημήτριος Καβάσιλας » .

³¹³ Γίνεται αναφορά τόσο στη διαμάχη του Γρηγορά με το Βαρλαάμ Καλαβρό (1330-2), όσο και στον Παλαμά και τους οπαδούς του, με το λογοπαίγνιο για τους *παλαμναίους διώκτες*. Πιθανότατα, η επιστολή γράφτηκε λίγο πριν από τη σύνοδο του 1351, με την οποία καταδικάστηκε ο Γρηγοράς και υπέστη κατ' οίκον περιορισμό βλ. Leone, *La corrispondenza*, 207-211.

³¹⁴ Στο ίδιο έργο του Γρηγορά αναφέρεται και η επ. 114, προς τον Καλοειδά, καθώς και η επιστολή υπ. αρ. 120, προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Χαρακτηριστικό είναι πως στην επιστολή προς τον Καβάσιλα ο Γρηγοράς αναπαράγει ένα μέρος της επιστολής 120 προς τον Καντακουζηνό, όπως εύστοχα παρατήρησε και ο Martin Hinterberger στο άρθρο του “ *Les vies des saints du XIVe siècle en tant que biographie historique: L oeuvre de Nicéphore Grégoras*”, *Actes du IIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ»*, Paris 6-8 Juin 2002, σελ. 299. Ο Hinterberger επισημαίνει πως ο Γρηγοράς συχνά λειτουργεί «διακειμενικά» αφού αναπαράγει μοτίβα, εκφράσεις και ολόκληρες παραγράφους από κείμενά του σε άλλα δικά του έργα.

149. Στον μεγάλο δομέστικο, Ιωάννη Καντακουζηνό

Αιτητική επιστολή

Πολλοί πλησιάζουν το Γρηγορά, γνωρίζοντας την ιδιαίτερη σχέση του με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, προκειμένου να μεσολαβήσει σε αυτόν για χάρη τους. Ο Καντακουζηνός έχει γίνει το καταφύγιο των δυστυχισμένων, γι' αυτό και του ζητά να βοηθήσει έναν ακόμη άνθρωπο, τον οποίον και ο ίδιος αγαπά. Ο Καντακουζηνός έχει την ικανότητα να διευθετεί τα πάντα, οπότε θα πρέπει να φροντίσει και την όσο τον δυνατόν ανώδυνη επιστροφή του δυστυχούς γραμματοκομιστή στην πατρίδα του.

150. Σε άγνωστο παραλήπτη

Αιτητική επιστολή

Ο γραμματοκομιστής είναι ένας άνθρωπος φτωχός και απεγνωσμένος· ο αποδέκτης θα πρέπει να τον βοηθήσει και έτσι θα κερδίσει την ανταμοιβή του από το Θεό.

151. Σε άγνωστο παραλήπτη

Αιτητική επιστολή

Ο γραμματοκομιστής βρίσκεται σε μεγάλες συμφορές και από πουθενά δεν έβλεπε σωτηρία, τελικά όμως σκέφτηκε να ζητήσει τη μεσολάβηση του Γρηγορά για να προσεγγίσει τον αλληλογράφο του, έναν άνδρα που γίνεται «σωτήριο λιμάνι» για τους κατατρεγμένους. Ο Γρηγοράς του ζητά να μην διαψεύσει τις ελπίδες του δυστυχισμένου.

152. Σε άγνωστο παραλήπτη

Αιτητική επιστολή

Ο Γρηγοράς ζητά από τον αποδέκτη να ικανοποιήσει το αίτημά του βοηθώντας το γραμματοκομιστή.

153. Σε άγνωστο παραλήπτη

Αιτητική επιστολή

Ο Γρηγοράς ζητά από τον αλληλογράφο του να βοηθήσει έναν ακόμη άνθρωπο, που βρίσκεται σε μεγάλη ανάγκη και επιθυμεί διακαώς να μπει στην υπηρεσία του. Θα του είναι ευγνώμων, ενώ ο ίδιος θα κερδίσει τη χάρη του Θεού.

154. Σε άγνωστο παραλήπτη

(σε οικείο του Ματθαίου Καντακουζηνού, στη Θράκη)

Όλοι γνωρίζουν πως ο Γρηγοράς είναι φίλος με το γιο του αυτοκράτορα³¹⁵ (τον Ματθαίο Καντακουζηνό). Αυτό αποδεικνύεται κι από το γεγονός ότι δεν υπάρχει ο φόβος ή η κολακεία απέναντί του, ενώ τα βιβλία και οι λόγοι του ιδίου βρίθουν εγκωμίων προς το πρόσωπό του. Εντούτοις, οι υποσχέσεις του Ματθαίου παρέμειναν έως τώρα απραγματοποίητες, γι' αυτό ζητά από τον αλληλογράφο του να μεσολαβήσει προς τον γιο του αυτοκράτορα, έτσι ώστε να αποκατασταθεί η μεταξύ τους φιλία και να σταματήσει ο Ματθαίος να ακούει τις συκοφαντίες για το πρόσωπό του. Το ότι οι υποσχέσεις του είναι ατελέσφορες, το θεωρεί αδικαιολόγητο, εφ' όσον συνεχώς μετακινούνται άνθρωποι του προς το Βυζάντιο, ενώ η αλλαγή συμπεριφοράς φαίνεται κι από το γεγονός ότι ο Γρηγοράς σπάνια πια λαμβάνει επιστολές του Ματθαίου. Αντίθετα, ο ίδιος διακρίνεται για τη σταθερή του συμπεριφορά.

155. Στον Άγγελο, τον καθολικό κριτή³¹⁶

Αιτητική επιστολή

Οι γονείς του γραμματοκομιστή είναι δυο άνθρωποι θεοσεβείς, ενάρετοι και επιπλέον για χρόνια ζουν έναν *ἄζυγον βίον*, αφιερωμένο στη φιλανθρωπία και στη διανομή συσσιτίων σε απόρους. Μέσα στο αδύναμο σώμα τους και στη φτωχική τους κατοικία υπάρχει πλούτος ψυχικός και γενναιοδωρία. Ο Γρηγοράς παρακινεί τον Άγγελο να τους συνδράμει, καθώς και ο ίδιος επιδιώκει το καλό και μοιάζει με το δίκαιο Αριστείδη. Βοηθώντας τους θα κερδίσει τις ευχαριστήριες προσευχές των ανθρώπων αυτών προς το Θεό.

Terminus ante quem της επιστολής είναι το έτος 1351, καθώς πιο πριν ο Εμμανουήλ Άγγελος, ο «Αγαθάγγελος» της *Ρωμαϊκής Ιστορίας*, ταξίδευε.

³¹⁵ Πρόκειται για τον Ιωάννη Καντακουζηνό, οπότε η επιστολή χρονολογείται μετά το 1341 και πιθανώς από το 1347-1354.

³¹⁶ Ο καθολικός κριτής Άγγελος μνημονεύεται και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* όταν στα 1352, η Ειρήνη Καντακουζηνή τον πήρε μαζί της ως μάρτυρα, προκειμένου να συμφιλιώσει το γιο της Ματθαίο, που ήταν τότε στο Διδυμότειχο, με τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο βλ. 3.152.8. Κατά πάσα πιθανότητα, πρόκειται για τον αγαπημένο μαθητή του Γρηγορά Μανουήλ Άγγελο ή Αγαθάγγελο (PLP 91040). Ο Μανουήλ Άγγελος μνημονεύεται ως «*Ίλλυριός*» στην επιστολή 44 του Γρηγορά προς τον Λεπενδρηνό, στην Κύπρο.

156. Στον μεγάλο δομέστικο, Ιωάννη Καντακουζηνό

Αιτητική επιστολή

Ο Γρηγοράς εγκωμιάζει το ήθος και την ειλικρίνεια του Καντακουζηνού και τον παρομοιάζει με το ζωοδότη ήλιο. Ομοίως με το Δία στην Ιλιάδα, έτσι και ο Καντακουζηνός λέει μόνο την αλήθεια και δεν μπορεί να πάρει πίσω το λόγο του. Έτσι, στην περίπτωση του Δανιήλ, δε θα πρέπει να επιτρέψει να δικαστεί ξανά και να πέσει εκ νέου θύμα της ακόρεστης κακίας των αντιδίκων του.

157. Στην αυτοκράτειρα

Ο Μέγας Αλέξανδρος μοίραζε χρήματα και αξιώματα και λέγεται ότι από τη Βαβυλώνα έστειλε στο δάσκαλό του πλουσιοπάροχα αρώματα. Με τον ίδιο τρόπο και η αυτοκράτειρα προλαμβάνει τις ανάγκες των άλλων, όπως έκανε και με τον ίδιο το Γρηγορά και ικανοποιεί τις επιθυμίες τους με το παραπάνω. Διαθέτει και τη μεγαλοψυχία και τη μεγαλοφύα του Αλεξάνδρου, για αυτό, αν ίσχυε η θεωρία της μετεμψύχωσης, ο Γρηγοράς θα έλεγε πως η ψυχή του Μακεδόνας κατοικεί μέσα της. Άλλο κοινό στοιχείο τους είναι η διάθεση για συγχώρεση προς τους πταίοντα, καθώς και τα μεγαλόπρεπα δείπνα προς τους άλλους, σε σχέση με το δικό τους, λιτό φαγητό. Μάλιστα, η αυτοκράτειρα ξεπερνά σε αρετές τον Αλέξανδρο, εφόσον αυτή τιμά και βοηθά περισσότερο τους αφανείς και τους φτωχούς. Επιπλέον, η ίδια διαθέτει και αρετές που εκείνος δεν είχε, όπως η ωραία έκφραση, η εξυπνάδα, ο αρμονικός χαρακτήρας, η ιλαρότητα και το βλέμμα της που την κάνει προσιτή σε όλους. Ο Γρηγοράς θα επιθυμούσε να μακρηγορήσει, αλλά οι περιστάσεις δεν το επιτρέπουν, για αυτό και επιφυλάσσεται να γράψει μελλοντικά επαίνους προς τιμήν της.

Ο Leone στο πρόσωπο της βασιλίδος αναγνωρίζει την Άννα της Σαβοΐας ή την Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα (στην οποία απευθύνει ο Γρηγορά την επιστολή 42)· εντούτοις το πρώτο θα πρέπει εξ ορισμού να αποκλειστεί δεδομένου ότι ο Γρηγοράς είχε πάντα τη χειρίστη άποψη για το πρόσωπό της. Θα συμφωνήσουμε με την άποψη του Beyer, ότι δηλαδή η επιστολή εστάλη στην αυτοκράτειρα Ειρήνη, σύζυγο του Ιωάννου Καντακουζηνού και μάλιστα χρονολογείται στην περίοδο του περιορισμού του Γρηγορά στη μονή της Χώρας³¹⁷. Για μια ακόμη φορά ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί το μοτίβο της αωρίας, για να δείξει τη δυσμενή κατάσταση στην οποία βρίσκεται:

³¹⁷ Beyer, « Der Streit um Wesen und Energie und ein spätbyzantinischer Liedermacher », *JÖB* 36 (1986), 272, υποσ. 38. Την άποψη αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι στην Ιστορία του ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί για την αυτοκράτειρα Ειρήνη παρόμοιους χαρακτηρισμούς βλ. π.χ. 2, 65, 12-13: *ὅσον ἐν γυναιξὶ τῷ κράτει τῆς γνώσεως καὶ τῆ τῶν ἡθῶν ἄρμονία*.... Και στην παρούσα επιστολή γρ. 46-7: *ἡ τῆς γνώμης ἀγχίνια καὶ ἅμα πρὸς τούτοις ἡ τῶν ἡθῶν ἄρμονία*...

(157, στ. 54-55) *Ἡμᾶς δὲ καὶ πόλλ' ἕτερα βουλομένους διεξιέναι τὸ τῆς ὥρας καὶ ἄκοντας νῦν μὲν σιωπᾶν ἀναγκάζει στενὸν...*

158. Στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, Ιγνάτιο Γλαβά³¹⁸

Η συναναστροφή με ενάρετους άνδρες ωφελεί και βοηθά στην αναγνώριση ή την αποφυγή σφαλμάτων. Ο Γλαβάς είναι από τους ανθρώπους που ο Γρηγοράς από καιρό ήθελε να συναναστραφεί και μάλιστα από τότε που ο Γλαβάς βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Επειδή αυτό δε στάθηκε δυνατόν, του ζητά να μην του στερήσει τη δυνατότητα της αλληλογραφίας, αλλά να τον ωφελήσει με τους λόγους του και να λειτουργήσει ως φως για τη ζωή του .

159. Στον πρωτονοτάριο Θεσσαλονίκης, το Σωτηριώτη³¹⁹

Ο Σωτηριώτης επιθυμεί μεν την αλληλογραφία, δεν κάνει ωστόσο πρώτος την αρχή, ίσως από νωθρότητα. Ο Γρηγοράς του δίνει το καλό παράδειγμα, γράφοντας πρώτος και τον προτρέπει να του το ανταποδώσει, όπως ορίζει η δικαιοσύνη. Αν όμως ο Σωτηριώτης επιμένει στη σιγή, τότε και ο Γρηγοράς θα υιοθετεί τη σιγή, εφόσον δε θα έχει κανένα κίνητρο να συνεχίσει την αλληλογραφία... (λείπει το τέλος της επιστολής).

³¹⁸ Παραλήπτης και των επιστολών 129, 133, 134.

³¹⁹ PLP 27341 βλ. και το αντίστοιχο λήμμα στο 3^ο κεφάλαιο.

1. Επιστολές με παραλήπτη τον Νικηφόρο Γρηγορά

(Leone II, σσ. 383-426)

Επιστολή 1^η

του πρωτονοταρίου Λαμπηνού (Leone, 383- 384)

Ο πρωτονοτάριος έχει αποστείλει το έργο του για να το αξιολογήσουν οι σοφοί *έν ύπερορία κάνταυθοϊ* , γνώριζε όμως πως ο Γρηγοράς είναι ο πλέον αρμόδιος , καθώς δεν θα στεκόταν μόνο στα νοήματα, αλλά θα εξέταζε και το λεκτικό μέρος και την αρμονία του κειμένου. Άλλωστε, είναι ο πλέον ειδικός για να αποφανθεί, αφού έχει εξασκήσει κάθε είδος σοφίας, γι' αυτό και ο Λαμπηνός τον παρακαλεί να προσθέσει τις ελλείψεις και να μη διστάσει να ασκήσει κριτική.

Η απαντητική επιστολή του Γρηγορά προς τον Λαμπηνό είναι η επιστολή 115 . Εκεί ο Γρηγοράς επαινεί την ευλωτία και την ρητορική δεινότητα του Λαμπηνού. Το έργο που εκλήθη να κρίνει ο Γρηγοράς είναι ο Βίος του αγίου Δημητρίου.

Επιστολή 2^η

Ανδρονίκου Ζαρίδη (Leone 384- 387)

Η επιστολή του Γρηγορά βρήκε τον Ζαρίδη σε βαθιά απελπισία και πένθος, από συμφορά τόσο μεγάλη που τον είχε κάνει να αποποιηθεί και τα λόγια και τα έργα. Μολαταύτα, τον παρακινεί να του στέλνει επιστολές, καθώς αυτές τον αποσπών από το κλίμα της απελπισίας. Στη συνέχεια, τον συγχαίρει για τους λόγους που του έστειλε, επαινεί την ευρυμάθειά του και τον παρακαλεί να τον δια φωτίζει, καθώς αισθάνθηκε σαν να ήταν χρόνια στο σκοτάδι και είδε ξαφνικά τις ακτίνες του ήλιου (σελ. 387, στ. 82-84). Εν τέλει, μέσα στην επιστολή του Γρηγορά ο Ζαρίδης βρήκε τη ρητορική, την ποίηση, την αστρονομία και παραδέχεται ότι εκείνος γνωρίζει την τετρακτύν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον.

Ο Ζαρίδης στην παρούσα επιστολή αναφέρεται στο πένθος για το θάνατο του υιού του αδερφού του Ιωάννη, που συνέβη στα 1322³²⁰. Εξάλλου, ως *terminus post quem* της επιστολής αυτής είναι ο Μάρτιος του 1326, καθώς τότε ο Γρηγοράς γνώρισε εκ του σύνεγγυς τον Ανδρόνικο Ζαρίδη, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στη Σερβία (βλ. και επιστολές 32 και 110 του Γρηγορά προς τον ίδιο).

Επιστολή 3^η

Του Θεοδούλου (Θωμά) Μαγίστρου (Leone, 388- 389)

Η αρχή της αλληλογραφίας του με το Γρηγορά είναι η επιστολή 91 , όπου ο Γρηγοράς ξεκάθαρα δηλώνει ότι γράφει πρώτη φορά στον Θεόδουλο, καθώς εκείνος-

³²⁰ Σταύρος Κουρούσης , «Το επιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνού και Ανδρονίκου Ζαρίδου», *Αθηνά* 78 (1984-1988) , σσ. 368-370.

σύμφωνα με μαρτυρίες τρίτων-δείλιαζε να του γράψει στο Γρηγορά γιατί του ήταν άγνωστος. Έτσι, η επιστολή εκείνη βρίθκει προτροπών για να συνεχιστεί αυτή η αλληλογραφία, έτσι ώστε να γεννηθεί μια στέρα φίλια.

Απαντώντας του ο Θεόδουλος εκφράζει το θαυμασμό του για το Γρηγορά και αναφέρει ότι το *σχῆμα* ήταν που τον εμπόδιζε να κάνει ο ίδιος την αρχή της αλληλογραφίας τους, αλλά και η φήμη του : *δίκαιος αὐτὸς ἦσθα πρῶτος ἄρχειν γραμμάτων, ὁ καὶ πρῶτος ἡμᾶς διὰ τῆς θαυμαστῆς φήμης εἰς τοὺς κατὰ σου θορύβους ἐκμήνας*. Πιστεύουμε ότι οι *θόρυβοι* εναντίον του Γρηγορά, οι οποίοι του χάρισαν και μεγάλη φήμη έξω από τα όρια της Βασιλεύουσας, συνδέονται με την αντιπαράθεσή του με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό, η οποία κορυφώθηκε στα έτη 1331-2, Έτσι, θεωρούμε ότι *terminus post quem* της επιστολής, άρα και της αρχής της αλληλογραφίας των δυο ανδρών, είναι αυτή η δημόσια αντιπαράθεση.

Αξίζει να σημειωθεί πως η αρχή της επιστολής του Θωμά-Θεοδούλου Μαγίστρου είναι γεμάτη από το «ερωτικό λεξιλόγιο», για το οποίο κάνει λόγο ο Karlsson³²¹:

(στ. 1-3) *Καὶ πάλαι μὲν ἔγωγε σὺν ἄρα πολλοῖς ἑτέροις τῆ σῆ φήμη κάτοχος γεγονῶς οὐχ ὅσον ἐρωτικῶς ἔχω τῶν σῶν ,καὶ μανικῶς πως περὶ ταῦτα βακχεύω....*

Επιστολή 4^η

του Γρηγορίου Ακινδύνου (Hero³²², επ. 1-Leone, 390- 391)

Η επιστολή του Ακινδύνου γράφεται στην περίοδο που εκείνος ζούσε στη Θεσσαλονίκη. Εκεί, ο καλός του φίλος Βαλσαμών εμπιστεύθηκε στον Ακίνδυνο μια επιστολή, στην οποία ο Γρηγοράς δια φωτίζει θέματα αστρονομικά Η επιστολή αυτή ενθουσίασε τον Ακίνδυνο, που τη διάβασε σε πολύ κόσμο, έτσι ώστε ο Γρηγοράς να αποκτήσει πολλούς θαυμαστές. Άλλωστε, ο ίδιος ο Ακίνδυνος δηλώνει ότι γνώριζε τον Γρηγορά, από ένα έργο του που του εμπιστεύθηκε ο Γρηγόριος ο Παλαμάς και που είχε αρχικό παραλήπτη το μακαρίτη φιλόσοφο Ιωσήφ (τον Ρακενδύτη). Η αναφορά στο θάνατο του Ρακενδύτη «*πρὸ δυοῖν ἑτοῖν*» τοποθετεί με ασφάλεια τη χρονολόγηση της επιστολής το 1332, μια και ο Ιωσήφ πέθανε το 1330.

Το χειρόγραφο των έργων του Γρηγορά που περιήλθε στα χέρια του Ακινδύνου γνωρίζουμε ότι είναι η ομιλία του για το σωστό υπολογισμό του Πάσχα, όπως δείχνει η επιγραφή στον κώδικα Vat. gr. 1086, fol. 75^r: *Πρὸς τὸν σεβασμιότατον Ἰωσήφ περὶ τοῦ Πάσχα, ἀπόδειξις ὅπως ἐσφαλὴ πρὸ χρόνων καὶ ὅπως δεῖ ποιεῖσθαι τὴν τούτου διόρθωσιν*³²³. Η δε επιστολή του Γρηγορά με αποδέκτη τον καλό Βαλσαμόνα, φέρεται ως διδάσκουσα τους *περὶ τῶν ἐν οὐρανῶ τοὺς ἀγνοοῦντας* (γρ. 5). Η αναφορά στους αδαεῖς περὶ των αστρονομικῶν θεμάτων παραπέμπει στον

³²¹ Karlsson *Idéologie et cérémonial dans l' épistolographie byzantine*, Uppsala 1962, σσ. 99- 101.

³²² Hero, *Letters of Akindynos*, σσ. 2-5.

³²³ Το έργο αυτό μετά το θάνατο του Ιωσήφ φαίνεται ότι πέρασε στα χέρια του Παλαμά και από αυτόν, στα 1330 εδόθη στον τότε οικείο του Ακίνδυνο, βλ. Hero, ό.π., σσ. 309-312.

ανταγωνισμό Γρηγορά-Καλαβρού που κορυφώθηκε το χειμώνα του 1331-2, άρα δημιουργεί ένα ασφαλές *terminus post quem* για την παρούσα επιστολή.

Η επιστολή του Ακινδύνου είναι ένας ύμνος στη λογισύνη και την επιστημοσύνη του Γρηγορά, Σαφέστατα, πρόκειται για την πρώτη επιστολή της μεταξύ τους αλληλογραφίας, καθώς από το περιεχόμενο της επιστολής του Ακινδύνου γίνεται φανερό ότι ο ίδιος γνώριζε το Γρηγορά μόνο από τα έργα και τη μεγάλη του φήμη και ότι είναι η πρώτη φορά που εκδηλώνει τον *ἔρωτα*³²⁴ για εκείνον και ζητά την ανταπόκρισή του. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο Ακίνδυνος ομολογεί πως περιέφερε την επιστολή του Βαλσαμώνος σε όλους όσους του την ζητούσαν, με αποτέλεσμα :

*καὶ πολλαχοῦ σοι θέατρα καθειστήκει διὰ κρότου καὶ πηδημάτων, ἄλλων ἄλλα θαυμαζόντων· μᾶλλον δὲ πάντα πάντων*³²⁵...(στ. 15-16).

Επιστολή 5^η

του Γρηγορίου Ακινδύνου (Hero, επ. 2- Leone 392- 394)

Η επιστολή είναι απαντητική. Ο Ακίνδυνος απαντά στον παραλλήλισμό που έκανε ο Γρηγοράς (στην επιστολή 99) σχετικά με τον Καρχηδόνο και τον τρόπο απόκτησης της φήμης του και επισημαίνει ότι ο Γρηγοράς δεν έχει ανάγκη από τέτοιου είδους τεχνάσματα, αφού η φήμη του οφείλεται στη δύναμη των λόγων του, η οποία τον καθιστά διάσημο, στην ίδια χορεία με τους αρχαίους σοφούς. Ο Ακίνδυνος υπερασπίζεται τα ενθουσιώδη λόγια που του απήλυθε στην πρώτη του επιστολή, για να δείξει πως δεν πρόκειται για κολακείες και επαναλαμβάνει ότι όντως ο Γρηγοράς απολαμβάνει μεγάλης φήμης στη Θεσσαλονίκη. Η αποδοχή του αιτήματος φιλίας από το Γρηγορά τον χαροποίησε πολύ και βρίσκει κάπως απίστευτο το γεγονός ότι ο ίδιος ο αυτοκράτωρ ασχολήθηκε με έναν άγνωστο λόγιο, όπως είναι ο ίδιος. Αυτό αποτελεί αιτία για να του χρωστά ο Ακίνδυνος ευγνωμοσύνη.

Επιστολή 6^η

του Γρηγορίου Ακινδύνου (Hero επ. 17- Leone 395)

Ο Ακίνδυνος ήταν ασθενής και το έργο που του απέστειλε ο Γρηγοράς λειτούργησε ως φάρμακο στην ασθένειά του. Πρόκειται για το Βίο της αγίας Θεοφανούς, έργο που τον ευχαρίστησε, κυρίως για τον τρόπο που ο Γρηγοράς διαπραγματεύτηκε το τέλος του, μέσα στη συγκυρία της Ησυχαστικής έριδας. Ο Γρηγοράς αποστασιοποιήθηκε από όσους επαίρονται πως γνωρίζουν με τις αισθήσεις τους την ουσία του θεού (θεοπτία) και αυτό ήταν παρήγορο για τον Ακίνδυνο, που είδε στο πρόσωπο του

³²⁴ Karlsson, *Idéologie*, σσ. 99-103.

³²⁵ Ως απάντηση ο Γρηγοράς έστειλε την επιστολή 99. Για τα λειτουργία των *θεάτρων* στην Παλαιολόγεια περίοδο ως κέντρων συνάντησης λογίων και ανταλλαγής πνευματικών ενδιαφερόντων βλ. Niels Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik*, Wiesbaden 2011, σσ. 18-61.

αλληλογράφου του έναν σύμμαχο κατά του Παλαμά. Η Hero³²⁶ χρονολογεί την παρούσα επιστολή στα έτη 1341-2.

Επιστολή 7^η

του Γρηγορίου Ακινδύνου (Hero επ. 43- Leone 396)

Η επόμενη επιστολή του Ακινδύνου προς το Γρηγορά χρονολογείται πιθανότατα την Άνοιξη του 1345³²⁷. Με αυτήν, ο Ακίνδυνος ζητά από τον Γρηγορά να αναλάβει δράση *ἐπὶ τὰς βεβήλους καινοφωνίας* του Παλαμά και των οπαδών του. Τον Ακίνδυνο έχει παρακινήσει να «ταράξει» (*νύττειν*) τον Γρηγορά -σύμφωνα με την επιστολή-ο κοινός τους φίλος Κύπριος Γεώργιος Λαπίθης. Ακίνδυνος και Λαπίθης προσβλέπουν στον Γρηγορά, ως άλλον Ηρακλέα.

Επιστολή 8^η

του Γρηγορίου Ακινδύνου (Hero επ. 18- Leone 397- 398)

Στην ίδια άλλωστε περίοδο ανήκει και η παρούσα επιστολή του Ακινδύνου με την οποία επιστρέφει στον Γρηγορά το Εγκώμιό του για τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, καθώς και το Λόγο του κατά των Λατίνων, τον οποίον ο Γρηγοράς εξεφώνησε το 1334 ενώπιον του Πατριάρχου και επιφανών μητροπολιτών. Ο λόγος αυτός *πρὸς τὴν θείαν καὶ ἱερὰν σύνοδον περὶ τοῦ μὴ προσδέχεσθαι μήτε Λατίνους εἰς διαλέξεις τὰς περὶ θεολογίας, μήτε καινοφρονούντας ἄλλους*, είναι βέβαια πολύ πρώιμος για να έχει αναφορές στην παλαμική έριδα. Ο Ακίνδυνος υμνεί τη ρητορική δεινότητα του Γρηγορά καθώς και την ευλάβεια και τη σωφροσύνη του, με την οποία *ἐλέγχει* την αμάθεια και την πλάνη των Λατίνων, ενώ ξαναγυρίζει στο μοτίβο του αλληλογράφου, που διακατέχεται από έρωτα για το φίλο του.

Επιστολή 9^η

του Γρηγορίου Ακινδύνου (Hero επ. 44- Leone, 398- 401)

Στην τελευταία σωζόμενη επιστολή του προς τον Γρηγορά-χρονολογημένη κι αυτή την Άνοιξη του 1345- ο Ακίνδυνος απαντά στις κατηγορίες που εκτόξευσε ο Γρηγόριος Παλαμάς εναντίον του ίδιου, αλλά και του Γεωργίου Λαπίθης. Φαίνεται μάλιστα ότι κατά του Λαπίθης είχε να προσάψει και το γεγονός ότι μένει πολύ μακριά και κάτω από ξένη διακυβέρνηση (δυναστεία των Λουζινιάν στην Κύπρο) και επομένως δεν μπορεί να είναι ευσεβής! Ο Παλαμάς έχει φτάσει στην υπερβολή καταλογίζοντας ασέβεια σε πολλούς ανθρώπους διαφορετικών πόλεων-ακριβώς επειδή δεν έχει βρει οπαδούς εκεί και είναι *ἀκέφαλος*. Θεωρεί μάλιστα υπεύθυνο τον Ακίνδυνο για την ασέβεια αυτή. Ο Ακίνδυνος υπερασπίζεται εαυτόν λέγοντας ότι δεν είναι ο ίδιος που πληροφόρησε τον Κύπριο λόγιο για την παλαμική έριδα, όπως αποδεικνύεται από επιστολή του Λαπίθης προς τον μοναχό Υάκινθο. Ο Παλαμάς αναδεικνύεται ως ο *πικρότερος καὶ ἰταμώτερος συκοφάντης* του Ακινδύνου. Ο

³²⁶ *Letters of Akindynos*, σελ. 340.

³²⁷ *ό.π.* σελ. 380

Ακίνδυνος ζητά από τον Γρηγορά –εφόσον εκείνος αλληλογραφεί με τον Λαπίθη-να αποφασίσει ποιον τελικά θεωρεί ασεβή, τον Λαπίθη, ή τον Παλαμά που τολμά να κατηγορεί τον Λαπίθη ως Λατινόφρονα. Του θυμίζει ότι ο Παλαμάς απέτυχε να πείσει τους Γενουάτες για την ορθότητα των θεολογικών του θέσεων, εξ ου και έχει περάσει στην αντεπίθεση κατηγορώντας όσους μένουν κοντά σε Λατίνους. Όλα αυτά βέβαια τα δημιούργησε η απόκλιση του από την ευσέβεια και η πεποίθησή του ότι *σαρκικοίς ὀφθαλμοῖς* μπορεί να ατενίσει την θεότητα, αιτία που τον κάνει ασεβέστατο και οπαδό του Σατανά όχι μόνον για τον Ακίνδυνο, αλλά και για όλους του χριστιανούς.

Επιστολή 10^η

του Θεοδώρου Κουτάλη (Leone, 401- 403)

Στην μοναδική επιστολή του προς τον Νικηφόρο Γρηγορά ο Κουτάλης αναλώνεται σε εγκώμια της σοφίας και της ρητορικής δεινότητος του Γρηγορά. Αναγνωρίζει πως εκείνος ουσιαστικά τον ευεργετεί εγκωμιάζοντας τη μετριότητά του. Ο Γρηγοράς έχει ασχοληθεί με όλους τους τομείς του επιστητού, του εκφράζει τον «έρωτά» του ³²⁸ και εύχεται να μπορούσε να είναι μαζί του. Μη μπορώντας, βυθίζεται στη λύπη, γι' αυτό τον παρακαλεί να του γράψει προσφέροντάς του έτσι παραμυθία.

Για τον Θεόδωρο Κουτάλη δε διαθέτουμε παραπάνω στοιχεία (PLP, 92456), πέραν του ότι ήταν αλληλογράφος του Γρηγορά κατά τη δεκαετία 1330-40 και κατοικούσε στην Θεσσαλονίκη.

Επιστολή 11^η

Του Βαλσαμών εκ Θεσσαλονίκης (Leone, 403- 404)

Ο Βαλσαμών εκδηλώνει τον ενθουσιασμό του για τη φιλία που έχει με το Γρηγορά, καθώς θεωρεί ότι εκείνος κατέχει τα πρωτεία ανάμεσα στους ελλόγιμους άνδρες. Γυρεύει να βρει μια «μηχανή» για να πετάξει στην ευτυχισμένη Κωνσταντινούπολη και να απολαύσει τον σοφό Γρηγορά!

Ο Βαλσαμών κατοικούσε στην Θεσσαλονίκη, γνώριζε τον Ακίνδυνο και αλληλογραφούσε με τον Γρηγορά ήδη από τις αρχές της δεκατίας του 1330. Η αλληλογραφία Βαλσαμώνος και Γρηγορά, προηγείται εκείνης του Ακινδύνου και

³²⁸ Karlsson, *Idéologie*, σσ. 99-100.

Γρηγορά. Ο Guillard³²⁹ πιθανολογεί ότι ο Βαλσαμών είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Στέφανο Βαλσαμών, στον οποίον ο Μιχαήλ Γαβράς απηύθυνε τρεις επιστολές³³⁰.

Επιστολή 12¹

του Βρυεννίου του σακελλίου (Leone, 404- 405)

Στην επιστολή του ο Βρυένιος εκφράζει τον ενθουσιασμό του για το λόγο προς τιμήν του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, τον οποίον του έστειλε με μοναχούς ο Γρηγοράς. Ο Βρυένιος μάλιστα αναφέρεται και σε προηγούμενο ταξίδι του στη Βασιλεύουσα, κατά το οποίο γνώρισε τον Γρηγορά και καταγοητεύτηκε από τη ρητορική του δεινότητα. Εξάλλου αναφέρει ότι ανέγνωσε την ομιλία προς τον αυτοκράτορα και σε φίλους του και προπαντός στον *διδάσκαλον* (πιθανώς το Θωμά Μάγιστρο) που εκτιμούσε εξαιρετικά το Γρηγορά.

Βέβαια η επιστολή αυτή, στην οποία μνημονεύεται ως *ων εν ζωή ο άριστος και χρηστός βασιλεύς* (κατά τη γνώμη μας ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος) έχει ως *terminus ante quem* το Μάιο του 1328, αν και ο Leone προτείνει τη χρονολόγησή της ανάμεσα στα έτη 1336 και 1341, κατά τη διάρκεια δηλ. της βασιλείας του Ανδρονίκου Γ΄.

Επιστολή 13¹

του Δημητρίου Κυδώνη (Leone, 405- 406)

Ο Δημήτριος Κυδώνης, αποστέλλει την παρούσα επιστολή στον Γρηγορά και τον παρακαλεί να μην τον αδικεί υπακούοντας σε άνδρες πονηρούς που τον έχουν διαβάσει προς αυτόν.

Αν και ο Leone χρονολογεί την επιστολή το 1341³³¹, θεωρούμε ότι η κακή σχέση που περιγράφεται στην επιστολή οφείλεται στο γεγονός ότι ο Κυδώνης έχει μπει στην υπηρεσία του Καντακουζηνού, οπότε πιθανότερη χρονολόγηση είναι μετά το έτος 1345. Άλλωστε, επιστολή του Ακινδύνου αναφέρει ότι ο Κυδώνης βρισκόταν ακόμα στην Θεσσαλονίκη, στα τέλη του 1347³³².

Επιστολές 14, 15, 16

του Γεωργίου Λαπίθου (Leone, 406- 411)

Ως προς τις τρεις σωζόμενες επιστολές του Κύπριου λογίου προς τον Γρηγορά, αυτές δεν έχουν κάποια νύξη στην αντιπαλαμική έριδα, γεγονός που οδήγησε τον Leone σε

³²⁹ Guillard, *Correspondance*, 305.

³³⁰ Είναι οι επιστολές 12, 13 και 289 της εκδόσεως του Φατούρου, βλ. G. Fatouros, *Die Briefe des Michael Gabras* (ca. 1290- nach 1350) II Teil. Μάλιστα, ο Φατούρος συνάγει από την 13¹ επιστολή ότι η επικοινωνία Γαβρά και Βαλσαμώνος χρονολογείται ήδη από το 1305.

³³¹ Leone, *La corrispondenza*, 228.

³³² Hero, *The Letters of Akindynos*, σσ. 435-6.

μια πρόιμη χρονολόγησή τους, νωρίτερα από το 1341. Η πρώτη στη σειρά επιστολή περιέχει μια σειρά ερωτημάτων του Λαπίθη προς το Γρηγορά , σχετικών με τη διαίρεση του χρόνου και των εποχών. Η επόμενη επιστολή αποτελεί έπαινο προς το Γρηγορά, τον οποίον ο Λαπίθης θεωρεί διδάσκαλό του και τον ευχαριστεί που τον συμπεριέλαβε στους φίλους του, ενώ στην τελευταία εγκωμιάζει τη σοφία και τη ρητορική δεινότητά του , αποδείξεις των οποίων βρήκε στα λόγια του *αΐδεσίμου πατρός Ύακίνθου*, αλλά και στις επιστολές του Γρηγορά που ο Ύακίνθος του μετέφερε. (βλ. περαιτέρω πληροφορίες για τη σχέση Γρηγορά και Λαπίθη στο 3^ο κεφάλαιο, στο λήμμα «Γεώργιος Λαπίθης»).

Επιστολή 17^η

Του Λαμπηνού Ταρχανειώτου (Leone, 411- 414)

Ο Leone θεωρεί ότι πρόκειται για διαφορετικό πρόσωπο από τον Νικόλαο Λαμπηνό, πρωτονοτάριο και επίσης αλληλογράφο του Γρηγορά³³³ (PLP 14431 και 14432). Από το περιεχόμενο της επιστολής διαφαίνεται ότι ο Λαμπηνός Ταρχανειώτης καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη και γνώρισε εκ του σύνεγγυς το Γρηγορά. Η επιστολή του είναι ένα εγκώμιο για το συγγραφικό έργο, τη ρητορική δεινότητα και την πολυσχιδή μόρφωση του Γρηγορά, δε μας παρέχει εντούτοις ικανές ενδείξεις χρονολόγησης. Ο Λαμπηνός Ταρχανειώτης γράφει την παρούσα επιστολή με αφορμή δυο έργα που ο Γρηγοράς του απέστειλε, το Βίο του αγίου Δημητρίου³³⁴, καθώς και ένα ακόμη αγιολογικό του έργο, σχετικό με την Θεοτόκο³³⁵.

Επιστολή 18^η

Του Αθανασίου Λεπεντηνού εκ Κύπρου (Leone 414- 416)

Από την απαντητική επιστολή του Λεπεντηνού στην επιστολή 44 του Γρηγορά , διαφαίνεται ο ενθουσιασμός του για την επιστολή που του απηύθυνε ο σοφός Γρηγοράς, της οποίας έγιναν κοινωνοί πολλοί *Έλληνες* της περιοχής του. Δεν περιορίστηκε μόνο στους ομοεθνείς του όμως, καθώς δηλώνει ότι οι Κύπριοι ως τρίγλωσσοι μπορούν με άνεση να μεταφράσουν στη γλώσσα των Σύρων και των Ιταλών.

Ο Λεπεντηνός ικανοποιεί το *φιλίστορον* του αλληλογράφου του, δίνοντάς του πληροφορίες γεωγραφικές σχετικά με την Κύπρο, με έμφαση στο κλίμα του νησιού που είναι ευνοϊκό.

³³³ Leone, La corrispondenza, 228.

³³⁴ Στο έργο του αυτό κάνει αναφορά ο ίδιος ο Γρηγοράς στην επιστολή 117 (σσ. 306-7). Εκεί αποστέλλει το εγκώμιο του αγίου σε κάποιον άγνωστο αλληλογράφο του.

³³⁵ Ίσως πρόκειται για το λόγο «εις τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου» ή για το λόγο «εις τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον διαλαμβάνων τὴν τε γέννησιν αὐτῆς και τὴν εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων εἴσοδον και ἀνατροφήν αὐτῆς», βλ. Πέτρου Βλαχάκου, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς*, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 52- 53.

Εκείνο ωστόσο που διακρίνει την Κύπρο στην εποχή του είναι το γεγονός ότι έχουν συρρεύσει εκεί σοφοί από όλην την οικουμένη, άρα εν αντιθέσει με την Αθήνα, τη Θήβα και την Πελοπόννησο που έχουν απωλέσει την παλαιά τους δόξα στη λογισύνη, τώρα η Κύπρος κατέχει τα σκήπτρα και αξίζει να μνημονεύεται³³⁶.

Στο τέλος της επιστολής του, διαφαίνεται η εχθρότητα για τους Λατίνους κατακτητές (*περι τής Ιταλικής όφρως διεξελθεῖν*) αποφεύγει όμως να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες, καθώς κάτι τέτοιο θα τον έκανε να ξεπεράσει τα όρια μιας συνηθισμένης επιστολής.

Επιστολή 19^η

Του Ματθαίου μητροπολίτου Εφέσου

(Reinsch³³⁷ 143- 147 , Leone 416- 421)

Πρόκειται για μια μακροσκελή επιστολή, στην οποία ο μητροπολίτης δικαιολογεί την επιλογή του να εγκαταλείψει τις επιστημονικές αναζητήσεις και να στραφεί στο δρόμο της αρετής, εγκαταλείποντας *τὴν σπουδὴν τῶν μαθημάτων*. Εντούτοις, ένα βιβλίο που του έστειλε ο Γρηγοράς, ζητώντας του να ασκήσει κριτική σε αυτό, στάθηκε ικανή αφορμή να ξυπνήσει στο μητροπολίτη τον *ἕμερον τῆς ἀποβεβλημένης ἐκείνης ἔξεως*. Τόση ήταν η γοητεία των λόγων του Γρηγορά, ώστε ο Ματθαίος να τελειώνει την επιστολή του χαριτολογώντας και λέγοντας ότι ο καλός Νικηφόρος είναι *κάν τοῖς λόγοις νικηφόρος*. Προφανώς, η παρούσα επιστολή δεν μπορεί να συσχετισθεί νοηματικά με τις επιστολές που ο Γρηγοράς απευθύνει στο μητροπολίτη, ωστόσο με ασφάλεια μπορούμε να τη χρονολογήσουμε λίγο μετά τα 1329, μετά δηλ. την εκλογή του Ματθαίου ως μητροπολίτου Εφέσου, εφόσον ο ίδιος αναφέρεται διεξοδικά στην πρόσφατη επιλογή του να εγκαταλείψει τους λόγους και να αφοσιωθεί στα θεία.

Επιστολή 20^η

Νικολάου του Πεπαγωμένου

(Leone, 421- 422)

Ο Πεπαγωμένος γνωρίζει ότι έχει γίνει φορτικός, δεν προτίθεται όμως να παραιτηθεί, αλλά θα συνεχίσει να διεκδικεί από τον Γρηγορά το βιβλίο της Αρμονικής του Πτολεμαίου, το οποίο εκείνος επεξεργάστηκε και συμπλήρωσε.

³³⁶ Απαντά στην απορία του Γρηγορά επ. 44, στ. 51 κ.ε. : *εἰ λείπεται ἔτι τεκμήρια ἄττα τῆς πάλαι Ἑλλήνων εὐδαιμονίας...*

³³⁷ Reinsch, *Die Briefe*. Η έκδοση του Reinsch είναι βασισμένη στο χρ. Vindob. Theol. gr. 174. Για σχολιασμό και χρονολόγηση της επιστολής βλ. Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σσ. 240-242.

Επιστολή 21^η

του Μιχαήλ Γαβρά

(Fatouros³³⁸ επ. 307, Leone, 423- 424)

Ο Γαβράς τρέφει για τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο τον ίδιο θαυμασμό που έχει και ο Γρηγοράς, μόνο που οι δικοί του εγκωμιαστικοί λόγοι προς τον αυτοκράτορα δεν μπορούν σε καμιά περίπτωση να συγκριθούν με τους λόγους του αλληλογράφου του. Επειδή πρόσφατα έζησε το θάνατο του αδερφού του, παρακαλεί τον Γρηγορά να μεσολαβήσει γι' αυτόν στον Ανδρόνικο, ώστε να πετύχει τη φιλανθρωπία του.

Ο θάνατος του Ιωάννη Γαβρά το 1320 αποτελεί *terminus post quem* της επιστολής.

Επιστολή 22^η

του Μιχαήλ Γαβρά

(Fatouros, επ. 342, Leone, 425- 426)

Ο Γαβράς αποστέλλει στον Γρηγορά το έργο του, ένα βιβλίο με προσευχές, τονίζοντας ότι υπήρξε στο παρελθόν νωθρός ως προς την αίτηση συγχώρεσης από τον Θεό.

³³⁸ Fatouros, *Die Briefe* II, επ. 307.

Γ. Η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

Μετά την ανάγνωση των επιστολών, είναι πρόσφορη η κατηγοριοποίησή τους σε θεματικές ενότητες. Βέβαια, το περιεχόμενο μιας επιστολής δεν είναι μονοσήμαντο· έτσι, σε μια εγκωμιαστική επιστολή, μπορούμε να ανιχνεύσουμε και υπαινικτικές αναφορές στην προσωπική ζωή του συγγραφέα (π.χ. η επ. 77). Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι οι περισσότερες επιστολές του Γρηγορά με χρονολογικές ενδείξεις τοποθετούνται στην ακμή της συγγραφικής του δραστηριότητας, δηλαδή στις δεκαετίες του 1320 και του 1330. Μολαταύτα, στο corpus των 159 σωζόμενων επιστολών απασχολούν τον συγγραφέα τα εξής θέματα:

1. Αιτήματα προς υψηλά ιστάμενα πρόσωπα, για να βοηθήσουν τους εκάστοτε γραμματοκομιστές. Οι αιτητικές επιστολές, 45 τον αριθμό³³⁹ (28, 3%) είναι συνήθως λακωνικές. Από αυτές διαφοροποιούνται η επιστολή 9, όπου ο Γρηγοράς ζητά για τον ίδιο ένα άλογο από τον Φιλανθρωπηνό και η επιστολή 154, όπου ζητά τη μεσολάβηση του παραλήπτη, για να αποκατασταθούν οι σχέσεις του με τον Ματθαίο Καντακουζηνό. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Γρηγοράς αιτείται κάτι για τον ίδιο σε φάσεις που βρίσκεται σε δυσμένεια (τη διετία 1328-1330 αποστέλλει την 9^η επιστολή ενώ την τετραετία 1351-4 αποστέλλει την 154^η).
2. Επιστολές που ο ίδιος ο Γρηγοράς χαρακτήρισε ως *προσφωνήματα και οἶον ἐγκώμια*³⁴⁰: αυτές³⁴¹ είναι 33 (20,7%) και απευθύνονται σε υψηλούς αξιωματούχους, με εξαίρεση την επιστολή 21, που αποτελεί εγκώμιο στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Ηρακλεία του Πόντου.
3. Επιστολές που αναφέρονται στη φιλία και συνακόλουθα στο ρόλο της επιστολής για τη διατήρησή της καθώς και άλλες όπου υπερτονίζεται το μοτίβο της *ἀγραφίας* (η οποία άλλοτε αποδίδεται επιτιμητικά στον παραλήπτη και άλλοτε στον ίδιο τον γράφοντα λόγω δυσχερών συνθηκών). Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσονται 21 τουλάχιστον επιστολές³⁴² (ποσοστό 13, 2%) και στη δεύτερη 14³⁴³ (ποσοστό 8, 8%).
4. Επιστολές με αναφορές σε βιβλία, κατά κύριο λόγο του ίδιου του Γρηγορά, τα οποία αποστέλλονταν σε λογίους της Βασιλεύουσας, αλλά και της Θεσσαλονίκης (μόνη εξαίρεση η επ. 58, στην οποία ο Γρηγοράς μέμφεται τον Βασίλειο Γλυκύ επειδή εκείνος δε φρόντισε να του αποστείλει χειρόγραφο με

³³⁹ Είναι οι επιστολές 8, 13, 14, 18, 31, 35, 38, 39, 47, 48, 55, 64, 72, 79, 80, 81, 82, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 98, 104, 106, 116, 121, 125, 128, 131, 136, 138, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156.

³⁴⁰ Χειρόγραφο Vat.gr. 1086, f. 3 (marg.), βλ. Leone, *Epistulae I*, 20.

³⁴¹ Είναι οι επιστολές 9, 11, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 29, 41, 43, 57, 61, 62, 70, 77, 83, 85, 89, 90, 118, 119, 122, 126, 127, 130, 132, 142, 143, 157.

³⁴² Είναι οι : 2, 5, 6, 7, 17, 30, 44, 50, 52, 54, 63, 68, 71, 75, 76, 91, 96, 109, 129, 158, 159.

³⁴³ Είναι οι : 33, 36, 45, 46, 49, 51, 56, 78, 84, 113, 133, 134, 137, 141.

έργα του Πλάτωνα). Στην κατηγορία αυτή ανήκουν 14 επιστολές³⁴⁴ (ποσοστό 8,8%).

5. Επιστολές στις οποίες ο Γρηγοράς υπερασπίζεται με επιχειρήματα τις επιστημονικές του θέσεις σχετικά με την Αστρονομία, βάλλοντας κατά των θέσεων του Βαρλαάμ Καλαβρού και επιχειρώντας προβλέψεις εκλείψεων. Εδώ ανήκουν 9 επιστολές³⁴⁵ του (ποσοστό 5, 6 %).
6. Επιστολές που γράφτηκαν στην περίοδο της εμπλοκής του Γρηγορά στην Ησυχαστική έριδα και χρονολογούνται κατά βάση στη δεκαετία του 1350. Εδώ ανήκουν 7 επιστολές του³⁴⁶ (ποσοστό 4, 4%).
7. Επιστολές στις οποίες ο Γρηγοράς αναφέρεται είτε στο διδασκαλείον του, είτε στις παιδαγωγικές του απόψεις περί διδασκαλίας. Εντοπίστηκαν 6 επιστολές με τέτοιες αναφορές³⁴⁷ (ποσοστό 3, 7%). Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκε και η «φιλολογική» επιστολή προς τον μαθητή του, Πεπαγωμένο (επ. 4).
8. Από τις λοιπές δέκα επιστολές, αξιοσημείωτο είναι ότι δυο αναφέρονται διεξοδικά στην αντίθεση της *vita contemplativa* με τη *vita activa*³⁴⁸ και στη σαφή προτίμηση του Γρηγορά στην πρώτη (επ. 10, 108). Ακόμη υπάρχουν στο corpus των επιστολών δυο παραμυθητικές επιστολές (η επ. 110 προς τον Ζαρίδη και η επ. 123 προς έναν απατημένο σύζυγο), δυο επιστολές όπου ο Γρηγοράς εκθέτει τις φιλοσοφικές του απόψεις (επ. 34, περί τύχης και αὐτομάτου και επ. 42 περί προαιρέσεως). Τέλος, μοναδικές στην κατηγορία τους είναι η «ταξιδιωτική επιστολή» (επ. 32), η επ. 27, με την οποία ο συγγραφέας εκφράζει την ευγνωμοσύνη του προς τον Μετοχίτη επειδή του προσέφερε απλόχερα την κηδεμονία του («ευχαριστήρια επιστολή»), η επιστολή 107, όπου ο Γρηγοράς εκφραζει τον ενθουσιασμό του για τις νίκες του Φιλανθρωπηνού κατά των Τούρκων και την εντελώς ιδιαίτερη επ. 139, με την οποία ο Γρηγοράς φαίνεται να αποκηρύσσει προς στιγμήν την θύραθεν παιδεία, θεωρώντας της αντίθετη με την ευσέβεια (ίσως μετά από πιέσεις Ησυχαστών;).

³⁴⁴ Είναι οι επιστολές 1, 16, 37, 58, 65, 66, 67, 73, 74, 99, 112, 115 117, 120.

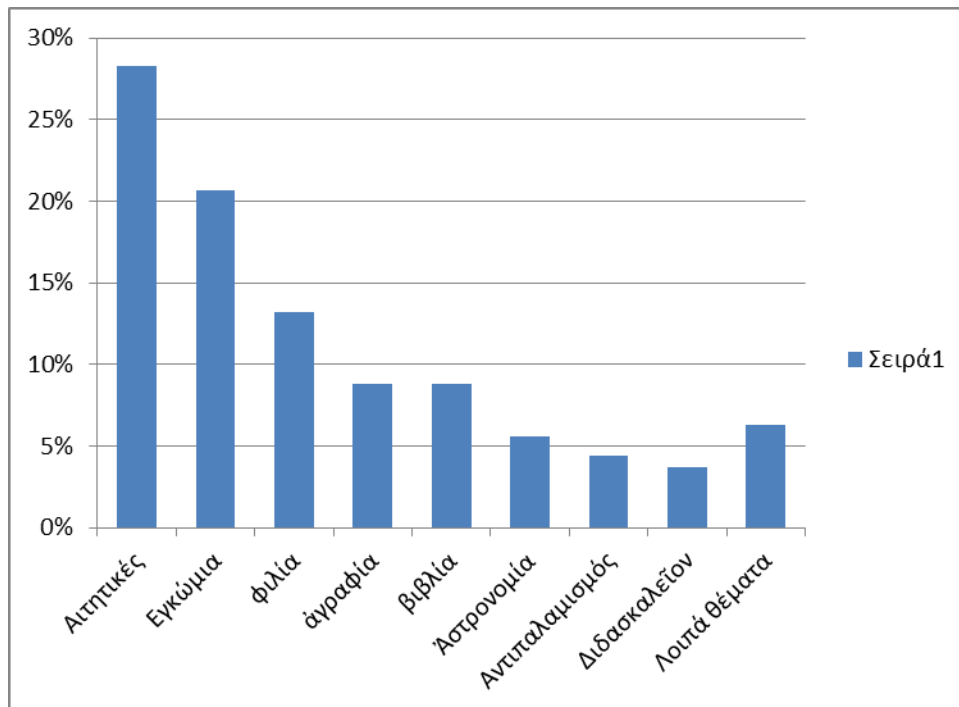
³⁴⁵ Είναι οι επιστολές 28, 40, 53, 60, 69, 103, 105, 140, 148.

³⁴⁶ Είναι οι επιστολές 3, 97, 100, 102, 124, (135;), 147.

³⁴⁷ Είναι οι επιστολές 4, 25, 59, 101, 111, 114.

³⁴⁸ Ο διαχωρισμός αυτός απασχόλησε και άλλους λογίους από τον κύκλο του Γρηγορά, ήταν θέμα που διαπραγματεύτηκε τόσο ο Ματθαίος Εφέσου, όσο και ο Ιωσήφ Ρακενδύτης και ο Θεόδωρος Μετοχίτης βλ. Reinsch, *Die Briefe*, σσ. 8-9 και Ιωάννης Πολέμης, *Θεόδωρος Μετοχίτης «Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας»*, Αθήνα 2002, σσ. 42-43.

Συγκεντρωτικά, η θεματολογία των επιστολών του Γρηγορά μπορεί να παρασταθεί ως εξής:

Κεφάλαιο Γ΄

1. Οι αλληλογράφοι του Γρηγορά

Στο παρόν κεφάλαιο παρατίθενται οι αλληλογράφοι του Νικηφόρου Γρηγορά, με σειρά αλφαβητική (με βάση το μικρό τους όνομα, όπου αυτό σώζεται), όπως και τα βιογραφικά τους στοιχεία, ιδίως εκείνα που φωτίζουν τις περιστάσεις υπό τις οποίες έγιναν αποδέκτες των επιστολών του Γρηγορά. Στο σύνολο των 159 επιστολών του Γρηγορά καθώς και των 22 επιστολών που εστάλησαν σε αυτόν (181) αναγνωρίζουμε εξήντα ένα πρόσωπα, τα περισσότερα εκ των οποίων είναι γνωστά και εξέχοντα και λόγω των αξιωμάτων και λόγω της λογιωσύνης τους (εκτός των επιστολών 139 και 140, οι οποίες αποστέλλονται σε πρόσωπα που δεν έχουν ταυτοποιηθεί και πιθανολογούμε πως και τα ονόματά τους είναι πλαστά).

Ανατρέχοντας στο corpus των επιστολών των αλληλογράφων του Γρηγορά, διαπιστώνουμε πως πολλοί εξ αυτών επικοινωνούσαν μεταξύ τους³⁴⁹, στους οποίους συχνά απευθυνόταν ο Γρηγοράς στέλνοντάς τους δικά του έργα, ζητώντας ταυτόχρονα την κριτική τους σε αυτά ή ακόμα επικρίνοντας την ημιμάθεια των συγχρόνων του. Αρκετές επιστολές είναι αιτητικές, ενώ πέρα από τα ρητορικά μοτίβα, διαφαίνεται η διάθεση για επικοινωνία³⁵⁰ με άτομα που είτε είχε γνωρίσει εκ του σύνεγγυς, είτε τα ήξερε μόνο εξ ακοής.

Μεταξύ των αποδεκτών του συμπεριλαμβάνονταν μαθητές του του π.χ. ο Αβαλάντης και ο Νικηφόρος Μετοχίτης. Από την Θεσσαλονίκη αλληλογραφούσε με τον Ιωσήφ Ρακενδύτη, τον Θωμά Μάγιστρο, τον Γρηγόριο Ακίνδυνο, τον νεαρό Δημήτριο Κυδώνη και άλλους λογίους και αξιωματούχους. Άλλωστε, στην Θεσσαλονίκη των αρχών του 14^{ου} αι. υπήρχαν όλες οι προϋποθέσεις για πνευματική αναγέννηση, καθώς πέρα από τους πνευματικούς ανθρώπους που δρούσαν γύρω από τη μητρόπολη, εγκαταστάθηκε εκεί πλήθος αξιωματούχων με την αφορμή της παραμονής της

³⁴⁹ Όπως διαπιστώνει και ο Απ. Καρπόζηλος συγκρίνοντας το corpus επιστολών του Νικηφόρου Χούμνου, του Θεοδώρου Υρτακηνού και του Μιχαήλ Γαβρά, στο άρθρο του «Books and bookmen in the 14th century : the epistolographical evidence», *JÖB* 1991, 255- 276, οι παραπάνω λόγιοι επιδεικνύουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αποστολή χειρογράφων διαφόρων συγγραφέων και ασκούν κριτική πάνω σε αυτά.

³⁵⁰ Σε σχέση με τις πλαστές επιστολές της ύστερης αρχαιότητας, οι επιστολές της βυζαντινής γραμματείας είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία πραγματικές και καλύπτουν τις επικοινωνιακές ανάγκες των ανθρώπων βλ. Αθανάσιος Μαρκόπουλος : «Η επικοινωνιακή λειτουργία της επιστολής. Πρώτες εκτιμήσεις από κείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου». Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο», Αθήνα 1993, 163-168.

Ειρήνης-Γιολάντας Μομφερρατικής και του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου³⁵¹.

Από το corpus των επιστολών παρατηρούμε πως μόνο δυο γυναίκες αλληλογράφοι υπάρχουν : η Ελένη Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, σύζυγος του Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου , στην οποία άλλωστε ο Γρηγοράς αφιερώνει και το έργο του «Λύσεις άποριών, ἃς αὐτὴ πολλάκις ἐν ταῖς πρὸς αὐτὸν εἰσηγεν ὁμιλίαις³⁵²» καθώς και η Ειρήνη, σύζυγος του Ιωάννου ΣΤ΄ Καντακουζηνού, προς την οποία ο Γρηγοράς έτρεφε έναν ιδιαίτερο θαυμασμό και εκτίμηση που διατηρήθηκε ακόμα και μετά τα δεινά γι' αυτόν γεγονότα του 1347³⁵³. Αξίζει εδώ πάντως να σημειώσουμε πως ο Γρηγοράς προφανώς θα διατηρούσε κάποια αλληλογραφία και με την υπέρμαχο της αντιπалаμικής μερίδας Ειρήνη-Ευλογία Χούμναινα, το θάνατο της οποίας με δισταγμό του ανήγγειλε ο μαθητής του Αγαθάγγελος (*Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* 3.238.3-3.240).

1. Αβαλάντης (PLP 10)

(επ. 111)

Ο Αβαλάντης είναι άγνωστη προσωπικότητα , σύμφωνα όμως με την επιστολή που του απευθύνει ο Γρηγοράς μαθαίνουμε ότι πιθανόν ήταν μαθητής του, εφόσον εκείνος τον προσκαλεί να λάβει μέρος στις διαλέξεις του πάνω σε έργα του Αριστοτέλη, όπως του είχε υποσχεθεί (Λογική και τα Φυσικά).

2. Αθανάσιος Λεπεντηνός (PLP 14743)

(επ. 44)

Ο Αθανάσιος Λεπεντηνός ήταν Κύπριος λόγιος. Ό,τι γνωρίζουμε για το πρόσωπο αυτό προέρχεται από τις πληροφορίες του Γρηγορά στην επιστολή 44 , ενώ πληροφορίες δίνει και η απαντητική επιστολή του ίδιου του Λεπεντηνού που έχει

³⁵¹ Κ.Ν. Κωνσταντινίδης , « Οι απαρχές της πνευματικής ακμής στη Θεσσαλονίκη κατά το 14^ο αι.», *Δωδώνη* 1, 1992, σ.σ. 135-6. Περιγραφή των λογίων αλλά και των χειρογράφων που κυκλοφορούσαν στη Θεσσαλονίκη το 14^ο αι. κάνει και ο Tinnefeld Franz, «Intellectuals in late byzantine Thessalonike», *DOP* 57 (2003), 153- 172.

³⁵² Έργο εκδεδωμένο από τον P.A. M. Leone, «Antilogia et Solutiones quaestionum», *Byzantion* 40 (1970), 488- 513.

³⁵³ Βλέπε Leone, *Epistulae II*, επ. 157 και *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* 2.625.10-2. 626.3.

εκδοθεί από τον Leone (σελ. 414 της εκδόσεως των επιστολών του Γρηγορά). Από την επ. 44 μαθαίνουμε ότι κατά την αφήγηση του Αγαθάγγελου στον έγκλειστο στη μονή της Χώρας Γρηγορά αναφέρθηκε ότι στη διάρκεια των περιπλανήσεών του στη Μεσόγειο, φιλοξενήθηκε στην Κύπρο από τον Αθανάσιο Λεπενδρηνό. Βέβαια, στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του ο Γρηγοράς, παραθέτοντας την αφήγηση του Αγαθάγγελου, αναφέρει μόνο το Γεώργιο Λαπίθη, έναν άλλο Κύπριο λόγιο³⁵⁴.

Πάντως με την επιστολή 44 μαθαίνουμε ότι ο Γρηγοράς εγκαινιάζει τη μεταξύ τους αλληλογραφία, επηρεασμένος από τις διηγήσεις του μαθητή του Μιχαήλ Αγγέλου ή Αγαθάγγελου, ενώ στην ίδια επιστολή του ζητά πληροφορίες για τη ζωή στην Κύπρο, το κλίμα του νησιού και την παιδεία εκεί, χωρίς να κρύψει τη δυσαρέσκειά του για τους Λατίνους κατακτητές του νησιού (τους Λουζινιάν), στάση σαφώς διαφοροποιημένη σε σχέση με τον θαυμασμό που εκφράζεται στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* για τη διοίκηση του νησιού και τη δικαιοσύνη που την διέπει (3.27.16 κ.ε.). Επίσης, εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η στάση αυτή με το γεγονός ότι ο Γρηγοράς συνέγραψε εγκώμιο για τον ρήγα των Κυπρίων Hugo IV Lusignan!

Από την απαντητική επιστολή του Λεπεντρηνού, διαφαίνεται ο ενθουσιασμός του για την επιστολή που του απηύθυνε ο Γρηγοράς, της οποίας έγιναν κοινωνοί πολλοί Έλληνες της περιοχής του. Ο Λεπεντρηνός ικανοποιεί το *φιλόστορον* του αλληλογράφου του, ενώ στο τέλος της επιστολής του, διαφαίνεται η εχθρότητα για τους Λουζινιάν (*περί τῆς ἰταλικῆς ὄφρουσ διεξελθεῖν*), αποφεύγει όμως να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες.

3. Αθανάσιος Παλαιολόγος, μοναχός (PLP 21417)

(επιστολή 108, 32;)

Για τον Αθανάσιο Παλαιολόγο δε γνωρίζουμε πολλά πράγματα, εκτός του ότι ήταν μοναχός και ανειπτός του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου³⁵⁵. Η επιστολή 32 του Γρηγορά έχει δυο αποδέκτες, τον Ανδρόνικο Ζαρίδη και τον Αθανάσιο και άρα διαφορετικό πρόλογο. Εκεί, στον πρόλογο της επιστολής προς τον Αθανάσιο, ο Γρηγοράς υπαινίσσεται πως ο αλληλογράφος του απουσίαζε μακριά από την Κωνσταντινούπολη και ενώ του είχε υποσχεθεί μια επιστολή με περιγραφή των εμπειριών του, το αμέλησε, κινητοποιώντας έτσι το Γρηγορά να εκθέσει ο ίδιος όσα είχε βιώσει στη διπλωματική του αποστολή προς τη Σερβία, το 1326.

Η επιστολή 108 του Γρηγορά ωστόσο μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια λίγο μετά το Μάρτιο του 1332, καθώς είναι πρόσφατη η απώλεια τόσο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (ο οποίος πέθανε στις 13 Φεβρουαρίου του 1332), όσο και του *χρηστοῦ γείτονος*, του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη (πέθανε στις

³⁵⁴ *Ρωμαϊκή Ιστορία* 3.27. 22 κ.ε.

³⁵⁵ Βλ. PLP 21417 και Α. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie*, nr. 131.

13 Μαρτίου του 1332). Συνεπώς η σωζόμενη αλληλογραφία του Γρηγορά με τον Αθανάσιο χρονολογείται στην προ της παλαμικής έριδας εποχή.

Ας σημειωθεί εδώ πως κάποιος ιερομόναχος Αθανάσιος μνημονεύεται σε επιστολή του Γρηγορίου Ακινδύνου προς τον Μάξιμο Καλόφερο, μια επιστολή που χρονολογείται στα τέλη του 1347. Εκεί, ο Ακίνδυνος αναφέρει ότι :

*Ἀλλ'ὁ ἐν ἱερομονάχοις θαυμάσιος καὶ σὸς Ἀθανάσιος, ὁ τοῦ φιλαλήθους καὶ ἀρετῆς πάσης ἔνεκα τοῖς ἀρίστοις συντρέχων, ὁ τῶν φιλοσοφίας θεραπευτῶν τὰ πρῶτα...οὗτος ἀναγκασθεὶς πρεσβεῦσαι παρὰ τὸν ἡγεμόνα τῶν Τριβαλλῶν...*³⁵⁶

Ο αντιπαλαμικός ιερομόναχος που σύμφωνα με το παραπάνω παράθεμα απεστάλη – παραδόξως-από τον Καντακουζηνό με διπλωματική αποστολή στη Σερβία του Δουσάν και που μνημονεύεται σε Αντιπαλαμικό τόμο ως παρών στη Σύνοδο του 1351³⁵⁷, ίσως είναι το ίδιο πρόσωπο με το οποίο αλληλογραφεί ο Γρηγοράς, αλλά και ο Γρηγόριος Ακίνδυνος³⁵⁸. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Α. Hero, για να επιλέξει ο Καντακουζηνός έναν αντιπαλαμικό ως πρεσβευτή του στη Σερβία, καταδεικνύει πως ο Αθανάσιος δεν ήταν ένας τυχαίος μοναχός και πως ο χαρακτηρισμός του ως τῶν θεραπευτῶν τῆς φιλοσοφίας από τον Ακίνδυνο δεν αποτελεί σχήμα λόγου. Τέλος, την εμπλοκή του Αθανασίου στην πλευρά των αντιπαλαμικών μαρτυρεί και κατάλογος αντιπαλαμικών που διασώζει το χειρόγραφο Vat. gr. 1096³⁵⁹.

4. Αλέξιος Απόκαυκος, παρακοιμώμενος (PLP 1180)

(επ. 119)

Για τον Αλέξιο Απόκαυκο τόσο ο Γρηγοράς στο ιστορικό του έργο, όσο και ο Ιωάννης Καντακουζηνός εκφράζονται με τα χειρότερα λόγια. Σύμφωνα με την Ιστορία του Καντακουζηνού, ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος φέρεται να είπε για τον Απόκαυκο :

«...τὸν δὲ Ἀπόκαυχον, ἄσημον μὲν ὄντα καὶ ἐξ ἀσήμων... ὁ γὰρ αὐτὸς ἐμὲ πολλαῖς ὑποσχέσεσιν ἐξαπατήσας, τῶν δημοσίων ἀλῶν ἔφορος ἀπεδείχθη· εἶτα τῶν μὲν ὑποσχέσεων ἐκπεπλήρωκεν οὐδὲν ὁμοῦ δὲ πᾶσαν τὴν ἐκ τῶν ἀλῶν πρόσοδον καὶ διὰ τοῦτ' ἐκ πολλῶν ὀλίγα ζητοῦντος ἐμοῦ λαβεῖν, τῷ καιρῷ χρησάμενος πρὸς τὸν ἐμὸν ἔγγονον ὄχρετο ἀποδράς....(1.117. 24- 1.118. 7)

Ο δε Γρηγοράς γράφει για τον Απόκαυκο, με αφορμή την εμπλοκή του το 1321 στην αποστασία του Ανδρονίκου Γ΄ από τον παππού του Ανδρόνικο Β΄ :

³⁵⁶ Hero, *Letters of Akindynos*, 286, ep. 70, 35- 40.

³⁵⁷ Mercati, *Notizie*, σελ. 223 και Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, 894,4. Εδώ ο Γρηγοράς αναφέρει πως στη Σύνοδο του 1351 ήταν μαζί του ο Αθανάσιος ἀθανασίας πλήρεις ἔχων τοὺς λογισμοὺς.

³⁵⁸ Hero, *Letters of Akindynos*, σσ. 429- 430.

³⁵⁹ Mercati, *Notizie*, σελ.223.

Και τρίτος Αλέξιος ὁ Απόκαυκος, δομέστικος καὶ αὐτὸς τηνικαῦτα τῶν δυτικῶν θεμάτων ἀκουόμενος καὶ τῶν ἄλλων τὴν διοίκησιν ταμιουλκῶν. οὗτος μὲν οὖν οὐ πάνυ τῶν εὐγενῶν ἦν, βαθυγνώμων δὲ ἀνὴρ καὶ εὐμήχανος καὶ δόλους συνθεῖναι δεινός... (1. 301. 9-14)

Σε άλλα σημεία της Ιστορίας του ο Γρηγοράς θα επαναλάβει τις αρνητικές κρίσεις για το πρόσωπο του Απόκαυκου. Έτσι π.χ. αναφέρει πως ενώ ο Ανδρόνικος Γ΄ έπνεε τα λοίσθια, ο Απόκαυκος, παρόμοια με τον Συργιάννη, εξύφαινε δόλους για να σκοτώσει και τον αυτοκράτορα και τον Καντακουζηνό, ενώ μηχανορραφούσε εις βάρος του συκοφαντώντας τον στη βασίλισσα Άννα της Σαβοΐας (2.577.5-2.579.2)³⁶⁰. Ο Γρηγοράς αφιερώνει ένα μέρος της διήγησής του στην περιγραφή της φιλόδοξης και άπληστης φύσης του Απόκαυκου, προβάλλοντας ως τεκμήριο της διαφθοράς του τη μεγάλη του περιουσία και δη το κάστρο του στους Επιβάτες, ένα πραγματικό φρούριο:

(2. 585.10 κ.ε.) Βοῶ δὲ αὐτὰ μονονουχὶ φωνὴν ἐκπέμποντα λαμπρὰν τὰ τῶν αὐτοῦ γε οἰκιῶν οἰκοδομήματα, μέχρι νῦν τὴν ἐκείνου κακίαν ἐκτραγωδοῦντα· λέγω δὴ τὸ τῶν Ἐπιβατῶν φρούριον...

Εν συνεχεία, σε δημηγορίες του ίδιου του Αποκαύκου, τις οποίες ο Γρηγοράς έχει ενσωματώσει στο ιστοριογραφικό του έργο, καταδεικνύει εκ νέου τη ραδιούργα φύση του, καθώς και την αλαζονεία του πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα³⁶¹, αντιπαραθέτοντας μάλιστα τα πρόσωπα αυτά με τον έντιμο-έως τότε κατά την κρίση του Γρηγορά πάντα-Ιωάννη Καντακουζηνό.

Καταγόμενος από ταπεινή γενιά, ο Απόκαυκος ανήλθε στο αξίωμα του δομέστικου, ενώ διαχειριζόταν το ταμείο των δημοσίων αλυκῶν. Παρακοιμώμενος έγινε από το 1321 ως το 1328³⁶², ανέλαβε κατόπιν επί Ανδρονίκου Γ΄ καθήκοντα *μεσάζοντος* και ύστερα- εν μέσω του εμφυλίου (1341- 1345, οπότε και δολοφονήθηκε) μεταξύ του Ιωάννου Καντακουζηνού και της δυναστείας των Παλαιολόγων- έγινε *μέγας δούξ* και μέλος της Αντιβασιλείας, μαζί με την Άννα της Σαβοΐας και τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα . Ακόμα και μετά τη δολοφονία του, όταν το Μάιο του 1347 ο Καντακουζηνός στέφθηκε για δεύτερη φορά αυτοκράτωρ έχοντας μπει στην Κωνσταντινούπολη, ο Γρηγοράς, σχολιάζοντας τα ψεύτικα στολίδια των στεμμάτων

³⁶⁰ Στο μακροσκελές απόσπασμα ο Γρηγοράς επαναλαμβάνει το γεγονός πως ο Απόκαυκος ήταν ταπεινής καταγωγής και ότι μεγάλωσε εκμεταλλευόμενος τη φιλανθρωπία δεσποτών ανταμειβοντάς τους με τη δική του προδοσία: *Γένους γὰρ τῶν ἀδόξων ὑπάρχων ἐκ νέου καὶ πενία συντετραμμένος νῦν μὲν τούτῳ, νῦν δ' ἐκείνῳ μισθοῦ διακονούμενος διετελεῖ τὸν χρόνον· κάκ τῶν ἐλαχίστων μείζοσιν ἡρέμα τοῖς δεσπότηταις ἀμοιβαδὸν χρώμενος, καὶ πᾶσιν ἀντιδοὺς τὰ χεῖριστα, προδότης σαφῆς καθιστάμενος, ἔλαθεν οὐκ οἶδα πῶς καὶ ἐς τὴν αὐτοκρατορικὴν οἰκίαν παρεισφθαρῆς, ἐπ' ὀλέθρῳ τῆς τῶν Ῥωμαίων ὡς ἔοικε, τύχης καὶ εὐδοξίας... (2.577.20-2. 578.2)*

³⁶¹ 2. 666.20-2.668. 15 και 2.697.12- 2.698. 18. Περί των δημηγοριών μέσα στο ιστοριογραφικό έργο του Γρηγορά βλ. Τσιγάνη, *Παρένθετα Κείμενα*, σσ. 76-70 .

³⁶² Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως σώζονται δυο μαρμάρινα κιονόκρανα, με τα αρχικά ΑΛΕΟ ΑΠΚΧ ΠΡΚΜΜΝ (=Αλέξιος Απόκαυκος Παρακοιμώμενος). Τα κιονόκρανα αυτά προέρχονται από μονή που είχε ιδρύσει ο Απόκαυκος στη Σηλυβρία. βλ. P. Magdalino, «Byzantine Churches of Selymbria», *DOP* 32 (1978), 314-315.

και τη φτώχεια του παλατιού, σε δυο αίτια αποδίδει την ένδεια αυτή: πρώτον στις εμφύλιες διαμάχες που γνώρισε η χώρα και δεύτερον στο *φιλάργυρον τε και χρυσομανές τῆς γνώμης τῆς τε βασιλίδος Ἄννης και Ἀλεξίου τοῦ Ἀποκαύκου* (2. 789. 13-14)

Στον Αλέξιο Απόκαυκο απευθύνει επιστολές και ο Μιχαήλ Γαβράς κατά τη δεκαετία του 1320³⁶³. Η επιστολή του Γρηγορά προς τον Απόκαυκο χρονολογείται από τον Leone ανάμεσα στα έτη 1321 και 1328 και είναι ένας έπαινος στην επιστημοσύνη του Απόκαυκου. Ωστόσο, όπως ήδη επισημάναμε, η κριτική που ασκεί στο ιστορικό του έργο ο Γρηγοράς στον Απόκαυκο και στον ύπουλο ρόλο που αυτός έπαιξε στην έναρξη του εμφυλίου στα 1341, αλλά και πιο μετά, είναι δριμύτατη. Προφανώς ο Γρηγοράς σε μια πιο πρώιμη περίοδο σχετίστηκε με τον Απόκαυκο, θαυμάζοντας τις γνώσεις του πάνω στην επιστήμη της Ιατρικής³⁶⁴, αφού μάλιστα ο Απόκαυκος υπήρξε μαθητής ενός αγαπημένου φίλου του Γρηγορά, του Ιωσήφ Φιλοσόφου και Ρακενδύτου, έχοντας πρώτα μαθητεύσει στο παιδευτήριο του Θεοδώρου Υρτακηνού.

5. Αλέξιος Ταρχανειώτης Φιλανθρωπηνός (PLP 29752)

(επιστολές 9, 72,76, 84, 107, 127)

Ο Αλέξιος Ταρχανειώτης Φιλανθρωπηνός ήταν ο δεύτερος γιός του Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανειώτη, αλλά ήταν γνωστός με το όνομα του παππού από την πλευρά της μητέρας του, του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού Δούκα³⁶⁵. Η γιαγιά του από την πλευρά του πατέρα του ήταν η Μαρία (μοναστικό όνομα Μάρθα) Παλαιολογίνα, αδερφή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, άρα ο πατέρας του Αλεξίου ήταν εξάδελφος του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, ενώ ο ίδιος ο Αλέξιος δεύτερος εξάδελφος του Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου και θείος « μακρινός» του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου³⁶⁶. Από αυτήν άλλωστε τη συγγένεια προκύπτει και ο τίτλος στις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά *Τῷ θείῳ τοῦ βασιλέως τῷ Φιλανθρωπηνῷ*.

Στα νιάτα του ο Φιλανθρωπηνός έλαβε από το θείο του Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, το αξίωμα του *πιγκέρνη* και κατόπιν του διοικητή της δυτικής Μικράς Ασίας (1293-5), ενώ κατά τα έτη αυτά σημείωσε νίκες κατά των Τούρκων στην περιοχή αυτή. Ωστόσο, μετά από τις απροσδόκητες στρατιωτικές του επιτυχίες³⁶⁷, οι οποίες

³⁶³ G. Fatouros, *Die Briefe*, v. II 322- 332, epp. 193, 194, 195, 197, 199.

³⁶⁴ Για την ενασχόληση του Αποκαύκου με την Ιατρική βλ. το άρθρο του Ηλία Αντωνόπουλου: «Γρυνών Γρίφοι: Καιρός, Βίος και Τέχνη στην Προσωπογραφία του Αλεξίου Αποκαύκου (Paris.gr. 2144, f. 11^v), *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), σσ. 63- 80.

³⁶⁵ Πιθανότατα επειδή πολλοί Ταρχανειώτες ήταν οπαδοί του πατριάρχη Αρσενίου βλ. Κωνσταντινίδης Κώστας Ν. , «Προσωπογραφικά της οικογένειας Φιλανθρωπηνών: ο στρατηγός Αλέξιος και ο ιερέας Μιχαήλ οι Φιλανθρωπηνοί», Πρακτικά Συμποσίου «*Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων, 700 χρόνια 1292-1992*», επ. Μίλτος Γαρίδης-Αθανάσιος Παλιούρας, Ιωάννινα 1999, σελ. 517.

³⁶⁶ Βλ. A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie* , nr. 24.

³⁶⁷ Στις επιτυχίες αυτές κάνει αναφορές ο Γρηγοράς στην *Ρωμαική Ιστορία*, 1. 196.3 : *ἔδοξε τοίνυν ἐν ὀλίγῳ τῷ χρόνῳ μέγας γενέσθαι κατὰ τὰς μάχας τῶν Τούρκων ὁ Φιλανθρωπηνός, καθάπερ ὕλης*

προκάλεσαν ενθουσιασμό στους λογίους της Κωνσταντινούπολης³⁶⁸, ο Φιλανθρωπηνός κήρυξε στα 1295 επανάσταση κατά του Ανδρονίκου Β', ενώ ο στρατός του τον επευφήμησε ως αυτοκράτορα. Η συνέπεια της προδοσίας αυτής ήταν να συλληφθεί ο Φιλανθρωπηνός τα Χριστούγεννα του 1295 και να τυφλωθεί³⁶⁹. Επί χρόνια ο Φιλανθρωπηνός βρισκόταν σε δυσμένεια, μέχρι τα 1324, όταν ο Ανδρόνικος Β', όντας σε εμφύλιο πόλεμο με τον εγγονό του Αλέξιο Γ', τον συγχώρεσε και τον έστειλε στη Φιλαδέλφεια που πολιορκούνταν από τους Τούρκους. Αν και ο Φιλανθρωπηνός ήταν τυφλός και σε μεγάλη ηλικία, η φήμη του στάθηκε ικανή να κάνει τους Τούρκους να εγκαταλείψουν τη Φιλαδέλφεια³⁷⁰.

Εν συνεχεία, ο γηραιός στρατηγός ορίστηκε από τον Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο στα 1328 διοικητής της Λέσβου όπου παρέμεινε ως το 1334. Ωστόσο, η κατάληψη του νησιού από Καταλανούς στα τέλη του 1334, οδήγησε τον Ανδρόνικο Γ' στην απόφαση να στείλει το Φιλανθρωπηνό για δεύτερη φορά διοικητή στο νησί το χειμώνα του 1335-6. Εκεί, ο Φιλανθρωπηνός μετά από δωροδοκία των λατίνων στρατιωτών (που ανήκαν στις γενουατικές δυνάμεις του Domenico Cattaneo), κατάφερε να θέσει εκ νέου υπό βυζαντινή κυριαρχία το νησί³⁷¹. Κατά το έτος 1337 εξάλλου εξεδίωξε τουρκική δύναμη που απειλούσε το νησί πάλι δίνοντάς τους χρήματα. Το έτος θανάτου του είναι άγνωστο. Η δράση και η τραγική του μοίρα θεωρείται ότι ενέπνευσαν το διασκευαστή της «Ιστορίας του Βελισσαρίου»³⁷².

Ο Φιλανθρωπηνός αλληλογραφούσε συχνά πριν το πραξικόπημα και την τύφλωσή του με το Μάξιμο Πλανούδη. Ακόμη αλληλογραφούσε με το Μιχαήλ Γαβρά³⁷³ (ο

*έπιτυχοῦσα φλόξ ἰσχυρά...». Μάλιστα, ο Γρηγοράς στο ίδιο χωρίο αναφέρει ότι πολλοί Τούρκοι αυτομόλησαν στο στρατόπεδο του Φιλανθρωπηνού όχι τόσο από φόβο, όσο από τη γενναιοδωρία του, αφού ήταν φιλοδωρότατος. Στη συνέχεια ο Γρηγοράς επιχειρεί να παρουσιάσει τη συνωμοσία του Φιλανθρωπηνού επιρρίπτοντας ευθύνες στον αντιστράτηγο Λιβαδάριο- ο οποίος φθονούσε κατά το Γρηγορά- τον άνδρα για τις επιτυχίες του και στους Κρήτες που ήταν γύρω από το Φιλανθρωπηνό βλ. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1^{ος} τόμος, 1.196 – 1.202.*

³⁶⁸ Κωνσταντινίδης, ό.π., σσ. 519-520.

³⁶⁹ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη συνωμοσία κατά του Ανδρονίκου Β' βλ. Κωνσταντινίδης ό.π. σσ. 520-522 και Donald M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, εκδ. Παπαδήμα 1996, σσ. 199-201.

³⁷⁰ *Ρωμαϊκή Ιστορία*, βιβλίο 1. 360-362. Ο Γρηγοράς αποδίδει τη συμφιλίωση μεταξύ Ανδρονίκου Β' και Φιλανθρωπηνού στον τότε πατριάρχη Ησαΐα, ενώ αποδίδει για μια ακόμη φορά τη σκληρή του τιμωρία στο φθόνο και στους *της βασκανίας Τελχίνας*, έκφραση που χρησιμοποιεί και στις επιστολές του προς τον Αλέξιο. Στο ίδιο χωρίο τονίζει ότι ο Φιλανθρωπηνός ήταν *έν ταῖς βουλαῖς ἄριστος* και ξεπερνούσε μάλιστα *Σκιπίωνας ἐκείνους καὶ Θηβαίους Ἐπαμεινώνδας*.

³⁷¹ *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1. 534-535. Στο χωρίο αναφέρεται πως ο Φιλανθρωπηνός τα κατάφερε να διώξει τους Λατίνους δωροδοκώντας συνεχώς ομάδες δυο-τριών στρατιωτών και διώχοντάς τους *βριθούσας δεξιάς* στην πατρίδα τους. Το σχετικό χωρίο τελειώνει ως εξής: (1. 535.5-10): *«οὐ μόνον γὰρ ἐκ τοῦ γήρωσ ἔσχε λαμπρὰν ὁ ἀνὴρ τὴν πολυπειρίαν, ἀλλ' ὅτι καὶ τὰ τῆς πολυπειρίας ἐπ' αὐτῷ μέγαν εὔρε τὴν φύσιν συνεργὸν καὶ θεμέλιον. καὶ γέγονεν αὐτῷ διπλοῦς ὁ τῆς ἀρετῆς καρπός, πως μὲν αὐτοφῆς τις καὶ ἀγεώργητος, πως δὲ γεωργηθεὶς χρόνων πλειόνων τύχαις καὶ γυμνασίαις»*. Με την ίδια διατύπωση εξυμνεῖ τις αρετές του ανδρός και στην επιστολή 127, στ. 15-21.

³⁷² Κωνσταντινίδης, ό.π. σελ. 522.

³⁷³ Με τον Πλανούδη αλληλογραφούσε συχνά πριν τον Ιανουάριο του 1295, προτού δηλ. τυφλωθεί βλ. Ηλία Ταξίδη, *Μάξιμος Πλανούδης: Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του*, Θεσσαλονίκη 2012. Η Λαΐου αναρωτιέται αν ο Πλανούδης ενεπλάκη με οιονδήποτε τρόπο στην εξέγερση του Φιλανθρωπηνού, βλ. Angeliki E. Laiou, «Some observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planudes», *Byzantine and Modern Studies* 4 (1978), 89-99.

οποίος του ζητούσε επίμονα χειρόγραφο του Αιλίου Αριστείδου- και με το Μανουήλ Γαβαλά, τον μετέπειτα Ματθαίο, μητροπολίτη Εφέσου. Σώζονται έξι επιστολές του Μιχαήλ Γαβρά προς το Φιλανθρωπινό και μια του Φιλανθρωπινού προς αυτόν³⁷⁴, από την εποχή που ο Φιλανθρωπινός είχε ξανακερδίσει την εύνοια του θείου του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄. Η αλληλογραφία του με τον Γαβαλά (επτά επιστολές στο σύνολό τους) χρονολογείται μεταξύ των ετών 1322-1327, ενώ ο Γαβαλάς υπήρξε διδάσκαλος, αλληλογράφος, αλλά και και κηδεμόνας –προφανώς στα δύσκολα χρόνια της δυσμένειας του Φιλανθρωπινού δηλ. μεταξύ 1295 και 1322- του υιού του Φιλανθρωπινού Μιχαήλ³⁷⁵. Άλλωστε, στο επιστολογραφικό, αλλά και το ρητορικό γενικότερα έργο του Γαβαλά υπάρχει διάσπαρτη η αναφορά στην έλευση του Φιλανθρωπινού στη Φιλαδέλφεια μαζί με τον υιό του Μιχαήλ, και στην απομάκρυνση του τουρκικού κινδύνου. Η αλληλογραφία του Γρηγορά με τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό χρονολογείται ανάμεσα στα 1328 και στα 1341, εφόσον ο Φιλανθρωπινός αναφέρεται ως *θεῖος τοῦ βασιλέως*, δηλαδή του Ανδρονίκου Γ΄.

Συγκεκριμένα, η 9^η επιστολή αναφέρεται στην αποκατάσταση του Φιλανθρωπινού, τον οποίον ο Γρηγοράς συγκρίνει με προσωπικότητες της αρχαιότητας, όπως κάνει και στο ιστορικό του έργο. Κατά τον Leone, θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά μετά τα 1328, όταν ο Φιλανθρωπινός ανέλαβε για πρώτη φορά τη διοίκηση της Λέσβου³⁷⁶. Ωστόσο στο κείμενό του ο Γρηγοράς αναφέρει πως επιθυμεί να δει το Φιλανθρωπινό, εκείνο όμως που τον εμποδίζει είναι η άωρία, την οποία προφασίζεται ο αλληλογράφος του και όχι η απόσταση (ο Leone υποστηρίζει πως ο Φιλανθρωπινός είναι μακριά από την Κωνσταντινούπολη). Δεδομένου ότι οι δικές του άσχημες εποχές έχουν περάσει (στ. 25 -31), θεωρούμε πως αυτό που φοβάται ο Φιλανθρωπινός είναι η δυσμένεια στην οποία έχει περιπέσει ο ίδιος ο Γρηγοράς, επομένως η επιστολή χρονολογείται στα 1328 και μετά από την ανάληψη της εξουσίας από τον Ανδρόνικο Γ΄. Η επιστολή 72 του Γρηγορά προς το Φιλανθρωπινό υμνεί τα χαρίσματα του παραλήπτη. Ο Leone πιθανολογεί ότι η επιστολή χρονολογείται ανάμεσα στην πρώτη και στη δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης της Λέσβου από το Φιλανθρωπινό, ενώ ως *terminus post quem* για την επιστολή αυτή θέτει το 1332/3³⁷⁷.

Στην επιστολή 76, ο Γρηγοράς αναφέρει ότι ο Φιλανθρωπινός εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και προτίμησε να ζει στις εσχατιές της βυζαντινής αυτοκρατορίας, σε ένα μικρό μέρος. Σύμφωνα με τον Κουρούση, το μέρος αυτό δεν είναι άλλο από τη Μονεμβασιά και μάλλον επρόκειτο για αποστολή του Φιλανθρωπινού εκεί, εφόσον στα 1332 ο τουρκικός στόλος του Ουμούρ,

³⁷⁴ Βλ. George Fatouros, *Die Briefe*, II Teil: Text, επιστολές, 259, 260, 326, 349, 376, 398 και η επιστολή 433. Μάλιστα, ο Γαβράς ζητά από το Φιλανθρωπινό στην επιστολή υπ. αρ. 259 της προαναφερθείσας εκδόσεως ένα χειρόγραφο με έργα του Αιλίου Αριστείδη, όπως και ο Μανουήλ Γαβαλάς (*Κουρούσης*, ό.π. σσ. 208-9).

³⁷⁵ Βλ. Σ. Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σσ. 207-212

³⁷⁶ Leone, *La corrispondenza*, 190.

³⁷⁷ Leone, ό.π., σσ. 190-1.

αποτυγχάνοντας να κατακτήσει τη Λέσβο κατευθύνθηκε στην Πελοπόννησο και εκεί προέβη σε λεηλασίες³⁷⁸.

Στην επιστολή 84, ο Γρηγοράς αναφέρεται στην απόφασή του να κάνει το Φιλανθρωπινό *ἡθῶν ἡγεμόνα καὶ βίου διδάσκαλον* και πιθανολογεί ότι ο Φιλανθρωπινός δεν απάντησε στην προηγούμενη επιστολή του λόγω *ἀωρίας*. Η αναφορά σε επικρατούσα αωρία πιθανότατα καθρεπτίζει τη δυσμένεια του Γρηγορά από το 1328. Πιστεύουμε ότι εύστοχα ο Guiland θεωρεί ότι αυτή είναι η πρωιμότερη επιστολή στην αλληλογραφία του Γρηγορά με το Φιλανθρωπινό, κάτι που ωστόσο δε συμερίζεται ο Leone³⁷⁹.

Στην 107^η επιστολή, γίνεται αναφορά σε πρόσφατο θρίαμβο του Φιλανθρωπινού στη Λέσβο και συγκεκριμένα στο ότι ο Φιλανθρωπινός αποσόβησε την τουρκική απειλή, όπως είχε κάνει και με τη λατινική πιο πριν, αναίμακτα. *Terminus post quem* στη χρονολόγηση της επιστολής είναι η προαναφερθείσα δωροδοκία των Γενουατών στρατιωτών στα 1336, ενώ ο Γρηγοράς αναφέρει μεγάλη και καταστροφική επίθεση των «*Περσῶν*»-*Τούρκων* στην Πελοπόννησο, μετά από την αποτυχία τους στη Λέσβο.

Στην επιστολή 127 ο Γρηγοράς κάνει μια αναδρομή στο βίο του Φιλανθρωπινού μνημονεύοντας τόσο τη μακρόχρονη περίοδο της δυσμένειας και τα αποτελέσματα του φθόνου στη ζωή του (δηλαδή την τιμωρία της τύφλωσης), όσο και την αποκατάστασή του *ἔκ τε τῶν βασιλέων ἔκ τε τῶν πραγμάτων αὐτῶν*. Τα πράγματα βέβαια, οι αντικειμενικές δηλαδή συνθήκες που επανέφεραν το Φιλανθρωπινό στη δράση, δεν ήταν παρά η ορμητική εξάπλωση των Τούρκων στη Μικρά Ασία και τη Θράκη, σε συνδυασμό με τις επιδρομές Καταλανών και Γενουατών σε βυζαντινά εδάφη. Πιθανότατα η επιστολή γράφτηκε στα 1335-6, μετά κι από τις τελευταίες διπλωματικές επιτυχίες του Φιλανθρωπινού στη Λέσβο. Η επιστολή αυτή αποτελεί και *terminus post quem* για το θάνατο του Φιλανθρωπινού.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γρηγοράς στην αλληλογραφία του με το Φιλανθρωπινό, μιλά με θαυμασμό και συμπάθεια για το πρόσωπό του, ενώ-όπως επισημάναμε-η δυσμένεια και η τύφλωσή του αποδίδονται στους *τοῦ φθόνου τυφῶνες* (επ. 127, 47). Επισημαίνουμε εδώ πως στη Ρωμαϊκή Ιστορία του ο Γρηγοράς, βασιζόμενος στη διήγηση του Παχυμέρη, αποκλίνει από αυτήν χαρακτηρίζοντας το κίνημα του Φιλανθρωπινού ως πράξη αφροσύνης, αντίθετα από τον Παχυμέρη, ο οποίος βλέπει με «συμπάθεια» το κίνημα αυτό³⁸⁰. Μολαταύτα, δε συμεριζόμαστε την άποψη της Γεωργιάδου πως ο Παχυμέρης βλέπει ως δυστύχημα την καταστολή του κινήματος

³⁷⁸ Βλ. Κουρούση, ό.π., σσ. 216-7.

³⁷⁹ Guiland, *Correspondance de Nicéphore Gregoras*, Paris 1927, σελ . 373. Για την άποψη του Leone, βλ. «La corrispondenza», 193.

³⁸⁰ Βασιλική Γεωργιάδου, «Η παρουσία και το κίνημα του πικέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπινού στη Μικρά Ασία (1293-1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 10, 1996, σσ. 143-162.

του Φιλανθρωπηνού, ενώ ο Γρηγοράς την εκδήλωσή του³⁸¹. Αντίθετα, μετά από μελέτη των σχετικών χωρίων των δυο ιστορικών, διαπιστώσαμε πως αμφότεροι καταδικάζουν μεν το κίνημα, απενοχοποιούν δε εν μέρει το Φιλανθρωπινό, καθώς αποδίδουν το βάρος της ευθύνης στου Κρήτες που τον υποκίνησαν να στασιάσει (ο δε Παχυμέρης θεωρεί συνυπευθύνους και τους Ακροπολίτη Μελχισεδέκ και Τάρχα³⁸²), ενώ και οι δυο ιστορικοί μιλούν με απέχθεια για τον πρωτοβεστιαρίτη Λιβαδάριο που προέβη στην τύφλωση του Φιλανθρωπηνού.

6. Ανδρόνικος Ζαρίδης (PLP 6461)

(επιστολές υπ. αρ. 30, 32, 45, 110)

Ο Ανδρόνικος Ζαρίδης, γεννημένος περί το 1275, ήταν μαθητής του Μανουήλ Πλανούδη και αλληλογράφος του Γρηγορά, του Μιχαήλ Γαβρά, του Γεωργίου Λακαπηνού και του Θεόδωρου Πεδιάσιμου, ενώ γνωρίζουμε ότι είχε έναν αδερφό τον Ιωάννη. Τα δυο αδέρφια μάλιστα υπήρξαν μαθητές του Μάξιμου Πλανούδη³⁸³.

Η 30^η επιστολή σαφώς προηγείται χρονολογικά των άλλων, καθώς ο Γρηγοράς δηλώνει με σαφήνεια πως δεν έχει γνωρίσει προσωπικά το Ζαρίδη, οπότε ζητά στηρίγματα πιθανής μελλοντικής φιλίας μέσω της ανταλλαγής επιστολών. Ο Leone³⁸⁴ θεωρεί ως απάντηση του Ζαρίδη σε αυτήν την επιστολή την επιστολή του Ζαρίδη (Leone, σσ. 384-7) και μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε την αρχή της φιλίας των δυο ανδρών, άρα και τις δυο επιστολές που αντήλλαξαν μεταξύ του 1322 και του 1326, καθώς ο Ζαρίδης αναφέρεται στο πένθος για την απώλεια προσφιλούς του προσώπου, μάλλον του υιού του αδερφού του, που συνέβη στα 1322.

Εξάλλου, ως *terminus post quem* είναι ο Μάρτιος του 1326, καθώς τότε ο Γρηγοράς γνώρισε εκ του σύνεγγυς τον Ανδρόνικο Ζαρίδη, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στη Σερβία. Αυτό καταδεικνύει η επιστολή 32, μια ταξιδιωτική επιστολή, την οποία ο Γρηγοράς απευθύνει σε δυο διαφορετικούς παραλήπτες: στο Ζαρίδη και σε κάποιον Αθανάσιο, διαφοροποιώντας τον πρόλογο. Παρότι ο Leone, θεωρεί πως ο Ζαρίδης διέμενε στις Σέρρες και εκεί συναντήθηκε με το Γρηγορά, ο Κουρούσης

³⁸¹ ό.π. σελ. 162

³⁸² Γ. Παχυμέρης, *Χρονική Συγγραφή, Georgii Pachymeris, De Michaele et Andronikco Palaeologis*, CSHB, Bonn 1835 213.18- 214. 16

³⁸³ Βλ. Ηλία Ταξίδη, *Μάξιμος Πλανούδης: Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 25.

³⁸⁴ Leone, *La corrispondenza*, 200. Ο Leone εδώ υποστηρίζει πως πρόκειται πως το 1322 πέθανε ο αδερφός του Ανδρονίκου Ζαρίδη, Ιωάννης, ωστόσο ο Κουρούσης, επισημαίνει πως κατά το έτος αυτό ο Ζαρίδης έχασε το γιό του βλ. Σταύρος Κουρούσης, «Το επιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνού και Ανδρονίκου Ζαρίδου», *Αθηνά* 78, (1984-1988), 368-370.

εύστοχα επεσήμανε πως η διαδρομή από την Κων/πολη προς την αρχαία Αμφίπολη δεν περνούσε από τις Σέρρες³⁸⁵.

Η 45 είναι σίγουρα μεταγενέστερη της 30ης επιστολής, άρα χρονολογείται μετά το 1322, καθώς ο Γρηγοράς εκφράζει τα παραπονά του για την άγραφία του Ζαρίδη, αποδίδοντάς την στην απόσταση που τους χωρίζει.

Την επιστολή 110 μπορούμε με βεβαιότητα να χρονολογήσουμε στα 1322, καθώς ο Γρηγοράς αναφέρεται στο πένθος του φίλου του, συμβουλεύοντάς τον να μην αφήσει τη λύπη του να αγγίζει την υπερβολή. Προσωπικά πιστεύουμε πως η σωζόμενη επιστολή του Ζαρίδη (σελ. 384-7) της έκδοσης Leone είναι απαντητική στην 110^η επιστολή και όχι στην 30^η του Γρηγορά, όπως θεωρεί ο Leone.

7. Ανδρόνικος Παλαιολόγος Ασάν (PLP 1489)

(επιστολή 55^η)

Ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος Ασάν ήταν γιός του τσάρου της Βουλγαρίας Ιβάν Γ΄ Ασάν και της Ειρήνης Παλαιολογίνας, κόρης του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, συνεπώς εγγονός του Ανδρονίκου Β΄ και ανειπτός του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου. Γνωρίζουμε πως ο Ανδρόνικος διετέλεσε Δεσπότης Μορέως κατά τα έτη 1316-1320, ενώ ήταν ο πεθερός του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού, αφού η κόρη του Ειρήνη νυμφεύθηκε τον Ιωάννη³⁸⁶. Μάλιστα, ο Ανδρόνικος Ασάν είχε φυλακιστεί την ίδια περίοδο με το Γρηγόριο τον Παλαμά, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ του Ιωάννη Καντακουζηνού και του 15ετούς τότε Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και των κηδεμόνων του³⁸⁷.

Η επιστολή που του αποστέλλει ο Γρηγοράς είναι αιτητική και δε μας προσφέρει χρονολογικές ενδείξεις, όμως είναι σαφές ότι ο Ανδρόνικος Ασάν λαμβάνει την επιστολή αυτή όντας στην Κωνσταντινούπολη και κατέχοντας κάποιο υψηλό αξίωμα. Σαφώς όμως μπορούμε να λάβουμε ως *terminus post quem* της επιστολής το 1320 μια και ως τότε ο Ανδρόνικος ήταν στην Πελοπόννησο· παρόμοιο *terminus* έχει και η επιστολή του Γαβρά προς τον Ανδρόνικο Ασάν³⁸⁸.

³⁸⁵ Σταύρου Κουρούση, Βιβλιοκρισία στην έκδοση Leone, *E.E.B.Σ.* 45 (1981-2), 611. Ο Κουρούσης ερευνώντας την αλληλογραφία του Ζαρίδη, εντόπισε σχέση του Ζαρίδη με το Μελένικο, όπου διέμενε ο αδερφός του βλ. Κουρούσης Σταύρος, «Το επιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνού και Ανδρονίκου Ζαρίδου», *Αθηνά* 78 (1984-1988), 291-386.

³⁸⁶ βλ. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie*, 1938, σσ. 28-29, nr. 4.

³⁸⁷ Ιωάννου Καντακουζηνού, *Ιστορίαι*, 2, 613: *αὐτίκα τε ἐπέιθετο ἡ μήτηρ καὶ τὸν Ἀνδρόνικον Ἀσάνην τὸν βασιλέως πενθερὸν καὶ τὸν Παλαμᾶν Γρηγόριον αὐτοῦ που κατακεκλεισμένους ἐν δεσμοτηρίοις ἔνδον βασιλείων ἄγεσθαι...*

³⁸⁸ Fatouros, *Die Briefe*, I, 36.

8. Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (PLP 21436)

(επιστολή 118^η)

Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) δεν διακρίθηκε τόσο για την επιτυχημένη εξωτερική πολιτική του, όσο για την υψηλή του μόρφωση και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που επέδειξε για τις επιστήμες και τη φιλολογία. Στα χρόνια της διακυβέρνησής του το κράτος οδηγήθηκε σταδιακά στην οικονομική χρεωκοπία, καθώς ο στρατός αποτελούνταν αποκλειστικά πλέον από ξένους μισθοφόρους, με αποτέλεσμα στα τέλη του 13^{ου} αι. να έχουν γίνει τέτοιες περικοπές στο στρατό, ώστε οι λίγες χιλιάδες των στρατιωτών που πλέον μισθοφορικά υπηρετούσαν να αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τις στρατιωτικές δυνάμεις των Οθωμανών. Η Μικρά Ασία αφέθηκε στις κατακτητικές επιδρομές των Οθωμανών και μετά και από την τύφλωση του πικέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπίνου στα τέλη του 1295, υποτάχθηκε σε αυτούς (με εξαίρεση ορισμένες πόλεις που άντεξαν και αντιστάθηκαν όπως η Προύσα-ως το 1326- η Φιλαδέλφεια, η Φώκαια, η Σμύρνη και η πατρίδα του Γρηγορά, η Ηράκλεια του Πόντου).

Εκείνο όμως που σημάδεψε τη μακρά βασιλεία του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου ήταν οι εμφύλιοι πόλεμοι με τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, πρεσβύτερο γιό του Μιχαήλ Θ΄. Ο νεαρός Ανδρόνικος, συσπειρώνοντας γύρω του μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας, κυρίως τον φίλο του Ιωάννη Καντακουζηνό, τον Συργιάννη, τον Θεόδωρο Συναδηνό και τον φιλόδοξο Αλέξιο Απόκαυκο εγκατέλειψε το Πάσχα του 1321 την πρωτεύουσα και ενώθηκε με το στρατό του, καταλαμβάνοντας εν συνεχεία περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας. Για ένα μικρό διάστημα συνήψε ειρήνη με τον παππού του, το 1322 όμως ο εμφύλιος ξέσπασε πάλι. Παρά την προδοσία του Συργιάννη, που προσχώρησε στο στρατόπεδο του Ανδρονίκου Β΄, ο Ανδρόνικος Γ΄ είχε κερδίσει τη συμπάθεια του κόσμου. Ο Ανδρόνικος Β΄ υποχώρησε εκ νέου και στις 2 Φεβρουαρίου του 1325 έστειψε τον εγγονό του συναυτοκράτορα. Ταυτόχρονα είχε να αντιμετωπίσει τη στάση του ανεπιού του Ιωάννη Παλαιολόγου, διοικητή της Θεσσαλονίκης, ο οποίος αποφάσισε να αποδεσμευτεί από την κεντρική εξουσία, ζητώντας μάλιστα σε αυτό τη βοήθεια του γαμπρού του και βασιλιά της Σερβίας Στέφανου Dečanski. Ο Γρηγοράς, έχοντας γνωρίσει προσωπικά από το 1321 τον Ανδρόνικο Β΄ -ύστερα από μεσολάβηση του Θεοδώρου Μετοχίτη, αλλά και του Δημητρίου Καβάσιλα- έζησε τα γεγονότα αυτά και εστάλη ως πρέσβης στην αυλή του Σέρβου βασιλιά· εν τω μεταξύ όμως ο Ιωάννης Παλαιολόγος είχε πεθάνει, οπότε βρήκε εκεί μόνον τη χήρα του, Ειρήνη, κόρη του Θεοδώρου Μετοχίτη.

Την Άνοιξη του 1327 ξέσπασε για τρίτη φορά πόλεμος μεταξύ των δυο Ανδρονίκων, στην διάρκεια του οποίου ο γηραιός αυτοκράτωρ συμάχησε με τη Σερβία, ενώ ο εγγονός του με τη Βουλγαρία. Ωστόσο τον Ιανουάριο του 1328 ο νεαρός Ανδρόνικος έγινε πανηγυρικά δεκτός στη Θεσσαλονίκη και εν συνεχεία στις 24 Μαΐου του 1328 εισέβαλε στην Κωνσταντινούπολη, αναγκάζοντας τον παππού του σε παραίτηση. Ο Ανδρόνικος Β΄ παρέμεινε στο παλάτι, έγινε υπό πίεση κατά το Γρηγορά μοναχός με

το όνομα Αντώνιος, προκειμένου να διασφαλιστεί πως δε θα διεκδικούσε εκ νέου την εξουσία και πέθανε εν τέλει το 1332, στις 13 Φεβρουαρίου. Κατά το διάστημα της τετραετίας στην οποία ήταν έκπτωτος και περιφρονημένος στο παλάτι, ο Γρηγοράς τον επισκεπτόταν συχνά, κάθε τρεις ή τέσσερις μέρες (1.461. 8-14), προσηλωμένος στον άλλοτε κραταιό φίλο του. Ενδεικτικό της στενής σχέσης με τον έκπτωτο αυτοκράτορα είναι και το γεγονός πως ο Γρηγοράς τελικά εξεφώνησε και τον επικήδειο λόγο, μετά από παράκληση της κόρης του Σιμωνίδα³⁸⁹.

Από τη βιογραφία και την εργογραφία του Γρηγορά (βλ. σχετικό κεφάλαιο) καταδεικνύεται ο θαυμασμός του αυτοκράτορα προς εκείνον. Στη μοναδική σωζόμενη επιστολή προς τον αυτοκράτορα (επ. 118), ο Γρηγοράς αναφέρεται στην Αναγέννηση των γραμμάτων που προκάλεσε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και στη φροντίδα των λόγων, σε μια εποχή που αυτοί κινδύνευαν από αφανισμό. Η επιστολή χρονολογείται στα τελευταία έτη διακυβέρνησης του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, *terminus post quem* είναι το 1321-αφού τότε παρουσιάστηκε πρώτη φορά ο Γρηγοράς στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο- και *terminus ante quem* το έτος 1328, όταν δηλ. ο Ανδρόνικος έχασε την εξουσία από τον εγγονό του.

9. Αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος (PLP 21437) (επιστολή υπ. αρ. 89)

Ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος, εγγονός του Ανδρόνικου Β΄ και αυτοκράτωρ από το 1328 ως το 1341, υπήρξε πρόσωπο που επέφερε αλλαγές στη ζωή του Γρηγορά, ο οποίος ήταν φιλικά διακείμενος προς τον παππού του και προς τον λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη. Ο εμφύλιος πόλεμος με τον παππού του (1321-1328) και η τελική του επικράτηση στάθηκαν η αιτία της δυσμένειας του προς τον Γρηγορά, μια και εκείνος έχασε το έρεισμά του στην εξουσία. Όπως προαναφέρθηκε, ο Ιωάννης Καντακουζηνός που κατείχε τότε το αξίωμα του μεγάλου δομέστικου υπήρξε ο συνδετικός κρίκος για να ξανακερδίσει ο Γρηγοράς την εύνοια που είχε απωλέσει αφ' ότου ο Ανδρόνικος Β΄ έχασε την εξουσία. Στη μοναδική επιστολή που σώζεται προς τον Ανδρόνικο Γ΄ ο αυτοκράτορας βρίσκεται μακριά, σε στρατιωτικές επιχειρήσεις και ο Γρηγοράς του εύχεται υγεία και μακροζωία. Η επιστολή γράφτηκε μετά τα 1332, καθώς από τότε αποκαθίστανται οι σχέσεις Γρηγορά και Ανδρόνικου Γ΄³⁹⁰,

³⁸⁹ *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.465.5-1.472.6 βλ. και Τσιγάνη, *Παρένθετα Κείμενα* σσ. 30-1. Για τους λόγους του Γρηγορά προς τον αυτοκράτορα, όπως αυτοί έχουν ενσωματωθεί μέσα στο ιστορικό του έργο βλ. Τσιγάνη, *ό.π.*, σσ. 20-22 (λόγος *προσφωνηματικός πρὸς Ανδρόνικον Παλαιολόγον*), σσ. 23-24 (λόγος σχετικός με το αξίωμα του χαρτοφύλακος που του πρότεινε ο Ανδρόνικος Β΄) και 25-26 (Λόγος *περὶ Πάσχα*, με την πρόταση διόρθωσης της ημερομηνίας του Πάσχα).

³⁹⁰ Τούτο καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι το 1333 ο Γρηγοράς συνέγραψε παραμυθητικό λόγο, με αφορμή τον θάνατο της μητέρας του Ανδρόνικου Γ΄, Ξένης, στον οποίον αναφέρεται κολακευτικά στο νέο αυτοκράτορα βλ. R. Guiland, *Essai*, σελ. 20. Για τον παραμυθητικό λόγο βλ. Τσιγάνη, *ό.π.* σσ. 36-37. Βέβαια, της εξομάλυνσης των σχέσεών τους, προηγήθηκε η δημόσια αντιπαράθεση Γρηγορά-Βαρλαάμ Καλαβρού, μετά την οποία η φήμη του εξαπλώθηκε και αποκαταστάθηκε ο ίδιος

ενώ πιθανότατα χρονολογείται κατά το έτος 1337, όταν δηλαδή ο Ανδρόνικος Γ΄ πέτυχε νίκη κατά των Τούρκων στη Θράκη³⁹¹, μια νίκη που έκανε τους Βυζαντινούς να αναθαρρήσουν, ύστερα από τη συνεχόμενη επεκτατική μανία των Τούρκων, και να πιστέψουν πως ήταν το χέρι του θεού που τους οδήγησε στη νίκη αυτή.

Πέραν της επιστολής του Γρηγορά προς τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, την αποκατάσταση των σχέσεών τους τη διαπιστώνουμε και από το γεγονός ότι στη Σύνοδο του 1341, η οποία συνεκλήθη για να αποφασίσει για τις απόψεις του Βαρλαάμ του Καλαβρού, ο Γρηγοράς αναφέρει πως ο Ανδρόνικος τον κάλεσε, ο ίδιος όμως δεν παρέστη προς μεγάλη λύπη του αυτοκράτορα. Ακόμη, την επομένη, μετά από τη σφοδρή επιδείνωση της υγείας του ο Ανδρόνικος Γ΄, όντας στη μονή της Οδηγήτριας έστειλε να ρωτήσουν το Γρηγορά αν τα άστρα θα ευνοούσαν τη βελτίωση της υγείας του. Τον πρόλαβε όμως ο θάνατος και ήταν πάλι ο Γρηγοράς που εκφώνησε τον επιτάφιο λόγο, την τρίτη ημέρα του πένθους, στις 17 Ιουνίου του 1341³⁹².

10. Απόκαυκος εταιρειάρχης (PLP 1179)

(επ. 121)

Ο εταιρειάρχης Απόκαυκος φαίνεται να είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον Αλέξιο Απόκαυκο. Ο Γρηγοράς του ζητά να βοηθήσει το γραμματοκομιστή.

11. Βαλσαμών, εκ Θεσσαλονίκης (PLP 2112)

Σώζεται μια επιστολή του Βαλσαμώνος προς τον Νικηφόρο Γρηγορά³⁹³, η οποία χρονολογείται περί το 1330. Ακόμα, υπάρχει και μια επιστολή του Γρηγορίου Ακινδύνου προς τον Γρηγορά, στην οποίαν ο Ακίνδυνος λέει ότι ο εξαιρετικός του φίλος του ο Βαλσαμών του εμπιστεύθηκε μια επιστολή του Γρηγορά, στην οποία δίδασκε τα μυστικά της αστρονομίας στους *άγνοοῦντας*. Μάλιστα εκείνη η επιστολή προκάλεσε στον Ακίνδυνο τον θαυμασμό και στάθηκε η αφορμή για την αρχή της αλληλογραφίας του με το Γρηγορά.

Ο Guiland³⁹⁴ πιθανολογεί ότι ο Βαλσαμών είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Στέφανο Βαλσαμώνα, στον οποίον ο Μιχαήλ Γαβράς αποστέλλει τρεις επιστολές³⁹⁵.

στα μάτια του νέου του μέντορα Ιωάννη Καντακουζηνού καθώς και του Ανδρονίκου Γ΄ (βλέπε 1^ο Κεφάλαιο-Βιογραφία Γρηγορά).

³⁹¹ *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1. 539-541.

³⁹² Ρωμαϊκή Ιστορία, 1.560.13-1.565.13. Για τον επιτάφιο λόγο βλ. Τσιγάνη, *Παρένθετα Κείμενα* σελ. 34

³⁹³ Leone, *Epistulae* II, σσ. 403-4, επ. 11.

³⁹⁴ Guiland, *Correspondance*, σελ. 305.

³⁹⁵ PLP 2126. Είναι οι υπ. αρ. 12, 13 και 289 της εκδόσεως του Φατούρου, βλ. G. Fatouros, *Die Briefe*. Μάλιστα, ο Φατούρος συνάγει από την 13^η επιστολή ότι η επικοινωνία Γαβρά και Βαλσαμώνος χρονολογείται ήδη από τα 1305.

12. Βασιλικός Ιωάννης/Βαρλαάμ; (PLP 2463) (επιστολή 60^η) καιΒασίλειος/Βαρλαάμ; (επ. 109^η)

(PLP 2284)

Θεωρούμε πως πίσω από τα ονόματα στις επιγραφές των επιστολών 60 και 109, παραλήπτης ήταν ο Βαρλαάμ. Για τον Ιωάννη Βασιλικό της 60^{ης} επιστολής δεν έχουμε περαιτέρω πληροφορίες, πέρα από όσες μας προσφέρει το κείμενο της επιστολής αυτής. Έτσι, μαθαίνουμε ότι ο Ιωάννης Βασιλικός άσκησε κακή κριτική για έργα του Γρηγορά, χωρίς ο ίδιος να του έχει ζητήσει κάτι τέτοιο. Για τον Γρηγορά, έχει πια κλονιστεί η φιλία τους και προκαλεί τον αλληλογράφο του να αγωνιστεί εναντίον του όχι με επιστολές, αλλά ζωντανά *κάν θεάτρω σοφών*, γιατί το ηθικό είναι να αποδείξει ότι η κριτική του είναι σωστή. Στο αντίστοιχο λήμμα του PLP (2463) επισημαίνεται πως το όνομα Βασιλικός θα μπορούσε να παραπέμπει στον Βαρλαάμ τον Καλαβρό, μια και το περιεχόμενο της επιστολής αναφέρεται σε άτομο που δυσφήμιζε τα έργα του Γρηγορά, σε βαθμό που εκείνος να του ζητήσει δημόσια αντιπαράθεση, η οποία εν τέλει πραγματοποιήθηκε το χειμώνα του 1332.

Η επιστολή 109 αποτελεί μια πραγματεία περί φιλίας και απευθύνεται σε κάποιο Βασίλειο. Ωστόσο, στο χειρόγραφο Vat. gr. 116, ο Leone χωρίς αμφιβολία διακρίνει διόρθωση από το χέρι του Γρηγορά, ο οποίος αρχικά είχε γράψει *βαρλαάμ* και το μετέτρεψε μετά σε *βασιλείω*, επειδή μια τέτοια διόρθωση ήταν σχετικά εύκολη³⁹⁶. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, εφόσον στην επιστολή αυτή ο Γρηγοράς αναζητά τη δημιουργία μιας νέας φιλίας με το πρόσωπο που αλληλογραφεί, θα πρέπει η επιστολή αυτή να χρονολογηθεί το 1330, όταν ο Βαρλαάμ ήρθε στην Κων/πολη και πάντως πριν από το χειμώνα του 1331-1332, όταν η οξεία αντιπαράθεσή του με τον Γρηγορά δε θα δικαιολογούσε πλέον μια τέτοια πρόταση φιλίας.

Ανιχνεύοντας τα βασικά γεγονότα της ζωής του Βαρλαάμ του Καλαβρού διαπιστώνουμε πως πίσω από τις παραπάνω επιστολές βρίσκεται αυτός. Ο Βαρλαάμ, γεννημένος στην Καλαβρία το 1290, έγινε εκεί μοναχός. Πριν το 1330 πήγε στην Θεσσαλονίκη, όπου δίδαξε αριστοτελική λογική και πλατωνική φιλοσοφία. Ο Ακινδύνος προσπάθησε με επιστολές του να πείσει τον Βαρλαάμ να σταματήσει να αντιτίθεται στο Γρηγόριο Παλαμά³⁹⁷ και στις απόψεις περί ησυχασμού. Οι επιστολές του Ακινδύνου προς τον Βαρλαάμ «καθρεφτίζουν» έναν άνθρωπο υπερόπτη, αλαζονικό και απότομο.

Έχοντας κερδίσει το θαυμασμό των πνευματικών ανθρώπων της Θεσσαλονίκης, ο Βαρλαάμ επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη το 1330 και κέρδισε την εκτίμηση του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, αλλά και του μεγάλου δομέστικου Ιωάννου Καντακουζηνού. Προφανώς, ως φημισμένος πλέον δάσκαλος της

³⁹⁶ Leone, *La corrispondenza*, 218.

³⁹⁷ Hero, *Letters of Akindynos*, σσ. 20- 54.

φιλοσοφίας τράβηξε και την προσοχή του Γρηγορά, ο οποίος του απηύθυνε αίτημα φιλίας με την επιστολή 109. Βέβαια, η μετέπειτα κακή κριτική που άσκησε ο Βαρλαάμ στα έργα του Γρηγορά, καθώς και η δεδομένη υπεροψία του οδήγησαν τους δυο λογίους σε ρήξη και σε έντονη αντιπαράθεση, σε δημόσιο «διαγωνισμό σοφίας» το χειμώνα του 1331-2³⁹⁸.

13. Βασίλειος Γλυκός (PLP 4257)

(επιστολή 58ⁿ)

Η επιστολή υπ. αρ. 58 επιγράφεται *τῷ υἱῷ τοῦ πατριάρχου*. Είναι βέβαιο ότι ο εν λόγω πατριάρχης είναι ο Ιωάννης Γλυκός, ο οποίος ήταν κοσμικός, είχε οικογένεια και μολαταύτα ανέβηκε με συνοπτικές διαδικασίες στον πατριαρχικό θρόνο στις 12 Μαΐου του 1315 και έμεινε εκεί μέχρι το θάνατό του, στις 11 Μαΐου του 1319. Ο πατριάρχης είχε δυο γιούς, τον Γεώργιο και τον Βασίλειο. Ο παραλήπτης της επιστολής είναι μάλλον ο Βασίλειος³⁹⁹. Εκείνο που είναι βέβαιο πάντως είναι ότι ο Γρηγοράς είχε φοιτήσει κοντά στον λόγιο πατριάρχη και είχε διδαχθεί από εκείνον ρητορική και γραμματική, όταν ήταν περίπου 20 ετών, ανάμεσα στα έτη 1312 και 1315⁴⁰⁰. Από την επιστολή προκύπτει ότι ο Βασίλειος και ο Γρηγοράς ήταν συσπουδαστές, εφόσον αναφέρει ότι *ἡμᾶς ἀλλήλοις συνήγαγον αἱ σοφαὶ τε βίβλοι καὶ Ἄττικαὶ*. Η επιστολή αναλώνεται σε παράπονα κατά του φίλου και συσπουδαστή του, ο οποίος καταδίκασε το Γρηγορά σε λήθη και μάλιστα αδιαφόρησε για το αίτημά του, ένα βιβλίο του Πλάτωνα. Ασφαλή τεκμήρια για τη χρονολόγησή της δεν υπάρχουν, εντούτοις η προαναφερθείσα επιγραφή *τῷ υἱῷ τοῦ πατριάρχου* μας οδηγεί στην περίοδο της πατριαρχείας του Ιωάννου Γλυκέος (1315-1319).

14. Βέκκος (Γεώργιος;) (PLP 2546)

(επιστολή 67ⁿ)

Πρόκειται για έναν αξιωματούχο, τον οποίον ο Γρηγοράς παρακαλεί αφ' ενός να ασκήσει κριτική στα έργα του και αφ' ετέρου να του αποστείλει το βιβλίο που του υποσχέθηκε.

Πιθανόν ο παραλήπτης της επιστολής να είναι ο Γεώργιος Βέκκος (PLP 2546), παραλήπτης και μιας επιστολής του Μάξιμου Πλανούδη.

³⁹⁸ Βλ. αναλυτικά στο 1^ο κεφάλαιο για τη δαμάχη Γρηγορά και Βαρλαάμ, αλλά και στο βιβλίο του Giuseppe Schirò, *Barlaam Calabro Epistole Grieche*, Palermo 1954, σσ. 28- 35. Ο Schirò τονίζει πως ο Βαρλαάμ προφανώς ήταν ικανός λόγιος, εξ ου και τράβηξε την προσοχή των συγχρόνων του τόσο στη Θεσσαλονίκη, όσο και στην Κωνσταντινούπολη βλ. και G. Schirò, *Ο Βαρλαάμ και η φιλοσοφία εις την Θεσσαλονίκη κατά τον δέκατον τέταρτον αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1959, σσ. 8-12.

³⁹⁹ βλ. το άρθρο του Σταύρου Κουρούση 'Ο λόγιος Οικουμενικός Πατριάρχης 'Ιωάννης Γ' ό Γλυκός, *ΕΕΒΣ* 41(1974), 353.

⁴⁰⁰ βλ. Beyer, «Eine Chronologie», 130.

15. Γεώργιος Καρβώνης (PLP 11171, 11154;)

(επιστολή 59ⁿ)

Πιθανότατα πρόκειται για τον Γεώργιο Καρβώνη. Γνωρίζουμε ότι ήταν διδάσκαλος και μάλιστα είχε δική του σχολή στη Βασιλεύουσα κατά τα έτη 1325-1337. Ο Καρβώνης καταγόταν από τα Θυάτεια της Λυδίας, μέρος που σκλαβώθηκε από τους Τούρκους περί το 1302 και δεν ανακτήθηκε ποτέ ξανά. Προφανώς ήταν ένας από τους πολλούς που εγκατέλειψαν τα υπό τουρκική κατοχή μέρη της Μικράς Ασίας και κατέφυγαν στη Βασιλεύουσα. Πέρα από την ιδιότητά του ως διδασκάλου (μάλλον σε σχολείο εγκυκλίου παιδείας), ο Καρβώνης συνέγραψε σχόλια στον Αισχύλο και στο Σοφοκλή, τα οποία πιθανώς ήταν μέρος της διδασκαλίας του, καθώς και ένα εγκώμιο για την Κωνσταντινούπολη, το οποίο διασώζεται αποσπασματικά σε ένα μοναδικό χειρόγραφο (Vat. gr. 444), γραμμένο πιθανότατα από τον ίδιο⁴⁰¹.

Πιθανότατα, πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που αλληλογραφεί με τον Μιχαήλ Γαβρά⁴⁰² (παρόλο που εκεί η επιστολή επιγράφεται τῷ Καρβούνῃ), τον οποίον μάλιστα είχε παροτρύνει να συγκεντρώσει σε ένα βιβλίο το συγγραφικό έργο του θανόντος αδερφού του, Ιωάννου Γαβρά· ακόμα ήταν στον κύκλο του μητροπολίτου Φιλαδελφείας Θεολήπτου, αφού σε μια επιστολή του προς την πνευματική του κόρη Ειρήνη- Ευλογία Χούμναινα ο Θεόληπτος αναφέρει πως έλαβε επιστολή της από τον Καρβώνη⁴⁰³.

Η επιστολή του Γρηγορά προς τον Καρβώνη είναι αιτητική, καθώς ο Γρηγοράς ζητά από τον Καρβώνη να εντάξει το νεαρό γραμματοκομιστή σε κάποια από τις τάξεις του. Η χρονολόγηση της επιστολής δεν είναι δυνατή, εφόσον δεν υπάρχουν ασφαλή κριτήρια, εντούτοις οι αναφορές στο πρόσωπό του και ο κύκλος των οικείων του προσδιορίζουν τη δράση του στην Κωνσταντινούπολη στη δεκαετία του 1320 ή στη δεκαετία του 1330.

16. Γεώργιος Λαπίθης εκ Κύπρου (PLP 14479)

Σώζονται τρεις επιστολές του Γεωργίου Λαπίθου προς τον Νικηφόρο Γρηγορά⁴⁰⁴. Ο Γεώργιος Λαπίθης, ένας από τους πιο γνωστούς Κύπριους λογίους του 14^{ου} αι. υπήρξε υπέρμαχος της αντιπαλαμικής μερίδας στην Κύπρο και φίλος και αλληλογράφος του Γρηγορίου Ακινδύνου. Σύμφωνα με επιστολή που ο Ακίνδυνος

⁴⁰¹ R. Browning: «A Byzantine scholar of the early fourteenth century: Georgios Karbones», *History, Language and Literacy in the byzantine world*, Variorum Reprints 1989, σσ. 223- 231. Για την έκδοση του *Έγκωμιόν* βλ. Erwin Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968.

⁴⁰² Fatouros, *Die Briefe*, Band II, nrs. 190- 191.

⁴⁰³ Constantinides- Hero Angela, *The Letters of Theoleptos of Philadelphia*, Massachussets 1994, σελ.

40.

⁴⁰⁴ Leone, επ. 14, 15, 16, σσ. 406-411.

απευθύνει στο Γρηγορά, ο Κύπριος λόγιος μάλλον ενεπλάκη στην ησυχαστική έριδα μέσα από την αλληλογραφία του με τον μοναχό στη μονή της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη και μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Υάκινθο⁴⁰⁵. Η αλληλογραφία του Λαπίθη με τον Ακίνδυνο ξεκινά σε μια περίοδο δύσκολη για τον δεύτερο, στα 1344, όταν δηλαδή έχει ήδη προηγηθεί η καταδίκη του Ακινδύνου από το συνοδικό τόμο του 1341. Το ενδιαφέρον του Λαπίθη για την ησυχαστική έριδα διαφαίνεται από το γεγονός ότι ζήτησε να μάθει από τον Ακίνδυνο την ιστορία της έριδας αυτής⁴⁰⁶. Υπάρχουν μάλιστα αποχρώσεις ενδείξεις στην αλληλογραφία του Ακινδύνου προς τον Λαπίθη ότι ο τελευταίος είχε γράψει *πυρίπνοους λόγους*⁴⁰⁷ κατά της διδασκαλίας του Παλαμά, ωστόσο τα έργα αυτά αφ' ενός δεν έφτασαν ποτέ στα χέρια του Ακινδύνου και αφ' ετέρου δεν σώθηκαν. Ενδιαφέρουσα πάντως είναι η αλληλογραφία του Ακινδύνου με το Λαπίθη, καθώς εκεί ο Ακίνδυνος υπαινίσσεται ότι ο Γρηγοράς δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες τους, καθώς τηρούσε σιωπηλή στάση που τηρούσε ο Γρηγοράς ως προς την ησυχαστική έριδα⁴⁰⁸. Πρόκειται για την ίδια περίοδο (1345), στην οποία ο Ακίνδυνος εκλιπαρεί το Γρηγορά να λάβει θέση στο μείζον αυτό θεολογικό ζήτημα και να ηγηθεί της αντιπαλαμικής μερίδας, παίρνοντας τη δική του θέση⁴⁰⁹, εμπνευσμένος φανερά ως προς αυτό από τις προτροπές του Γεωργίου Λαπίθη⁴¹⁰.

Ως προς τις τρεις σωζόμενες επιστολές του Κυπρίου λογίου προς τον Γρηγορά, αυτές δεν έχουν κάποια νύξη στην αντιπαλαμική έριδα, γεγονός που οδηγεί το Leone σε μια πρώιμη χρονολόγησή τους, πιο πριν από το 1341. Η πρώτη στη σειρά επιστολή περιέχει μια σειρά ερωτημάτων του Λαπίθη προς το Γρηγορά, ερωτημάτων σχετικών με τη διαίρεση του χρόνου και των εποχών. Η επόμενη επιστολή αποτελεί έπαινο προς το Γρηγορά, τον οποίον ο Λαπίθης θεωρεί διδάσκαλό του και τον ευχαριστεί που τον συμπεριέλαβε στους φίλους του. Στην τελευταία επιστολή ο Λαπίθης εγκωμιάζει τη σοφία και τη ρητορική δεινότητα του Γρηγορά, αποδείξεις των οποίων βρήκε στα λόγια του *αίδεσίμου πατρός Υακίνθου*, αλλά και στις επιστολές του Γρηγορά που ο Υάκινθος του μετέφερε.

⁴⁰⁵ A. Constantinides- Hero, *Letters of Acindynos*, επ. 44, 37-40 και σχόλια σσ. 376-9

⁴⁰⁶ ό.π. επιστολή 42^η, στ. 166- 169 και 192- 203. Επίσης στην 46^η επιστολή, 41-51 και στην 47^η, στ. 2-21. Ο Ακίνδυνος δε στέλνει όλα τα συγγράμματα που του ζήτησε ο Λαπίθης και δικαιολογείται λέγοντας ότι δεν του ήταν εύκολο να αποστείλει τα *άντιρρητικά σχόλια*, προφανώς επειδή φοβόταν όπως δείχνει και η έκκλησή του προς τον Λαπίθη να του ετοιμάσει ένα καταφύγιο στην Κύπρο, σε περίπτωση που αντιμετωπίσει αντίξοες συνθήκες ό.π. επιστολή 42, στ. 184-6.

⁴⁰⁷ ό.π., επ. 47, στ. 22-24

⁴⁰⁸ ό.π., επ. 42, στ.31-32. Η επιστολή χρονολογείται στα 1345.

⁴⁰⁹ Βλ. και 1^ο Κεφάλαιο (Βιογραφία συγγραφέως).

⁴¹⁰ Περί της αναμίξεως του Γεωργίου Λαπίθης στην ησυχαστική έριδα βλ. και το άρθρο του Ευδ. Τσολάκη «Ο Γεώργιος Λαπίθης και η ησυχαστική έριδα», *Έλληνικά* 18 (1964) 84-96. Εκεί εύστοχα ανατρέπεται η άποψη του Guiland ότι ο Λαπίθης έγινε τελικά οπαδός του Παλαμά, ενώ παρατίθεται επιστολή του Ακινδύνου προς το Γρηγορά, στην οποία μνημονεύεται ο Λαπίθης. Πρόκειται για την υπ. αρ. 44 επιστολή της εκδόσεως Hero. Εντούτοις, ο Τσολάκης θεωρεί- επειδή ο Ακίνδυνος μιλά για τον εαυτό του σε γ' πρόσωπο- ότι η επιστολή ανήκει στον κύκλο του Ακινδύνου και όχι στον ίδιο τον Ακίνδυνο, κάτι που η μεταγενέστερη έρευνα δεν αποδέχεται βλ. για το σχολιασμό της επιστολής Hero ό.π. σσ. 381- 384.

Εξάλλου, για τον Γεώργιο Λαπίθη είναι πολλές οι αναφορές που γίνονται μέσα στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Ειδικότερα, στο βιβλίο XXV της *Ρωμαϊκής Ιστορίας* (8-14), όπου παρατίθεται η μακροσκελής αφήγηση του μαθητή του Γρηγορά Μανουήλ Αγγέλου ή Αγαθαγγέλου, ο Λαπίθης χαρακτηρίζεται ως σοφός άνδρας, που πήρε το όνομά του από τον ποταμό Λάπιθο. Μάλιστα, εκεί διαβάζουμε γι' αυτόν : «*γνωίη δ' ἂν τις εὐθύς κακ μόνης τῆς περιφανείας τε καὶ τοῦ μεγέθους τῶν οἰκιῶν καὶ ἐπαύλεων τοῦ ἀνδρός, καὶ πρὶν εἰς ὄψιν ἵεναι αὐτοῦ, μὴ τῶν ἀγενῶν εἶναι καὶ τῶν πολλῶν ἕνα, ὅτι μὴ τῶν πανυ τί λίαν ενδοξῶν καὶ πρώτων τῆς νήσου...*» Εν συνεχεία, διαβάζουμε ότι στην περιλαμπρή οικία του Λαπίθη πραγματοποιούνταν πολλές εορτές και συναθροίσεις, ενώ ο Κύπριος λόγιος φρόντιζε να απελευθερώνει χριστιανούς αιχμαλώτους. Ακόμη, δρόντιζε τὰ τῆς εὐσεβείας νόμιμα και την ίδια στιγμή απολάμβανε την εκτίμηση του Λατίνου βασιλέως της Κύπρου Hugo IV Lusignan-του οποίου η θερινή κατοικία ήταν κοντά με την κατοικία του Λαπίθη- καθώς ο λόγιος ήταν γνώστης και της ελληνικής, αλλά και της λατινικής γλώσσας και γραμματείας. Σε συζητήσεις μάλιστα με λατίνους σοφούς περί θρησκείας, ο Λαπίθης ήταν νικητής. Επειδή λοιπόν ήταν γνωστός στον Μανουήλ Άγγελο τόσο από τη φήμη του, όσο και από την αλληλογραφία που διατηρούσε με το Γρηγορά, γι' αυτό το λόγο κατέφυγε σε αυτόν για φιλοξενία κατά τις περιπλανήσεις του (3.27.16 κ.ε.). Αυτή η μαρτυρία του Αγαθάγγελου μας οδηγεί στο ασφαλές συμπέρασμα ότι ο Λαπίθης αλληλογραφούσε με τον Γρηγορά σίγουρα πριν από τη δεκατία του 1330, εφόσον το εικοσάχρονο ταξίδι του Αγαθάγγελου ξεκίνησε στις αρχές αυτής της δεκαετίας και όταν πια έφτασε στην Κύπρο, φιλοξενήθηκε από έναν άνθρωπο που –κατά τον Μανουήλ Άγγελο- επεδείκνυε ερωτική σχέση για το συγγραφικό έργο του Γρηγορά. Ιδιαίτερο ενθουσιασμό δε έδειχνε ο Λαπίθης για τον περίφημο διάλογο του Γρηγορά με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό και την περιφανή νίκη του πρώτου. Μάλιστα- σύμφωνα πάντα με τη διήγηση του Μανουήλ Αγγέλου στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* - ο Λαπίθης έκανε γνωστό τον Γρηγορά σε ολόκληρη την Κύπρο, ενώ το μοναδικό όνειρο του Κυπρίου λογίου ήταν να ταξιδέψει στην Κωνσταντινούπολη και να τον συναντήσει προτού πεθάνει. Άλλωστε, ο Λαπίθης είχε μελετήσει σε βάθος όσα συγγράμματα του είχε αποστείλει ο Γρηγοράς σχετικά με την αστρονομία, ήταν γνώστης της *Τετραβίβλου* του Πτολεμαίου, αλλά και των σχετικών συγγραμμάτων των Χαλδαίων και των Περσών.

Κατά τη διάρκεια της φιλοξενίας του Μανουήλ Αγγέλου από τον Λαπίθη- φιλοξενία στην οποία ο Μανουήλ Άγγελος ξεναγήθηκε στην Κύπρο και γνώρισε μια ευνομούμενη πολιτεία- έφτασε το νέο της επικράτησης του Ιωάννου Καντακουζηνού στην Κωνσταντινούπολη και της αποδοχής της Παλαμικής διδασκαλίας (1341). Το τελευταίο ήταν κάτι που *σφοδρῶς ἠνίασεν* τον Κύπριο λόγιο και ανέστειλε την επιθυμία του να ταξιδέψει στη Βασιλεύουσα, ενώ η αγωνία του για την τύχη του αντιπαλαμικού Γρηγορά τον έκανε να δακρύζει.

17. Γλαβάς, μέγας διοικητής (PLP 91682)

(επιστολές 33, 50)

Ο Γλαβάς υπήρξε ένας από τους αξιωματούχους της αυλής και κατείχε αξιώματα, όπως αυτό του μεγάλου διοικητή (1330-1341) και του καθολικού κριτή των Ρωμαίων στην Κωνσταντινούπολη⁴¹¹ (1329-1337). Γνωρίζουμε ότι στα 1337 κατηγορήθηκε για δωροδοκία και έχασε το αξίωμα του καθολικού κριτή. Ωστόσο, όταν ο Ανδρόνικος Γ΄ αρρώστησε βαριά, ο Καντακουζηνός έστειλε τον Γλαβά να μεταφέρει μήνυμα στην αυτοκράτειρα Άννα, σύμφωνα με τα γραφόμενά του (*Ρωμαϊκή Ιστορία* 2.91.22)

Οι δυο επιστολές του Γρηγορά προς το Γλαβά δεν μας προσφέρουν χρονολογικές ενδείξεις. Η επ. 33 είναι μια τυπική επιστολή παραπόνων σχετικά με τη σιωπή του αλληλογράφου, ενώ με την επ. 50 λακωνικότερη επιστολή επικρίνει τη στάση του Γλαβά απέναντι στον ίδιο. Βέβαια, το ότι η 33^η επιστολή επιγράφεται *τῷ μεγάλῳ διοικητῇ* και όχι στον καθολικό κριτή, σε συνδυασμό με τη χρήση του τίτλου του μεγάλου διοικητή από τον Καντακουζηνό στα 1341, δυσχεραίνει τη χρονολόγηση των επιστολών. Θεωρούμε πάντως ότι η πληθώρα των αναφορών της 33^{ης} επιστολής σε δικαστήρια και δίκες, πέρα από το μοτίβο του «ἐγκαλεῖν» τον αλληλογράφο εξαιτίας της αγραφίας του, είναι και μια έμμεση αναφορά στις δικαστικές αρμοδιότητες του Γλαβά κατά τα έτη 1329-1337.

18. Μητροπολίτης Δυρραχίου (Γρηγόριος) PLP 91728

(επιστολή 132^η)

Ο Γρηγοράς, στη μοναδική επιστολή του προς αυτόν, επαινεί τον αλληλογράφο του για την αγάπη του για την παιδεία και του εύχεται να αναρρώσει σύντομα. Ο Γρηγόριος, μητροπολίτης Δυρραχίου, υπήρξε αλληλογράφος τόσο του Γρηγορά, όσο και του Μιχαήλ Γαβρά και του Ματθαίου Εφέσου (Μανουήλ Γαβαλά). Ο Γρηγόριος είχε υπογράψει στα 1341 τον Τόμο κατά του Βαρλαάμ Καλαβρού.

19. Γρηγόριος Ακίνδυνος (PLP 495)

(επιστολή 99^η)

Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος είναι ο αποδέκτης της επιστολής 99 του Νικηφόρου Γρηγορά, ενώ σώζονται και έξι επιστολές του Ακινδύνου προς το Γρηγορά⁴¹².

⁴¹¹ Paul Lemerle, «Le juge général des Grecs et la réformé judiciaire d' Andronic III», *Mémorial Louis Petit*, Bucarest 1948, σελ. 309. Ο Γλαβάς έχει υπογράψει ως καθολικός κριτής πράξεις συνοδικές.

⁴¹² Οι επιστολές 4-9, σσ. 390-401 της εκδόσεως Leone. Οι επιστολές έχουν εκδοθεί και από την Hero, *Letters of Akindynos*.

Ο Ακίνδυνος ήταν πιθανότατα ταπεινής καταγωγής- ίσως και βαρβαρικής, κατά τη μαρτυρία του Παλαμά, ο οποίος γράφει πως πατρίδα του ήταν ο Πρίλαπος της Βουλγαρίας-του οποίου το όνομα δε μας είναι γνωστό, καθώς το Γρηγόριος είναι το μοναστικό όνομα, ενώ το Ακίνδυνος ήταν όνομα που ο ίδιος υιοθέτησε⁴¹³. Ο Γρηγόριος ωστόσο έτυχε κλασικής παιδείας στην Θεσσαλονίκη κατά τις αρχές του 14^{ου} αι., φοιτώντας κοντά στον Θωμά (μετέπειτα Θεόδουλο) Μάγιστρο και κοντά στον αρχιδιάκονο Βρυέννιο. Ήδη από τα 1330, ο Ακίνδυνος είχε έλθει σε επαφή με το Γρηγόριο Παλαμά, καθώς, όπως μας πληροφορεί η πιο πρώιμη επιστολή του Ακινδύνου προς το Γρηγορά, ο ίδιος ο Γρηγόριος ο Παλαμάς του έδωσε ένα έργο του Γρηγορά, το οποίο προοριζόταν για τον Ιωσήφ Φιλόσοφο ή Ρακενδύτη⁴¹⁴. Η συναναστροφή του με τον Παλαμά τον οδήγησε μάλιστα στην απόφαση να εγκατασταθεί στον Άθω, ύστερα όμως από αποτυχημένες προσπάθειες διαμονής του σε πολλά μοναστήρια εκεί, ο Ακίνδυνος επέστρεψε στην Θεσσαλονίκη.

Στα τέλη του 1332 ή στις αρχές του 1333, ο Ακίνδυνος αρχίζει την αλληλογραφία με τον Γρηγορά. Είναι η περίοδος, κατά την οποία εκείνος έχει ήδη αποκτήσει σπουδαία φήμη, έχοντας νικήσει σε δημόσια συνομιλία το Βαρλαάμ τον Καλαβρό, ενώ ο Ακίνδυνος ήδη γνωρίζει τις αστρονομικές του γνώσεις, αφού-όπως προαναφέρθηκε-ο ίδιος ο Παλαμάς του προσέφερε έργο του Γρηγορά. Μάλιστα, το έργο αυτό ήταν μάλλον το σχετικό με τον υπολογισμό του Πάσχα.

Πιθανότατα στη Θεσσαλονίκη γνώρισε ο Ακίνδυνος και το Βαρλαάμ τον Καλαβρό, με τον οποίο συνδέθηκε φιλικά, όπως αποδεικνύει και η μεταξύ τους αλληλογραφία. Μάλιστα, ο Ακίνδυνος έπαιξε το ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ του Βαρλαάμ και του επικριτικού προς τον Βαρλαάμ Γρηγορίου του Παλαμά⁴¹⁵.

Το 1337 και ενώ ο Βαρλαάμ ήδη κατηγορούσε τους Ησυχαστές ως αιρετικούς, ο Ακίνδυνος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και απολάμβανε την εύνοια της Ειρήνης-Ευλογίας Χούμναινας, ενώ η αλληλογραφία του με το Βαρλαάμ κατά τα έτη 1340-1 δείχνει ότι μέχρι και αυτά τα χρόνια η στάση του Ακινδύνου απέναντι στο Βαρλαάμ και τις θεωρίες του ήταν άκρως επικριτική. Παράλληλα ωστόσο, έδειχνε να αμφιβάλει για την ορθότητα της διδασκαλίας του Παλαμά. Μετά την παρέμβαση του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα κατά του Παλαμά, στα 1341, παρατηρείται η πλήρης μεταστροφή του Ακινδύνου. Τον Ιούνιο του 1341, η διδασκαλία του Βαρλαάμ καταδικάζεται σε Σύνοδο κατά την οποία ο Ακίνδυνος κατηγορήθηκε ότι απουσίαζε *ἀποδρὰς ἐπίτηδες* κατά τον Παλαμά⁴¹⁶.

⁴¹³ Meyendorff, «Les débuts de la controverse hésychaste», *Byzantion* 23 (1953), σελ. 96

⁴¹⁴ Είναι η επιστολή 4, σσ. 390-1, γρ. 27-30 «εἴπερ, ἃ πέπομφας Ἰωσηφ ἐκείνω τῷ μακαρίτη καὶ σοφωτατῷ, διὰ τοῦ θεσπεσίου καὶ σοφοῦ Παλαμᾶ, διὰ μνήμην ἔχεις...». Σχετικά με τη χρονολόγηση της επιστολής βλ. Hero, *Letters of Akindynos*, σσ. 309-312.

⁴¹⁵ Hero, *ό.π.*, Εισαγωγή σελ. xiii. Η διαφωνία Βαρλαάμ και Παλαμά σχετιζόταν με την αριστοτελική θεωρία για τη γνώση και την εφαρμογή της θεωρίας αυτής πάνω στη γνώση του θείου και εντέλει στη θέωση.

⁴¹⁶ Γρηγορίου του Παλαμά, *Συγγράμματα II*, Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 413, σσ. 13

Μετά από μια αποτυχημένη προσέγγιση του Παλαμά προς τον Ακίνδυνο, μια νέα Σύνοδος πραγματοποιείται τον Ιούλιο του 1341, προεξάρχοντος του τότε μεγάλου δομéstικου Ιωάννου Καντακουζηνού. Εκεί, ο Ακίνδυνος καταδικάστηκε για τις ανορθόδοξες θέσεις του και για την αντίθεσή του προς τη διδασκαλία των Ησυχαστών, ενώ ο ίδιος αναφέρει πως δυο μοναχοί που τον συνόδευαν ξυλοκοπήθηκαν σοβαρά, ενώ ξέφυγε με δυσκολία το θάνατο⁴¹⁷. Γεγονός είναι ότι ο Τόμος του 1341 καταδίκαιζε εκ νέου τους οπαδούς του Βαρλαάμ, αναγκάζοντας τον Ακίνδυνο να μην εκθέτει δημόσια τις πεποιθήσεις του. Εντούτοις, η μεταστροφή του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα στα 1342, τον ευνόησε να αναζητήσει πλέον ανοιχτά συμμάχους κατά του Παλαμά.

Στις 4 Νοεμβρίου 1344 η διδασκαλία του Παλαμά καταδικάστηκε σε Αντιπαλαμικό Τόμο από τον Πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα και άλλους ιεράρχες, ο Ακίνδυνος όμως- παρότι χειροτονήθηκε διάκονος από τον πατριάρχη- η αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας θεώρησε αντικανονική τη χειροτονία, με αποτέλεσμα ο Ακίνδυνος να διωχθεί και να φυλακιστεί⁴¹⁸. Στη δύσκολη αυτή περίοδο ο Ακίνδυνος βρήκε ένα φίλο στο πρόσωπο του αλληλογράφου του Κυπρίου Γεωργίου Λαπίθη. Επίσης, τότε χρονολογείται και η επιστολή του προς το Γρηγορά, με την οποία του ζητά να μιμηθεί το παράδειγμα του Κυπρίου φίλου του που αγωνίζεται υπέρ της ευσεβείας στην Κύπρο. (επ. 7^η)

Λίγους μήνες αργότερα στο πρόσωπο του νέου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, του κυπριακής καταγωγής Υακίνθου⁴¹⁹ βρήκε-για ένα μικρό χρονικό διάστημα- έναν νέο υποστηρικτή του. Εντούτοις η περίοδος της εϋνοιας δε διήρκεσε και μια νέα ανάμιξη της αυτοκράτειρας στη θεολογική διαμάχη – λόγω και της επικείμενης επικράτησης του Καντακουζηνού στον εμφύλιο πόλεμο- έφερε τον Ακίνδυνο ξανά σε δυσμένεια, τη στιγμή που και ο προστάτης του, ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας έχανε τον θρόνο του. Η Σύνοδος του 1347, με τον θριαμβευτή Καντακουζηνό στην Κωνσταντινούπολη επιβεβαίωσε τις αποφάσεις της Συνόδου του 1341, άρα τη νίκη της παλαμικής διδασκαλίας και απομάκρυνε από την Εκκλησία τον Ακίνδυνο και τους οπαδούς του.

Ο Ακίνδυνος πέρασε τον επόμενο χρόνο απελπισμένος, απομονωμένος και εγκαταλελειμμένος από υποστηρικτές⁴²⁰ και τελικά πέθανε εξόριστος πριν τον Μάιο του 1348, ενώ τρία χρόνια αργότερα, μια νέα Σύνοδος επανέλαβε την καταδίκη του

⁴¹⁷ βλ. Hero ό.π., επιστολή 42 προς το Γεώργιο Λαπίθη, σελ. 178, στ. 60-62 και στις σ. 268-271 την επιστολή 63 προς τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα.

⁴¹⁸ Hero, ό.π., σσ. xxviii- xxix.

⁴¹⁹ Στο άρθρο του «Ο άρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Υάκινθος (1345-6) και ο ρόλος του εις τὸν ἀντιπαλαμικὸν ἀγῶνα», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 25, 1961, 91-122 ο Κύρρης αποδεικνύει πως το 1345 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ο Υάκινθος, ὄντας πρὶν μοναχός στην Κωνσταντινούπολη. Ο Υάκινθος μάλιστα δεν κατάφερε να φτάσει αμέσως στη Θεσσαλονίκη, η οποία σπαρασσόταν από βιαιότητες λόγω του κινήματος των Ζηλωτών, ενώ από το 1346 έντονη δράση κατά των οπαδών του Ησυχασμού στη Θεσσαλονίκη.

⁴²⁰ Κυρίως τον πλήγωσε η προδοσία του δικαστή Αρμενόπουλου και του Μάξιμου Καλόφερου, ο οποίος –αν και αντιπαλαμικός-μετά την είσοδο του Καντακουζηνού στην Κων/πολη έφυγε για τον Άθω και προσχώρησε στους Ησυχαστές. Βλ. Hero, ό.π.,σελ. xxxii.

και το όνομά του μνημονεύεται στο *Συνοδικόν της Ορθοδοξίας*, εν μέσω και άλλων αιρετικών που αναθεματίστηκαν από την Εκκλησία.

Η συλλογή επιστολών του Ακινδύνου περιλαμβάνει επιστολές προς το Βαρλαάμ, το Νικηφόρο Γρηγορά, το Γρηγόριο Παλαμά, το Νικόλαο Καβάσιλα, τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα, τον Ιωάννη Γαβρά, το Σάββα Λογαρά, τον Κύπριο Γεώργιο Λαπίθη, το Μανουήλ Κίνναμο, το Μάξιμο Λάσκαρι Καλόφερο κ.α.

Η σχέση του με τον Γρηγορά

Η επιστολή 99 της εκδόσεως Leone, την οποία ο Γρηγοράς απευθύνει προς τον Ακίνδυνο, είναι απαντητική σε επιστολή του Ακινδύνου, η οποία υπάρχει στην έκδοση Leone (σσ. 390-1). Η επιστολή του Ακινδύνου⁴²¹ γράφεται στην περίοδο που εκείνος ζει στη Θεσσαλονίκη. Εκεί, ο καλός του φίλος Βαλσαμών⁴²², εμπιστεύθηκε στον Ακίνδυνο μια επιστολή, στην οποία ο Γρηγοράς διαφωτίζει θέματα αστρονομικά⁴²³. Η επιστολή αυτή ενθουσίασε τον Ακίνδυνο, που τη διάβασε σε πολύ κόσμο, έτσι ώστε ο Γρηγοράς να αποκτήσει πολλούς θαυμαστές. Άλλωστε, ο ίδιος ο Ακίνδυνος δηλώνει ότι γνώριζε το Γρηγορά, από ένα έργο του που του εμπιστεύθηκε ο Γρηγόριος ο Παλαμάς και που είχε αρχικό παραλήπτη το μακαρίτη φιλόσοφο Ιωσήφ (τον Ρακενδύτη). Πρόκειται βέβαια για τη διόρθωση στον υπολογισμό του Πάσχα (βλ. στο παρόν κεφάλαιο «Ιωσήφ Ρακενδύτης»). Η επιστολή του Ακινδύνου είναι ένας ύμνος στη λογισύνη και την επιστημοσύνη του Γρηγορά, ενώ υπάρχει και υπαινιγμός στη νίκη του Γρηγορά κατά τη δημόσια συζήτησή του με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό, το χειμώνα του 1331-2⁴²⁴. Σαφέστατα, πρόκειται για την πρώτη επιστολή της μεταξύ τους αλληλογραφίας, καθώς από το περιεχόμενο της επιστολής του Ακινδύνου γίνεται φανερό ότι ο Ακίνδυνος γνώριζε το Γρηγορά μόνο από τα έργα και τη μεγάλη του φήμη και ότι είναι η πρώτη φορά που εκδηλώνει τον *ἔρωτα* για εκείνον και ζητά την ανταπόκρισή του.

Η απάντηση του Γρηγορά (βλ. 2^ο κεφάλαιο, επ. 99) αρχίζει με έναν μύθο σχετικά με κάποιον Καρχηδόνιο, ο οποίος μάθαινε τα πτηνά που είχε να τον εξυμνούν και να τον αναφέρουν ως θεό. Ο Γρηγοράς συγκρίνει χαριτολογώντας εαυτόν με τον Καρχηδόνιο, για να συμπεράνει ότι ο ίδιος δεν επεδίωξε τέτοιες επευφημίες. Με ψυχραιμία κρίνει τις *τῶν ἀνθρώπων ὀρέξεις*, άρα και τα ενθουσιώδη λόγια που του απηύθυνε ο Ακίνδυνος σχετικά με τη χορεία των θαυμαστών που έχει αποκτήσει, κάτι που αποδίδει στη Θεία Πρόνοια, ενώ δηλώνει ότι ο ίδιος έχει σταθερό και ακλόνητο χαρακτήρα. Αποδέχεται το αίτημα φιλίας του Ακινδύνου, με την επιφύλαξη ότι τα θερμά λόγια του Ακινδύνου οφείλονται στην αγάπη του για τους λόγους και όχι

⁴²¹ Hero, ό.π., σσ. 2-5 και τα σχόλια σσ. 309-312

⁴²² Για την επιστολή του Βαλσαμώνος προς το Γρηγόριο, βλ. Leone, *Epistulae* II, επ. 11, σελ.403.

⁴²³ Η Hero ό.π., σελ. 309 υποστηρίζει ότι πρόκειται για την επιστολή 35 της εκδόσεως Guiland, άρα την επ. 103 της εκδόσεως Leone, με αποδέκτη τον Καλοειδά, η οποία με ασφάλεια χρονολογείται στα τέλη του 1332 ή στις αρχές του 1333.

⁴²⁴ *Πολλοὺς τῶν ἐν λόγοις τῶν βίων κατατριψάντων αἰσχύνει τὰ σὰ τῆ ὑπερβολῆ καὶ λυπεῖ...*(στ. 36-37)

βέβαια για το Γρηγορά, τον οποίον δε γνωρίζει ακόμη αρκετά. Η επιστολή του Γρηγορά κλείνει με τη δήλωσή του ότι θαύμασε τον τρόπο γραφής του Ακινδύνου και μάλιστα ενώπιον του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, δημοσιοποίησε την επιστολή του αλληλογράφου του, για να ευχαριστήσει έναν βασιλέα που δεν τέρπεται μόνο από τα υλικά.

Η απάντηση του Ακινδύνου στην παραπάνω επιστολή μας σώζεται⁴²⁵ και χρονολογείται το θέρους του 1333. Εκεί, ο Ακίνδυνος επισημαίνει ότι ο Γρηγοράς δεν έχει ανάγκη από τέτοιου είδους τεχνάσματα, αφού η φήμη του οφείλεται στη δύναμη των λόγων του, η οποία τον καθιστά διάσημο, στην ίδια χορεία με τους αρχαίους σοφούς. Μάλιστα, υπερασπίζεται τα ενθουσιώδη λόγια που του απηύθυνε στην πρώτη του επιστολή, για να δείξει πως δεν πρόκειται για κολακειές και επαναλαμβάνει ότι όντως ο Γρηγοράς απολαμβάνει μεγάλη φήμη στη Θεσσαλονίκη. Η αποδοχή του αιτήματος φιλίας από το Γρηγορά τον χαροποίησε πολύ και βρίσκει κάπως απίστευτο το γεγονός ότι ο ίδιος ο αυτοκράτωρ ασχολήθηκε με έναν άγνωστο λόγιο, όπως είναι ο ίδιος. Αυτό αποτελεί αιτία για να χρωστά ο Ακίνδυνος στο Γρηγορά ευγνωμοσύνη.

Η επόμενη σωζόμενη επιστολή του Ακινδύνου προς το Γρηγορά είναι κατά περίπου μια δεκαετία μεταγενέστερη, καθώς η Hero την χρονολογεί στα 1341-2, λόγω των μετριοπαθών εκφράσεων που χρησιμοποιεί ο Ακίνδυνος-εξαιτίας της καταδίκης του στα 1341- ενώ ο Leone στην περίοδο 1342-7. Ο Ακίνδυνος δηλώνει πως ο λόγος που του έστειλε ο Γρηγοράς ήταν φάρμακο για την ασθένειά του. Πρόκειται για το εγκώμιο για την αυτοκράτειρα και αγία Θεοφανώ, στο οποίο ο Ακίνδυνος αναγνωρίζει ότι ο Γρηγοράς διαπραγματεύθηκε με αξιόπιστο τρόπο τις *θεοπτίες* στο κείμενό του, ενώ το τέλος του κειμένου του, του κίνησε το ενδιαφέρον, εφόσον εκεί ο συγγραφέας εύχεται τη διατήρηση των ιερών θεσμών της Εκκλησίας⁴²⁶.

Στην ίδια άλλωστε περίοδο ανήκει και η επόμενη επιστολή του Ακινδύνου⁴²⁷, με την οποία ο Ακίνδυνος επιστρέφει στον Γρηγορά το Εγκώμιό του για τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, καθώς και το Λόγο του κατά των Λατίνων, έναν λόγο, τον οποίον ο Γρηγοράς εξεφώνησε στα 1334 ενώπιον του πατριάρχου και επιφανών μητροπολιτών⁴²⁸. Ο λόγος αυτός *πρὸς τὴν θείαν καὶ ἱερὰν σύνοδον περὶ τοῦ μη*

⁴²⁵ Στην έκδοση του Leone, σσ. 392- 394 και στην έκδοση των επιστολών του Ακινδύνου από την Hero, ό.π., επιστολή 2^η σσ. 4-11

⁴²⁶ Το κείμενο του Βίου έχει εκδοθεί από τον E. Kurtz, *Zwei Griechische Texte über die Hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI*, Mémoires de l' Academie impériale des Sciences de St. Pétersbourg, Classe historico- philologique, VIIIe série, vol. III 2 (1898), 2-24, 25- 45. Στη σελ. 31, 23-28, στο σημείο της διήγησης όπου οι γονείς της Θεοφανούς λαμβάνουν στον ύπνο τους μήνυμα της Παναγίας, ο Γρηγοράς σχολιάζει : *οὐ γὰρ ἂν εἶη γρηγοροῦντι καὶ φρονοῦντι τινι τῶν ἀνθρώπων θεόθεν γενέσθαι μέλλοντος δήλωσιν, ἀλλ' ἢ κατὰ τοὺς ὕπνους ἡρεμοῦντος τοῦ τῶν αἰσθητηρίων ὑλικοῦ καὶ συρφετώδους κλύδωνος...* Ακόμη, στο τέλος του εγκωμίου (σελ. 45, στ. 4-8) , ο Γρηγοράς γράφει : *τοὺς τε τῆς ἐκκλησίας ἱεροῦς θεσμοὺς καὶ νόμους εἰλικρινεῖς καὶ ἀκιβδήλους καὶ αὐτοὺς τὸν ἅπαντα διατήρησον χρόνον' καὶ πᾶν εἴ τι νόθον ἔθος καὶ ἀληθείας πόρρω που πλανώμενον τὴν αὐτῆς εὐκοσμίαν καὶ ὠραιότητα συγχεῖ καὶ ταραττει διανοχλοῦν, εἰς βυθοὺς τε καὶ πυθμένας ἀπολείας πέμψον ὑποβρύχιον.*

⁴²⁷ Leone, σσ. 397-8, Hero ό.π. 66-69 και 341-3.

⁴²⁸ Βλ. Hero, ό.π. σελ. 342

προσδέχεσθαι μήτε Λατίνους εἰς διαλέξεις τὰς περὶ θεολογίας, μήτε καινοφωνοῦντας ἄλλους, είναι βέβαια πολύ πρόωμος για να έχει αναφορές στην παλαμική έριδα. Ο Ακίνδυνος υμνεί τη ρητορική δεινότητα του Γρηγορά καθώς και την ευλάβεια και τη σωφροσύνη του, με την οποία *ἐλέγχει* την αμάθεια και την πλάνη των Λατίνων, ενώ ξαναγυρίζει στο μοτίβο του αλληλογράφου, που διακατέχεται από έρωτα για το φίλο του.

Η επόμενη επιστολή του Ακινδύνου⁴²⁹ προς τον Γρηγορά χρονολογείται πιθανότατα την Άνοιξη του 1345. Με αυτήν, ο Ακίνδυνος ζητά από τον Γρηγορά να αναλάβει δράση *ἐπὶ τὰς βεβήλους καινοφωνίας* του Παλαμά και των οπαδών του. Τον Ακίνδυνο έχει παρακινήσει να «ταράξει» (*νύττειν*) το Γρηγορά -σύμφωνα με την επιστολή-ο κοινός τους φίλος Κύπριος Γεώργιος Λαπίθης. Ακίνδυνος και Λαπίθης προσβλέπουν στο Γρηγορά, ως άλλον Ηρακλέα.

Η τελευταία σωζόμενη επιστολή του Ακινδύνου προς τον Γρηγορά⁴³⁰ -χρονολογημένη κι αυτή την Άνοιξη του 1345- είναι μια επιστολή, με την οποία ο Ακίνδυνος απαντά στις κατηγορίες που εκτόξευσε ο Γρηγόριος Παλαμάς εναντίον του ίδιου, αλλά και του Γεωργίου Λαπίθη φαίνεται μάλιστα ότι κατά του Λαπίθη είχε να προσάψει και το γεγονός ότι μένει πολύ μακριά και κάτω από ξένη διακυβέρνηση (δυναστεία των Λουζινιάν στην Κύπρο) και επομένως δεν μπορεί να είναι ευσεβής! . Ο Ακίνδυνος υπερασπίζεται εαυτόν λέγοντας ότι δεν είναι ο ίδιος που πληροφόρησε τον Λαπίθη για την παλαμική έριδα, όπως αποδεικνύει και επιστολή του Λαπίθη προς τον μοναχό Υάκινθο. Ο Παλαμάς αναδεικνύεται , κατά τη γνώμη του, ως ο *πικρότερος και ἰταμώτερος συκοφάντης* του. Ο Ακίνδυνος ζητά από το Γρηγορά –εφόσον εκείνος αλληλογραφεί με τον Λαπίθη-να αποφασίσει ποιον τελικά θεωρεί ασεβή, τον Λαπίθη, ή τον Παλαμά που τολμά να κατηγορεί τον Λαπίθη ως Λατινόφρονα. Του θυμίζει ότι ο Παλαμάς απέτυχε να πείσει τους Γενουάτες για την ορθότητα των θεολογικών του θέσεων , εξ ου και έχει περάσει στην αντεπίθεση κατηγορώντας όσους μένουν κοντά σε Λατίνους. Όλα αυτά βέβαια τα δημιούργησε η απόκλιση του από την ευσέβεια και η πεποίθησή του ότι *σαρκικοῖς ὀφθαλμοῖς* μπορεί να ατενίσει την θεότητα, αιτία που τον κάνει ασεβέστατο και οπαδό του Σατανά όχι μόνον γι τον Ακίνδυνο, αλλά και για όλους του χριστιανούς.

Συμπερασματικά, κρίνοντας τις επιστολές του Ακινδύνου προς το Γρηγορά, οι δυο πιο πρώιμες επιστολές του Ακινδύνου αποτελούν μια πρώτη προσέγγισή του προς το φιλόσοφο που ήδη είχε γίνει γνωστός μετά τη συζήτησή του με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό (1333). Οι δυο επόμενες επιστολές δείχνουν ότι έχει αναπτυχθεί φιλία μεταξύ των δυο ανδρών και ότι ο Γρηγοράς αποστέλλει έργα του στον Ακίνδυνο, ο οποίος αρχίζει ήδη να κάνει νύξεις στη θεολογική έριδα που ταλανίζει την Κωνσταντινούπολη (1341-2). Στις δυο τελευταίες επιστολές, ο Ακίνδυνος πλέον μιλά ανοιχτά για την αναταραχή στα εκκλησιαστικά πράγματα και ζητά από το Γρηγορά να λάβει θέση και να γίνει αρχηγός της αντιπαλαμικής μερίδας (1345).

⁴²⁹ Leone, σελ. 396, Hero, ό.π. σσ. 186-189 και 381.

⁴³⁰ Leone, σελ. 398-401, Hero, ό.π. 188-193 και 381-384.

Μπορεί να μην σώζονται οι απαντήσεις του Γρηγορά στις απεγνωσμένες εκκλήσεις του Ακινδύνου· προφανώς όμως ήταν μια μεγάλη για αυτόν απόφαση η εμπλοκή στην Ησυχαστική έριδα (αρκεί να θυμηθούμε ότι απείχε της Συνόδου του 1341, με την πρόφαση της συνήθους κεφαλαλγίας του). Εντούτοις, το 1347, με την υπογραφή του Συνοδικού Τόμου από τον αυτοκράτορα πλέον Ιωάννη Καντακουζηνό (PG 151, cols. 771C- 772B), ο Γρηγοράς πλέον έχει αποφασίσει να αλλάξει τον «ήσυχιον βίον του» και ταχθεί με το μέρος του εξορίστου Ακινδύνου αρχίζοντας τη συγγραφή των πρώτων Αντιρρητικών⁴³¹. Ο Ακίνδυνος δεν έζησε πολύ για να δει την αγωνιστική διάθεση του Γρηγορά κατά του Παλαμά και των οπαδών του, αφού πέθανε πριν το Μάιο του 1348.

Πέρα από όσα αναφέραμε για την εκτίμηση και το θαυμασμό που έτρεφε για τον Γρηγορά, σώζονται δυο ποιήματα σε ιαμβικό μέτρο που επιγράφονται «Στίχοι τοῦ Ἀκινδύνου εἰς τὸν Γρηγορᾶν»⁴³². Στο πρώτο, ο Ακίνδυνος υμνεί τη σοφία του Γρηγορά, όμως εκφράζει την πεποίθηση πως ο κήπος του δε δίνει καρπούς, η καρπερή του γη δε δίνει στάχυα εξαιτίας της χαλαζόπτωσης και «ο γνόφος τῶν δυναστῶν» φράζει τη διόπτρα, άρα και την όραση των ανθρώπων γύρω του. Αν όμως ο Γρηγοράς πνεύσει εναντίον της κακοδαιμονίας αυτής, η πόλη που τώρα ο Ακίνδυνος θεωρεί δυστυχισμένη –όπως είναι και ο ίδιος-θα ευτυχήσει ξανά. Προφανώς το παρόν ποίημα απεστάλη περί το 1345, ίσως συνοδεύοντας κάποια από τις τελευταίες επιστολές του Ακινδύνου προς το Γρηγορά

Το δεύτερο ποίημα λειτουργεί ως επιβράβευση για την ανάμιξη του Γρηγορά στην Ησυχαστική έριδα, άρα απεστάλη πιθανώς στο Γρηγορά προς το τέλος του 1347. Προφανώς ο Ακίνδυνος έχει πληροφορηθεί από το Γρηγορά πως άρχισε η συγγραφή των Πρώτων Αντιρρητικών και γεμάτος ενθουσιασμό ζητά τη θριαμβευτική μουσική του Πινδάρου για να υμνήσει το Γρηγορά, ενώ, σε μια αποστροφή του προς το Χριστό υποδεικνύει τον Γρηγορά ως τη λαμπάδα που ο Κύριος έστειλε ως φροντίδα για τον κλήρο του.

Τέλος, σώζεται ακόμα ένα ποίημα του Ακινδύνου προς τον Γρηγορά⁴³³, στο οποίο ο Ακίνδυνος, έχοντας προφανώς διαβάσει το έργο του Γρηγορά *Εἰς τὴν ἀμυγδαλὴν* υμνεί την προσφορά του έργου, παρομοιάζοντας τον συγγραφέα με έναν άλλον Γαληνό⁴³⁴.

⁴³¹ Beyer, «Eine Chronologie», σσ. 136- 7

⁴³² Leone, *Epistulae II*, 429-430.

⁴³³ Mercati, *Collectanea Byzantina I*, σελ. 151

⁴³⁴ Mercati, ό.π., στίχοι 7-8. Ο Ακίνδυνος εξαίρει και ο ίδιος τις ιδιότητες που έχει το Θάσιον γάλα ή θιασόρροφον (γάλα από αμύγδαλο, σύνθετες ρόφημα για τους Βυζαντινούς, αντίστοιχό της σημερινής σουμάδας).

20. Γρηγόριος Βρυέννιος, ο επί του σακελλίου από την Θεσσαλονίκη (PLP 91564)

(επ. 141)

Σώζεται επιστολή που επιγράφεται *τῷ σακελλίῳ τῆς Θεσσαλονίκης*, στην οποία ο Γρηγοράς ἀφ' ενός μιλά για τη φειδώ με την οποία ο αλληλογράφος του του αποστέλλει επιστολές και ἀφ' ετέρου του ζητά να παραδώσει μια επιστολή προς τον Θεόδουλο (Θωμά) Μάγιστρο, έναν ἀπό τους πολλούς Θεσσαλονικείς που χάρις στο Βρυέννιο, γνώρισαν και θαύμασαν το Γρηγορά. Ο ἐπι του σακελλίου ταυτίζεται κατὰ πάσα πιθανότητα με το Γρηγόριο Βρυέννιο, του οποίου μάλιστα σώζεται και επιστολή προς το Νικηφόρο Γρηγορά⁴³⁵. Στην επιστολή αυτή ο Βρυέννιος εκφράζει τον ενθουσιασμό του για το λόγο προς τιμήν του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου, τον οποίον του έστειλε με μοναχούς ο Γρηγοράς. Ο Βρυέννιος μάλιστα αναφέρεται και σε προηγούμενο ταξίδι του στη Βασιλεύουσα, κατὰ το οποίο γνώρισε το Γρηγορά και καταγοητεύτηκε ἀπό τη ρητορική του δεινότητα. Εξάλλου αναφέρει ότι ανέγνωσε την ομιλία προς τον αυτοκράτορα και σε φίλους του και προπαντός στον *διδάσκαλον*⁴³⁶ (πιθανώς το Θωμά Μάγιστρο) που εκτιμά εξαιρετικά το Γρηγορά. Βέβαια η επιστολή αυτή, στην οποία μνημονεύεται εν ζῳή ο *ἄριστος καὶ χρηστος βασιλεὺς* Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος έχει ως *terminus ante quem* το Μάιο του 1328.

Πιθανότητα ο Γρηγόριος Βρυέννιος είναι το ίδιο πρόσωπο με τον αντιπалаμικό Βρυέννιο, που υπήρξε αλληλογράφος και διδάσκαλος του Ακινδύνου και που –όπως επισημαίνει η Hero, μνημονεύεται αρχικά ως ο *ἐπὶ τοῦ σακελλίου* της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης τουλάχιστον ἀπό τον Απρίλιο του 1329⁴³⁷ και κατόπιν ως *δικαιοφύλαξ* και *ἐπὶ τοῦ σακελλίου* στην αλληλογραφία του με τον Ακίνδυνο.

21. Δημήτριος Καβάσιλας (PLP 92223, 92225)

(επιστολές 65, 66, 148, 74;)

Ο Δημήτριος Καβάσιλας υπήρξε υψηλός αξιωματούχος της αυλής, λόγιος και αρχικά εχθρός, αλλά κατόπιν (σίγουρα ἀπό το 1351) υπέρμαχος της παλαμικής διδασκαλίας. Έδρασε ως αξιωματούχος στα χρόνια του Ανδρονίκου Β' , ενώ η αλληλογραφία του με το Μιχαήλ Γαβρά, το Νικηφόρο Χούμνο και το Νικηφόρο Γρηγορά καταδεικνύει ότι ο Δημήτριος Καβάσιλας λειτουργούσε τρόπον τινά ως «υπεύθυνος εκδόσεων»

⁴³⁵ Leone, *Epistulae*, σελ. 404, επ. 12.

⁴³⁶ Πρόκειται για τον Θωμά Μάγιστρο, βλ. Niels Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik*, Wiesbaden 2011, σελ. 344.

⁴³⁷ Hero, *Letters of Acindynos*, επ. 58 και σχόλια στις σσ. 409-10. Ο Βρυέννιος μνημονεύεται και σε δυο ακόμα επιστολές του Ακινδύνου, στην επ. 50 με τον τίτλο του *δικαιοφύλακος ἢ σακελλίου* και στην 74 ως ο *θεσπέσιος δικαιοφύλαξ Βρυέννιος*, ο οποίος πολεμά υπέρ της ευσεβείας μαζί με άλλους άντρες όπως ο *θανυμάσιος Μάγιστρος* και ο *σοφὸς Κυδώνης* και ο *ἱερός καὶ θεῖος ἐν ἱερομονάχοις Ματθαῖος*.

των έργων των πνευματικών ανθρώπων⁴³⁸, βοηθώντας τους μάλιστα έτσι να προσεγγίσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το φιλομαθή αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄. Σύμφωνα με τον Hans- Veit Beyer, δε θα πρέπει να ταυτίσουμε αυτόν το Δημήτριο Καβάσιλα με το Δημήτριο Κανίσκη Καβάσιλα που έδρασε στη Θεσσαλονίκη το α΄ μισό του 14^{ου} αι., αποκτώντας εκκλησιαστικά αξιώματα⁴³⁹.

Εκτός από τις τρεις επιστολές, ο Γρηγοράς απευθύνει τῷ σοφωτάτῳ Καβάσιλα μια «Περὶ τοῦ Πάσχα ἀπόδειξις, ὅπως ἐσφάλῃ πρὸ χρόνων καὶ ὅπως δεῖ ποιεῖσθαι τὴν τούτου διόρθωσιν»⁴⁴⁰, στο κείμενο της οποίας προηγείται επιστολή προς τον Καβάσιλα. Εκεί ο Γρηγοράς χωρίς φειδώ επαινεί τον Καβάσιλα: φίλος εἶ τῶν πάντων... ἄριστε τῶν φίλων. Εντούτοις, στο χφ. Vaticanus graecus 1086, του 14^{ου} αι.-χειρόγραφο στο οποίο ο I. Ševčenko⁴⁴¹ αναγνώρισε αυτόγραφες σημειώσεις του Γρηγορά- η προσφώνηση έχει αλλάξει, πιθανώς από τον ίδιο το Γρηγορά-και το έργο του εκεί απευθύνεται πλέον *Πρὸς τὸν σεβασμιώτατον Ἰωσήφ* (τον μητροπολίτη Ἀπρω Ἰωσήφ). Στο κείμενο της επιστολής, ο Γρηγοράς αναφέρεται στους εχθρούς του, οἱ διὰ τὰς πρὸς ἐμὲ βασκανίας πρότερον μὲν ἐκείνῳ συνασπίζοντες κατ' ἐμοῦ διετέλουν τῷ Καλαβρῶ Βαρλαάμ, νῦν δὲ τοῖς ἐμοῖς Παλαμναίοις διώκταις, οὐκ ἔξω τῆς τῶν κρατούντων γνώμης⁴⁴². Η μνεία στους παλαμικούς διώκτες του είναι κατά τον Ševčenko μεταγενέστερη προσθήκη του ίδιου του Γρηγορά και χρονολογείται μετά το 1351, καθώς σε αυτό συνηγορεί και η αναφορά στη σύμφωνη με τον Παλαμά γνώμη των κρατούντων.

Σχετικά με τις τρεις επιστολές που ο Γρηγοράς απευθύνει στον Καβάσιλα, οι επιστολές 65 και 66 είναι γραμμένες τον ίδιο καιρό και χρονολογούνται με ασφάλεια πριν από το Μάιο του 1328, πριν δηλ. χάσει ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος την εξουσία από τον εγγονό του. Χρονικά φαίνεται να προηγείται η επιστολή 66, με την οποία ο Γρηγοράς γνωστοποιεί στον Καβάσιλα ότι απεσταλμένος του αυτοκράτορα του ζήτησε το συγγραφικό του έργο και αυτό μετά από την καλή κριτική του «καλοῦ Καβάσιλα». Ο Γρηγοράς ζητά περισσότερες πληροφορίες για τη διαμεσολάβηση αυτή. Στην 65^η επιστολή, αναφέρεται στη συνάντηση που είχε τρεις μέρες πριν με τον αυτοκράτορα, κατά την οποία εξέθεσε το συγγραφικό του έργο και αναφέρεται σε αυτό διεξοδικά (βλ. 2^ο κεφ., επ. 65).

⁴³⁸Hans- Veit Beyer, Demetrios Kabasilas, Freund und späterer Gegner des Gregoras, *JÖB* 39 (1989), 135- 177. Ο Beyer λέει για τον Καβάσιλα ότι λειτουργούσε ταυτόχρονα ως «υπεύθυνος σύνταξης ενός χειρογράφου και ως εκδότης» (ό.π., σελ. 144)

⁴³⁹ό.π. σσ. 140-143. Στο PLP 10085, ο Δημήτριος Κανίσκης Καβάσιλας ταυτίζεται με το Δημήτριο Καβάσιλα που αλληλογραφεί με τον Νικηφόρο Χούμνο και με τον Νικηφόρο Γρηγορά. Ωστόσο, τόσο ο Fatouros, *Die Briefe I*, επ. 38, όσο και ο Beyer υποστηρίζουν πως ο Δημήτριος Καβάσιλας που διαβιούσε στην Κωνσταντινούπολη και αλληλογραφούσε με τον Γαβρά και τον Γρηγορά δεν πρέπει να ταυτιστεί με τον εκκλησιαστικό αξιωματούχο της Θεσσαλονίκης.

⁴⁴⁰ Το κείμενο εξέδωσε ο πρώτος εκδότης των επιστολών του Γρηγορά, ο Bezdeki, *Ephemeris Dacoromana* 2 (Rom 1924), 330- 336. Ωστόσο, οι Guiland και Leone, δεν το συμπεριέλαβαν στις εκδόσεις τους, μη θεωρώντας το επιστολή. Το κείμενο σώζεται σε διάφορα χφφ, όμως στον κώδικα Vat. gr. 1086, του 14^{ου} αι. ο ίδιος ο Γρηγοράς έχει διορθώσει το όνομα του παραλήπτη. Ο van Dieten θεωρεί ότι το όνομα του νέου παραλήπτη αντιστοιχεί στον Ιωσήφ Ρακενδύτη, van Dieten, *Rhomäische Geschichte*, Zweiter Teil, 1. Halband, 1979, σελ. 175, υποσ. 141.

⁴⁴¹ I. Ševčenko, Some Autographs, *ZRVI* 8 (1964), 435- 450.

⁴⁴² Bezdeki, ό.π. σελ. 307, 30-33.

Ο Καβάσιλας είναι πιθανός παραλήπτης και της επιστολής 74, καθώς ο κώδικας Vat. gr. 1085, του 14^{ου} αι. αναφέρει ως παραλήπτη *τῷ Καβάσιλα κυρῷ Δημητρίῳ*, ενώ στα υπόλοιπα χειρόγραφα η εν λόγω επιστολή αποστέλλεται *τῷ πατριάρχει*.

Ὡς προς την επιστολή 148 - η οποία σώζεται στα χφφ Vat. gr. 1086, Vat.gr. 1704 και Berol. gr. Hamilt. 453⁴⁴³ - υπάρχει διόρθωση από το χέρι του ίδιου του Γρηγορά στο φύλλο 83 του κώδικα Berol. Gr. Hamilt. , όπου αναγράφεται *τοῦ αὐτοῦ νικηφόρου τοῦ γρηγορᾶ πρὸς τὸν αὐτὸν κυρὸν δημήτριον τὸν καβάσιλαν*.

Το κείμενο της επιστολής έχει τρεις διορθώσεις γραμμένες από άλλο χέρι, σε σχέση με το υπόλοιπο κείμενο· εκεί, ο I. Ševčenko αναγνωρίζει την παρέμβαση του ίδιου του Γρηγορά⁴⁴⁴. Έτσι, ενώ η επιστολή κατά πάσα πιθανότητα εστάλη στο Δημήτριο Καβάσιλα λίγο πριν ο Γρηγοράς αντιμετωπίσει δημόσια το Βαρλαάμ τον Καλαβρό, άρα πριν το 1331, χρόνια αργότερα-και πιθανότατα μετά το συνοδικό Τόμο του 1351- ο Γρηγοράς παρεμβαίνει στο κείμενό του –και μάλιστα σε τρία σημεία-για να προσθέσει και τους τωρινούς του εχθρούς:

1. Το πρώτο σημείο καταδεικνύει τους εχθρούς του και τη σύμπραξή τους με την εξουσία (δηλ. τον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό) :*εἶναι δ' αὐτοῦς, εἰ βούλει μαθεῖν, οἱ διὰ τὴν πρὸς ἐμὲ βασκανίαν, πρότερον ἐκείνῳ μὲν συνασπίζοντες κατ' ἐμοῦ διετέλουν τῷ Καλαβρῷ Βαρλαάμ, νῦν δὲ τοῖς ἐμοῖς παλαμναίοις διώκταις, οὐκ ἔξω τῆς τῶν κρατούντων γνώμης* (στ. 183-186).
2. Λίγο πιο πριν, μια άλλη προσθήκη καθρεφτίζει τη σκληρή πραγματικότητα, στην οποία ζει ο Γρηγοράς, ο οποίος κοντά στον αμαθὴ και αλλοδαπὸ Βαρλαάμ, τον οποίον παραλληλίζει με τον ομηρικό Θερσίτη, προσθέτει πως τα χέρια και η γλώσσα του είναι δεμένα *διὰ τὴν νῦν ἔφεσιν τῶν ἡγεμόνων* και πως οι υβριστές του είναι πανίσχυροι, ενώ ο ίδιος περιέπεσε σε ακόμη μεγαλύτερη δυσμένεια επειδή αρνήθηκε να πάει στο παλάτι και να τους ακούσει, θεωρώντας τις απόψεις τους *ἀληθῶς ἀκοῆς*. (στ. 101-111).
3. Μια ακόμη διόρθωση είναι είναι στη φράση *τὰ τῆς ὀγιῶς ἐπιστήμης νανάγια* –φράση που ασφαλῶς αναφερόταν στην αντιπαλότητα με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό ὅσον αφορά στην επιστήμη της Αστρονομίας- στην οποία η λέξη ἐπιστήμης αντικαταστάθηκε από τη λέξη *ἐκκλησίας* , δείχνοντας ἔτσι τους μεταγενέστερους εχθρούς του Γρηγορά και σίγουρα την παλαμική ἐρίδα (στ. 205-6

Ὅσο για το υπόλοιπο της επιστολής-περίληψη της οποίας υπάρχει στο αντίστοιχο κεφάλαιο- ο Καβάσιλας σε αυτήν περιγράφεται ως το λιμάνι που προσφέρει τη γαλήνη στην τρικυμιώδη ζωή του Γρηγορά, αλλά και ως πολυσχιδῆς

⁴⁴³ Leone, *Epistulae*, I, σσ. 25- 26. Τα δυο χφφ. είναι υπό το γράμμα F, καθώς ο κώδικας Vat. gr. 1704 είναι η συνέχεια του Berol. gr. Hamilt. 453. Μάλιστα, η επ. 148 συνεχίζεται από τα φύλλα 123^v- 125^v του πρώτου κώδικα, στα φύλλα 81-88 του δευτέρου.

⁴⁴⁴ Ševčenko, ὁ.π., σσ. 444-446.

προσωπικότητα, παρόμοια της οποίας ο Γρηγοράς μπορεί να ανιχνεύσει μόνο στην αρχαιότητα.

Η εκτίμηση ωστόσο που έτρεφε στο πρόσωπο του Καβάσιλα ανατρέπεται άρδην σε απόσπασμα της *Ρωμαϊκής Ιστορίας* του, στο οποίο, αναφερόμενος στο Συνοδικό Τόμο του 1351 και σε όσους είτε τον υπέγραψαν, είτε τον επιδοκίμασαν *γνώμη και γλώττη δημοσία, χειρὶ δ' οὐ*, ο Γρηγοράς εκφράζει την πικρία του για φίλους που τον πρόδωσαν *εξαιτίας χρημάτων και τιμῶν παντοδαπῶν*. Εν συνεχεία, μνημονεύει ανάμεσα σε αυτούς τον Καβάσιλα :

Τούτων εἷς μοι καὶ ὁ καλὸς ἐγεγόνει Καβασίλας , τῶν φίλων ὁ βέλτιστος , πρᾶγμα, πρὶν γενέσθαι, μηδ' εἷς ἐνθύμησιν ἦκον....

(*Ρωμαϊκή Ιστορία* 2.1025.14-21).

Διαβάζοντας κανείς προσεκτικά το χωρίο, εκτός από τη λεπτή ειρωνεία στις λέξεις *ὁ καλὸς, τῶν φίλων ὁ βέλτιστος*, κατανοεί την έκπληξη του Γρηγορά για τη μεταστροφή του φίλου του, στον οποίο καταλογίζει αγάπη για δόξα και κολακείες, παρότι τον θεωρούσε υπόδειγμα εγκράτειας και ακτημοσύνης. Μάλιστα η αλλαγή του Καβάσιλα ξαφνιάζει ακόμα πιο πολύ το Γρηγορά, ο οποίος έκρινε ότι κάτι τέτοιο θα ήταν απίθανο λόγω του ότι ο Καβάσιλας ήταν ήδη πολύ γέρος για να δελεαστεί από αξιώματα (*πρὸς τε το βαθὺ γῆρας ἀποβλέπων τάνδρὸς καὶ τὴν διὰ βίου βαθεῖαν ἐγκράτειαν καὶ ἀκτημοσύνην*). Ο Γρηγοράς ήταν πικραμένος με το γεγονός ότι έχασε ακόμα έναν άνθρωπο που τον θεωρούσε καλό του φίλο και αναλύει τους λόγους για τους οποίους ο Καβάσιλας έπεσε στο *τῆς ἀσεβείας βάραθρον* για να καταλήξει σε ένα συμπέρασμα που του επιτρέπει να ερμηνεύσει την ασέβειά του. Συγκεκριμένα, κατά το Γρηγορά πάντα, ο Καβάσιλας, φιλομαθής και εραστής των λόγων σε τέτοιο σημείο, ώστε να ξεχνά αυτήν ακόμη την τροφή, φρόντιζε πάντοτε να αποκτά γνώσεις, ώστε να γίνεται αντικείμενο επαίνου, αλλά όχι να «κοσμήσει» *« σοφία και δόγμασιν ἱεροῖς τὸν τῆς γλώττης δρόμον»* (*Ρωμαϊκή Ιστορία* II, 1026 8-20).

Το φθινόπωρο του έτους 1351, ο έγκλειστος και φρουρούμενος στη μονή της Χώρας Γρηγοράς, δέχθηκε την επίσκεψη του Καβάσιλα:

(2.1050. 13 κ.ε.) *Ἐκεῖθεν αὖθις ἡμέραι παρίπτεον πέντε καὶ δέκα, καὶ ὁ τῶν φίλων ἡμῖν βέλτιστος ἐκεῖνος ἦκε Καβάσιλας, λαθραίων καὶ ποικίλων βουλευμάτων πατριαρχικῶν ὁμοῦ καὶ βασιλικῶν ἐπαγόμενος φόρτον, καὶ μηχαναῖς οἶονεῖ τισι ἐλεπόλεσι πεφραγμένος ἐκεῖθεν παντοδαπαῖς, ἅτε συνετὸς καὶ πολυπράγμων ἀνὴρ καὶ ποικίλων ἴδρις πραγμάτων καὶ λόγων πολιτικῶν....* Η αντωνυμία *ἐκεῖνος*, αλλά και το επίθετο *βέλτιστος* που έχει μια λεπτή ειρωνική απόχρωση, καταδεικνύουν την αποξένωση από τον πρώην φίλο, ενώ και η πολυπραγμοσύνη που του καταλογίζει έχει αρνητική χροιά.

Μαζί με τον Καβάσιλα είχε πάει στη Μονή της Χώρας και ένας εκπρόσωπος του πατριαρχείου. Σκοπός των δυο ανδρῶν ήταν να συζητήσουν με τον έγκλειστο Γρηγορά ζητήματα θεολογικά που άπτονταν της αντίθεσής του προς τον Παλαμά,

προκειμένου να τον μεταπείσουν. Στο σημείο αυτό, ο Γρηγοράς σχολιάζει τη στάση του Καβάσιλα προτού αρχίσει η μεταξύ τους συνομιλία : ο παλιός του φίλος, μετά από χαιρετισμό που του απηύθυνε, κάθησε *κύβας τὸ πρόσωπον εἰς γῆν*. Ο Γρηγοράς σχολιάζει τη σιωπή του Καβάσιλα συνδυασμένη με τη στάση του σώματός του, λέγοντας ότι ο παλιός του φίλος θα αναλογίζεται για τη μεταστροφή της τύχης του και για την τωρινή ερημιά στη φυλακή του, σε ένα χώρο όπου παλαιότερα εκεί πραγματοποιούνταν συγκεντρώσεις σοφών και συζητήσεις επιστημονικές, κυρίως σχετικές με την επιστήμη της Αστρονομίας. Εν συνεχεία, ο Γρηγοράς αναρωτιέται γιατί ο *χειμῶν* που συνταράσσει την εκκλησία απομάκρυνε τους δυο φίλους, ενώ θα μπορούσε να αποφευχθεί αυτό, όπως καταδεικνύει το παράδειγμα του ειδωλολάτρη Λιβανίου, που συνδεόταν φιλικά με το μεγάλο Πατέρα της εκκλησίας Βασίλειο (2. 1051-1052).

Η θεολογική συζήτηση που ακολουθεί⁴⁴⁵ καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της Ίστορίας του Γρηγορά, συγκεκριμένα μέρος του 22^{ου}, το 23^ο και το 24^ο βιβλίο της Ίστορίας του, ενώ το αποτέλεσμα της ήταν η πλήρης διάσταση απόψεων και η ακόμη αυστηρότερη επιτήρηση : *κάκεῖνοι μὲν ἐν τούτοις ἀπήεσαν. Ἐμοὶ δὲ πάλιν κλειῖθρα καὶ μοχλοὶ θυρῶν ἐπήγοντο, καὶ τῶν προτέρων πικρότεροι φύλακες* (3.1145. 12-14).

Συνοψίζοντας, ο Δημήτριος Καβάσιλας των επιστολών 65, 66, 148, είναι το αυτό πρόσωπο με τον Καβάσιλα της *Ρωμαϊκής Ίστορίας* και δεν ταυτίζεται με άλλα πρόσωπα που φέρουν το όνομα Καβάσιλας όπως απέδειξε ο Hans- Veit Beyer⁴⁴⁶. Επομένως, πρόκειται για έναν υψηλό αξιωματούχο της Αυλής, ήδη από τα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄, έναν άνθρωπο με πνευματικά ενδιαφέροντα που λειτούργησε σαν εκδότης και κριτικός εκδόσεων και που οπωσδήποτε θα είχε προσωπική επαφή και πολλές πνευματικές συζητήσεις με το Γρηγορά, προτού προσχωρήσει στην παλαμική έριδα ως οπαδός του Παλαμά, όντας ήδη σε μεγάλη ηλικία.

22. Δημήτριος Κυδώνης

Δεν έχει σωθεί επιστολή του Γρηγορά προς τον Κυδώνη, σώζεται ωστόσο μια επιστολή του Δημητρίου Κυδώνη προς το Γρηγορά, από την περίοδο που ο Κυδώνης ήταν ακόμη στην Θεσσαλονίκη, δηλ. κατά τη δεκαετία 1340-1350, καθώς η επιστολή επιγράφεται *Δημητρίου τοῦ Κυδώνη ἐκ Θεσσαλονίκης εἰς Νικηφόρον τὸν Γρηγορᾶ*⁴⁴⁷. Το περιεχόμενο της επιστολής καταδεικνύει ότι ο Γρηγοράς είχε σχηματίσει μια άσχημη γνώμη για αυτόν, οφειλόμενη μάλλον στο γεγονός ότι συνδεόταν στενά με τον Καντακουζηνό.

⁴⁴⁵ Αναλυτικά για το περιεχόμενο της επιστολής βλ. Hans- Veit Beyer, Demetrios Kabasilas, Freund und späterer Gegner des Gregoras, *JÖB* 39 (1989), 162-173.

⁴⁴⁶ ό.π. σσ. 176-7. Ο Beyer απορρίπτει εδώ και την ταύτιση του Καβάσιλα της Ίστορίας του Γρηγορά με τον Μιχαήλ Καβάσιλα, αξιωματούχο της Εκκλησίας, παρότι και εκείνος άλλαξε πολιτικά και θρησκευτικά φρονήματα και έγινε οπαδός του Ησυχασμού.

⁴⁴⁷ Leone *Epistulae* II, επ. 13, σσ. 405-6.

Ο Κυδώνης γεννήθηκε το 1324 στη Θεσσαλονίκη και πέθανε στην Κρήτη το 1398. Έχασε την περιουσία του στη διάρκεια του κινήματος των Ζηλωτών και ήρθε στην Κωνσταντινούπολη, όπου υπηρέτησε ως μεσάζων τον Καντακουζηνό κατά τα έτη της βασιλείας του. Γνωρίζουμε ότι αντιτάχθηκε αργότερα στην παλαμική διδασκαλία εντούτοις στη Σύνοδο του 1351 δεν πήρε μέρος στην αντιπαλαμική μερίδα. Από το 1357 μεταστράφηκε στον καθολικισμό.

23. Δημοκλής (επ. 139)

Άγνωστος παραλήπτης, πιθανόν το όνομα να είναι πλαστό.

24. (Ελένη;) Παλαιολογίνα (PLP 21365)

(επιστολή 42^η)

Πιθανότατα πρόκειται για την Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, κόρη του Ιωάννη Καντακουζηνού και σύζυγο του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου⁴⁴⁸, για τις απορίες της οποίας ο Γρηγοράς είχε γράψει το έργο που έχει τον τίτλο *Τοῦ φιλοσόφου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Γρηγοροῦ πρὸς τὴν βασιλίδαν κυρὰν Ἐλένην τὴν Παλαιολογίναν Λύσεις ἀποριῶν, ἃς αὐτὴ πολλάκις ἐν ταῖς πρὸς αὐτὸν εἰσηγεν ὁμιλίας*⁴⁴⁹. Η Ελένη Καντακουζηνή νυμφεύθηκε τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο το Μάιο του 1347, συνεπώς αυτό είναι ένα terminus post quem για τη συγγραφή της επιστολής. Μάλιστα ο Leone θεωρεί ότι η επιστολή γράφτηκε μάλλον μετά τα 1354, έτος κατά το οποίο ο Γρηγοράς έγραψε τις *Λύσεις ἀποριῶν*⁴⁵⁰. Προς αυτήν την κατεύθυνση θεωρούμε ότι συνηγορεί και η ηλικία της Ελένης Καντακουζηνής, καθώς στο γάμο της ήταν μόλις 14 ετών, ενώ το 1354 είχε ήδη κλείσει τα είκοσι έτη.

Η Ελένη είχε έφεση στους λόγους, όπως καταδεικνύει και η μετέπειτα αλληλογραφία της με το Δημήτριο Κυδώνη. Ήδη από το 1352 ο Κυδώνης επαινεί τη λογισύνη της, κρίνοντας τους επινίκιους λόγους που συνέθεσε προς τιμήν του πατέρα της⁴⁵¹. Πέθανε μετά το 1396, έχοντας γίνει μοναχή με το όνομα Υπομονή.

25. (Ειρήνη), αυτοκράτειρα

(επ. 157)

Ο Γρηγοράς υμνεί το φιλόανθρωπο χαρακτήρα και την εξυπνάδα της αυτοκράτειρας, Κατά τον Leone⁴⁵² η βασιλίς είναι η Ελένη Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, σύζυγος

⁴⁴⁸ Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie*, σελ. 46, nr. 73.

⁴⁴⁹ Leone, *Nicehori Gregorae "Antilogia" et "Solutiones Quaestionum"*, *Byzantion* 40 (1970), 488-513.

⁴⁵⁰ Leone *La corrispondenza*, 203

⁴⁵¹ Donald Nicol., *The Byzantine Family of Cantacuzenos ca. 1100- 1460*, Washington 1960, σσ. 135-137.

⁴⁵² Leone, *ό.π.*, σελ. 224

του Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου ή η Άννα της Σαβοΐας. Κατά τη γνώμη μας το δεύτερο είναι μάλλον απίθανο, μια και σε όλο το ιστορικό του έργο, ο Γρηγορά δε φαίνεται να μιλά με τα πιο κολακευτικά λόγια για την Άννα. Ο Beyer⁴⁵³ αντίθετα υποστήριξε πως η εν λόγω αυτοκράτειρα είναι η σύζυγος του Ιωάννου Καντακουζηνού, Ειρήνη Ασάνινα Καντακουζηνή, κόρη του Ανδρονίκου Παλαιολόγου Ασάν (με τον οποίον επίσης αλληλογραφούσε ο Γρηγοράς). Η Ειρήνη, αυτοκράτειρα κατά τα έτη 1347-1354 ήταν προσωπικότητα, την οποία ο Γρηγοράς θαύμαζε και μάλιστα προσπάθησε και κατάφερε για ένα μικρό διάστημα να την μεταπείσει και να απαρνηθεί την παλαμική διδασκαλία⁴⁵⁴.

26. Θεόδωρος Κουτάλης, εκ Θεσσαλονίκης (PLP 92456)

Σώζεται μια επιστολή του Θεοδώρου Κουτάλη προς τον Νικηφόρο Γρηγορά⁴⁵⁵, στην οποία ο Κουτάλης αναλώνεται σε εγκώμια της σοφίας και της ρητορικής δεινότητος του Γρηγορά. Για τον Θεόδωρο Κουτάλη δεν έχουμε παραπάνω στοιχεία, πέραν του ότι είναι αλληλογράφος του Γρηγορά κατά τη δεκαετία 1330-40 και κατοικεί στη Θεσσαλονίκη όπως και άλλοι φέροντες το όνομα «Κουτάλης».

27. Θεόδωρος Μετοχίτης, ο μέγας λογοθέτης (PLP 17982)

(επιστολές 23, 24, 25, 26, 27)

Ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης επηρέασε αποφασιστικά τη σταδιοδρομία του Γρηγορά στην Κωνσταντινούπολη. Γεννήθηκε γύρω στα 1270 στη Νίκαια της Βιθυνίας και, προτού ανέλθει το αξίωμα του μεγάλου λογοθέτου (1321-1328), είχε υπηρετήσει σε πληθώρα σημαντικών αξιωμάτων επί Ανδρονίκου Β΄: υπήρξε *λογοθέτης τῶν ἀγγελῶν* (1290-5), *λογοθέτης τῶν οἰκειακῶν* (1296-1305) και *λογοθέτης του γενικοῦ* (1315-1321). Μάλιστα, συνδέθηκε και συγγενικά με τον Ανδρόνικο Β΄ καθώς η κόρη του, Ειρήνη νυμφεύτηκε τον Ιωάννη Παλαιολόγο, ανεπιό του Ανδρονίκου Β΄ από τον αδερφό του Κωνσταντίνο. Ο Μετοχίτης υπήρξε μάλλον ο πιο έμπιστος άνθρωπος του Ανδρονίκου Β΄.

Παρά τη λαμπρή του καριέρα στην αυλή του Ανδρονίκου και την ενασχόλησή του στα πολιτικά πράγματα, ο Μετοχίτης υπήρξε και ένας από τους πολυίστορες της

⁴⁵³ « Der Streit um Wesen und Energie und ein spätbyzantinischer Liederdmacher», *JÖB* 36 (1986), 272.

⁴⁵⁴ Και η επιστολή 147 προς τον Μητροφάνη αναφέρεται στη βασιλίδα Ειρήνη (στ. 26 κ.ε.).

⁴⁵⁵ Leone, *Epistulae* II, σσ. 401-3, επ. 10

Παλαιολόγιας εποχής και ίσως η πιο σημαντική πνευματική φυσιογνωμία του 14^{ου} αι. Συνέγραψε έργα ρητορικά, θρησκευτικά, επιστημονικά και φιλοσοφικά⁴⁵⁶. Από τον λόγιο Μανουήλ Βρυέννιο διδάχθηκε την Αστρονομία όταν ήταν ήδη 43 ετών. Πέθανε ως μοναχός υπό το όνομα Θεόληπτος στα 1332, στη μονή της Χώρας, στην Κωνσταντινούπολη, μονή την οποία ο ίδιος είχε ανακαινίσει στα 1316, μέσα στην οποία μάλιστα οργάνωσε την ήδη υπάρχουσα βιβλιοθήκη, αναδεικνύοντάς την στην αξιολογότερη δημόσια βιβλιοθήκη της εποχής του⁴⁵⁷. Πιο πριν, στα 1328, είχε περιπέσει σε δυσμένεια, εφόσον ο Ανδρόνικος Β΄ παραιτήθηκε αναγκαστικά από τον αυτοκρατορικό θρόνο. Μάλιστα τότε λεηλατήθηκε το παλάτι του μεγάλου λογοθέτη, η περιουσία του δημεύθηκε και ο ίδιος παρέμεινε δυο χρόνια εξόριστος στο Διδυμότειχο, θρηνώντας τη μεταβολή των πραγμάτων και τις δυσχέρειες του εξόριστου βίου σε μια σειρά ποιημάτων *εἰς ἑαυτὸν*⁴⁵⁸.

Με τον Γρηγορά τον συνέδεε μια ιδιαίτερη σχέση, καθώς μετά τον Ιωάννη Γλυκό, ήταν αυτός που ανέλαβε να διδάξει, αλλά και να πάρει υπό την προστασία του στις αρχές της δεκαετίας του 1320 το νεαρό και ορφανό Γρηγορά, παρουσιάζοντά τον μάλιστα στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλιολόγο.

Σώζεται ένα ποίημα του Μετοχίτη *Εἰς τὸν σοφὸν Νικηφόρον τὸν Γρηγορᾶν ὑποθήκαι καὶ περὶ τῶν οἰκείων συνταγμάτων*⁴⁵⁹. Εκεί ο Μετοχίτης εκφράζει την επιθυμία του να καταστήσει τον Γρηγορά πνευματικό του κληρονόμο και κατόπιν εξυμνεῖ την προσφορά της Φιλοσοφίας (και κυρίως του Αριστοτέλη) και της Αστρονομίας. Για την τελευταία μάλιστα γνωρίζουμε ότι ο Μετοχίτης εμφύσησε στον νεαρό Γρηγορά το ενδιαφέρον, κάτι που αναγνωρίζει βέβαια και ο ίδιος στο ιστορικό του έργο⁴⁶⁰. Στη συνέχεια του ποιήματος διαβάζουμε ότι ο ζήλος του Γρηγορά τον έκανε αξιαγάπητο στο Μετοχίτη, ο οποίος τον θεώρησε άξιο εμπιστοσύνης ώστε να του αναθέσει να διαφυλάξει τα πνευματικά του τέκνα, δηλαδή τα βιβλία που ο ίδιος συνέγραψε. Εν συνεχεία, ο Μετοχίτης αναλύει το περιεχόμενο των βιβλίων του, τα οποία ελπίζει να παραδοθούν στις επόμενες γενιές αλώβητα, ενώ ορίζει να παραμείνουν στη μονή της Χώρας, εκεί άλλωστε όπου κατοικούσε και ο ίδιος ο Γρηγοράς.

Οι επιστολές του Γρηγορά που απευθύνονται προς αυτόν είναι πέντε και χρονολογούνται πριν από το Μάιο του 1328, εφόσον η προσφώνηση είναι *Τῷ μεγάλῳ*

⁴⁵⁶ Κατάλογο των έργων του βλ. στο PLP, 17982 αλλά και περιγραφικά από τον Guiland, *Correspondance*, σσ. 358-369.

⁴⁵⁷ Βλ. Ihor Ševčenko, *Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of his time*, στον 4^ο τόμο του έργου *The Kariye Djami*, ed. Paul A. Underwood, London 1975, σσ. 35-37.

⁴⁵⁸ Η έκδοση των επτά ποιημάτων *εἰς ἑαυτὸν* έγινε από τον Jeffrey Michael Featherstone, *Theodore Metochites, Poems "To himself"*, Wien 2000.

⁴⁵⁹ Το ποίημα αναλύεται μαζί με άλλα ποιήματα του Μετοχίτη από τον Guiland, «Les Poésies inédites de Théodore Métochite», *Byzantion* 3 (1926), 261-302, κυρίως σσ. 269-280.

⁴⁶⁰ *Ρωμαϊκή Ιστορία*, VIII, 1. 309, Z: *Ἄφ' οὗ γὰρ περὶ πλείονος ποιησαμενος ἐμὲ κατὰ τὴν αὐτῶ νεουργηθεῖσαν μονὴν τῆς Χώρας κατώκισε, πολλὴν ἔπειτα τὴν στοργὴν ἔδεικνυ πρὸς ἐμὲ καὶ ἰλαρὰν τὴν διάθεσιν καὶ μικροῦ τοῖς αὐτοῦ παισιν ἐπίσης ἐδίδου τὴν σχέσιν καμοῖ ὥστε καὶ ἀστρονομικὴν ἐπιστήμην μόνος κατὰ τοῦσδε τοὺς χρόνους εἰδὼς ἐς τὸ ἀκρότατον οὐκ ἀπηξίωσε μὴ οὐ μεταδοῦναι καμοῖ τοῦ τοσοῦτου πλούτου...*

λογοθέτη. Μάλιστα, ο Leone θεωρεί ότι η χρονολόγηση των επιστολών είναι πιο κοντά στο 1321, έτος κατά το οποίο ανέλαβε ο Μετοχίτης τα καθήκοντα του μεγάλου λογοθέτου⁴⁶¹.

Στην επιστολή 23, ο Γρηγοράς συγκρίνει τον Μετοχίτη με τους αρχαίους σοφούς, αναδεικνύοντάς τον ανώτερο, αφού ασχολήθηκε με κάθε επιστημονικό πεδίο, ενώ επικροτεί το νέο του βιβλίο, στο οποίο ο Μετοχίτης έχει συγκεντρώσει ρήσεις αρχαίων συγγραφέων. Το βιβλίο αυτό, σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές είναι οι «Σημειώσεις Γνωμικαί», ή *Miscellanea philosophica et historica*⁴⁶². Στο τέλος της επιστολής, ο Γρηγοράς αναφέρει ότι ο Μετοχίτης συνέγραψε το προαναφερθέν βιβλίο *τοσοῦτοις και τοσοῦτο φλεγμαίνουσι θορύβοις περιαντλούμενος*. Τούτο είναι πιθανότατα αναφορά στη δυναστική διαμάχη μεταξύ Ανδρονίκου Β΄ και Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου. Ο Leone, θεωρώντας την επιστολή σύγχρονη με την επ. 22, η οποία απευθύνεται στον Ιωσήφ Φιλόσοφο ή Ρακενδύτη, πιθανολογεί ότι τότε γράφτηκε και η παρούσα επιστολή, οπότε οι *φλεγμαίνοντες θόρυβοι* αποδίδουν την τρίτη φάση της σύγκρουσης μεταξύ των δυο αυτοκρατόρων.

Στην επιστολή 24, ο Γρηγοράς επαινεί το Μετοχίτη, στο πρόσωπο του οποίου φαίνεται να αναστήθηκαν όλοι οι αρχαίοι σοφοί, τονίζει όμως ότι ο Μετοχίτης έλαβε και τις δέουσες τιμές από τον αυτοκράτορα (Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο), ενώ εκφράζει και το θαυμασμό του για ένα πρόσφατο πόνημα του.

Στην επιστολή 25, αποκαλύπτεται μια ακόμη σχέση μεταξύ των δυο λογίων: ο Γρηγοράς έχει αναλάβει τη διδασκαλία του γιου του Μετοχίτη, Νικηφόρου, οπότε στην παρούσα επιστολή ζητά από τον πατέρα να είναι πιο συγκαταβατικός ως προς τους ρυθμούς μάθησης του γιου του. Γνωρίζουμε βέβαια και από τη *Ρωμαϊκή Ιστορία* πως ο Γρηγοράς δίδασκε και τον Νικηφόρο Μετοχίτη, αλλά και την αδερφή του, Ειρήνη⁴⁶³. Βέβαια, για τον Νικηφόρο Μετοχίτη σώζεται μια ακόμη-καθόλου κολακευτική επιστολή-του δασκάλου του Θεοδώρου Υρτακηνού, όπου ο νεαρός Μετοχίτης φαίνεται να απουσιάζει συνεχώς από τα μαθήματά του και να περιτριγυρίζει συνεχώς στον ιππόδρομο και στα θέατρα, χωρίς να ντρέπεται για τις διαρκείς απουσίες του, αναγκάζοντας μάλιστα το δάσκαλό του να τον δείρει⁴⁶⁴! Πιθανότατα, ο Γρηγοράς ανέλαβε τον νεαρό Νικηφόρο, μετά τη φοίτησή του στο

⁴⁶¹ Leone, *La corrispondenza*, 198.

⁴⁶² Leone, *ό.π.*, σελ. 199. Στο έργο αυτό ο Μετοχίτης προασπίζεται πλατωνικές και νεοπλατωνικές θέσεις, ενώ αποδέχεται απόψεις των σκεπτικιστών βλ. Börje Byden, « To every argument there is a counter-argument: Theodore Metochites' defence of Scepticism (Semeiosis 61) », στο συλλογικό τόμο *Byzantine philosophy and its ancient sources*, ed. Ierodiakonou Katerina, Oxford 2002, σσ. 183-208.

⁴⁶³ *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.309. 13- 18. Στο απόσπασμα διαβάζουμε ότι ο Μετοχίτης φρόντισε να εγκαταστήσει τον προστατευόμενο του Γρηγορά στην προσφάτως ανακαινισθείσα μονή της Χώρας. Εκεί ο Γρηγοράς ελάμβανε περιποιήσεις ωσάν να ήταν παιδί του Μετοχίτη.

⁴⁶⁴ F.J. G. la Porte – du Theil, « Notices et extraits d' un volume de la Bibliothèque Nationale, coté MCCIX parmi les Manuscrits Grecs, et contenant les Opuscules et les Lettres anecdotes de Theodore l' Hyrtacénien », *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres Bibliothèques* 5 (1978), 709- 744· 6 (1800), 1- 48.

σχολείο του Υρτακηνού, στο οποίο διδάχθηκε ό,τι περιλάμβανε η έγκύκλιος παιδεία, γραμματική, ποίηση και ρητορική⁴⁶⁵.

Σε άλλες δυο επιστολές (26, 27), ο Γρηγοράς αναγνωρίζει την προσφορά του Μετοχίτη προς τον ίδιο· έτσι, στην επ. 26 υποστηρίζει ότι τώρα που βρήκε το υπόδειγμα της σοφίας, θα κορέσει τη δική του πείνα για γνώση, ενώ στην επ. 27 αναγνωρίζει ότι, όντας ορφανός, δέχθηκε τη γονεϊκή κηδεμονία από τον Μετοχίτη και μαζί με αυτήν τα φώτα της γνώσης. Επομένως και το περιεχόμενο της επιστολής ενισχύει την προαναφερθείσα άποψη ότι οι τρεις παραπάνω επιστολές γράφτηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1320.

Η ευγνωμοσύνη του Γρηγορά προς τον Μετοχίτη ήταν δεδομένη, επειδή όμως πέρα από τα αισθήματα προς το δάσκαλο και προστάτη του, η αντικειμενική άποψη του ιστορικού και η ιστορική αλήθεια ήταν αξίες απαράβατες, στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* ο «κληρονόμος» της Βιβλιοθήκης του Μετοχίτη καταθέτει την άποψή του για αυτόν λέγοντας ότι ήταν όντως μια έμπυχος βιβλιοθήκη, ωστόσο στην προσπάθειά του να διαμορφώσει το δικό του στυλ γραφής, προσπέρασε την απλότητα, δημιουργώντας ένα ύφος δυσπρόσιτο που τελικά «πληγώνει» τα αυτιά των ακροατών του⁴⁶⁶!

28. Θεόδωρος Ξανθόπουλος (PLP 20816)

(επιστολή 38 , 39; 63; 64;)

Ο Θεόδωρος Ξανθόπουλος ήταν αδερφός του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου και αλληλογράφος του Νικηφόρου Χούμνου, του Μάξιμου Πλανούδη⁴⁶⁷, του Μιχαήλ Γαβρά και του Νικηφόρου Γρηγορά⁴⁶⁸. Ο Θεόδωρος Ξανθόπουλος μετείχε το 1327

⁴⁶⁵ Apostolos Karpozilos, «The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos», *JÖB* 40 (1990), 290-1.

⁴⁶⁶ *Φύσεως δ' εὐμοιρία πρὸς λόγους καὶ καρτερία πρὸς πόνους καὶ μνήμης ὑγιεία καὶ καθαρὸτητα σοφίας ἀπάσης ἐς τὸ ἀκρότατον ἤλασεν. οὕτω δ' εὐπορος ἦν ἅπαντα τοῖς ζητοῦσι παλαιὰ τε καὶ νέα προφέρειν ὡς ἐκ βιβλίου τῆς γλώττης, ὥστε μικρὰ ἢ οὐδὲν ἔδει βιβλίον τοῖς ὁμιλοῦσι· βιβλιοθήκη γὰρ ἦν ἔμπυχος οὗτος καὶ τῶν ζητουμένων πρόχειρος εὐπορία· οὕτω πάντας μακρῶ τῷ μέτρῳ παρέδραμεν, ὅσοι ποτὲ λόγων ἤψαντο. Ἐν τι μόνον ἴσως αὐτοῦ κατεμέμψαιτό τις, ὅτι πρὸς οὐδένα τῶν πάλοι ρητόρων ἀναφέρειν βεβούληται τοῦ τῆς αὐτῆς γραφῆς χαρακτήρος τὴν μίμησιν, οὐδ' ἰλαρᾶ τινι καὶ μειδιῶση γλώσσει τὸ τῆς διανοίας παραμυθεῖσθαι ἐμβριθῆς, οὐδὲ τὸ τῆς φύσεως πάνυ τοι γόνιμον χαλινῶ τινι κατέχειν προτεθῆναι· ἀλλ' ἰδιοτροπία τινι καὶ αὐτονομία φύσεως κατακολουθήσας χειμῶνα τινὰ καὶ θάλατταν γλώττης προῖσχεται· κἀντεῦθεν ἀμύσσει καὶ κνίζει τῶν ἐπιόντων τὴν ἀκοήν, καθάπερ τὴν τῶν τρυγόντων παλάμην ἢ περὶ τὸ ρόδον ἄκανθα... (Ρωμαϊκή Ιστορία, 1. 271. 23-1. 272. 24). Κάτι παρόμοιο εξέφρασε σε επιστολή του προς το Μετοχίτη ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, αλλά σίγουρα λιγότερο διακριτικά, καθώς εξηγεί στον Μετοχίτη πως δεν του απάντησε όχι επειδή του έλειπε το χαρτί και το μελάνι, αλλά διότι δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει τις επιστολές του· τόσο περίπλοκο και λαβυρινθώδες ήταν το νόημα των γραπτών του. Ο Ξανθόπουλος επιτίθεται λεκτικά στον Μετοχίτη, καταλογίζοντάς του αλαζονεία και ειρωνευόμενος λέει πως μόνο οι υπέρτερες δυνάμεις θα μπορούσαν να κατανοήσουν τα γραφόμενά του. Βλ. το άρθρο με την έκδοση της επιστολής αυτής του Καλλίστου : J. M. Featherstone, «Three Letters of Nicephorus Callistus», *BZ* 91 (1998), 1, 20- 21 και 25-27.*

⁴⁶⁷ Leone, *Maximi monachis Planudis epistulae*, Amsterdam 1991, σσ. 55-58. Η επιστολή του Πλανούδη προς τον Ξανθόπουλο είναι αιτητική, συγκεκριμένα ο Πλανούδης ζητά επίμονα κάποιο βιβλίο από τον αλληλογράφο του.

⁴⁶⁸ PLP 20816.

σε διπλωματική αποστολή του Ανδρονίκου Β΄ προς τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄⁴⁶⁹. Σώζεται ένα ποίημα του Θεοδώρου Μετοχίτη καθώς και ποιήματα του Μανουήλ Φιλή προς αυτόν, ενώ όταν πέθανε, ο Γεώργιος Γαλησιώτης έγραψε για την περίπτωση μια μονωδία.

Η επιστολή 38 προς τον Θεόδωρο είναι αιτητική, καθώς του ζητά να βοηθήσει το γραμματοκομιστή, έναν άνθρωπο ενάρετο, ενώ παρόμοιο περιεχόμενο έχει και η 39^η επιστολή. Σώζονται ακόμα δυο επιστολές του Γρηγορά, οι οποίες επιγράφονται *Τῷ Ξανθοπούλω* (επ. 63, 64), οπότε δεν είναι βέβαιο αν απευθύνονται πάλι στον Θεόδωρο ή στον αδερφό του, το γνωστό εκκλησιαστικό συγγραφέα Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο.

29. Θωμάς (κατόπιν Θεόδουλος) Μάγιστρος (PLP 16045)

(επιστολές 49, 51, 91, 142)

Η μοναδική από τις παραπάνω επιστολές που σώζει το όνομα του παραλήπτη είναι η 91^η, η οποία επιγράφεται *Τῷ σοφῷ Θεοδούλω τῷ Μαγίστρῳ τῷ σχολαστικῷ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην*. Οι επιστολές 49 και 51 έχουν τον τίτλο *Τῷ Μαγίστρῳ*, ενώ ο τίτλος στην επιστολή 142 ήταν *τῷ αὐτῷ* στο χφ. Vat. Gr 1086, έχοντας ως προηγούμενη επιστολή την 91^η.

Ο Θωμάς Μάγιστρος έζησε στην Θεσσαλονίκη. Υπήρξε δάσκαλος του Γρηγορίου Ακινδύνου, του Φιλοθέου Κόκκινου και του Δημητρίου Τρικλινίου και αλληλογράφος του φιλοσόφου Ιωσήφ, του Γρηγορά, του Ακινδύνου, του Μετοχίτη και του Γαβρά. Το 1312-13 ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και παρέμεινε πάνω από μια δεκαετία. Στη Θεσσαλονίκη επέστρεψε στα μέσα της δεκαετίας του 1320 και τότε πιθανότατα έγινε ιερομόναχος. Την ίδια περίοδο τυφλώθηκε μετά από ασθένεια. Ο Θωμάς Μάγιστρος συνέγραψε πολλά ρητορικά έργα, αλλά και φιλολογικά, όπως Σχόλια στους τραγικούς ποιητές, καθώς και λεξικό της Αττικής διαλέκτου⁴⁷⁰. Η επικρατέστερη άποψη τοποθετεί τη γέννησή του περί το 1280, ενώ ο θάνατός του προσδιορίζεται γύρω στα 1350.

Η αλληλογραφία του με τον Γρηγορά χρονολογείται την περίοδο που ο Θωμάς Μάγιστρος έχει ήδη λάβει το μοναχικό σχήμα και το όνομα Θεόδουλος. Γνωρίζουμε πως ο Θωμάς είχε ήδη καρεί μοναχός πριν το 1328, εφόσον γράφει ως μοναχός στον Θεόδωρο Μετοχίτη, ώστε εκείνος να μεσολαβήσει στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ υπέρ της μονής του.

⁴⁶⁹ Βλ. Ιωάννου Καντακουζηνού, *Ἱστοριῶν βιβλία Δ΄*, 1, 226, 13- 16: *καὶ σὺν αὐτῷ Θεόδωρος ὁ Ξανθόπουλος, καὶ αὐτὸς ἀρετῇ τε καὶ συνέσει καὶ παιδείᾳ κεκοσμημένος. οὗτοι μὲν οὖν εἰς Ῥήγιον πάντες ἦλθον τὰς τοῖν βασιλέσιν ἐξετάσοντες διαφορὰς.*

⁴⁷⁰ Βλ. Στεφάνου Κ. Σκαλιστή, *Θωμάς Μάγιστρος, ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο του*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 26-42 και Niels Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik*, Wiesbaden 2011, σσ. 365-366.

Η αρχή της αλληλογραφίας του με το Γρηγορά είναι η επιστολή 91, όπου ο Γρηγοράς ξεκάθαρα δηλώνει ότι γράφει πρώτη φορά στον Θεόδουλο, εφόσον εκείνος-σύμφωνα με μαρτυρίες τρίτων-δείλιαζε να του γράψει⁴⁷¹. Η επιστολή βρίθει προτροπών για να συνεχιστεί αυτή η αλληλογραφία, έτσι ώστε να γεννηθεί μια στέρεα φιλία. Σώζεται η απάντηση του Θεοδούλου (σσ. 388-9 της εκδόσεως Leone), όπου ο λόγιος μοναχός εκφράζει το θαυμασμό του για τον Γρηγορά και αναφέρει ότι το *σχῆμα* ήταν που τον εμπόδιζε να κάνει ο ίδιος την αρχή της αλληλογραφίας τους, αλλά και η φήμη του Γρηγορά: *δίκαιος αὐτὸς ἦσθα πρῶτος ἄρχειν γραμμάτων, ὁ καὶ πρῶτος ἡμᾶς διὰ τῆς θαυμαστῆς φήμης εἰς τοὺς κατὰ σου θορύβους ἐκμήνας*. Πιστεύουμε ότι οι *θόρυβοι* εναντίον του Γρηγορά, οι οποίοι του χάρισαν και μεγάλη φήμη έξω από τα όρια της Βασιλεύουσας, δεν είναι τίποτα άλλο, παρά η αντιπαράθεσή του με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό, η οποία κορυφώθηκε στα έτη 1331-2, έτη κατά τα οποία διεξήχθη και η δημόσια συνομιλία του Γρηγορά με τον Βαρλαάμ στην οικία του Ιωάννη Καντακουζηνού. Έτσι, θεωρούμε ότι *terminus post quem* της επιστολής, άρα και της αρχής της αλληλογραφίας των δυο ανδρών, είναι αυτή η δημόσια αντιπαράθεση.

Η επιστολή 142 είναι πιθανότατα η απάντηση του Γρηγορά στην επιστολή του Θεοδούλου, καθώς ο Γρηγοράς λέει πως στην αρχή της αλληλογραφίας του με αυτόν χρησιμοποίησε πολλά λόγια, επειδή δεν ήξερε το χαρακτήρα του, τώρα όμως που έλαβε την επιστολή του κατάλαβε πως έχει να κάνει με πραγματικό φίλο και θα είναι λακωνικός. Η επιστολή μας δίνει μια ακόμη ισχυρή χρονολογική ένδειξη, καθώς σε αυτήν ο Γρηγοράς εκφράζει τη θλίψη του για την απώλεια του *θειοτάτου βασιλέως*, η οποία τον αναγκάζει να είναι ούτως ή άλλως σύντομος. Ο βασιλεύς που πρόσφατα έχει πεθάνει είναι βέβαια ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, άρα η επιστολή τοποθετείται ασφαλώς λίγο μετά τις 13 Φεβρουαρίου του 1332, αλλά σίγουρα πριν το θάνατο του μεγάλου λογοθέτη Θεοδώρου Μετοχίτη, ένα μήνα μετά⁴⁷². Άλλωστε, ο Μάγιστρος συνδεόταν φιλικά με το Μετοχίτη-τον οποίο είχε γνωρίσει και στη διάρκεια της θητείας του Μετοχίτη στη Θεσσαλονίκη ως κριτού και σε ταξίδι του Μαγίστρου στην Κωνσταντινούπολη- όπως καταδεικνύει και πλήθος επιστολών μεταξύ τους- συνεπώς, εάν είχε πεθάνει ο λογοθέτης, σίγουρα θα γινόταν μνεία στην επιστολή του Γρηγορά.

Σχετικά με τις επιστολές 49 και 51, είναι τόσο λακωνικές και αναφερόμενες μόνο στο μοτίβο της *ἀγραφίας*, ώστε δεν παρέχουν ασφαλές τεκμήριο χρονολόγησης, πέρα από την εύλογη υπόθεση ότι είναι σαφώς μεταγενέστερες των προηγούμενων επιστολών προς τον Θεόδουλο-Θωμά Μάγιστρο. Σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, τα έργα του Μαγίστρου καταδεικνύουν την προτίμησή του σε αντι-ησυχαστικές απόψεις⁴⁷³, ωστόσο οι προαναφερθείσες επιστολές του Γρηγορά είναι χρονολογικά προγενέστερες της Ησυχαστικής έριδας, άρα δε γίνεται κάποια αναφορά.

⁴⁷¹ Σύμφωνα με τον Gaul, ό.π. σελ. 344, ο Γρηγόριος Βρυέννιος σε επιστολή του προς τον Γρηγορά αναφέρεται στον Θωμά Μάγιστρο, όταν λέει ότι απόλαυσε τον λόγο που εκείνος του έστειλε μαζί με τον διδάσκαλο *ὃς διαφερόντως τιμᾷ τὰ σά...*

⁴⁷² Leone, *La corrispondenza*, 204.

⁴⁷³ Gaul, ό.π. σελ. 380.

30. Ιγνάτιος Γλαβάς, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (PLP 4222)

(επ. 129, 133, 134, 158)

Ο Ιγνάτιος Γλαβάς, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1336-1341⁴⁷⁴ είναι ο αποδέκτης τεσσάρων επιστολών του Γρηγορά, από τις οποίες χρονολογικά φαίνεται να προηγείται η επ. 158, καθώς με αυτήν ζητά ο Γρηγοράς από το Γλαβά να αλληλογραφούν. Terminus post quem των τεσσάρων επιστολών είναι το έτος 1336 και terminus ante quem το έτος 1341.

31. Ιωάννης, μοναχός (από την Ηράκλεια του Πόντου PLP 8404)

(επιστολές 10, 68)

Ο Ιωάννης ήταν παιδικός φίλος του Γρηγορά, πιθανότατα από την Ηράκλεια του Πόντου, επέλεξε όμως την ήσυχη μοναστική ζωή και ο Γρηγοράς τον επαινεί στην επιστολή 10 για το λόγο αυτό. Δυστυχώς, δεν ξέρουμε κάτι παραπάνω για τον Ιωάννη, ωστόσο ο τρόπος με τον οποίον τελειώνουν οι δυο επιστολές που επιγράφονται *Ιωάννη*, μας αποδεικνύει ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, πράγμα που ο Guiland αμφισβητεί⁴⁷⁵.

32. Μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός (PLP 10973)

(επιστολές 11, 18, 19, 29; 41, 43, 57, 77, 82,83, 85, 86, 90, 92, 93, 106, 122, 125, 126, 130, 149, 156)

Ο μέγας δομέστικος και κατόπιν αυτοκράτωρ Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός υπήρξε στενός φίλος και αλληλογράφος του Νικηφόρου Γρηγορά, τουλάχιστον έως το 1341 πριν δηλαδή από την ανακήρυξή του σε αυτοκράτορα, στο Διδυμότειχο και την ενεργή του ανάμιξη στην ησυχαστική έριδα, στο πλευρό των παλαμικών.

Ο Ιωάννης γεννήθηκε περίπου το 1295, την ίδια δηλαδή περίοδο με τη γέννηση του Γρηγορά. Το έτος 1318, σε ηλικία 23 ετών, παντρεύτηκε την Ειρήνη Ασανίνα, εγγονή του Τσάρου της Βουλγαρίας. Συμμετείχε στην εξέγερση του Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου ενάντια στον παππού του Ανδρόνικο Β΄ στα 1321, στην οποία συμμετείχαν και ο Συργιάννης Παλαιολόγος και ο Θεόδωρος Συναδηνός. Από τον Ιούλιο του 1322 και μετά την προσωρινή συμφιλίωση παππού και εγγονού, υπηρέτησε τους δυο συναυτοκράτορες, ενώ κατά το διάστημα έως το 1325 συμμετείχε με επιτυχίες σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Θράκη, ενάντια σε Βουλγάρους και Μογγόλους. Πιθανότατα το 1325, όταν ο Ανδρόνικος Γ΄ στέφθηκε

⁴⁷⁴ Louis Petit, «Le Synodikon de Thessalonique», *Échos d' Orient* 18 (1916- 1919), 236- 254.

⁴⁷⁵ Guiland, *Correspondance*, σελ. 338.

αυτοκράτορας, ο Ιωάννης έλαβε τον τίτλο του *μεγάλου δομέστικου*, δηλαδή του αρχιστράτηγου της αυτοκρατορίας, αξίωμα που κατείχε ως το 1341.

Το Μάιο του 1328 συνέβαλε αποφασιστικά στην οριστική κατάληψη της εξουσίας από τον Ανδρόνικο Γ΄, εφόσον με ορμητήριο το Διδυμότειχο ο ίδιος με τον Ανδρόνικο Γ΄ και το Θεόδωρο Συναδινό μπήκαν στην Πόλη, αναγκάζοντας το γηραιό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ να παραιτηθεί του αξιώματός του. Τότε ήταν που ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ευνοούμενος του Ανδρονίκου Β΄ υπέστη υλικές ζημιές από τη στρατιωτική δύναμη του Καντακουζηνού, πολύ μικρότερες βέβαια από αυτές του Μεγάλου Λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη, ο οποίος συνελήφθη και μεταφέρθηκε στο Διδυμότειχο, ενώ η περιουσία του λεηλατήθηκε. Ένα χρόνο αργότερα, ο Ανδρόνικος Γ΄ πρότεινε στον Καντακουζηνό τον τίτλο του συναυτοκράτορα, εκείνος όμως αρνήθηκε. Το ίδιο έγινε και στα 1330, όταν ο Ανδρόνικος αρρώστησε βαριά, αλλά και πάλι ο Καντακουζηνός αρνήθηκε.

Στα 1333 με στρατιωτικές επιχειρήσεις επετεύχθη η επανένωση της επαρχίας της Θεσσαλίας με το βυζαντινό κράτος, ενώ το 1337 ο Καντακουζηνός, με σύμμαχο του εμίρη του Αϊδινίου Ουμούρ πήρε από τα χέρια των Αλβανών την Ήπειρο. Μάλιστα, χάρη στις διπλωματικές ικανότητες του Καντακουζηνού αποκαταστάθηκε η τάξη στην Ήπειρο στα επόμενα δυο χρόνια.

Στις 15 Ιουνίου του 1341 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ πέθανε στο 45^ο έτος της ηλικίας του. Λίγες μέρες πιο πριν είχε παραστεί σε σύνοδο που καταδίκασε ως αιρετικό το Βαρλαάμ τον Καλαβρό και τη διδασκαλία του, ενώ επιδοκίμασε το Γρηγόριο Παλαμά. Ο γιός του, Ιωάννης Ε΄ ήταν ακόμη ανήλικος και η μητέρα του Άννα της Σαβοΐας, η οποία πάντα δυσπιστούσε με την επιρροή που ασκούσε στον άντρα της ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ανέθεσε την αντιβασιλεία στον τότε πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα. Τον Ιούλιο του 1341 ο Καντακουζηνός πήγε με στρατό στο Διδυμότειχο, για να αντιμετωπίσει τη βουλγαρική απειλή, επέστρεψε όμως τον επόμενο μήνα για να αντιμετωπίσει συνωμοσία που σχεδίαζε ο παντοδύναμο Αλέξιος Απόκαυκος κατά του θρόνου. Εκτός αυτού, τον Αύγουστο του 1341 προήδρευσε σε νέα σύνοδο, δικαιώνοντας ξανά τον Παλαμά και τη διδασκαλία του.

Το Σεπτέμβριο του ιδίου έτους έφυγε ξανά για το Διδυμότειχο, αφήνοντας όμως ελεύθερο τον Απόκαυκο, ο οποίος εν τη απουσία του προσέγγισε την αυτοκράτειρα και τον πατριάρχη και δημιούργησε φατρίες στην Πόλη εναντίον του Ιωάννη Καντακουζηνού. Πολλοί συγγενείς του Καντακουζηνού στην Κωνσταντινούπολη και πρώτα-πρώτα η ίδια του η μητέρα, η Θεοδώρα έτυχαν άσχημης μεταχείρισης. Μάλιστα, η Θεοδώρα ένα χρόνο αργότερα αρρώστησε και πέθανε στη φυλακή.

Στο μεταξύ, ο στρατός του Καντακουζηνού, αλλά και το πλήθος των οπαδών του που είχε φύγει από την Κωνσταντινούπολη, ανακήρυξαν τον Καντακουζηνό αυτοκράτορα στο Διδυμότειχο, στις 26 Οκτωβρίου του 1341. Επρόκειτο για αναγόρευση, όχι για τελετή στέψης, ενώ στην αναγόρευση αυτή πρώτη μνημονεύθηκε η αυτοκράτειρα Άννα, δεύτερος ο ανήλικος γιος της Ιωάννης Ε΄, τρίτος ο Καντακουζηνός και τέταρτη

η γυναίκα του, Ειρήνη. Έτσι έδειχνε ο Καντακουζηνός ότι προστάτευε τη διαδοχή των Παλαιολόγων. Μολαταύτα, με την πράξη αυτή εγκαινιάστηκε ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος, που διήρκεσε ως το 1347⁴⁷⁶.

Στην Κωνσταντινούπολη και με προτροπή του καιροσκόπου Απόκαυκου, ο «**καντακουζηνισμός**» έγινε ένας όρος υβριστικός. Ο εμφύλιος πόλεμος εξαπλώθηκε στη Θράκη και τη Μακεδονία, με τους *δυνατούς* να παίρνουν το μέρος του Καντακουζηνού και το λαό να στηρίζει τον Ιωάννη Παλαιολόγο και την αντιβασιλεία της Κωνσταντινούπολης. Μάλιστα, ο Γρηγοράς, στη *Ρωμαϊκή Ιστορία του*, υποστηρίζει πως οι καλύτεροι πήραν το μέρος του Καντακουζηνού και οι χειρότεροι το μέρος όσων κυβερνούσαν στην Κωνσταντινούπολη⁴⁷⁷.

Κατά το έτος 1342, ο Ιωάννης Καντακουζηνός προσπάθησε με τους δυο γιους του Ματθαίο και Μανουήλ να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη, όμως εκεί τον πρόλαβε το κίνημα των Ζηλωτών. Στα επόμενα χρόνια συνεχίστηκαν οι αιμαχίες για το θρόνο, με τη Θράκη να γίνεται πεδίο πολέμου, εξαιτίας του οποίου ολόκληρη η αυτοκρατορία υπέστη οικονομική αφαιμάξη. Παράλληλα, ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας, επειδή γνώριζε τη φιλική σχέση του Καντακουζηνού με το Γρηγόριο Παλαμά και άλλους ησυχαστές μοναχούς του Αγίου Όρους, ανακίνησε το θεολογικό ζήτημα, ενθαρρύνοντας το Γρηγόριο Ακίνδυνο και τους αντιπάλους του Ησυχασμού να αψηφήσουν τις αποφάσεις του 1341. Μάλιστα, το 1343 έδωσε τη διαταγή να συλληφθεί ο Παλαμάς και τον επόμενο χρόνο τον αφόρισε.

Το 1346 και ενώ ο Καντακουζηνός φαινόταν να έχει κερδίσει τον πόλεμο χάρη στη συμμαχία του με τον Ουμούρ του Αϊδινίου και τον εμίρη Ορχάν της Βιθυνία, αλλά και χάρη στη δολοφονία του Απόκαυκου το 1345, έγινε και η στέψη του ως αυτοκράτορα στην Αδριανούπολη. Στις 2 Φεβρουαρίου του 1347, μετά από σύνοδο εκπροσώπων της εκκλησίας, ο Ιωάννης Καλέκας καταδικάστηκε για θεολογικά σφάλματα και απόμακρύνθηκε από τη θέση του. Την ίδια νύχτα ο Καντακουζηνός μπήκε από τη Χρυσή Πύλη στη Βασιλεύουσα, απαγορεύοντάς όμως την επιβολή αντιποίνων και εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο σταθερότητας. Μάλιστα, ο Καντακουζηνός έδειξε επιείκεια προς τους πολιτικούς του αντιπάλους. Ακολούθησε δεύτερη στέψη του από το νέο πατριάρχη Ισίδωρο, ενώ ακολούθησε ο γάμος της κόρης του Ελένης με τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο.

Κατά το ίδιο έτος κι ενώ είχε αποκατασταθεί η ηρεμία και στα πολιτικά πράγματα, αλλά και στα εκκλησιαστικά, με νέα σύνοδο που επιδοκίμαζε τον Παλαμά και τη διδασκαλία του, η πανούκλα χτύπησε την Κωνσταντινούπολη και ένα από τα θύματα ήταν ο μικρότερος γιος του Καντακουζηνού, ο Ανδρόνικος, μόλις 13 ετών. Στα επόμενα δυο χρόνια, ο Καντακουζηνός είχε να αντιμετωπίσει τους Γενουάτες της Πόλης, ενώ το 1349 όρισε το δεύτερο γιο του Μανουήλ Δεσπότη του Μορέως.

⁴⁷⁶ Λεπτομερής καταγραφή των γεγονότων αυτών, υπάρχει στο βιβλίο του Donald M. Nicol, *Ιωάννης Καντακουζηνός, ο απρόθυμος αυτοκράτορας*, εκδ. Γκοβοστη 2008, σσ. 80-137.

⁴⁷⁷ Π, σελ. 613.

Το 1351 η Εκκλησία ήταν ακόμη σε αναταραχή, μολονότι ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός και ο Γρηγόριος Ακίνδυνος είχαν πεθάνει. Υπό την προεδρία του Καντακουζηνού πραγματοποιήθηκε νέα σύνοδος. Μεταξύ των αντιπαλαμικών που εξέθεσαν τις απόψεις τους ήταν και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, παρουσία του αντιπάλου του Γρηγορίου Παλαμά. Με την τελική απόφαση της Συνόδου, τον Ιούλιο του 1351, η παλαμική διδασκαλία ανακηρύχθηκε απόλυτα σύμφωνη με το ορθόδοξο δόγμα, θέτοντας έτσι ένα τέρμα στη μεγάλη αυτή εκκλησιαστική διαμάχη.

Το 1353, μετά την αντιμετώπιση της διαμάχης Βενετών και Γενουατών και προσπαθώντας να κατευνάσει τις διεκδικήσεις του μεγαλύτερου γιού του Ματθαίου για τον αυτοκρατορικό θρόνο, ο Καντακουζηνός άρχισε να σκέφτεται ξανά το ενδεχόμενο να εγκαταλείψει τα εγκόσμια και να γίνει μοναχός, μια ιδέα που τον γοήτευε σε όλη του τη ζωή.

Τη νύχτα της 29^{ης} Νοεμβρίου του 1354, ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος αιφνιδίασε τους πάντες εισβάλλοντας με μικρή δύναμη στην Κωνσταντινούπολη. Μετά από μερικές ημέρες διαπραγματεύσεων, ο Καντακουζηνός κάλεσε το νεαρό αυτοκράτορα στο παλάτι και ο ίδιος έγινε μοναχός στο μοναστήρι των Μαγγάνων με το όνομα Ιωάσαφ, ενώ η σύζυγός του Ειρήνη ακολούθησε και αυτή τη μοναστική ζωή, με το όνομα Ευγενία. Κατόπιν, ο γιος του Ματθαίος ορκίστηκε πίστη στον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, τερματίζοντας έτσι οριστικά τη διένεξη ανάμεσα στους Παλαιολόγους και τους Καντακουζηνούς.

Στο υπόλοιπο της ζωής του ο Καντακουζηνός ασχολήθηκε μελετώντας θεολογικά ζητήματα και συνθέτοντας τόσο το ιστορικό του έργο, όσο και θεολογικές πραγματείες. Πέθανε στις 15 Ιουνίου του 1383, πλήρης ημερών, σε ηλικία περίπου 88 ετών, στο Μυστρά.

Ο Καντακουζηνός υπήρξε αλληλογράφος και στενός φίλος του Γρηγορά κατά την περίοδο που ήταν μέγας δομέστικος, άρα το *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση των επιστολών του προς τον Ιωάννη είναι η 26^η Οκτωβρίου του 1341. Αλληλογραφούσε επίσης με τον Θεόδωρο Υρτακηνό, το Ματθαίο μητροπολίτη Εφέσου, το Νικηφόρο Χούμνο, το Δημήτριο Κυδώνη και με έναν λόγιο που ζούσε στο Μοριά, το Μανουήλ Ραούλ.

Σε όλες τις επιστολές που απευθύνονται στον μεγάλο δομέστικο, ο Γρηγοράς εξυμνεί τις αρετές του αλληλογράφου του, ο οποίος υπήρξε ως το 1341 προστάτης του Γρηγορά, αλλά και χορηγός του, ο άνθρωπος στον οποίον απευθυνόταν με αιτητικές επιστολές, για να του εκπληρώσει επιθυμίες.

Έτσι, ο μέγας δομέστικος είναι το ίδιο πολύτιμος στους Ρωμαίους, όσο ο ζωοδότης Νείλος στους Αιγυπτίους και είναι *ἔμψυχος νόμος τῶν καλῶν* (11^η επιστολή)· μάλιστα, από τον Καντακουζηνό που είναι *νόμος τὸ ἔμψυχος καὶ αὐτοφυῆς* (18^η επιστολή) ζητά ο Γρηγοράς να βοηθήσει κάποιον που αδικείται. Στη 19^η επιστολή επανέρχεται στην εικόνα του τροφέα Νείλου και στο χαρακτηρισμό του Καντακουζηνού με παραπλήσιες φράσεις *«σὺ γὰρ μόνος κανῶν ἀρετῆς ἀκριβοῦς καὶ*

φιλανθρωπίας λειμών και νόμος ἔμψυχος τῶν καλῶν... τῶν τὲ λόγων προμηθουμένος και τῶν ἄλλων αὐτῶν πραγμάτων», για να τον παρακαλέσει στη συνέχεια να μην εγκαταλείψει τον ἔρωτα για τους λόγους. Στην αγάπη του Καντακουζηνού για τους λόγους αναφέρεται και η επιστολή 41, όπου ο Καντακουζηνός αναδεικνύεται ως υπόδειγμα συνδυασμού στρατηγικής - πολιτικής ικανότητας και λογίου πνεύματος. Την ίδια θαυμαστή παράθεση προτερημάτων παρατηρούμε και στην επιστολή 43, ενώ στην επ. 57 υπερτονίζεται εκ νέου η φροντίδα του για τους λόγους που κινδύνευαν με αφανισμό.

Στην επιστολή 77, η αναφορά στον Ιωσήφ τον Φιλόσοφο ή Ρακενδύτη, σε συνδυασμό με τον υπαινιγμό για τον Βαρλαάμ Καλαβρό μας κατευθύνει σε μια πιο ασφαλή χρονολόγηση της επιστολής λίγο πριν το 1330. Την ίδια περίοδο γράφτηκε και η επιστολή 83.

Στην επιστολή 82 αξιοποιούνται τετριμμένα τόποι της επιστολογραφίας: το μοτίβο της στέρησης του φίλου και του ρόλου της επιστολής ως παραμυθίας καθώς και η επιστολή ως δεύτερος πλους⁴⁷⁸. Κάτι που ξεπερνά τις τετριμμένες εκφράσεις περί φιλίας είναι το θέμα που πραγματεύεται η επιστολή 85. Φαίνεται ότι ο Γρηγοράς ήταν βαριά άρρωστος και διαδόθηκε ότι πέθανε, οπότε η συντριβή του Καντακουζηνού καθώς και οι παραμυθητικοί λόγοι που εκείνος έγραψε για τον υποτιθέμενο θάνατο του φίλου του, συγκλόνισαν τον Γρηγορά και του έδωσαν μεγίστη απόδειξη για τη μεταξύ τους φιλία.

Στην επιστολή 86, ο Καντακουζηνός παρουσιάζεται ξανά ως προστάτης των αδικημένων, στον οποίον ο Γρηγοράς απευθύνεται για να βοηθήσει έναν προστατευόμενό του, ενώ στην 90^η επιστολή γίνεται αναφορά στις στρατιωτικές επιτυχίες του Καντακουζηνού που βρίσκεται μακριά από την Κωνσταντινούπολη, αλλά και στον διογκούμενο ἔρωτα του Γρηγορά προς εκείνον. Η φιλανθρωπία του Καντακουζηνού είναι το θέμα της επιστολής 92, με την οποία ο Γρηγοράς ζητά πάλι τη βοήθειά του για έναν άνθρωπο που κινδυνεύει. Αιτητική εξάλλου είναι και η επιστολή 93, η οποία έχει ως θέμα της τη συγχώρεση των φυλακισμένων, μετά τους καιρούς του *χειμῶνος* (ίσως τον τερματισμό του β' εμφυλίου πολέμου).

Ἐκκληση στη γενναιοδωρία του Καντακουζηνού πραγματοποιείται και στις επιστολές 106, 125 και 149. Στην επ. 120, ο Γρηγοράς θεωρώντας τον Καντακουζηνό πνευματικό του καθοδηγητή, του αφιερώνει την Ερμηνεία του στο έργο του Συνεσίου *Περὶ ἐνυπνίων*. Σύμφωνα με τον I. Ševčenko, η αφιέρωση του έργου στον Καντακουζηνό, θα πρέπει να χρονολογηθεί στην περίοδο 1330-1335, ενώ ο ίδιος μελετητής θεωρεί πιο πιθανή τη χρονολόγηση μετά το θάνατο του Ανδρονίκου Β' και του Θεοδώρου Μετοχίτη, όταν δηλαδή ο Γρηγοράς είχε χάσει τους επι σειρά ετών προστάτες του και απευθυνόταν σε έναν ελλόγιμο και δυνατό άνδρα με στόχο να κερδίσει την εύνοια και τη φιλία του⁴⁷⁹. Στην ίδια εξάλλου επιστολή ο Γρηγοράς

⁴⁷⁸ Karlsson, *Idéologie*, σσ. 45-47 και 48-56.

⁴⁷⁹ I. Ševčenko, «Some Autographs», 435-442. Ο ίδιος μελετητής, στη συνέχεια του άρθρου του (σσ. 442-447) αποδεικνύει πως στον κώδικα Vaticanus gr. 116 του 14^{ου} αι., η συγκεκριμένη επιστολή που

ξεκάθαρα προσφωνεί τον Καντακουζηνό *τῶν ἡμετέρων διδασκαλείων ταμίαν καὶ χορηγὸν*, σε έναν ἄνθρωπο δηλαδή που χρηματοδοτούσε το διδασκαλείο που πρόσφατα, στις αρχές της δεκαετίας του 1330, είχε ανοίξει ο Γρηγοράς.

Με διάθεση υπερβολής τονίζονται τα χαρίσματα του Καντακουζηνού στην 122^η επιστολή, ενώ στη σύζευξη σοφίας και γενναιότητας στο πρόσωπό του αναφέρεται η επ. 126. Η επ. 130 μνημονεύει στρατιωτικές επιτυχίες του Καντακουζηνού, ο οποίος είναι για τον αυτοκράτορα (Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο) ὅ,τι ο Πάτροκλος για τον Αχιλλέα στην αρχαιότητα, ενώ η 156^η εξαίρει τη φιλαλήθεια του Καντακουζηνού, ο οποίος δε θα πρέπει να ανεχθεί να δικαστεί ξανά ἄδικα κάποιος Δανιήλ.

Συμπερασματικά, η αλληλογραφία του Γρηγορά με τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό, πέρα από τις υπερβολές και τα ρητορικά κλισέ που απαριθμούνται στις παραπάνω επιστολές, αποπνέει πράγματι μια πραγματική αγάπη και ένα ειλικρινή θαυμασμό για τον Καντακουζηνό⁴⁸⁰. Τονίζουμε βέβαια ξανά ὅτι οι επιστολές αυτές προηγούνται της εισόδου του Καντακουζηνού στην ησυχαστική έριδα, στο πλευρό του Παλαμά. Μετά το 1351, η φιλία αυτή κλονίζεται λόγω του σοβαρού αυτού θεολογικού ζητήματος, με αποτέλεσμα στην Ιστορία του ο Γρηγοράς να καταφέρεται εναντίον του πρώην προστάτη του⁴⁸¹, φθάνοντας μάλιστα στο σημείο να αποδώσει την κακοδαιμονία του Βυζαντίου στη βασιλεία του Καντακουζηνού⁴⁸². Ωστόσο, ακόμη και μέσα στη δίνη της ησυχαστικής έριδας, ακόμη και όταν ο Γρηγοράς βρισκόταν ἐγκλειστος στη μονή της Χώρας και δεχόταν την επίσκεψη του μαθητή του, του Αγαθάγγελου, του μιλούσε για αυτό που τον βασάνιζε : δηλαδή το ὅτι ενώ διασώζει *ἀκήρατον φιλίαν* για τον Καντακουζηνό και τον βλέπει σαν ἄνθρωπο δικό του, εκείνος τον θεώρησε ως έναν *τῶν ἐχθίστων*, αποδίδει δε τη μεταστροφή του Καντακουζηνού στη φιλοδοξία που διαστρέφει τον ανθρώπινο χαρακτήρα και διαλύει τη φιλία⁴⁸³. Ενδιαφέρουσα είναι η αντιπαράθεση αποσπασμάτων της *Ρωμαϊκῆς Ιστορίας* τοῦ Γρηγορά, μέσα από την οποία παρατηρούμε πως ο Καντακουζηνός στα γεγονότα μετά το 1351-γεγονότα που καταγράφονται από τον Γρηγορά κατά τον ἐγκλεισμό του στη Μονή της Χώρας- παρουσιάζεται ως ἀδίστακτος και επικίνδυνος για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ηγέτης, που δε διστάζει να απειλήσει την Κωνσταντινούπολη με ολοκληρωτική καταστροφή από τους Τούρκους συμμάχους του:

απευθύνεται στον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό ήταν γραμμένη από το χέρι του ίδιου του Γρηγορά.

⁴⁸⁰ Για την αποτίμηση της φιλίας αυτής, αλλά και για τη μεταστροφή του Γρηγορά μετά το 1341, βλ. Guiland, *Essai*, σσ. 94-100.

⁴⁸¹ Βλ. *Ρωμαϊκή Ιστορία* 3. 255. 5- 9 : *Καντακουζηνός δ' οὔτοσιν ...ἠνάγκασεν ἅπαντας, τοὺς μὲν δωρεαῖς τε καὶ λήμμασι παραλόγοις, τοὺς δ' ἀπειλαῖς καὶ κολάσεσι κακοτρόποις εἰς τὸ ἴσον αὐτῷ κατενεχθῆναι κρημνόν.*

⁴⁸² Βλ. ὁ.π., 3. 515.13 κ.ε. : *οὔτω φιλόθεον ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς τὸ ἔθνος ὑπῆρχεν ἐκεῖνο, καὶ οὔτω τι πλείστην παρεῖχε τὴν αἰδῶ τῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνῳ μέχρι καὶ ἐς τὴν Καντακουζηνοῦ βασιλείαν. Ἀφ' οὗ δὲ τὴν τε βασιλείαν ὁμοῦ καὶ τὴν ἐκκλησίαν αὐτὸς ὡς μὴ ὄφελε τετυράνηκε, τὰ τε δόγματα τοῦ δέοντος ἐξέστησε τε καὶ πρὸς αἰρέσεις πολυπλόκους μεθηρμόσατο...*

⁴⁸³ ὁ.π. 3. 55. 20- 3. 56.19.

...είναι δ' οὖν ἀναγκαῖον κάμει φησὶ κατόπιν ζῆν γε τῶ βαρβαρικῶ ἐπιόντα στρατῶ διὰ τῶν χρυσέων τε εἰσιέναι πυλῶν εἰς Βυζάντιον εὐθύς καὶ πᾶσαν αὐτανδρον ἄρδην ἐκτριψαί τὴν πόλιν... (*Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, 3. 181.2-5)

Αντίθετα, πιο πριν, μιλώντας για τα γεγονότα του 1341 και για το μοχθηρό Απόκαυκο, ο Γρηγοράς αναφέρει στην *Ἱστορία* του πως ο Καντακουζηνός πήρε την εξουσία με πραότητα και δικαιοσύνη και ότι αν δεν έβαζε την εκκλησία σε ζάλην, θα αναδεικνυόταν ο *κράτιστος* των βασιλέων (2.590. 3- 6).

Άρα, ο θαυμασμός στο επιστολογραφικό έργο του Γρηγορά για τις ικανότητες του Καντακουζηνού ως πολιτικού και στρατιωτικού άρχοντα δεν ήταν απλά ένα σχήμα λόγου, αλλά κάτι αληθινό, το οποίο όμως επεσκίασε η ησυχαστική έριδα που κατέστρεψε και τη φιλία των δυο ανδρών.

33. Ο πατριάρχης (Ιωάννης Γλυκός)

(επ. 74^η)

Ο Γρηγοράς υμνεί το χαρακτήρα του παραλήπτη της επιστολής, ο οποίος είναι κατά τη γνώμη μας ο Ιωάννης Γλυκός , πατριάρχης κατά τα έτη 1315-1319⁴⁸⁴. Γεννημένος περί τα 1260, ο Γλυκός είχε στην αυλή του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου τον τίτλο του ἐπὶ τῶν δεήσεων. Το 1294 και μετά από την επιτυχία της πρεσβείας του ιδίου και του Μετοχίτη προς εξεύρεση συζύγου για το γιο του Ανδρονίκου Μιχαήλ Θ΄, ο Γλυκός κέρδισε τον αξίωμα του λογοθέτου του δρόμου, ενώ ο Μετοχίτης έγινε *λογοθέτης ταῶν οἰκειακῶν*. Ως λογοθέτης του δρόμου ο Ιωάννης αλληλογραφούσε με το Μάξιμο Πλανούδη, ενώ αλληλογράφος του τόσο αυτήν την περίοδο, όσο και στην περίοδο της πατριαρχείας του είναι και ο Γαβράς. Ο Γρηγοράς στην *Ἱστορία* του, κάνοντας λόγο για την ανάρρηση του Ιωάννη στον πατριαρχικό θρόνο επισημαίνει πως ήταν άνθρωπος με γυναίκα και παιδιά, ωστόσο η σύνεση, το ήθος και η παιδεία του τον ανέδειξαν και αναγκάστηκε να ντυθεί το μοναχικό σχήμα, παρότι μια ιδιαίτερη πάθηση στις αρθρώσεις του επέβαλε την κρεοφαγία, άρα κανονικά δεν θα έπρεπε να γίνει ιερωμένος⁴⁸⁵. Ο Γρηγοράς (βλ. 1ο κεφάλαιο, βιογραφία) δηλώνει πως ήταν περίπου 20 χρονών τότε, διψασμένος για μάθηση, οπότε επωφελήθηκε από αυτόν μένοντας νυχθημερόν δίπλα του ως μαθητής του. Εκτός του Γρηγορά, μαθητές του υπήρξαν και οι δυο του γιοι, Βασίλειος και Γεώργιος, ενώ προφανώς για τις ανάγκες της διδασκαλίας του συνέγραψε βιβλίο «Περὶ ὀρθότητος συντάξεως». Η στενή σχέση Γρηγορά και Γλυκέος φαίνεται από το γεγονός ότι μετά την παραίτησή του από τον πατριαρχικό θρόνο και προτού πεθάνει, ο Γλυκός υπαγόρευσε τη διαθήκη του στον αγαπημένο του μαθητή η οποία σώζεται στο χειρόγραφο Vat.gr.1086, χειρόγραφο με ιδιόχειρες σημειώσεις του Γρηγορά, υπό τον τίτλο *Διαθήκη ὡς ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Γλυκέος τὰ ἔσχατα πνεόντος*.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Για το βίο του πατριάρχη βλ. Κουρούσης Σταύρος, «Ο λόγιος οικουμενικός πατριάρχης Ιωάννης Γ΄ ο Γλυκός», *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 297-405. Η διαθήκη στις σελίδες 403-405.

⁴⁸⁵ 1.270. 5-20.

⁴⁸⁶ Κουρούσης, ό.π. 403-5.

34. Ιωάννης Χρυσολωράς (PLP 31159, 31161;)

(επιστολή 53^η)

Για τον Ιωάννη Χρυσολωρά δε γνωρίζουμε τίποτα το συγκεκριμένο, πέραν του ότι υπήρξε αλληλογράφος, ίσως και μαθητής του Γρηγορά (PLP 31159). Εντούτοις, πιθανώς να ταυτίζεται το πρόσωπο αυτό με τον Ιωάννη Χρυσολωρά που υπήρξε λογοθέτης του γενικού και πέθανε μετά το 1367 (PLP 31161), μνημονεύεται δε από τον Ψευδο-Σφραντζή⁴⁸⁷ ως οπαδός των αντιησυχαστών. Πάντως, η επιστολή προς τον Ιωάννη Χρυσολωρά μπορεί-σύμφωνα με τον Leone- με βεβαιότητα να χρονολογηθεί λίγο μετά τις 16 Ιουλίου 1330, καθώς τότε πραγματοποιήθηκε η έκλειψη ηλίου που μνημονεύεται. Στην επιστολή αυτή ο Γρηγοράς αναπαράγει μέρος μιας συζήτησης που είχε με ανθρώπους που ονομάζει ειρωνικά *σοφιστές*, συζήτηση κατά την οποία υπήρχε ένα ακροατήριο, σύμφωνα με τη ρητή διατύπωση του Γρηγορά⁴⁸⁸. Πιθανότατα, στη δημόσια αυτή συζήτηση ο Γρηγοράς είχε ως βασικό του αντίπαλο το Βαρλαάμ τον Καλαβρό, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι ήρθε στην Κωνσταντινούπολη στα 1330.

Στην ίδια εξάλλου μακροσκελή επιστολή ο Γρηγοράς αναφέρει ότι προέβλεψε με τις αστρονομικές του γνώσεις την επόμενη έκλειψη, η οποία θα πραγματοποιηθεί *πρό μεσημβρίας τῆς τοῦ Νοεμβρίου τριακοστῆς τῆς ἐπιούσης πεντεκαιδεκάτης ἰνδικτιῶνος ἕς τε ποσότητα καὶ ποιότητα παραπλήσιος τῇ πρὸ τριῶν εὐθὺς καὶ ἐξήκοντα χρόνων γεγενημένη*. Πρόκειται για την έκλειψη που όντως πραγματοποιήθηκε στις 30 Νοεμβρίου του 1331, ενώ παλαιότερη έκλειψη είχε πραγματοποιηθεί στα 1267⁴⁸⁹. Τέλος, το περιεχόμενο της επιστολής και ο επιθετικός τόνος του Γρηγορά απέναντι σε όσους με επιπολαιότητα αντιμετωπίζουν την επιστήμη της Αστρονομίας, μας θυμίζει την επιστολή 28, προς το μητροπολίτη Ἄπρω και την επ. 40, προς τον Πεπαγωμένο.

35. (Ιωσήφ;) μητροπολίτης Ἄπρω (PLP 9027)

(επιστολή 28^η)

Ο Leone αναγνωρίζει στο πρόσωπο του παραλήπτη της 28^{ης} επιστολής τον Ιωσήφ, μητροπολίτη Ἄπρω έως το 1337 και καθολικό κριτή κατά τα έτη 1329-1337. Ο Ιωσήφ ως τιτουλάριος της επισκοπής Ἄπρω αναφέρεται από συνοδικές πράξεις ήδη από το 1324, ενώ το 1329, όταν ο Ανδρόνικος εισήγαγε το θεσμό των καθολικών κριτών, ήταν από τους πρώτους που τιμήθηκαν με αυτό το δικαστικό αξίωμα. Το 1337 είναι *terminus ante quem* της επιστολής, καθώς τότε κατηγορήθηκε για διαφθορά στο

⁴⁸⁷ 182, 11- 12: *Καὶ τοῦ Χρυσολωρᾶ Ἰωάννου τὰ ὅμοια δοξάζοντος καὶ δεινοῦ ἐν τῷ λέγειν καὶ διαλέγεσθαι καὶ αὐτοῦ ὄντος τὰ ὅμοια ἔπαθεν.*

⁴⁸⁸ Leone, *Epistulae* II, σελ. 166, στ 44-45.

⁴⁸⁹ Grumel, *La chronologie*, Paris 1958 (*Traité d' Études Byzantines* 1), σελ. 467.

αξίωμα του καθολικού κριτή και έχασε και το αξίωμα αυτό και την επισκοπική του έδρα, ενώ απομακρύνθηκε και από την Κωνσταντινούπολη⁴⁹⁰.

Στην επιστολή του προς τον μητροπολίτη, ο Γρηγοράς μιλά με περιφρόνηση για ανθρώπους που ασχολούνται με την αστρονομία, ενώ είναι άσχετοι και αμαθείς. Όπως παρατηρεί ο Δημ. Πολέμης, εδώ γίνεται αναφορά στον Βαρλαάμ τον Καλαβρό, ο οποίος ήρθε στην Κωνσταντινούπολη στα 1330 και πιθανότατα η παρούσα επιστολή γράφτηκε ενόσω ο Βαρλαάμ βρισκόταν ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή στα 1330-2⁴⁹¹. Ο Leone περιορίζει ακόμη περισσότερο τα χρονολογικά όρια της επιστολής, με το σκεπτικό ότι στην επιστολή αυτή δε γίνεται μνεία της συνάντησης και της συνομιλίας-διένεξης του Γρηγορά με το Βαρλαάμ, η οποία έλαβε χώρα περίπου στα τέλη του 1331 ή στις αρχές του 1332, άρα θέτει ως *terminus ante quem* τη διένεξη αυτή⁴⁹².

36. Ιωσήφ Ρακενδύτης ή Φιλόσοφος (PLP 9078)

(επιστολές 22, 46)

Ο Ιωσήφ Φιλόσοφος ή Ρακενδύτης είναι μια ιδιαίτερη και σχεδόν γοητευτική προσωπικότητα της Παλαιολόγειας εποχής. Τις πιο πολλές πληροφορίες για τη ζωή του Ιωσήφ παρέχει ο Θεόδωρος Μετοχίτης, σε έναν λόγο που συνέγραψε και αφιερώνει *πρὸς τινὰ φίλον ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ φιλοσοφωτάτου καὶ ὀσιωτάτου νέου Ἰωσήφ*. Μάλιστα, ο εκδότης του λόγου M. Treu θεωρεί πιθανό, την ομιλία αυτή-όπως μας σώζεται στο γφ. Vindob. Phil. Gr. IV 95- να την επιμελήθηκε ο Γρηγοράς μετά το θάνατο του δασκάλου του Θεοδώρου Μετοχίτη. Τις πληροφορίες για το πρόσωπό του συμπληρώνει ένα *curriculum vitae* που παραθέτει για τον εαυτό του ο ίδιος ο Ιωσήφ ως εισαγωγή στο έργο του, γραμμένο σε πεζό λόγο, με παράθεση στίχων στο τέλος⁴⁹³. Μάλιστα, αυτό επιγράφεται *Ἰατροῦ Ἰωσήφ Πιναροῦ Ρακενδύτου*. Ως προς την προσωνυμία *Πιναρός* (=ρυπαρός) και Ρακενδύτης έχουμε να παρατηρήσουμε πως αυτές προσιδιάζουν στην ιδιότητά του ως μοναχού⁴⁹⁴ και σκοπό έχουν να καταδείξουν την ταπεινοφροσύνη του. Αντίθετα, το *ίατρός*, καθώς και το *φιλόσοφος* ανταποκρίνονται στα επιστημονικά πεδία με τα οποία ο Ιωσήφ κατά κύριο λόγο ασχολήθηκε.

Γεννημένος περί το 1280 στην Ιθάκη, ο Ιωσήφ έζησε κάποια χρόνια της ζωής του εκεί. Μάλιστα, η μόρφωσή του αναγνωρίστηκε από τους λατίνους κατακτητές των Επτανήσων Ορσίνι, οι οποίοι του πρότειναν αξιώματα. Ωστόσο ο Ιωσήφ, αποφάσισε

⁴⁹⁰ Lemerle Paul, «Le juge général des Grecs et la réformé judiciaire d' Andronic III», *Mémorial Louis Petit*, Bucarest 1948, σελ.308.

⁴⁹¹ Δημ. Πολέμη, «Ἡ πρὸς τὸν Βαρλαάμ διένεξις του Γρηγορά. Ἡ Ἀντιλογία», *Ἑλληνικά* 18 (1964), σελ. 58.

⁴⁹² Leone, *La corrispondenza*, 199-200.

⁴⁹³ Ἀμφότερα ἐξεδόθησαν ἀπὸ τον M. Treu : «Der Philosoph Joseph», *BZ* 1899, 1-64.

⁴⁹⁴ C. Wendel, «Die Ταπεινότης des griechischen Schreibermonches», *BZ* 43 (1950), 259-263.

να απαρνηθεί την πατρίδα του και έφυγε για την Θεσσαλονίκη όπου έγινε μοναχός. Ως μοναχός έζησε τόσο σε μοναστήρια της Μακεδονίας, όσο και σε μονές του Αγίου Όρους. Κατόπιν, αποφάσισε να επισκεφτεί-πριν το 1310- την Κωνσταντινούπολη, όπου έγινε γνωστός για την ανιδιοτελή υπηρεσία και περίθαλψη που προσέφερε σε έναν ασθενή μοναχό με το όνομα Μακάριος. Συνάμα, ασχολήθηκε με τη σπουδή των λόγων· συγκεκριμένα ασχολήθηκε σε βάθος με τη φιλοσοφία, τη ρητορική, τη Φυσική, τα μαθηματικά, την Αστρονομία, τη θεολογία, αλλά και την ιατρική. Μάλιστα μαθητές του στην Ιατρική ήταν ο Ιωάννης Ζαχαρίας Ακτουάριος, αλλά και ο Αλέξιος Απόκαυκος⁴⁹⁵.

Στην Κωνσταντινούπολη ξεχώρισε για το ήθος, τη μόρφωση, αλλά και για τη λιτή ζωή, αφού η ρακοφορία και η περιφρόνηση για καθετί υλικό τονίζεται κατά κόρον από τον Θεόδωρο Μετοχίτη. Στα 1320 ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος τον όρισε ως διαμεσολαβητή ανάμεσα στον ίδιο και στον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄. Επίσης, αν αληθεύουν τα λόγια του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη, ο Ιωσήφ προτάθηκε τετράκις για τον πατριαρχικό θρόνο, αρνήθηκε όμως το ύψιστο αυτό αξίωμα και έφυγε το 1323 για τη Θεσσαλονίκη, όπου έζησε ως το τέλος της ζωής του σε κάποιο μοναστήρι, ζώντας λιτοδίαιτα και έχοντας ως σύντροφο έναν άλλο μοναχό και πολύ καλό του φίλο⁴⁹⁶, πιθανότατα τον Θωμά-Θεόδουλο Μάγιστρο. Πέθανε το 1330 και ο θάνατός του λύπησε το Μετοχίτη οποίος συνέγραψε με αφορμή τον προαναφερθέντα λόγο⁴⁹⁷.

Στο συγγραφικό του έργο συγκαταλέγεται η *Σύνομις* έπιστημῶν, ένα εγκυκλοπαιδικό έργο, στο οποίο προσπάθησε να καταγράψει συνοπτικά κάθε θεωρητική γνώση, καθώς και θρησκευτικοί ύμνοι. Γεγονός παραμένει πως ο Ιωσήφ υπήρξε ένας από τους πολυίστορες της Παλαιολογίας περιόδου, αφού η ευρυμάθειά του τον οδήγησε στην ενασχόληση με τη Φιλοσοφία, τη Ρητορική, τη Θεολογία, τα Μαθηματικά, την Αστρονομία, αλλά και την Ιατρική. Εκτός από τον Μετοχίτη, ήταν φιλικά συνδεδεμένος με τον Θωμά Μάγιστρο στην Θεσσαλονίκη, ενώ αλληλογραφούσε και με τον Ματθαίο, μητροπολίτη Εφέσου (Μανουήλ Γαβαλά), με τον Νικηφόρο Χούμνο, τον Μιχαήλ Γαβρά και τον Μανουήλ Μοσχόπουλο.

Οι δυο επιστολές του Γρηγορά προς το φιλόσοφο Ιωσήφ χρονολογούνται ανάμεσα στα έτη 1326 και 1330. *Terminus ante quem* θεωρείται το 1330, έτος θανάτου του Ιωσήφ, ενώ *terminus post quem* το 1326, έτος κατά το οποίο ο Ιωσήφ εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και γύρισε στην Θεσσαλονίκη⁴⁹⁸. Επισημαίνουμε ότι, ειδικά για την επιστολή 22 είναι πιθανότερη η χρονολόγηση πριν τα 1328, εφόσον ο Γρηγοράς αναφέρεται στο δάσκαλό του και μεγάλο λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη. Στην επιστολή αυτή ο Γρηγοράς επιδοκιμάζει το συγγραφικό εγχείρημα του Ιωσήφ, σχετικό με τη Λογική και τα Μετά τα Φυσικά του Αριστοτέλη, έργο το οποίο

⁴⁹⁵ Περί των ιατρικών γνώσεων του Ιωσήφ, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Γ΄ τόμος, 142-3.

⁴⁹⁶ Treu, ό.π. σελ. 27.

⁴⁹⁷ Treu, ό.π. σσ. 2-31.

⁴⁹⁸ Leone, *La corrispondenza*, 197.

προφανώς αποτέλεσε τμήμα της «Εγκυκλοπαίδειας» του Ιωσήφ⁴⁹⁹. Η επιστολή 46, πέρα από τα γνωστά μοτίβα περί φιλίας και περί του ρόλου της επιστολής, καταδεικνύει ότι ο Γρηγοράς έστελνε τα δικά του έργα στο φίλο του, οπότε περιμένει και από τον Ιωσήφ να κάνει το ίδιο με το έργο που του υποσχέθηκε (πιθανώς το έργο που βρισκόταν σε εξέλιξη στην επιστολή υπ. αρ. 22). Άλλωστε, γνωρίζουμε ότι ο Γρηγοράς είχε απευθύνει προς τον Ιωσήφ Ρακενδύτη το έργο του για το σωστό υπολογισμό του Πάσχα, όπως δείχνει η επιγραφή στο χφ. Vat. gr. 1086, fol. 75^r : *Πρὸς τὸν σεβασμιώτατον Ἰωσήφ περὶ τοῦ Πάσχα, ἀπόδειξις ὅπως ἐσφάλη πρὸ χρόνων καὶ ὅπως δεῖ ποιῆσθαι τὴν τούτου διόρθωσιν*⁵⁰⁰. Τέλος, σε μια εκκεντρική εμφάνιση του Ρακενδύτου ενώπιον του μεγάλου δομέστικου αναφέρεται η επ. 77 προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Εκεί, ο Γρηγοράς ζητά από τον Καντακουζηνό να δείξει φιλανθρωπία και επιείκεια προς τον Ιωσήφ που προκάλεσε έκπληξη αφού παρουσιάστηκε δημοσία χωρίς την εσθήτα του, δικαιολογώντας τον και συγκρίνοντας την εμφάνισή του με τις γυμνοπαιδιές των Σπαρτιατών (επ. 77, 48-71). Στην επ. 83, όπου αναφέρεται ξανά το θέμα της εκκεντρικής εμφάνισης του Ιωσήφ, ο Γρηγοράς επιτίθεται σε έναν άνθρωπο που ήταν μέχρι πρότινος στην Θεσσαλονίκη και διέβαλλε τον Ιωσήφ , ενώ πλέον έχει έρθει στην Κωνσταντινούπολη (επ. 83, 25-38). Οι λεκτικές επιλογές του Γρηγορά για τον άνθρωπο αυτόν (*κακίας καὶ βασκανίας... τὸ δὲ τετυφῶσθαι τοσοῦτον*) μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για τον Καλαβρό και μας επιτρέπουν να χρονολογήσουμε τις επιστολές αυτές λίγο πριν το 1330.

37. Καλάργων (PLP 92255)

(επιστολή 16ⁿ)

Περί αυτού δε διαθέτουμε πληροφορίες, πέρα από το γεγονός ότι ήταν ιατρός, όπως φαίνεται από το περιεχόμενο της επιστολής 16 .

38. Καλόφερος (PLP 10730)

(επιστολή 14ⁿ)

Περί αυτού δε γνωρίζουμε τίποτα περισσότερο πέραν των στοιχείων που μας δίνεται κείμενο της επιστολής, δηλαδή ότι ο Καλόφερος προφανώς κατείχε κάποιο δημόσιο αξίωμα, εφόσον ο Γρηγοράς του ζητά να εντάξει στο συσσίτιο που προσφέρει έναν ακόμη άπορο. Επίσης, η επιστολή δε μας προσφέρει ενδείξεις για τη χρονολόγησή της.

⁴⁹⁹ Μ. Treu, ο.π. σελ. 37, στ. 5-23, όπου τα περιεχόμενα της Εγκυκλοπαίδειας αναλύονται από τον ίδιο τον Ιωσήφ στο κείμενο που τιτλοφορείται *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου ῥακενδύτου κυροῦ Ἰωσήφ, σύνομις ἐν επιτομῇ εἰς τὰ κατ' αὐτόν.*

⁵⁰⁰ Το έργο αυτό μετά το θάνατο του Ιωσήφ φαίνεται ότι πέρασε στα χέρια του Παλαμά και από αυτόν, στα 1330 εδόθη στον τότε οικείο του Ακίνδυνο, βλ. Hero, *Letters of Akindynos*, σσ. 309-312.

39. Κύριλλος, Μητροπολίτης Σίδης (PLP 14044)(επιστολή 97¹)

Σύμφωνα με το PLP 14044, ο Κύριλλος ήταν μητροπολίτης Σίδης από το 1338 ως το 1360. Οι χαρακτηρισμοί του Γρηγορά για το ακλόνητο θρησκευτικό φρόνημα του Κυρίλλου δείχνουν ότι εκείνος ανήκε στην αντιπαλαμική μερίδα.

Ο Γρηγοράς, στην επιστολή του προς τον μητροπολίτη Σίδης, γράφει πως διάβασε την επιστολή που εκείνος του έστειλε στον *ἀρχιθύτην Ἐφεσίων*, δηλαδή στον Ματθαίο, μητροπολίτη Εφέσου. Προφανώς, ο Γρηγοράς θα διάβασε την επιστολή αυτή κοντά στον ίδιο το Ματθαίο, ο οποίος μετά την καθαίρεσή του στα 1351, παρέμενε στην Κωνσταντινούπολη. Η επιστολή χρονολογείται μετά το Νοέμβριο του 1354, εφόσον η κατάσταση για τους αντιπαλαμικούς έχει γίνει ευνοϊκότερη, όπως δείχνει η φράση της επιστολής *ἄτε τὸ θαρρεῖν ἐκ τῆς τοῦ θειοτάτου βασιλέως εὐμενείας καρπούμενοι*. Πρόκειται βέβαια για τον αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, μετά την ανάρρηση του οποίου στον αυτοκρατορικό θρόνο αποφυλακίστηκε ο Γρηγοράς και έπαψαν οι διώξεις των αντισηχαστών.

Το γεγονός ότι τόσο ο παραλήπτης είναι φανερά οπαδός της αντιπαλαμικής μερίδας, όσο και ο μνημονευθείς από τον Γρηγορά μητροπολίτης Λευκωσίας, δείχνει ότι στην Κύπρο υπήρχε ένα ακμαίο κίνημα κατά του Παλαμά⁵⁰¹, πράγμα που άλλωστε αποδεικνύει και η προαναφερθείσα διήγηση του Αγαθάγγελου προς το Γρηγορά στη Ρωμαϊκή Ἱστορία, στην οποία κεντρικό πρόσωπο είναι ο επίσης αντισηχαστής λόγιος Γεώργιος Λαπίθης.

40. Μέγας λογαριαστής Κωκαλάς (PLP 14088)

(επιστολή 101)

Για τον Κωκαλά γνωρίζουμε από την Ἱστορία του Καντακουζηνού⁵⁰² ότι κατείχε το αξίωμα του μεγάλου λογαριαστή στα 1327, όταν λειτούργησε ως διαμεσολαβητής εκ μέρους του Ανδρονίκου Β΄ στην εμφύλια διαμάχη του με τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄. Πιθανώς η επιστολή να χρονολογείται πριν τα 1328. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι ο υιός του Κωκαλά υπήρξε-με βάση τις παιδαγωγικές θεωρίες που ο Γρηγοράς αναπτύσσει στην επιστολή-μαθητής του Γρηγορά. Για μια ακόμη φορά-όπως και στην περίπτωση του υιού του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη, Νικηφόρου-ο Γρηγοράς υποστηρίζει τη σημασία του επαίνου στην εκπαίδευση και τις άσχημες επιπτώσεις που μπορεί να έχει η αυστηρότητα στα παιδιά.

⁵⁰¹ Για τη δράση του Λαπίθης και τις υπόλοιπες μαρτυρίες περί των Κυπρίων αντισηχαστών βλ. Απόστολος Καρπόζηλος, «Η ησηχαστική έριδα και η Κύπρος», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-2), 491-498.

⁵⁰² Ιωάννου Καντακουζηνού, *Ἱστοριῶν βιβλία Δ΄*, 1.232. 7.

41. (Κωνσταντίνος) Λουκίτης, πρωτοβεστιάριος Τραπεζούντος (PLP 15153)

(επ. 143)

Ο Κωνσταντίνος Λουκίτης υπήρξε μαθητής και αλληλογράφος του Υρτακηνού, αλληλογράφος του Γρηγορά και του Γρηγορίου Χιονιάδου και πρωτοβεστιάριος Τραπεζούντας κατά τα έτη 1330-1336, σύμφωνα με το PLP. Η επιστολή του Γρηγορά υμνεί την ευγλωττία και τη σοφία του Λουκίτη.

Περί του προσώπου αυτού σχετική είναι η έκδοση των επιστολών του Χιονιάδου, από τον I.B. Παπαδόπουλο⁵⁰³, καθώς και η προηγηθείσα εισαγωγή που αφορά την εκπαίδευση στην Τραπεζούντα των Μεγαλοκομνηνών. Ο Χιονιάδης απευθύνει δυο επιστολές στο Λουκίτη. Η μια επιγράφεται «*τοῦ αὐτοῦ ἐπιστολή πεμφθεῖσα ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν πρωτονοτάριον καὶ πρωτοβεστιάριον κύριον Κωνσταντῖνον τὸν Λυκίτην ἐν Τραπεζοῦντι τῇ καλλίστῃ*» και η δεύτερη «*τῷ πρωτονοταρίῳ ὁ Χιονιάδης*». Στην πρώτη επιστολή ο Χιονιάδης προσπαθεί να πείσει το Λουκίτη ότι δεν έχει πει κάτι κακό εναντίον του, αλλά έπεσε θύμα συκοφαντίας, ενώ στη δεύτερη ζητά οικονομική ενίσχυση. Εκείνο που μπορούμε να μάθουμε σε συνδυασμό με την επιστολή του Γρηγορά είναι πως ο Λουκίτης προφανώς ήταν από τα σημαίνοντα πρόσωπα στην πόλη της Τραπεζούντας, αφού κατείχε δυο σημαντικά αξιώματα: επιπλέον, ίσως λειτουργούσε ως ενδιάμεσος κρίκος, ενημερώνοντας το φίλο του Γρηγορά για τα της παιδείας στην πόλη αυτή. Δεν είναι τυχαίο ότι κατά τη δεκαετία 1330-1340 κάποιος Άνδρέας Λιβαδηνός εκδίδει στην Τραπεζούντα βιβλίο με αστρονομικές προβλέψεις⁵⁰⁴, ίσως λοιπόν σε αυτόν να αναφέρεται η υπ. επιστολή 40 του Γρηγορά που ομιλεί για τερατολογίες που έφτασαν και από την Τραπεζούντα.

Φαίνεται ότι ο Λουκίτης πέθανε στην Τραπεζούντα, σύμφωνα με την επιτύμβια επιγραφή: «Κωνσταντίνου πέφυκα Λουκίτου τάφος»⁵⁰⁵.

42. Λαμπηνός Ταρχανειώτης εκ Θεσσαλονίκης

Σώζεται μια επιστολή του Λαμπηνού Ταρχανειώτη προς τον Γρηγορά, η επ. 17 (σσ. 411- 414). Ο Leone θεωρεί ότι είναι σίγουρα διαφορετικό πρόσωπο από το Νικόλαο Λαμπηνό, πρωτονοτάριο και επίσης αλληλογράφο του Γρηγορά⁵⁰⁶ (PLP 14431 και 14432). Από το περιεχόμενο της επιστολής διαφαίνεται ότι ο Λαμπηνός Ταρχανειώτης καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη και γνώρισε εκ του σύνεγγυς

⁵⁰³ I.B. Παπαδοπούλου, «Η Ακαδημία θετικῶν ἐπιστημῶν τῆς Τραπεζοῦντος, Γρηγόριος ὁ Χιονιάδης καὶ οἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ», στο περιοδικό *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμος 1^{ος}, 1927, σσ. 153-204.

⁵⁰⁴ ὁ.π., σελ. 164.

⁵⁰⁵ ὁ.π., σελ. 165.

⁵⁰⁶ Leone, *La corrispondenza*, 228.

το Γρηγορά. Η επιστολή του είναι ένα εγκώμιο για το συγγραφικό έργο, τη ρητορική δεινότητα και την πολυσχιδή μόρφωση του Γρηγορά, δεν μας παρέχει εντούτοις ικανές ενδείξεις χρονολόγησης. Ο Λαμπηνός Ταρχανειώτης γράφει την παρούσα επιστολή με αφορμή δυο έργα που ο Γρηγοράς του απέστειλε, το Βίο του αγίου Δημητρίου⁵⁰⁷, καθώς και ένα ακόμη αγιολογικό του έργο, σχετικό με την Θεοτόκο⁵⁰⁸.

43. Λεόντιος/Κλεόδημος

(επ. 140)

Άγνωστοι οι παραλήπτες, ίσως τα ονόματα να είναι πλαστά. Η επιστολή είναι πολύ ασαφής για να χρονολογηθεί.

44. Ο πρωτοασηκρήτις-Λέων Βαρδαλής (PLP 2183)

(επιστολές 13^η και 15^η)

Οι επιστολές 13 και 15 απευθύνονται στον *πρωτοασηκρήτις*. Ο Guiland πιθανολογεί⁵⁰⁹ ότι παραλήπτης είναι ο Λέων Βαρδαλής, ο οποίος υπήρξε αξιωματούχος στο α΄ μισό του 14^{ου} αι. και δικαστικός. Ο Βαρδαλής ήταν αποδέκτης επιστολών του Μάξιμου Πλανούδη και του Νικηφόρου Χούμνου, ενώ σώζεται και μια επιστολή του ιδίου προς το Θεόδωρο Μετοχίτη-του οποίου μάλιστα ήταν ανεπιός- και μια ακόμη προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄⁵¹⁰. Ο αδερφός του, Ιωάννης Βαρδαλής, αξιωματούχος και λόγιος, αλληλογραφούσε με τον Μανουήλ Φιλή και τον Μανουήλ Πλανούδη (PLP 2182).

Ο Λέων Βαρδαλής γεννήθηκε γύρω στα 1260, διετέλεσε αρχικά ορφανοτρόφος και έπειτα πρωτοασηκρήτις. Ωστόσο το 1337, αν θεωρηθεί σωστή η χρονολόγηση του Ševčenko⁵¹¹, δημεύθηκε η περιουσία του, ύστερα από σκάνδαλο που ξέσπασε με αφορμή το χρηματισμό των ανώτερων δικαστικών. Για το σκάνδαλο αυτό μιλά και ο Γρηγοράς στο ιστορικό του έργο· εκεί, σε ένα εκτενές απόσπασμα (1. 536. 23-1.538.3) αναφέρει ότι ο αυτοκράτωρ

⁵⁰⁷ Στο έργο του αυτό κάνει αναφορά ο ίδιος ο Γρηγοράς στην επ. 117 (σσ. 306-7). Εκεί αποστέλλει το εγκώμιο του αγίου σε κάποιον άγνωστο αλληλογράφο του.

⁵⁰⁸ Ίσως πρόκειται για τον Λόγο «εις τον Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου» ή για το Λόγο «εις τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον διαλαμβάνων τὴν τε γέννησιν αὐτῆς καὶ τὴν εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων εἴσοδον καὶ ἀνατροπὴν αὐτῆς βλ. Πέτρου Βλαχάκου, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς*, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 52- 53.

⁵⁰⁹ Guiland, *Correspondance*, σελ. 374

⁵¹⁰ Ηλίας Ταξίδης, «Léon Bardalès: sa vie et son oeuvre», *Parekbolai* 1 (2011), 97- 113. Για το κείμενο των επιστολών βλ. σελ. 107 κ.ε.

⁵¹¹ I. Ševčenko, Léon Bardales et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles, *Byzantion* 19 (1949) 247-259, κυρίως οι σελίδες 252-4.

Ἐπεὶ δὲ ἐκ πολλοῦ καὶ πολλάκις καὶ παρὰ πλείστων ἤκουεν ὁ βασιλεὺς ὡς οἱ κρίνουν ὁμομοκότες ὀρθῶς καὶ μὴ παραφθείρειν ἐν μηδενὶ τὸ δίκαιον...ἐκλαθόμενοι μὲν ἐκείνων ἐγγράφων καὶ φρικωδῶν ὄρκων, ἐκλαθόμενοι δ' ἐκκλησιαστικῶν καὶ βασιλικῶν ἐνταλμάτων οὐκ ἀδεκάστους ποιοῦνται τὰς κρίσεις· ἀλλὰ δῶρα λαμβάνουσιν ἀδεῶς καὶ κιβδηλεύουσι τὰς δίκας...οἱ δ' ἕτεροι δείσαντες μὴ διαβράγῳσι ὑπὸ τοῦ δήμου, φθάσαντες ἑαυτῶν κατεμηφίσαντο, οἱ μὲν τῶν τε ληφθέντων χρημάτων ἀπόδοσιν καὶ τοῦ δικάζειν στέρησιν παντελῆ· ὁ δ' ἐπίσκοπος ἐπὶ τούτοις καὶ τὴν τῆς ἱερωσύνης ἀπαλλαγὴν τε καὶ ἀλλοτριώσιν. ἐξώσθησαν δὲ τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων κελεύσει τοῦ αὐτοκράτορος...

Το περιεχόμενο των δυο επιστολών δε μας επιτρέπει την ασφαλή τους χρονολόγηση, καθώς η επ. 13 είναι μια τυπική αιτητική επιστολή, ενώ η 15^η είναι μια εγκωμιαστική της δικαστικής ιδιότητος του παραλήπτη επιστολή, διανθισμένη με πολλές συγκρίσεις με πρόσωπα της αρχαιότητας. Μολαταύτα ως terminus ante quem της 13^{ης} επιστολής μπορούμε να θέσουμε το έτος 1337, κατά το οποίο ξέσπασε το σκάνδαλο της διαφθοράς των δικαστικών, ενώ γνωρίζουμε επίσης πως ο Λέων Βαρδαλής κατείχε το αξίωμα του πρωτοασηκρήτις ήδη από το 1321, όταν-σύμφωνα με την Ιστορία του Καντακουζηνού-ο Ανδρόνικος Β΄ απέστειλε τὸν τε πρωτασηκρήτις Βαρδαλὴν καὶ τὸν Καλλικερνήτην ἅμα σὺν αὐτῇ πρὸς τὸν ἔγγονον (I, 118. 16- 18), δηλ. προς τον Ανδρόνικο Γ΄ ως εγγυητές της συμφιλίωσης με τον εγγονό του. Σχετικά με την 15^η επιστολή έχει υποστηριχθεί ότι ίσως γράφτηκε στον απόηχο του σκανδάλου του 1337, προτού ο Βαρδαλής απωλέσει το αξίωμα του πρωτοασηκρήτι, ως ένδειξη συμπαράστασης προς αυτόν⁵¹².

Ο Λέων Βαρδαλής πέθανε σε άγνωστη για μας ημερομηνία, έχοντας όμως ξεπεράσει το 80^ο έτος της ηλικίας του και έχοντας υποστεί δήμευση της περιουσίας του μετά το σκάνδαλο του 1337. Εκτός από την επιστολή του προς τον Ανδρόνικο Γ΄, όπου εκθέτει τη δεινή του θέση μετά το σκάνδαλο και την επιστολή προς το Μετοχίτη, μας σώζονται και πέντε επιγράμματα του ίδιου.

45. (Μανουήλ) Ἄγγελος, καθολικός κριτής (PLP 91040)

(επ. 155)

Πρόκειται για τον Μανουήλ Ἄγγελο, μαθητή και φίλο του Γρηγορά τον επονομαζόμενο και Αγαθάγγελο στην *Ρωμαϊκή Ιστορία του*. Η επιστολή 155 γράφτηκε πιθανότατα στη διάρκεια του εγκλεισμού του Γρηγορά στη μονή της Χώρας, δηλ. ανάμεσα στα έτη 1351 και 1354, έτη κατά τα οποία δεχόταν και τις επισκέψεις του φίλου του⁵¹³. Για τον Εμμανουήλ Ἄγγελο δε γνωρίζουμε πολλά, εκτός από όσα ο ίδιος ο Γρηγοράς αναφέρει τόσο στη *Ρωμαϊκή Ιστορία*, όσο και στους

⁵¹² Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη : «Πρότυπα αρχαίων νομοθετών κατά τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά. Δίκαιο και πολιτική πρακτική». *Αντικλήνωρ, τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, σελ. 692.

⁵¹³ Beyer, Eine Chronologie, *JÖB* 27 (1978), 140- 144.

Αντιρρητικούς Ύστερους λόγους του: από εκεί γίνεται φανερό πως ο Αγαθάγγελος λείποντας χρόνια δεν ήταν ενήμερος για τις συμφορές που έπεσαν πάνω στην εκκλησία, ούτε και για τις πολιτικές αναταραχές⁵¹⁴ (τον εμφύλιο μεταξύ Καντακουζηνού και Αντιβασιλείας, 1341-7) ταξίδευε επί έτη πριν το 1351, ενώ κατά την περίοδο του Εγκλεισμού του Γρηγορά φέρεται να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη ζωή του εφόσον αφ' ενός μεταφέρει στο φυλακισμένο Γρηγορά ό,τι συμβαίνει έξω και αφ' ετέρου γίνεται η παρηγοριά του Γρηγορά σε αυτήν τη νέα *άωρία*.

46. Μανουήλ Καντακουζηνός, δεσπότης του Μορέως (PLP 10981)

(επιστολές 5, 96)

Ο Μανουήλ Καντακουζηνός ήταν ο δεύτερος γιος του αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού και της Ειρήνης. Γεννημένος περίπου στα 1326, προσέφερε μαζί με τον μεγαλύτερο αδερφό του Ματθαίο, στρατιωτικές υπηρεσίες στον πατέρα του Ιωάννη Καντακουζηνό στα 1343, όταν εκείνος έχοντας αναγορευθεί αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο, βρισκόταν στη δίνη του εμφυλίου πολέμου με τους υποστηρικτές του νόμιμου διαδόχου του θρόνου, Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου. Την εποχή αυτή, όπως ο ίδιος ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει, ο Μανουήλ και ο αδερφός του ήταν «*οὐδενὸς λειπόμενοι πρὸς σύνεσιν καὶ εὐβουλίαν, καίτοι μήπω τὴν μειρακικὴν ὑπερβάντες ἡλικίαν...*»⁵¹⁵. Ο Μανουήλ είχε αναλάβει τη διοίκηση της Βέροιας από το 1343 έως το 1347, όταν δηλ. ο Στέφανος Δουσάν κατέλαβε την πόλη. Μάλιστα, κατά την περίοδο αυτή τον επισκέφθηκε ο Δημήτριος Κυδώνης στη Βέροια και κατά το θέρος του 1345 έγραψε στον Ιωάννη Καντακουζηνό μια επιστολή εγκωμιαστική για το νεαρό Μανουήλ. Στα 1347, μετά από την εδραίωση του πατέρα του στον αυτοκρατορικό θρόνο, στην Κωνσταντινούπολη, ο Μανουήλ έλαβε τον τίτλο του Δεσπότη και κατά τα έτη 1348-9 έλαβε μέρος στην αντιμετώπιση των Γενουατών της Πόλης. Με τον τερματισμό και αυτού του πολέμου ο Μανουήλ Καντακουζηνός εστάλη στην Πελοπόννησο, ως Δεσπότης του Μορέως, όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του, στα 1380. Το έργο του στην Πελοπόννησο ήταν αποτελεσματικό, καθώς κατέστειλε τις εξεγέρσεις των Ελλήνων *δυνατῶν* και εγκαίνιασε μια περίοδο ειρήνης και ευημερίας εκεί⁵¹⁶. Μάλιστα, μετά το 1361 και ο αδερφός του Ματθαίος εγκαταστάθηκε στην έδρα του δεσποτάτου, στο Μυστρά.

Ο Μανουήλ Καντακουζηνός αλληλογραφούσε με το Δημήτριο Κυδώνη και με το Νικηφόρο Γρηγορά. Η αλληλογραφία του με το Γρηγορά χρονολογείται μετά τα 1349, αφού ο Μανουήλ αναφέρεται ως Δεσπότης, ενώ ο Γρηγοράς μεμνιμοιρεί για την απόσταση που τους χωρίζει⁵¹⁷. Μάλιστα, η 5^η επιστολή, στην οποία ο Γρηγοράς κάνει λόγο για ακαιρία και για μια ήσυχη ζωή, απαλλαγμένη από εξωτερικούς

⁵¹⁴ Ρωμαϊκή Ιστορία 3, 6, 1-7.

⁵¹⁵ 2. 359. 5-7, *Ioannis Cantacuzeni ex imperatoris Historiarum Libri IV*, ed. Schopen, Bonn 1828-32.

⁵¹⁶ Για τους εχθρούς που αντιμετώπισε εκεί βλ. Donald M. Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos, ca. 1100-1460*, Washington 1968, σσ. 123-7.

⁵¹⁷ *Χρόνου μήκει καὶ τοπικαῖς διαστάσεσι μεταξὺ χρωμένων*, επιστολή 5^η, Leone.

περισπασμούς, μας κατευθύνει στη χρονολόγηση της επιστολής μετά το 1351 και τον υποχρεωτικό εγκλεισμό του Γρηγορά στη μονή της Χώρας. Φαίνεται ότι ο Μανουήλ κράτησε μια στάση ευνοϊκή απέναντί του, παρά τις σκληρές αποφάσεις του πατέρα του ενάντια στο Γρηγορά. Για αυτόν λοιπόν το λόγο ο Γρηγοράς του εκφράζει την εκτίμησή του για τη συμπαράσταση που του προσφέρει σε μια τόσο δύσκολη για αυτόν περίοδο. Στην επιστολή 96 ο Γρηγοράς εκφράζει τα παράπονά του για τη σιγή του καλού του φίλου, ενώ γίνεται ξεκάθαρο ότι μοιράζονταν έναν κοινό φίλο και αλληλογράφο, τον Πεπαγωμένο.

47. Μάξιμος, ηγούμενος της μονής Χορταΐτου

(Θεσσαλονίκη) PLP 16785

(επιστολές 20, 21, 36, 100)

Ο Μάξιμος ήταν συμπατριώτης του Νικηφόρου Γρηγορά, καταγόταν δηλαδή κι αυτός από την Ηράκλεια του Πόντου.

Στην επιστολή 20 ο Γρηγοράς κάνει μια « επίθεση» στον αλληλογράφο του, επειδή αυτός προτίμησε να φύγει από την κοινή τους πατρίδα, για να πει όμως πιο κάτω ότι πρόκειται για αστεϊσμό, εφόσον νιώθει χαρά και υπερηφάνια για τις διακρίσεις του φίλου του.

Στην επιστολή 21, ο Γρηγοράς έχει ενσωματώσει τον λόγο-ή έστω τμήμα του λόγου του - *Ές τὴν πατρίδα*, το οποίο ήταν το πρώτο συγγραφικό του πόνημα, όπως ο ίδιος αναφέρει στην επιστολή 65 προς τον Δημήτριο Καβάσιλα.

Στην επιστολή 36 ο Γρηγοράς τεχνηέντως δικαιολογεί την αγραφία, για την οποία προφανώς τον κατηγορήσε ο Μάξιμος, ενώ η επιστολή 100 απευθύνεται σε έναν ασθενή Μάξιμο, από τον επίσης ταλαιπωρημένο λόγω συμφορών Γρηγορά.

Καμία από τις παραπάνω επιστολές δε μας επιτρέπει να αντλήσουμε ενδείξεις για τη χρονολόγησή τους, εκτός από την τελευταία, η οποία αναφέρεται σε συμφορές που έπληξαν τον ίδιο, αλλά και άλλους ελλόγιμους και σοφούς ανθρώπους, οπότε μπορεί πιθανώς να χρονολογηθεί μετά το 1328⁵¹⁸, έτος κατά το οποίο ο Ανδρόνικος Β΄ αναγκάστηκε να παραιτηθεί του θρόνου, ο μέντοράς του Θεόδωρος Μετοχίτης εξορίστηκε και ο θείος του και κηδεμόνας του Ιωάννης πέθανε. Μάλιστα, την πιθανότητα αυτή ενισχύει και η φράση : *ἢ τε γὰρ φατρία τῶν συγγενῶν καὶ φίλων καὶ τᾶλλα ὅποσα παρηγορεῖν ἠδύναντο, μικροῦ ταῦτα φροῦδα καθάπαξ ὄχοντο ἀπιόντα, καθάπερ ἄνθος ἀγροῦ καὶ καλάμη καὶ χόρτος, οὐρανίας φλογὸς δυσμενῶς ἐπινεμηθείσης αὐτά.*

⁵¹⁸ Ο Leone, *La corrispondenza*, 196-7, δε διακινδυνεύει τη χρονολόγηση της επιστολής, αναφέρει ωστόσο πως είναι μεταγενέστερη των άλλων. Όμως, στο PLP 16785, υπάρχει η επισήμανση στην απουσία των συγγενών και στην πιθανή αναφορά στο θάνατο του θείου του Γρηγορά, Ιωάννη, στα 1328.

48. Ματθαίος Καντακουζηνός, γιός του αυτοκράτορα Ιωάννη (PLP 10983)

(επιστολή 12¹⁾)

Ο Ματθαίος ήταν ο πρώτος γιος του Ιωάννη Καντακουζηνού και της Ειρήνης Ασάνινας, γεννημένος περίπου στα 1325. Το 1341 ήταν παρών στην αναγόρευση του πατέρα του ως αυτοκράτορα στο Διδυμότειχο. Παρά την επιθυμία του να αναγορευθεί και ο ίδιος συμβασιλέας στα 1346, ο πατέρας του το αρνήθηκε. Στα 1347, ο νεότερος αδερφός του, Μανουήλ Καντακουζηνός έλαβε τον τίτλο του Δεσπότη, ο ίδιος όμως δεν έλαβε κάποιον τίτλο, όπως ο ίδιος ο πατέρας του αναφέρει, ωστόσο θεωρούνταν το πιο σημαντικό πρόσωπο μετά το βασιλέα⁵¹⁹. Εντούτοις, ο Ματθαίος, νιώθοντας αδικημένος σε σχέση με την εύνοια του πατέρα του προς το νόμιμο διάδοχο του θρόνου Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, έφυγε το 1347 για την Αδριανούπολη. Μετά όμως από μεσολάβηση της μητέρας του, η εξέγερση αποφεύχθηκε και ο Ματθαίος συμφώνησε να διοικεί τμήμα της Θράκης⁵²⁰.

Ο Ματθαίος συνέχισε να προσφέρει στρατιωτικές υπηρεσίες στον αυτοκράτορα πατέρα του. Έτσι, το 1348 αντιμετώπισε τουρκική δύναμη στη Θράκη, με επιτυχία, γεγονός για το οποίο επαινέθηκε τόσο από τον πατέρα του⁵²¹ όσο και από το Νικηφόρο Γρηγορά⁵²². Μάλιστα, ο τελευταίος απέστειλε και ενθουσιώδη επιστολή στο νεαρό Ματθαίο, όπου τον παρομοιάζει με τον Μ. Αλέξανδρο (επιστολή 12¹).

Το 1351, ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος διεκδίκησε μέρος της επικράτειας του Ματθαίου, οπότε υπήρξε νέα ένταση στις μεταξύ τους σχέσεις, ένταση που οδήγησε σε εμφύλιο πόλεμο, παρά τη μεσολάβηση της μητέρας του Ματθαίου, Ειρήνης. Μετά από διαπραγματεύσεις, ο Ιωάννης Ε΄ εγκατέλειψε την περιοχή της Θράκης στα τέλη του 1352. Το 1353, μια αποτυχημένη προσπάθεια του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου να μπει στην Κωνσταντινούπολη, έπεισε τον πατέρα του ότι είχε έρθει η ώρα να αναγορεύσει *συμβασιλέα* και διάδοχό του τον πρωτότοκο γιο του Ματθαίο.⁵²³

Στις αρχές του 1354, ο Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός έστειλε το γιό του Ματθαίο στον Νικηφόρο Γρηγορά, με σκοπό να προσπαθήσει ο Ματθαίος να μεταπείσει τον υπό περιορισμό Γρηγορά πάνω στα θεολογικά ζητήματα, τα οποία είχαν σαν αποτέλεσμα τον εγκλεισμό του. Μάλιστα, ο Γρηγοράς αφιερώνει στην Ίστορία του ένα ικανοποιητικό απόσπασμα της συνομιλίας τους⁵²⁴, όπου δίνει έμφαση στα *έγκληματα*

⁵¹⁹ Ιωάννου Καντακουζηνού, Ίστοριῶν βιβλία Δ΄ 3. 33, 4-9 : *Ματθαῖον δὲ τὸν πρεσβύτερον υἱὸν ἀξίας μὲν οὐδεμιᾶς ὀνομαστὶ ἤξιου, τιμὴν δὲ παρεῖχε τὴν ὑπὲρ δεσπότης, ὡς εὐθὺς εἶναι μετὰ βασιλέα...*

⁵²⁰ Καντακουζηνού, ὁ.π., 3. 47-49.

⁵²¹ ὁ.π., 3. 66. 15-67: *ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ Ματθαῖος ὁ υἱός, τῶν κατὰ τὴν Χαλκιδικὴν πόλεων ἔχων τὴν ἀρχὴν, ἑτέραν ἐνίκα στρατιὰν Περσῶν πεζῆ...*

⁵²² Ρωμαϊκὴ Ίστορία 2. 835- 839.

⁵²³ Καντακουζηνού, 3. 269-270: *ἐκ τοιούτων μὲν αἰτιῶν ὁ πρὸς ἀλλήλους τῶν βασιλέων ἐκινήθη πόλεμος καὶ ἠϋζήτο ἐπὶ τοσοῦτον, ὡς καὶ Καντακουζηνός τὸν βασιλέα, καίτοι πρότερον ὄλη γνώμη παρεσκευασμένον τῆς ἀρχῆς διάδοχον τὸν νέον καταλείπειν Ἰωάννην, ἠναγκάσθαι καὶ Ματθαῖον τὸν υἱὸν ἀποδεικνύειν βασιλέα...*

⁵²⁴ Ρωμαϊκὴ Ίστορία, 3. 204.22 κ.ε. : *Ἡμέραι μετὰ τὴν παρερρύησαν οὐ μάλα συχναὶ καὶ Ματθαῖος ὁ νέος οὐτοσι βασιλεὺς εἰς τὴν ἐγκλείουσαν ταύτην ἐμὴν ἀφικνεῖται οἰκίαν, τοῦ πατρὸς βασιλέως κελεύσαντος*

τοῦ πατρὸς του Ματθαίου, ο οποίος έγινε *φυγὰς ἐθελοντῆς τοῦ θεοῦ* λόγω φιλοδοξίας, συμπαράσύροντας σε αυτά τα σφάλματα και τα παιδιά του. Ο Γρηγοράς γίνεται μάντης κακῶν, προβλέποντας ότι το Βυζάντιο θα πέσει εξαιτίας αυτών των σφαλμάτων στους βαρβάρους και δη στο γαμβρό του Καντακουζηνού, τον Τούρκο Ορχάν, εφόσον ο ίδιος ο Καντακουζηνός εμπιστεύθηκε το ποιμνιό του σε έναν λύκο! Τέλος, ο Γρηγοράς έδωξε τον Ματθαίο με αποτέλεσμα :

βιαιότερα καθ' ἡμῶν τὰ τῆς εἰρκτῆς αὔθις ἐγένετο, τοῦ παλαμικοῦ θιάσου βασκανίας εἵνεκα τὴν τῶν βασιλέων ὄργην ἐρεθίσαντος τε καὶ ἀναρριπίσαντος εἰς τὸ ἀκμαιότερον· καὶ ἠνύομεν αὔθις οὕτως ὡς τὸ λοιπὸν τοῦ βίου μηδαμῆ μηδὲν μηδ' ὄθενοῦν μήτ' ἀκούειν μήθ' ὀμιλεῖν ἔχοντες.

Στις 22 Νοεμβρίου του 1354, ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος κατάφερε να μπει κρυφά στην Κωνσταντινούπολη και να πάρει την εξουσία. Παρά τις προσπάθειες για συνδιαλλαγή με τον Ματθαίο, προέκυψε νέος κύκλος συγκρούσεων στα έτη 1355-6. Από τις συγκρούσεις αυτές ο Ιωάννης Ε΄ ανεδείχθη νικητής, στάθηκε όμως αρκετά μεγαλόψυχος, ώστε να μην τυφλώσει τον αντίπαλό του και τον έστειλε στη Λέσβο, σε περιορισμό. Το 1357, μετά από μεσολάβηση του πατέρα του, ο Ματθαίος ενώπιον αυτοκρατόρων και πατριαρχών, αρνήθηκε τον αυτοκρατορικό τίτλο και ορκίστηκε πίστη στον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, λαμβάνοντας σαν ανταμοιβή τον τίτλο του Δεσπότη και του σεβαστοκράτορος για τα δυο του παιδιά, τον Ιωάννη και το Δημήτριο.

Κατά τοέτος 1361 ο Ματθαίος ταξίδεψε με τον πατέρα του στην Πελοπόννησο, στον αδερφό του Μανουήλ, Δεσπότη του Μορέως. Ο Ματθαίος μάλιστα παρέμεινε εκεί το υπόλοιπο της ζωής του, βοηθώντας ίσως τον αδερφό του στα καθήκοντά του. Στη διάρκεια της παραμονής του στην Πελοπόννησο χρονολογείται η αλληλογραφία του με το βασιλιά της Αραγονίας Πέτρο IV. Στα 1380, ο Μανουήλ Καντακουζηνός πέθανε άκληρος. Για κάποιο χρονικό διάστημα Δεσπότης Μορέως ήταν ο Ματθαίος, ενώ εκεί βρισκόταν και ο ηλικιωμένος πατέρας του ήδη από το Μάιο του 1381. Άλλωστε, μια επιστολή του Δημητρίου Κυδώνη προς τον Ματθαίο, το φθινόπωρο του 1382 αναφέρεται στη συνετή διοίκηση της Πελοποννήσου από το Ματθαίο και το σοφό του σύμβουλο, τον πατέρα του Ιωάννη- Ιωάσαφ. Είναι αβέβαιο πότε πέθανε ο Ματθαίος, αν και πολλοί μελετητές τοποθετούν το θάνατό του στα 1383.

49. Ματθαίος μητροπολίτης Εφέσου (PLP 3309)

(επ. 70, 102)

Ο κατά κόσμον Μανουήλ Γαβαλάς και μετέπειτα Ματθαίος, μητροπολίτης Εφέσου είναι μια προσωπικότητα του 14^{ου} αι., αρκετά γνωστή. Οι δυο επιστολές που του

μέσον γεγόμενον πεῖσαι βαδίζειν ἡμᾶς αὔθις εἰς τὰ βασίλεια καὶ διδόναι μὲν τὰς εἰωθίας τοῖς βασιλεῦσιν ἡμᾶς ὀμιλίας...

απευθύνει ο Γρηγοράς χρονολογούνται μετα το 1329, έτος κατά το οποίο ο Γαβαλάς εξελέγη μητροπολίτης Εφέσου⁵²⁵.

Ο Μανουήλ Γαβαλάς γεννήθηκε το 1271 στη Φιλαδέλφεια και υπήρξε πνευματικό τέκνο του Θεολήπτου Φιλαδελφείας⁵²⁶ και αλληλογράφος του Γρηγορά, του Ιωάννου Γλυκέος, του Ιωσήφ Φιλοσόφου, της Ειρήνης (Ευλογίας) Χούμναινας, του Νικηφόρου Χούμνου, του Δημητρίου Καβάσιλα και του Μιχαήλ Γαβρά. Είχε χρηματίσει διάκονος, πιο πριν όμως νυμφεύθηκε, αλλά χήρεψε, καθώς η σύζυγός του απεβίωσε κατά το έτος 1312, αφήνοντάς του έναν γιο στη νηπιακή ηλικία⁵²⁷. Το 1329 και ενώ ήταν ήδη από χρόνια ιερομόναχος, χειροτονήθηκε μητροπολίτης Εφέσου, μιας πόλης ήδη από το 1304 τουρκοκρατούμενης. Έτσι, ανήκε στους μητροπολίτες που-παρά το οφίκιο που κατείχαν-παρέμεναν στην Κωνσταντινούπολη. Μόλις το 1339 εγκαταστάθηκε στην Έφεσο. Ο Ματθαίος Εφέσου υπήρξε ένας από τους υπέρμαχους της αντιπαλαμικής μερίδας και άρα ομοϊδεάτης του Γρηγορά, κάτι που αποδεικνύει περίτρανα η παρουσία του στη Σύνοδο του 1351 και η καθαίρεσή του από το αξίωμα του μητροπολίτου με απόφαση του Τόμου του 1351.

Οι σωζόμενες επιστολές που αντηλλάγησαν μεταξύ Ματθαίου και Γρηγορά καταδεικνύουν μια φιλία πολλών ετών, αφού η πρώτη σωζόμενη επιστολή του Ματθαίου προς το Γρηγορά χρονολογείται λίγο μετά το 1329 και η τελευταία του Γρηγορά προς το μητροπολίτη το έτος 1350. Από τις επιστολές, ξεχωρίζουμε την επ. 102, όπου ο Γρηγοράς επαινεί τον αλληλογράφο του, ενώ παράλληλα του ζητά να αναδειχθεί ως *πῦρ κατὰ τῶν ἐναντιουμένων*. Πιθανότατα οι εναντιούμενοι είναι οι οπαδοί του Παλαμά, εξ ου και ο Leone χρονολογεί την παρούσα επιστολή λίγο μετά τις 10 Ιουνίου 1350, χρονολογία κατά την οποία εξελέγη πατριάρχης ο παλαμικός Κάλλιστος. Γνωρίζουμε βέβαια ότι ο Ματθαίος συνέχισε τον αγώνα του ενάντια στην παλαμική διδασκαλία και έλαβε μέρος στη συζήτηση που προηγήθηκε του Συνοδικού Τόμου του 1351, παρόντος του βασιλέως Ιωάννου Καντακουζηνού. Εκεί, ενάντια στο Γρηγόριο τον Παλαμά μίλησαν ο Νικηφόρος Γρηγοράς, αλλά και ο ίδιος ο Ματθαίος και ο μητροπολίτης Γάννου Ιωσήφ. Η συνέπεια της παρρησίας του Ματθαίου και του Δεξιού ήταν η καθαίρεσή τους από το αξίωμα του μητροπολίτου⁵²⁸.

Στην επιστολή 97 ο Γρηγοράς γράφει στον μητροπολίτη Σίδης ότι διάβασε την επιστολή που εκείνος έστειλε προς *τὸν τῶν Ἐφεσίων ἀρχιθύτην*, εννοώντας τον Ματθαίο. Η επιστολή αυτή χρονολογείται μετά το Νοέμβριο του 1354 και είναι η τελευταία μαρτυρία, στην οποία μνημονεύεται ζωντανός ο Ματθαίος (ξέρουμε ότι πέθανε ανάμεσα στα έτη 1355 και 1358).

Σώζεται ακόμη μια επιστολή του ίδιου του μητροπολίτου προς τον Γρηγορά (Leone, σσ. 416-421). Πρόκειται για μια μακροσκελή επιστολή, στην οποία ο μητροπολίτης δικαιολογεί την επιλογή του να εγκαταλείψει τις επιστημονικές αναζητήσεις και να στραφεί στο δρόμο της αρετής, εγκαταλείποντας *τὴν σπουδὴν τῶν μαθημάτων*.

⁵²⁵ βλ. Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σσ. 295 κ.ε.

⁵²⁶ Κουρούση, ό.π. σελ. 303.

⁵²⁷ ό.π., σσ. 318-9.

⁵²⁸ *Ιωάννου Καντακουζηνού*, 3. 168.22-3. 169.17. Τη συμμετοχή του ογδοντάχρονου πια Ματθαίου στη σύνοδο του Μαΐου-Ιουνίου 1351 μνημονεύει και ο Γρηγοράς στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του, 2. 892.12-17: *Ἐπὶ τούτοις καὶ ὁ τῶν Ἐφεσίων διέπρεπεν ἀρχιθύτης ἄνθρωπος πρεσβύτης μὲν, ὀδοηκοστὸν γὰρ ἤδη παρήλλαττεν ἔτος τῆς ἡλικίας, ἐρρωμένος δὲ τὰς φρένας καὶ τὰ αἰσθητήρια πάντα, καὶ μάλα μᾶλλον ἢ κατὰ νεανίσκον. ἐπήνθει δ' αὐτῷ καὶ κόσμιον εἶδος καὶ γλώττης εὐστροφος ἡχώ καὶ φιλοσοφία συναυξηθεῖσα αὐτῷ, ὅση τε καθ' Ἑλληνας καὶ ὅση τῆς θείας αὐλῆς....*

Εντούτοις, ένα βιβλίο που του έστειλε ο Γρηγοράς, ζητώντας του να ασκήσει κριτική σε αυτό, στάθηκε ικανή αφορμή να ξυπνήσει στο μητροπολίτη τον *ἡμερον τῆς ἀποβεβλημένης ἐκείνης ἔξεως*. Τόση ήταν η γοητεία των λόγων του Γρηγορά, ώστε ο Ματθαίος να τελειώνει την επιστολή του χαριτολογώντας και λέγοντας ότι ο καλός Νικηφόρος είναι *κάν τοῖς λόγοις νικηφόρος*. Προφανώς, η παρούσα επιστολή δεν μπορεί να συσχετισθεί νοηματικά με τις επιστολές που ο Γρηγοράς απευθύνει στο μητροπολίτη, καθώς είναι προγενέστερη· ωστόσο με ασφάλεια μπορούμε να τη χρονολογήσουμε λίγο μετά τα 1329, μετά δηλ. την εκλογή του Ματθαίου ως μητροπολίτου Εφέσου, εφόσον ο ίδιος αναφέρεται διεξοδικά στην πρόσφατη επιλογή του να εγκαταλείψει τους λόγους και να αφοσιωθεί στα θεία.

50. Μητροφάνης (PLP 18063)

(επ. 147)

Πιθανότατα πρόκειται για τον μητροπολίτη Πατρών και γνωστό αντιπαλαμικό, μια και το όνομά του έχει σωθεί σε έναν κατάλογο με οπαδούς της αντιπαλαμικής μερίδας, στο χφ. Vaticanus graecus 1096, του 14^{ου} αι.⁵²⁹ Πάντως η επιστολή χρονολογείται μετά το 1347, εφόσον ο αυτοκράτορας που μνημονεύεται ότι έχει πάρει το μέρος των εχθρών της Εκκλησίας δεν είναι άλλος από τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Στην επιστολή γίνεται αναφορά στην *βασίλιδα* (την Ειρήνη Καντακουζηνή) η οποία στηρίζει με ζήλο το πατροπαράδοτο δόγμα, χωρίς τους αγώνες της οποίας η πίστη θα είχε κατακρημνιστεί.

51. Μιχαήλ Γαβράς (PLP 3372)

Ο Μιχαήλ Γαβράς υπήρξε σπουδαίος λόγιος που έδρασε στο πρώτο μισό του 14^{ου} αι. Γόνος οικογένειας προερχόμενης από τον Πόντο, για την οποίαν μαρτυρίες έχουμε από το β' μισό του 10^{ου} αι., ο Μιχαήλ γεννήθηκε περί τα 1290 και πέθανε μετά το 1350. Μαθητής μάλλον του Μάξιμου Πλανούδη, ο Μιχαήλ Γαβράς έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη Ρητορική, έχοντας ως πρότυπά του τον Δημοσθένη και τον Αίλιο Αριστείδη.

Από επιστολή του συνάγεται ότι εργάστηκε ως αξιωματούχος επί Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου και μάλιστα σε καθημερινή βάση είχε συναντήσεις με τον αυτοκράτορα⁵³⁰. Ο Γαβράς είχε πολλούς κοινούς με το Γρηγορά αλληλογράφους, όπως τον Στέφανο Βαλσαμόνα, τον Νικηφόρο Χούμνο, τον Ματθαίο μητροπολίτη Εφέσου (με τον οποίον είχε μια πυκνή αλληλογραφία ανάμεσα στα έτη 1310 και 1327), τον Μιχαήλ Γλαβά, τον Ιωάννη Γλυκύ, τον Ιωσήφ Φιλόσοφο (Ρακενδύτη),

⁵²⁹ G. Mercati, *Notizie*, σσ. 222- 223. Ο Mercati επισημαίνει πως ο Μητροφάνης αυτός πιθανώς είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον Μητροφάνη που υπέγραψε τον Τόμο κατά των αντιπαλαμικών στα 1341.

⁵³⁰ G. Fatouros, *Die Briefe*, I, σελ. 24.

τον Δημήτριο Καβάσιλα, τον Ιωάνη Καντακουζηνό, τον Νικόλαο Λαμπηνό, τον Θεόδωρο Μετοχίτη, τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό, τον Θεόληπτο μητροπολίτη Φιλαδελφείας και τον Ανδρόνικο Ζαρίδη.

Σώζονται δυο επιστολές του γνωστού λογίου προς τον Γρηγορά⁵³¹ (Leone, σσ. 423-6). Και οι δυο επιστολές χρονολογούνται από τον Φατούρο στα 1323. Στην πρώτη επιστολή ο Γαβράς τονίζει πως και οι δυο τους θαυμάζουν τον αυτοκράτορα (Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο), στον οποίος μάλιστα αμφότεροι με εγκωμιαστικούς λόγους είχαν δείξει τον θαυμασμό τους. Ο Γαβράς ζητά από το Γρηγορά να μεσολαβήσει υπέρ του προς τον βασιλέα, κάτι που ο ίδιος δεν μπορεί να κάνει εξαιτίας του πρόωρου χαμού του αδερφού του (Ο Ιωάννης Γαβράς πέθανε περί τα 1319-20)

Στη δεύτερη επιστολή του ο Γαβράς αποστέλλει στον Γρηγορά προσευχές που συνέγραψε ο ίδιος, τονίζοντας ότι στη ζωή του υπήρξε μάλλον νωθρός ως προς την αίτηση συγχώρεσης από το Θεό για τις αμαρτίες του. Πρόκειται για έργο, το οποίο ο Γαβράς είχε αποστείλει και στον Ματθαίο, μητροπολίτη Εφέσου⁵³².

52. Μιχαήλ Καλοειδής (PLP 10569)

(επιστολές 103, 114)

Ο Μιχαήλ Καλοειδής κατείχε τον τίτλο του σεβαστού στην Κωνσταντινούπολη κατά τα έτη 1332-1335. Υπήρξε φίλος και αλληλογράφος τόσο του Νικηφόρου Γρηγορά, όσο και του Μιχαήλ Γαβρά. Η επιστολή 103 που του απευθύνει ο Γρηγοράς, πραγματεύεται τον έλεγχο του Γρηγορά σε ανθρώπους που τους χαρακτηρίζει η αμάθεια και η άκαιρος φλυαρία. Ο Γρηγοράς διεξοδικά αναλύει πώς ήλεγξε την αμάθειά τους ως προς αστρονομικά ζητήματα. Προφανώς ο αρχηγός της φλυαρίας και της ανοησίας δεν είναι άλλος από το Βαρλαάμ τον Καλαβρό. Ο Γρηγοράς μνημονεύει την έκλειψη ηλίου που προέβλεψε ότι θα γίνει μετά από εκείνην της 30-6-1331, συγκεκριμένα την έκλειψη της 14^{ης} Μαΐου 1333, οριοθετώντας έτσι χρονολογικά την παρούσα επιστολή ανάμεσα στα έτη 1331 και 1333.

Στην επιστολή 114 προς τον Καλοειδή, ο Γρηγοράς αναφέρεται εκ νέου στις λαιδορίες που υπέστη από ανθρώπους επηρμένους και στην πρόθεσή του να στραφεί προς τη φιλοσοφία, που προσφέρει γαλήνη απέναντι σε τέτοιες ενοχλήσεις, αλλά και την πραγματική αλήθεια. Η πρόθεσή του να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία ενισχύθηκε και από τις ικεσίες συγχρόνων του προς το πρόσωπό του, προκειμένου να περισωθεί η τετρακτύς, που αποτελεί παιδευτικό μέρος της φιλοσοφίας. Αυτές οι ικεσίες ήταν και η αφορμή με την οποία ο Γρηγοράς εγκαινιάσε διδασκαλείον και ασχολήθηκε με

⁵³¹ σσ. 423-6 της εκδόσεως Leone. Οι επιστολές και στην έκδοση του επιστολογραφικού έργου του Γαβρά από τον G. Fatouros, *Die Briefe*, I Teil, Text, επ. 307, 342.

⁵³² Βλ. Στ. Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σσ. 54- 60.

τη συγγραφή ενός βιβλίου σχετικού με τον ακριβή υπολογισμό της εορτής του Πάσχα και ενός άλλου, σχετικού με την κατασκευή του αστρολάβου, για το οποίο ο Γρηγοράς χρησιμοποίησε το αντίστοιχο έργο του Συνεσίου. Τέλος, ο Γρηγοράς αναφέρεται αναφέρεται στη διόρθωση που έκανε στην *Άρμονική* του Πτολεμαίου και στην πρόθεσή του να εκδώσει το συγκεκριμένο βιβλίο που θα του χαρίσει την *αθανασία*.

Κρίνοντας από το περιεχόμενο των δυο επιστολών, ο Καλοειδής ήταν υψηλός αξιωματούχος με πνευματικά ενδιαφέροντα, όπως άλλωστε αποδεικνύει και το πλήθος των επιστολών που του απευθύνει ο Μιχαήλ Γαβράς⁵³³.

53. Μιχαήλ Συναδηνός (PLP 27138)

(επ. 113)

Ο αλληλογράφος του Γρηγορά ζει στη Θεσσαλία και πιθανώς ταυτίζεται με κάποιον Συναδηνό, οστιάριο στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος αλληλογραφούσε με το Νικόλαο Καβάσιλα πάνω σε θεολογικά ζητήματα⁵³⁴ ανάμεσα στα έτη 1347 και 1349. Ο Γρηγοράς καταλογίζει στο φίλο του λήθη.

54. Νικηφόρος Μετοχίτης (PLP 17986)

(επ. 112)

Παραλήπτης της επιστολής είναι ο Νικηφόρος Μετοχίτης, γιος του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη και σίγουρα ένας από τους μαθητές του Γρηγορά, του οποίου μάλιστα η εκπαίδευση φαίνεται να δημιούργησε προβλήματα στον πατέρα του, ο οποίος φαίνεται ότι είχε περισσότερες προσδοκίες από το γιό του (βλ. λήμμα «Θεόδωρος Μετοχίτης»).

Στη μοναδική επιστολή προς αυτόν ο Γρηγοράς απαντά σε επιστολή που του έχει απευθύνει ο Νικηφόρος Μετοχίτης, με την οποία τον είχε κατηγορήσει για απάθεια και σιγή, δηλώνοντάς του ότι απομονώθηκε στο σπίτι του επειδή ασχολείται με της συγγραφή μιας πραγματείας για την αμυγδαλιά. Ο Γρηγοράς αναφέρει στο Νικηφόρο Μετοχίτη-σε μια επίδειξη σεμνότητας-ότι ο ίδιος άλλωστε δεν υπάρχει λόγος να κακολογηθεί για τη σιωπή του, εφόσον δεν κληρονόμησε τη φήμη του πατέρα του, όπως ο Μετοχίτης.

⁵³³ G. Fatouros, *Die Briefe des Michael Gabras II Teil : Text*, Wien 1973, p. 56 nr. 79.

⁵³⁴ Guiland, *Correspondance*, σελ. 378 και C. Hannick- G. Schmalzbauer/ Bochtum, «Die Synadenoi», *JÖB* 25 (1976), σελ. 144, nr 35.

Εν τέλει, τον προτρέπει να χρησιμοποιεί τη βιβλιοθήκη που για εκείνον οργάνωσε ο σοφός του πατέρας, ο οποίος έχει συγγράψει-όπως καθ' υπερβολήν αναφέρει ο Γρηγοράς-τα πιο πολλά έργα του χάριν του γιου του, αφιερώνοντάς μάλιστα σε εκείνον τα προοίμια. Μάλιστα, ο Γρηγοράς μιλά επικριτικά για τη ραστώνη που επιδεικνύει ο νεαρός Μετοχίτης, η οποία έχει ως αποτέλεσμα να διάγει *ἀκλεᾶ βίον* (γρ. 38) μέσα στο παλάτι, σε αντίθεση με τη λαμπρή καριέρα του πατέρα του, θυμίζοντάς μας στο σημείο αυτό τον παλιό του δάσκαλο, τον Υρτακινό.

Ο Leone⁵³⁵ τοποθετεί την επιστολή πριν το 1328, προτού δηλ. ο μέγας λογοθέτης χάσει την εξουσία του.

55. Νικηφόρος Χούμνος (PLP 30961)

(επιστολή 62η)

Η επιστολή 62 επιγράφεται *Τῷ ἐπὶ τοῦ κανικλείου ἐγκωμιάσαντι τὸν Φιλαδελφείας*. Πρόκειται για τον λόγιο και αξιωματούχο Νικηφόρο Χούμνο, που ήταν αλληλογράφος και του Μιχαήλ Γαβρά και του Μανουήλ Γαβαλά. Ο Χούμνος κατείχε το αξίωμα *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* -ήλεγχε δηλαδή το περιεχόμενο των αυτοκρατορικών εγγράφων και προσέθετε στα έγγραφα αυτά στοιχεία αυθεντικότητας⁵³⁶ - κατά τα έτη 1295-1327, ενώ κατείχε πιο πριν τα αξιώματα του *μεσάζοντος* και του *σεβαστοῦ*. Το 1309 εστάλη στην Θεσσαλονίκη ως διοικητής. Ενώ αρχικά διέκειτο φιλικά προς το Μετοχίτη, εν συνεχεία ο Χούμνος αναλώθηκε σε πολεμική κατά του μεγάλου λογοθέτου, θίγοντας στα έργα του ζητήματα που αφορούσαν το «σκοτεινό» και απρόσιτο ύφος του⁵³⁷, την υπεροχή της αγαπημένης του επιστήμης, της Φυσικής έναντι της Αστρονομίας που με πάθος υπερασπιζόταν ο Μετοχίτης κτλ. Ο Ihor Ševčenko⁵³⁸ προσδιορίζει τις αρχές της μεταξύ τους εχθρότητας ανάμεσα στα έτη 1305 και 1312, ενώ καταλήγει πως η βασική της αιτία ήταν το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Μετοχίτης γινόταν σταδιακά παντοδύναμος παραγκωνίζοντας πολιτικά το Νικηφόρο Χούμνο. Μολαταύτα, βασικό ρόλο διαδραμάτισε και η ασθένεια του Χούμνου (ποδάγρα), εξαιτίας της οποίας απώλεσε τα αξιώματα, συνέχισε όμως να απολαμβάνει τιμές από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο⁵³⁹.

Το ρητορικό και φιλοσοφικό έργο του Χούμνου είναι μεγάλο. Πέρα από το επιστολογραφικό του έργο⁵⁴⁰ - με αποδέκτες τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη, το Θεόδωρο Μετοχίτη, τον Θεόδωρο και Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, τον Ιωάννη

⁵³⁵ La corrispondenza, 218

⁵³⁶ Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου* (1282-1328), Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 93-97.

⁵³⁷ Ihor Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicephore Choumnos*, Bruxelles 1962, κεφάλαιο τρίτο (σσ. 51-67).

⁵³⁸ ό.π., σ. 126-166 .

⁵³⁹ *Καντακουζηνού Ιστοριών* βιβλίον Α΄ , 67.15-67. 22.

⁵⁴⁰ Για το έργο του Χούμνου βλ. Verpeaux J., *Nicéphore Choumnos, home d' état et humaniste byzantine* (ca 1250/1255- 1327), Paris 1959, σσ. 83- 170.

Γλυκύ, τον Ιωάννη Καντακουζηνό, τον Απόκαυκο, τον Λέοντα Βαρδαλή, τον Μιχαήλ Γαβρά και το Θεόληπτο Φιλαδελφείας και άλλους⁵⁴¹-σώζονται ρητορικοί λόγοι, έργα φιλοσοφικά και θεολογικά.

Μέρος του ρητορικού του έργου αποτελεί και ο ο επικήδειος λόγος, με αφορμή το θάνατο του μητροπολίτου Φιλαδελφείας και αλληλογράφου του Γρηγορά, Θεολήπτου, με τον οποίον συνδεόταν στενά και ο ίδιος, αλλά και η κόρη του, η Ειρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα⁵⁴², η οποία μάλιστα ως μοναχή Ευλογία είχε τον Θεόληπτο πνευματικό της πατέρα. Δεδομένου ότι ο θάνατος του μητροπολίτου τοποθετείται στα μέσα του 1322, αυτό δημιουργεί ένα ασφαλές terminus post quem για τη χρονολόγηση της επιστολής. Άλλωστε, όπως διαπιστώνει και ο Leone, η επιστολή γράφτηκε σίγουρα πριν από το 1326, όταν δηλ. ο Νικηφόρος Χούμνος ήταν ακόμη λαϊκός, αφού μετά αποσύρθηκε σε μοναστήρι, με το όνομα Ναθαναήλ (PLP, 30961), όπου και πέθανε το 1327. Επιπλέον, από το 1325 και μετά ο Χούμνος, ηττημένος πολιτικά ξεκινά μια πνευματική αντιπαράθεση με τον Θεόδωρο Μετοχίτη, καταλογίζοντάς του ασάφεια αλλά και επιστημονική ανεπάρκεια⁵⁴³. Όλα αυτά συνηγορούν στο ότι η επιστολή εγράφη λίγο μετά το θάνατο του Θεολήπτου το 1322.

56. Νικόλαος Λαμπηνός (PLP 14431)

(επ. 115ⁿ)

Η επιστολή προς τον πρωτονοτάριο Νικόλαο Λαμπηνό είναι απαντητική στην επιστολή, με την οποία εκείνος ζητούσε την κριτική του σχετικά με το Εγκώμιο που συνέθεσε για τον άγιο Δημήτριο⁵⁴⁴. Ο Νικόλαος Λαμπηνός-αποδέκτης και μιας επιστολής του Μιχαήλ Γαβρά το 1323⁵⁴⁵, καθώς και τριών ακόμη επιστολών του Μανουήλ Γαβαλά, μετέπειτα Ματθαίου Εφέσου –που χρονολογούνται το 1327⁵⁴⁶, γεννήθηκε και έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη Θεσσαλονίκη, ωστόσο επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου έμεινε ως αξιωματούχος του παλατιού στη Βασιλεύουσα.

⁵⁴¹ Στους αλληλογράφους του ανήκουν και ο Ματθαίος Εφέσου και βέβαια ο Γρηγοράς, μόνο που σε αυτές τις σωζόμενες επιστολές ο Χούμνος είναι παραλήπτης.

⁵⁴² βλ. Papadopoulos A. *Versuch einer Genealogie* σσ. 38-39, nr. 61.

⁵⁴³ Ihor Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of his time», σελ. 29, στο συλλογικό τόμο *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of Kariye Djami and its intellectual background*, London 1975. Το ίδιο δηκτικός με το σκοτεινό ύφος του Μετοχίτη υπήρξε-όπως ήδη προαναφέραμε- και ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος βλ. Jeffrey Michael Featherstone, «Three Letters of Nicephorus Callistus», *BZ* 91 (1998), 1, 20-31.

⁵⁴⁴ Leone, *Epistulae*, σελ.383-4 βλ. και Leone, «A proposito di una lettera del protonotario Nicola Lampeno a Niceforo Grefora», *Byzantion* 43 (1973), 344- 359.

⁵⁴⁵ G. Fatouros, *Die Briefe*, Wien 1973, vol. I, σελ. 41, vol. II 387-389, επ. 236.

⁵⁴⁶ Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 229.

Φαίνεται ότι ο Λαμπηνός είχε μεγάλο συγγραφικό έργο, από το οποίο όμως σώζεται μόνο ένα Εγκώμιο για τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο⁵⁴⁷ και η επιστολή του Λαμπηνού προς το Γρηγορά, όπου γίνεται λόγος για το Εγκώμιο για τον Άγιο Δημήτριο. Μάλιστα, ο Λαμπηνός συνέθεσε το Εγκώμιο του Αγίου και τον έστειλε *ήτηκόσι σοφοῖς ἐν ὑπερορίᾳ κάνταυθοῖ*. Ο Leone⁵⁴⁸ κρίνει ότι με το επίρρημα *ἐνταυθοῖ* ο Λαμπηνός αναφέρεται σε σοφούς της γενέτειράς του, της Θεσσαλονίκης, ενώ στους σοφούς της ὑπερορίας συγκαταλέγει όσους διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη, όπως το Νικηφόρο Γρηγορά και το Μανουήλ Γαβαλά, στους οποίους και απέστειλε το εν λόγω Εγκώμιο. Αντίθετα, ο Κουρούσης⁵⁴⁹ θεωρεί ότι οι ενταυθοί σοφοί είναι οι λόγιοι της Βασιλεύουσας, ενώ στους εν τη υπερορία σοφούς συγκαταλέγει τον Θεόδωρο Μετοχίτη, ο οποίος εξορίστηκε στην Αδριανούπολη αμέσως μόλις ανέλαβε την εξουσία ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος και παρέμεινε εκεί ως το 1330. Σώζεται άλλωστε η επιστολή του Γαβαλά προς τον Λαμπηνό, με την οποία ο πρώτος ζητά τον λόγο στον άγιο Δημήτριο, για να τον διαβάσει⁵⁵⁰.

Η απαντητική επιστολή του Γρηγορά (επ. 115), περιέχει έναν έπαινο για το έργο που του απέστειλε ο πρωτονοτάριος, έπαινο της γλώσσας και των νοημάτων του συγγραφέως. Ωστόσο, εκτός από τον έπαινο για το έργο του Λαμπηνού, ο Γρηγοράς αφιερώνει μεγάλο μέρος της επιστολής του σε ανθρώπους που θεωρούν εαυτούς σοφούς, είναι όμως ανώριμοι, οπότε ο Γρηγοράς στον επίλογο της επιστολής του επιστά στον αλληλογράφο του την προσοχή εναντι των εχθρών της επιστήμης. Ο Leone⁵⁵¹ θεωρεί ότι το αινιγματικό αυτό μέρος της επιστολής του Γρηγορά αναφέρεται στο Βαρλαάμ τον Καλαβρό, ο οποίος ήδη στα 1327 είχε καταφτάσει στη Θεσσαλονίκη, οπότε ασφαλώς ανήκε στους *ἐνταυθοῖ σοφούς* της επιστολής του Λαμπηνού, οι οποίοι άκουσαν το Εγκώμιό του.

57. Ξανθόπουλος

(επιστολές 63, 64)

Δε γνωρίζουμε αν πρόκειται για τον Θεόδωρο Ξανθόπουλο, ή τον αδερφό του Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο ή ακόμα τον Γεώργιο Ξανθόπουλο (βλ. PLP, 20816, 20826, 20811) καθώς και οι τρεις αλληλογραφούσαν με λογίους της εποχής όπως τον Μιχαήλ Γαβρά. Στον Ξανθόπουλο απευθύνει ο Γρηγοράς τις επιστολές 63

⁵⁴⁷ Ιωάννης Πολέμης, *Ό λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός και τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ανδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον*, Αθήνα 1992.

⁵⁴⁸ Leone, A proposito... ό.π. 352-3.

⁵⁴⁹ Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 229. Ο Κουρούσης αναγνωρίζει στην επιγραφή της επιστολής του Νικολάου Λαμπηνού προς τον Γρηγορά ότι το *ἐκ Θεσσαλονίκης* είναι γραμμένο από άλλο χέρι και ότι πιθανότατα υπήρξε σύγχυση με τον Λαμπηνό Ταρχανειώτη, επίσης αλληλογράφο του Γρηγορά, κάτοικο Θεσσαλονίκης, τον οποίον ο Κουρούσης δεν ταυτίζει με τον πρωτονοτάριο Νικόλαο Λαμπηνό.

⁵⁵⁰ Reinsch, *Die Briefe*, σσ. 128-129

⁵⁵¹ Leone, ό.π., σσ. 358-9.

και 64, ενώ στις συμφορές του Ξανθόπουλου αναφέρεται στην επιστολή 130, με παραλήπτη τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Οι δυο επιστολές δεν μας παρέχουν χρονολογικές ενδείξεις, καθώς η πρώτη αναφέρεται στο τυπικό μοτίβο της φιλίας, ενώ η δεύτερη είναι μια λακωνική αιτητική επιστολή. Εντούτοις, ο Guiland⁵⁵² θεωρεί βέβαιο ότι οι δυο επιστολές απευθύνονται στο Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, σπουδαίο λόγιο και συγγραφέα *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* (PG 155, 146), δίχως όμως να παρέχει τεκμήρια.

58. Πεπαγωμένος Νικόλαος και

59. Πεπαγωμένος Γεώργιος (PLP, 22341, 22344, 22345, 22353, 22356, 22357, 22371)

(επιστολές 1, 4, 40, 56, 116)

Ο Γρηγοράς αποστέλλει την επ. 1 σε κάποιον Πεπαγωμένο. Στον πρωτονοτάριο Πεπαγωμένο αποστέλλεται η επιστολή 4, στον Πεπαγωμένο επίσης η επ. 40, καθώς και οι επιστολές 56 και 116. Επειδή το όνομα ήταν συνηθισμένο σε λογίους και αξιωματούχους του 14^{ου} αι.⁵⁵³, υπάρχει κάποια σύγχυση σχετικά με το εάν οι παραλήπτες των παραπάνω επιστολών ταυτίζονται με τον Νικόλαο Πεπαγωμένο, βέβαιο αλληλογράφο του Νικηφόρου Γρηγορά και ελλόγιμο άνδρα, ο οποίος έγραψε σε αυτόν, ζητώντας του την *Ἀρμονική* του Πτολεμαίου⁵⁵⁴.

Η 1^η επιστολή δεν μας παρέχει τεκμήρια για να τη χρονολογήσουμε ή για να ταυτοποιήσουμε με ασφάλεια τον παραλήπτη της. Εντούτοις θεωρούμε ότι είναι πολύ πιθανόν ο παραλήπτης της να είναι το ίδιο πρόσωπο με το Νικόλαο Πεπαγωμένο, εφόσον ο Νικόλαος στην προαναφερθείσα επιστολή του προς τον Γρηγορά δείχνει μεγάλο ενδιαφέρον για το βιβλίο της *Ἀρμονικής* αναφέροντας ότι επίμονα το έχει ζητήσει από τον Γρηγορά, ενώ στην παρούσα επιστολή ο Γρηγοράς ζητά συγγνώμη που άργησε να δώσει στον Πεπαγωμένο το βιβλίο που περιέχει και δικά του συγγράμματα, ένα βιβλίο δημοφιλές στον κύκλο των λογίων φίλων του. Την άποψη αυτή ωστόσο δε συμμαρτίζεται ο Leone, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Πεπαγωμένος της 1^{ης} επιστολής ταυτίζεται μάλλον με τον πρωτονοτάριο Πεπαγωμένο της 4^{ης} επιστολής, έναν άνθρωπο λαϊκό⁵⁵⁵, παρόλο που στα ελάχιστα βιογραφικά στοιχεία σχετικά με τον Νικόλαο Πεπαγωμένο, δεν υπάρχει κάτι που θα τον κατέτασσε οπωσδήποτε στους κληρικούς. Ως εκ τούτου, θεωρούμε πως ο Νικόλαος

⁵⁵² Guiland, *Correspondance*, 382- 385.

⁵⁵³ PLP, 22341-22371

⁵⁵⁴ Η επιστολή συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση Leone, σσ. 421-2.

⁵⁵⁵ Leone, *La corrispondenza*, 186-7. Ωστόσο, ο ίδιος ο Leone, σε παλαιότερο άρθρο του είχε υποστηρίξει ότι ο πρωτονοτάριος Πεπαγωμένος είναι πιθανότατα το ίδιο πρόσωπο με το Νικόλαο Πεπαγωμένο (PLP 22371) και ότι σε αυτόν αποστέλλει ο Γρηγοράς τις υπόλοιπες επιστολές που έχουν ως όνομα παραλήπτη το «Πεπαγωμένος», εκτός της επιστολής υπ. αρ. 116 όπου η προσφώνηση «*ὦ θεία σὺ καὶ ἱερά καὶ συμπαθεστάτη ψυχή*» παραπέμπει σε ιερωμένο βλ. Leone, «Una epistola di Nicola Peragomeno a Niceforo Gregora», *Byzantion* 42, 1972, σσ. 528-9.

Πεπαγωμένος, ένας λόγιος λαϊκός αξιωματούχος, είναι ο πιθανός αποδέκτης της 1^{ης} και της 4^{ης}, όχι όμως και της 40^{ης}, για την οποία ο κώδικας Upsal. gr. 28, 14^{ου}-15^{ου} αι., σώζει τον τίτλο « τῷ πεπαγωμένῳ γεωργίῳ ». Για την επιστολή 56, δεν μπορούμε να ταυτίσουμε τον παραλήπτη Πεπαγωμένο με ασφάλεια, αλλά ο Πεπαγωμένος της επιστολής 116, στον οποίον ο Γρηγοράς απευθύνεται με την προσφώνηση « θεία σὺ καὶ ἱερὰ καὶ συμπαθεστάτη ψυχὴ » είναι κληρικός και μάλλον ταυτίζεται με τον μεγάλο εκκλησιάρχη Γεώργιο Πεπαγωμένο (PLP 22357), αλληλογράφο και του Ματθαίου μητροπολίτου Εφέσου⁵⁵⁶.

60. Σωτηριώτης, πρωτονοτάριος Θεσσαλονίκης (PLP 27341)

(επ. 159)

Η επιστολή δεν παρέχει πληροφορίες για τον Σωτηριώτη, εκτός του γεγονότος ότι έχει φανεί αχάριστος προς το Γρηγορά και δεν έχει επιδείξει τη δέουσα φροντίδα για τη μεταξύ τους επικοινωνία. Περί του Σωτηριώτη γνωρίζουμε από άρθρο του Lemerle⁵⁵⁷, το οποίο αντλεί από πράξεις μοναστηριακών αρχείων, κάποιον πρωτονοτάριο που υπογράφει ως Νικήτας Σωτηριώτης περί τα 1373-5, δεν μπορούμε όμως να είμαστε σίγουροι για την ταύτιση των δυο προσώπων.

61. Οσιότατος (Φιλόθεος Σηλυβρίας PLP 29896)

(επιστολή 3^η)

Η επιστολή 3 επιγράφεται τῷ *όσιοτάτῳ*, έχει περιεχόμενο θεολογικό και μάλιστα σε αυτήν ο Γρηγοράς υπεραμύνεται της αντιπαλαμικής διδασκαλίας έναντι του αλληλογράφου του που φαίνεται πως ανήκει μεν στους οπαδούς του Παλαμά, ωστόσο ζήτησε από το Γρηγορά να του εκθέσει τις απόψεις του πάνω στο ζήτημα (στ. 1-18)

Ο Κουρούσης, στη βιβλιοκρισία του για την έκδοση των επιστολών από το Leone, επεσήμανε πως, πέραν του κώδικα Angel. gr. 82 (16^{ου} αι.), υπάρχει και άλλος κώδικας, του 14^{ου} αι. που σώζει την επιστολή, ο Upsaliensis.gr. 28, ο οποίος περιέχει έργα του ιερομόναχου και μετέπειτα μητροπολίτου Σηλυβρίας Φιλοθέου. Σύμφωνα με παλαιογραφικά κριτήρια, κτήτωρ του κώδικα αυτού ήταν ο ίδιος ο Φιλόθεος, ενώ όπως εύστοχα επισημαίνει ο Κουρούσης-ο Φιλόθεος, αν και παλαμικός, είχε σχέσεις με το Γρηγορά, εξ ου και αναγκάστηκε επισήμως και εγγράφως να τον αποδοκιμάσει με ανάθεμα⁵⁵⁸ αργότερα, όταν οριστικά ασπάστηκε την παλαμική διδασκαλία. Και

⁵⁵⁶ Σ. Κουρούση, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σσ. 233-4, βλ. και υποσ. 1-3 στη σελ. 234. Στον μεγάλο εκκλησιάρχη Γεώργιο Πεπαγωμένο έχει αφιερώσει ένα επίγραμμα του και ο Μανουήλ Φιλής βλ. Miller, *Carmina I*, σελ. 357.

⁵⁵⁷ Lemerle, «Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux», *ΔΧΑΕ* 4, 35-38.

⁵⁵⁸ Το ανάθεμα από το Φιλόθεο Σηλυβρίας έγινε στα χρόνια της δεύτερης πατριαρχείας του Φιλοθέου Κόκκινου, πιθανόν το 1366, όταν πια ο Γρηγοράς είχε πεθάνει, βλ. Miklosich- Müller, *Acta et diplomata II*, 490: *Νικηφόρῳ τῷ Γρηγορᾷ καὶ τοῖς φρονοῦσι καὶ λέγουσι καὶ ἐπεκδικοῦσι τὰ ἐκείνου περὶ τε τῶν ἄλλων θεῶν δογμάτων, καὶ ἔτι περὶ τῆς παναχράντου καὶ θεομήτορος, ὅτι οὐκ εἰσῆλθε*

στον κώδικα Upsaliensis αποσιωπάται το όνομα του παραλήπτη της επιστολής για αυτονόητους λόγους, έτσι ώστε να μη δημοσιοποιηθεί η όποια συμπάθεια του Φιλοθέου προς το Γρηγορά και προς την αντιπαλαμική μερίδα⁵⁵⁹.

Ο Φιλόθεος, μητροπολίτης Σηλυβρίας κατά τα έτη 1356-1389, ήταν οπαδός της παλαμικής διδασκαλίας, όπως καταδεικνύει και η επιστολή του Γρηγορίου Παλαμά προς αυτόν, που χρονολογείται το 1355. (PLP 29896).

Η επιστολή του Γρηγορά προς τον Φιλόθεο χρονολογείται μετά το 1347, όταν δηλ. ο Γρηγοράς ήδη είχε πάρει τη θέση του Ακινδύνου στην ηγεσία της αντιπαλαμικής μερίδας και πιθανότατα πριν το 1356. Απαντητική επιστολή του Φιλοθέου δε σώζεται, ωστόσο η μετέπειτα στάση του καταδεικνύει την απόρριψη των θεολογικών απόψεων του Γρηγορά, αφού στο έργο του «Διάλογος περί θεολογίας δογματικής»- γραμμένο το 1356-7- ο μητροπολίτης τοποθετώντας ως διαλεγόμενους τον ίδιο, τον Βαρλαάμ, τον Γρηγόριο Παλαμά, τον Γρηγόριο Ακίνδυνο, τον Γρηγορά, τον Θεόδωρο Δεξιό, τον Ισαάκ Αργυρό, τον Θεόδωρο Ατουέμη, τον Ιωάννη Καντακουζηνό και τον πατριάρχη Κάλλιστο, καταλήγει να συμφωνήσει με την παλαμική θεωρία, χωρίς όμως να ευτελίσει τον Γρηγορά, για τον οποίον φαίνεται πως έτρεφε εκτίμηση, πιθανότατα δε υπήρξε και μαθητής του. Μάλιστα, με το Διάλογο που είναι γραμμένος κατά το πρότυπο των πλατωνικών διαλόγων, ο Φιλόθεος απαντά τρόπον τινά στο κατηγορητήριο του Γρηγορά:

(Leone, επ. 3, 1-7) *Ἐπειδὴ πολλάκις σοι παραινέσας ὄρια μὴ κινεῖν, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες ἡμῶν, ἀλλ' ἐμμένειν τοῖς τῶν θείων ἐκείνων ἀνδρῶν καὶ διδασκάλων νόμοις καὶ δόγμασιν οὐκ ἔπειθον, ἀλλ' ἔμμενες ἐξαπατῶμενος ἀεὶ ταῖς τῶν ἀφελεστέρων καινοφωνίαις, οἷ πρὶν καθαρῶς δυνηθῆναι γνῶναι τὰ ἐν ποσὶν, οἴησεως ὄγκω τετύφωνται τε καὶ ἀναιδῶς τῇ σεμνοτάτῃ θεολογίᾳ ἐπιπηδῶσι, καθάπερ τῇ γλῶσῃ τὰ ποιμνία καὶ βουκόλια...*

(Διάλογος περί θεολογίας Δογματικῆς⁵⁶⁰, 46-50) *ΦΙΛΟΘΕΟΣ: Περὶ μέντοι διεξοδικωτέρας θεολογίας φράζειν νυνὶ, ὡς σὺ ἀξιοῖς ἐν τῷ παρόντι οὐκ ἂν βουλοίμην, δεδιῶς τὰ τε ἄλλα καὶ αὐτὴν τὴν αὐθάδειαν, ἵνα μὴ κατακριθῶ ὡς ἐπιπηδῶν τῇ θεολογίᾳ καθάπερ τῇ γλῶσῃ τὰ κτήνη...*

Το γεγονός ότι ο Διάλογος έχει σαφείς επιδράσεις από τον «Φλωρέντιο» σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Φιλοθέου ότι φοίτησε κοντά σε έναν άριστο διδάσκαλο ενισχύουν την πιθανότητα ότι ο Φιλόθεος υπήρξε μαθητής του Γρηγορά. Μάλιστα, τούτο ενισχύει και η ύπαρξη κειμένων του Γρηγορά σε προσωπικά χειρόγραφα του Φιλοθέου, όπως στον Ups. gr. 28⁵⁶¹, καθώς και η οικειότητα που δείχνει ο Γρηγοράς προς εκείνον στην επιστολή του. Μολαταύτα, το Μάιο του 1366 και ενώ είχε πια πεθάνει, ο Φιλόθεος αναγκάστηκε να τον αναθεματίσει και τούτο οδηγεί τους ερευνητές στην υπόθεση ότι ο Φιλόθεος συκοφαντήθηκε από παλαμιστές

δηλονότι εἰς τὰ ἅγια τῶν ἀγίων, ἐν οἷς ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ ὁ μόνος ὁ ἀρχιερεὺς εἰσῆρχετο, ἀνάθεμα.† Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σηλυβρίας Φιλόθεος.

⁵⁵⁹ Σ. Κουρούση, Βιβλιοκρισία, *ΕΕΒΣ* 45 (1981-2), σσ. 609-610. Για τον Φιλόθεο Σηλυβρίας βλ. PLP 29896.

⁵⁶⁰ Το κείμενο έχει εκδώσει η Μαρία Βακαλοπούλου, *Φιλόθεος Σηλυβρίας, Βίος και συγγραφικό έργο*, Αθήνα 1992, σσ. 183 κ.ε. . Όπως παρατηρεί η Βακαλοπούλου, μέσα από το διάλογο μπορεί να αναδεικνύεται νικητής ο Παλαμάς, εντούτοις υπάρχει αναγνώριση και σεβασμός στο πρόσωπο του ομιλητή Γρηγορά, ενώ πρότυπο του έργου του υπήρξε ο «Φλωρέντιος», ό.π. σελ. 126.

⁵⁶¹ ό. π. σσ. 40-45.

λόγω της οικειότητάς του με τον Γρηγορά, οπότε αναγκάστηκε να τον αποκηρύξει τόσο μέσα από το «Διάλογο», όσο και από το ανάθεμα⁵⁶².

⁵⁶² ό.π. σσ. 61-64. Η Βακαλοπούλου εικάζει ότι ίσως η συκοφαντία προήλθε από τον πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο, με τον οποίον ο Σηλυβρίας δεν είχε αγαθές σχέσεις. Το ανάθεμα αφορούσε έργο του Γρηγορά για την Παναγία, στο οποίο αντί να αναφέρει πως εισήλθε «εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων», ακολουθεί τη διατύπωση «πρὸς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων εἴσοδον».

ΠΙΝΑΚΕΣ ΜΕ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

I. ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΤΑΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ

Ένας μεγάλος αριθμός των επιστολών του Γρηγορά δεν παρέχει χρονολογικές ενδείξεις, συνεπώς κάθε απόπειρα χρονολόγησης είναι επισφαλής. Οι επιστολές αυτές, 65 στον αριθμό είναι οι εξής :

2, 6, 7, 8, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 47, 48, 49, 52, 54, 55, 56, 59, 63, 64, 67, 68, 69, 71, 73, 75, 79, 80, 81, 88, 94, 95, 98, 104, 105, 111, 113, 116, 117, 121, 123, 128, 131, 135, 136, 137, 138, 140, 144, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 159.

Τις υπόλοιπες επιστολές, 94 στον αριθμό, τις εντάξαμε στον παρακάτω πίνακα, ανά δεκαετία⁵⁶³:

1310- 1320	58, 74 (=2 επιστολές)
1321-1329	9, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 32,40, 45, 46, 51, 60, 61, 62, 65, 66, 77, 83, 84, 101 ⁵⁶⁴ 112, 115, 118, 119, 141 (=27 επιστολές)
1330-1340	1, 11, 18, 19, 28, 29 33 , 41, 43, 50, 53, 57, 70, 72, 76, 82, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 99, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 120, 122, 125, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 142, 143, 148, 149, 156, 158 (=47 επιστολές)
1341-1350	3, 12, 78 ⁵⁶⁵ ,147 154 , (=5 επιστολές)
1351-1358/60	4, 5, 42, 44, 87, 96, 97, 100, 102, 124 ⁵⁶⁶ (;), 139, 155, 157 (=13 επιστολές)

⁵⁶³ Τις 21 επιστολές προς το μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό (11, 18, 19, 41, 43, 57, 77, 82,83, 85, 86, 90, 92, 93, 106, 122, 125, 126, 130, 149, 156) τις τοποθετήσαμε κατά προσέγγιση στη 10ετία 1330 -40, καθώς ο Καντακουζηνός κατείχε το αξίωμα του μεγάλου δομέστικου από το 1325 έως το 1341, όταν δηλαδή αυτοαναγορεύτηκε αυτοκράτωρ. Εντούτοις, τις επιστολές 77 και 83 τις τοποθετούμε στα τέλη της 10ετίας του 1320 (1329-αρχές 1330)

⁵⁶⁴ Ο Γρηγοράς εμφανίζεται εδώ ως διδάσκαλος του υιού του Κωκαλά. Η επιστολή θα μπορούσε να ανήκει και στην επόμενη 10ετία.

⁵⁶⁵ Ο παραλήπτης είναι άγνωστος, εντούτοις βρίσκεται στα Ιεροσόλυμα και τούτο μας κάνει να πιστεύουμε ότι πρόκειται για τον Εμμανουήλ Άγγελο, μετέπειτα καθολικό κριτή, ο οποίος από τις αρχές της 10ετίας του 1340 είχε φύγει για τα Ιεροσόλυμα και την Κύπρο.

⁵⁶⁶ Χρονολογήσαμε την παρούσα επιστολή στην τελευταία δεκαετία και δη στην περίοδο εγκλεισμού του Γρηγορά στη μονή της Χώρας, καθώς αναφέρεται σε περίοδο επικίνδυνη για αποστολή αλληλογραφίας, καθώς και σε μεταστροφή της τύχης (στ. 37-39).

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως ο όγκος της αλληλογραφίας του Γρηγορά φαίνεται να συγκεντρώνεται στις δυο δεκαετίες ακμής του (1320-1330 και 1330-1340), μετά παρατηρείται μια ύφεση στις παραδιδόμενες επιστολές, η οποία είναι φυσιολογική, λόγω και της πολιτικής αστάθειας και του γεγονότος ότι ο Γρηγοράς προφανώς εξέταζε το θέμα του Ησυχασμού και είχε αφοσιωθεί στη μελέτη θεολογικών έργων και τη συγγραφή των πρώτων Αντιρρητικών του. Την τελευταία δεκαετία της ζωής του, οι επιστολές του θα αναλωθούν κυρίως σε ζητήματα που αφορούν την παλαμική έριδα, γεγονός που καταδεικνύει την προσήλωσή του στην καταπολέμηση της «αίρεσης» του Παλαμισμού.

II. ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΟΥ ΑΠΕΙΚΟΝΙΖΕΙ ΤΗ ΒΑΣΙΚΗ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ

Παρακάτω, παραθέτουμε πίνακα κατηγοριοποίησης των αλληλογράφων του Γρηγορά σε μέλη της βασιλικής οικογένειας (Παλαιολόγοι και Καντακουζηνοί), αξιωματούχους, κληρικούς και λογίους. Βέβαια, σημειώνουμε εδώ ότι άτομα μιας κατηγορίας εμπλέκονται και σε άλλη π.χ. ο καθολικός κριτής Ιωσήφ Άπρω ήταν μητροπολίτης. Εξάλλου όλοι οι αλληλογράφοι ανήκουν στους λογίους, εφόσον χειρίζονταν σε ικανοποιητικό βαθμό τη γλώσσα και είχαν πνευματικά ενδιαφέροντα.

<p>A. Μέλη βασιλικών οικογενειών</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ανδρόνικος Β΄ 2. Ανδρόνικος Γ΄ 3. Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος 4. Ιωάννης Καντακουζηνός 5. Ειρήνη Ασάν Καντακουζηνή 6. Ματθαίος Καντακουζηνός 7. Μανουήλ Καντακουζηνός 8. Ελένη Παλαιολογίνα Καντακουζηνή
---	--

<p style="text-align: center;">Β. Αξιωματούχοι</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Θεόδωρος Μετοχίτης 2. Νικηφόρος Μετοχίτης 3. Νικηφόρος Χούμνος 4. Αλέξιος Φιλανθρωπηνός 5. Αλέξιος Απόκαυκος 6. Απόκαυκος εταιρειάρχης 7. Κωνσταντίνος Λουκίτης 8. Λέων Βαρδαλής 9. Εμμανουήλ Άγγελος 10. Γλαβάς 11. Ιωσήφ Άπρω⁵⁶⁷ 12. Δημήτριος Καβάσιλας 13. Καλόφερος 14. Κωκαλάς 15. Μιχαήλ Καλοειδάς 16. Σωτηριώτης
<p style="text-align: center;">Γ. Κληρικοί</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ιωάννης Γλυκός (πατριάρχης) 2. Θωμάς (Θεόδουλος) Μάγιστρος 3. Μάξιμος, ηγούμενος μονής Χορταίτου 4. Αθανάσιος, μοναχός 5. Θεόληπτος Φιλαδελφείας 6. Γρηγόριος, μητροπολίτης Δυρραχίου 7. Ιγνάτιος Γλαβάς, Θεσσαλονίκης

⁵⁶⁷ Οι Βαρδαλής, Ιωσήφ Άπρω και Γλαβάς κατείχαν το αξίωμα του καθολικού κριτή και κατά το έτος 1337 κατηγορήθηκαν για χρηματισμό και έχασαν τη θέση τους, ενώ παράλληλα εξορίστηκαν. Ο Μιχαήλ Άγγελος υπήρξε καθολικός κριτής μετά το 1351.

	<p>8. Ματθαίος Εφέσου</p> <p>9. Φιλόθεος Σηλυβρίας</p> <p>10. Μητροφάνης Πατρών</p> <p>11. Μοναχός Ιωάννης</p> <p>12. Ιωσήφ Ρακενδύτης</p> <p>13. Κύριλλος Σίδης</p> <p>14. Γεώργιος Πεπαγωμένος</p>
<p>Δ. Άλλοι λόγιοι</p>	<p>1. Γρηγόριος Ακίνδυνος</p> <p>2. Δημήτριος Κυδώνης</p> <p>3. Βαρλαάμ Καλαβρός</p> <p>4. Αθανάσιος Λεπεντηνός</p> <p>5. Γεώργιος Λαπίθης</p> <p>6. Ανδρόνικος Ζαρίδης</p> <p>7. Βαλσαμών</p> <p>8. Βέκκος Γεώργιος</p> <p>9. Καρβώνης Γεώργιος</p> <p>10. Γρηγόριος Βρυέννιος</p> <p>11. Θεόδωρος Κουτάλης</p> <p>12. Θεόδωρος Ξανθόπουλος</p> <p>13. (Νικηφόρος Κάλλιστος;) Ξανθόπουλος</p> <p>14. Ιωάννης Χρυσολωράς</p> <p>15. Καλάρχων</p> <p>16. Λαμπηνός Ταρχανειώτης</p> <p>17. Μιχαήλ Γαβράς</p> <p>18. Νικόλαος Λαμπηνός</p>

	<p>19. Νικόλαος Πεπαγωμένος</p> <p>20. Δημοκλής (;)</p> <p>21. Λεόντιος (;)</p> <p>22. Αβαλάντης</p> <p>23. Βασίλειος Γλυκός</p>
--	--

Κεφάλαιο Δ΄

Γλώσσα και Ρητορική στις επιστολές

του Νικηφόρου Γρηγορά

Βασικό χαρακτηριστικό της βυζαντινής επιστολογραφίας – όπως και του συνόλου της λόγιας βυζαντινής γραμματείας- είναι η προσκόλληση στην αττική γλώσσα και στη ρητορική, με αποτέλεσμα να εντοπίζονται σε αυτήν συγκεκριμένοι λεκτικοί τρόποι και να αποτελεί κοπιώδες έργο η αναζήτηση των προσωπικών αντιλήψεων του συγγραφέα ή η ανίχνευση ιστορικών γεγονότων μέσα στις βυζαντινές επιστολές. Άλλωστε, οι συγγραφείς ακολουθούσαν οδηγούς επιστολογραφίας, οι οποίοι χρονολογούνται ήδη από την περίοδο της δεύτερης Σοφιστικής (τέλη του 2ου αι. μ.Χ), ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι ύστερα από κάποιους αιώνες στους οποίους εξέλιπε η συγγραφή κάποιας « θεωρίας της επιστολής», στο 14ο αι. ο εξέχων φιλόσοφος και αλληλογράφος του Γρηγορά Ιωσήφ ο Ρακενδύτης συνέγραψε ένα εγχειρίδιο ρητορικής και αφιέρωσε ένα κεφάλαιο στην επιστολή⁵⁶⁸. Εξάλλου οι περισσότερες βυζαντινές επιστολές ανήκουν στις φιλολογικές ιδιωτικές επιστολές, οι οποίες είχαν μεν έναν συγκεκριμένο αποδέκτη, ωστόσο προορίζονταν και για άλλους ακροατές, διαβάζονταν δηλαδή σε ακροατήριο, το οποίο χαρακτηρίζεται από τον όρο *θέατρον*, ενώ εντάσσονταν – συχνότατα από τον ίδιο το συγγραφέα τους- σε ένα *corpus* επιστολών⁵⁶⁹.

Αναπόφευκτα λοιπόν, και στην περίπτωση του Νικηφόρου Γρηγορά κυριαρχεί η χρήση παραθεμάτων από παλαιότερους συγγραφείς, η αναφορά σε αρχαία, αλλά και χριστιανικά παραδείγματα, στο πλαίσιο της *μιμήσεως* που προέτασσε η ρητορική. . Ο μακροπερίοδος λόγος, το υπερβολικό πάθος, η παράθεση πολλών χωρίων από αρχαιότερους συγγραφείς και το εξεζητημένο ύφος-επίδραση της ασιανής ρητορικής- αποτελούν πράγματι αδυναμίες συγγραφικές, οι οποίες άλλωστε αναγνωρίστηκαν ήδη από την εποχή του συγγραφέως⁵⁷⁰. Ωστόσο, πέρα από τα μοτίβα της βυζαντινής επιστολής και πέρα από τη χρήση πολλών παραθεμάτων- τα οποία μας παρέχουν μια ικανοποιητική εικόνα για τη μόρφωση και τα βιβλία που είχε στη διάθεσή του ο συγγραφέας, καθώς και για τις προτιμήσεις του ως αναγνώστη⁵⁷¹- διακρίνουμε την αίσθηση του χιούμορ και την οξυδέρκεια, καθώς δε διστάζει να δώσει μέσα από το επιστολές του τις καταστάσεις που βιώνει, έστω κεκαλυμμένα.

⁵⁶⁸ Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμος Α΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991, σελ. 305. Ο Ιωσήφ υποστηρίζει τη χρήση απλού αφηγηματικού ύφους καθώς η επιστολή είναι *όμιλία φίλου προς φίλον*, ενώ συνιστά τη χρήση αποφθεγμάτων, παροιμιών, μυθολογικών προτύπων και την προσθήκη χωρίων.

⁵⁶⁹ ο.π., σσ. 313-4.

⁵⁷⁰ Van Dielen, *Rhomaïsche Geschichte*, Einleitung, 35.

⁵⁷¹ Leone, *Epistulae* vol I, σσ. 205-233. Εκεί, ο Leone έχει συγκεντρώσει τα παραθέματα σε *index locorum*.

Ο ίδιος επιμελήθηκε τις επιστολές του, όπως προκύπτει από χειρόγραφα όπως ο Vat. gr. 1086, του 14^{ου} αι. και ο Vat.gr. 1085 του 14^{ου} αι., όπου σώζονται προσθήκες και διορθώσεις του ίδιου, ενώ οι υπόλοιποι αντιγραφείς ήταν πιθανότατα μαθητές του⁵⁷².

Αν εξαιρέσει κανείς έναν αριθμό σύντομων αιτητικών⁵⁷³ επιστολών- με άγνωστο συνήθως παραλήπτη- οι υπόλοιπες επιστολές παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον από φιλολογική και ιστορική πλευρά.

Στο παρόν κεφάλαιο θα διερευνηθούν τόσο τα μοτίβα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας όσο και οι πηγές, αλλά και οι συγγραφικές του προτιμήσεις.

1. Τα μοτίβα της επιστολογραφίας

1. Η φιλία

Στο μοτίβο της φιλίας- αγαπημένο μοτίβο στην ιστορία της επιστολογραφίας⁵⁷⁴- αναφέρεται πληθώρα επιστολών του Γρηγορά. Μάλιστα, όσο κι αν αυτό το θέμα είναι « κλισέ» για τη βυζαντινή επιστολογραφία, υπάρχουν επιστολές του Γρηγορά που αποτελούν κατά κάποιον τρόπο πραγματείες περί φιλίας, διανθισμένες με εικόνες, αλληγορίες, μυθολογικά πρόσωπα και ιστορικά γεγονότα, αλλά και πλούσιες σε φιλοσοφικό στοχασμό και προβληματισμό σχετικά με τα κριτήρια επιλογής φίλων, τον τρόπο διατήρησης της φιλίας και την αξία της. Τέτοιου είδους επιστολές είναι η επ. 54 (προς άγνωστο παραλήπτη), στην οποία ο Γρηγοράς – με αφορμή την προδοσία ενός φίλου- εξετάζει το θέμα της σταθερότητας της φιλίας και οι επιστολές 91 (προς τον Θωμά Μάγιστρο) και 109 (προς κάποιον Βασιλικό), με τις οποίες ο Γρηγοράς εκθέτει τις περί φιλίας πεποιθήσεις του, προς τους νέους αλληλογράφους και δυνάμει φίλους του. Στην επιστολή 91, με την οποία εγκαινιάζεται και η αρχή της αλληλογραφίας του με τον Θεσσαλονικέα Θωμά Μάγιστρο, ο Γρηγοράς εκθέτει τις εξής απόψεις:

α. ότι η φιλία είναι κοινό αγαθό *τοῖς πᾶσι*, διακρίνεται όμως στην αληθινή και δυνατή φιλία και στην αδύναμη.

β. Για όσους χωρίζονται από την απόσταση τα γράμματα που αποτελούν και *εἰκόνες τῆς ψυχῆς*⁵⁷⁵ είναι αυτά που κάνουν τη φιλία να γεννηθεί και να αναπτυχθεί, χωρίς να πέσει σε μαρασμό.

⁵⁷² ό.π., σσ. 18-20.

⁵⁷³ Επιστολές υπ. αρ. 8, 13, 14, 31, 35, 38, 39, 47, 48, 59, 64, 67, 75, 78, 79, 80, 81, 88, 92, 93, 94, 95, 98, 101, 104, 116, 121, 128, 131, 136, 138

⁵⁷⁴ Βλ. G. Karlsson, *Idéologie*, σελ. 35.

⁵⁷⁵ Ήδη από τις επιστολές του Μ Βασιλείου παρουσιάζεται η επιστολή ως εικόνα της ψυχής βλ. Νικόλαος Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Επιστολογραφία*, Αθήνα 1993, σσ. 113-4.

γ. Ο νους είναι ο κριτής των πάντων και κατά συνέπεια οι λόγοι είναι καθρέπτες της ψυχής του ανθρώπου, άρα μέσα από τις επιστολές μπορεί κανείς να διαβάσει και να αποφανθεί για το ποιόν ενός ανθρώπου.

Εξάλλου στις θεωρίες περί φιλίας αφιερώνεται και ένα μεγάλο μέρος της επιστολής 46 προς τον Ιωσήφ Ρακενδύτη, όπου ο Γρηγοράς παραθέτει την αριστοτελική διάκριση της φιλίας σε *πολιτική, φυλετική, συγγενική, εταιρική*, ενώ αφηγείται και μια συνθήκη του λαού των Καρμανών, να επικυρώνουν τη συνθήκη φιλίας ανοίγοντας φλέβες στο πρόσωπο και αναμιγνύοντας το αίμα των δυο συμβαλλομένων, το οποίο κατόπιν έπιναν! Με πολύ έξυπνο τρόπο, ο Γρηγοράς θεωρεί την επιστολή ως ακραιφνή απόδειξη φιλίας και ως *αίμα ψυχής*, δίνοντας έτσι με μεταφορικό τρόπο έναν από τους πιο γοητευτικούς ορισμούς της επιστολής ως συνδετικού κρίκου δυο αγαπημένων προσώπων.

Πέρα από τις προαναφερθείσες επιστολές υπάρχουν διάσπαρτα στο επιστολογραφικό του έργο τα μοτίβα περί φιλίας, τα οποία επιχειρούμε στη συνέχεια να κατηγοριοποιήσουμε.

Το μοτίβο της κατηγορίας του αλληλογράφου εξαιτίας της σιγής του.

Ο Γρηγοράς αφιερώνει το προοίμιο της επιστολής 1 προς τον Πεπαγωμένο του στην ανάδειξη της μεταξύ τους φιλίας, θεωρώντας τον αλληλογράφο του *όρον τής άληθεστάτης φιλίας*, με τον ίδιο να μετατρέπεται σε *κριτή* της αληθινής φιλίας, κάτι που θυμίζει την προσφιλή τακτική των βυζαντινών επιστολογράφων να χρησιμοποιούν **δικαστηριακή γλώσσα** σε σχέση με την υπεράσπιση ή την κατηγορία των αλληλογράφων τους⁵⁷⁶ ή ακόμα και του εαυτού τους (επ. 1, στ. 1-6)

Το τελευταίο γίνεται φανερό και στην επιστολή 2, προς άγνωστο παραλήπτη, στην οποία ο Γρηγοράς δικαιολογώντας τη δική του *άγραφία*, με έξυπνο τρόπο ανατρέπει την κυριαρχούσα άποψη ότι η συχνή αλληλογραφία αποτελεί *μέτρον και σαφές γνώρισμα τής φιλίας*, γιατί εν τοιαύτη περιπτώσει ο αλληλογράφος του θα έπρεπε δικαιολογημένα να τον *έγκαλει*. Άλλωστε, αν η συχνότητα της συγγραφής επιστολών ήταν ανάλογη των συναισθημάτων για το φίλο του, θα έπρεπε νυχθημερόν να αλληλογραφεί με αυτόν, κάτι που πρακτικά είναι αδύνατον λόγω έλλειψης χρόνου, λόγω του ότι τόσες επιστολές δε θα χωρούσαν σε βίβλους και ακόμη λόγω του ότι δε θα μπορούσαν να βρεθούν ορδές γραμματοκομιστών⁵⁷⁷ για να μεταφέρουν τόσες πολλές επιστολές. Βέβαια, όλα τα παραπάνω, με τη δόση της υπερβολής που ενέχουν, στόχο έχουν με χαριτωμένο τρόπο να δικαιολογήσουν την *άγραφία* του ίδιου του Γρηγορά. (επ. 2, στ. 1-4)

Τη δικαστηριακή γλώσσα χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς- όχι για την *άγραφία*- κατά κόρον στην 20^η επιστολή του προς τον συμπατριώτη του και ηγούμενο της μονής

⁵⁷⁶ Hunger, ό.π., σελ. 333.

⁵⁷⁷ Hunger, ό.π., 342-4.

Χορταίτου στη Θεσσαλονίκη, Μάξιμο. Εκεί, αφού παραλληλίζει την αποδημία του Μαξίμου και την αλλαγή της ζωής του, με αυτήν του Μ. Αλεξάνδρου, που ασπάστηκε τους θεσμούς των Μήδων και νυμφεύθηκε μια Περσίδα, καταλήγει με το μοτίβο της αδικίας απέναντι στον ίδιο που σκύβει μπροστά στα αδικήματα στωικά και εθελοντικά και τα αποδέχεται, κάνοντας έτσι τον δρώντα να δείχνει ακόμα μεγαλύτερος «εγκληματίας» (επ. 20, στ. 11-20). Βέβαια, πιο κάτω θα αναφέρει ότι όλα αυτά ειπώθηκαν *ἀστείου εἴνεκα*, αφού καμαρώνει για την εξέλιξη του συμπατριώτη του στη νέα του πατρίδα.

Ο ίδιος κατακρίνει στην επ. 33 την *ἀγραφία* του Γλαβά και δηλώνει ότι η σιωπή του τον βασανίζει: *γράφαντι γὰρ μοι πολλάκις οὐδ' ὀλιγάκις ἀντέγραψας, ἀλλὰ σιωπὴ τις μαλα ἄτοπος καὶ βαθεῖα τῆς σῆς ἐπιεικῶς κατορχεῖται χειρὸς· καὶ μοι ἀχθομένῳ...* Στην ίδια επιστολή ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί δικαστηριακή γλώσσα, φθάνοντας στο σημείο της υπερβολής, καθώς φέρνει στο νου του αρχαία δικαστήρια, στα οποία δικάζονταν όχι μόνον τα έμψυχα, αλλά και τα άψυχα, ενώ και ο ίδιος αναρωτιέται μήπως θα πρέπει να αποδώσει την αιτία της σιωπής του Γλαβά σε κάτι ανάλογο (33, στ. 17-36) Το ίδιο μοτίβο της *ἀγραφίας* πραγματεύεται ο Γρηγοράς και στην επιστολή 45 προς τον Ανδρόνικο Ζαρίδη, όπου με θλίψη δηλώνει ότι τείνει να πιστέψει ότι είναι αληθινή η παροιμία που λέει ότι *τηλοῦ φίλοι ναίοντες οὐκ εἰσὶ φίλοι*.

Από την ίδια παροιμία ορμώμενος μεμψιμοιρεί άλλωστε και για τη σιωπή του Θωμά (Θεοδούλου) Μαγίστρου που ζει στη Θεσσαλονίκη (επ. 49, στ. 12-13), ενώ γράφοντας στον Βασίλειο Γλυκύ, το γιο του πατριάρχη και μέντορά του, παρατηρεί ότι ο Βασίλειος τον καταδίκασε σε τέτοια λήθη, ώστε να λέει τον πόνο του για την *ἀδικίαν* στον ήλιο και στα αστέρια, αντί να στήσει τον «κατηγορούμενο» στον *σεμνὸν τῆς φιλίας σκίμποδα* και σου τὰ ἔσχατα κατειπεῖν καὶ γενέσθαι σοι κατήγορον τετελεσμένον! (επ. 58, στ. 10 κ.ε.). Η ευρηματική χρήση της δικαστηριακής γλώσσας ολοκληρώνεται με μια έξυπνα δοσμένη απειλή εκ μέρους του Γρηγορά που λέει στο Βασίλειο να προσέξει μήπως ο θεσμός της φιλίας των αποβάλλει τῶν αὐτῆς γραμματείων κατά τον ίδιο τρόπο που απέβαλλαν οι αρχαίοι Αθηναίοι από τους δικαστικούς πίνακες τους πολιτικά ανάξιους. Άλλωστε χιούμορ επιδεικνύει ο Γρηγοράς και στην επιστολή 113 του, όπου γράφει στον Μακεδόνα αλληλογράφο του ότι μάλλον το ποτό της Λήθης δε βρίσκεται στον Άδη, όπως πίστευαν οι αρχαίοι, αλλά στη Μακεδονία.

Το θέμα της αρχής της αλληλογραφίας

Σε μια εποχή που η αρχή της φιλικής σχέσης συχνά πραγματοποιούνταν μέσα από την ανταλλαγή επιστολών και παρέμενε εκεί και όχι στην ανταλλαγή επισκέψεων, το θέμα του ποιος θα έθετε την αρχή της επιστολογραφίας, διαλύοντας την όποια αμηχανία, ήταν υπαρκτό⁵⁷⁸. Έτσι, ο Γρηγοράς (επ. 91, στ. 1-5)) πληροφορείται ότι

⁵⁷⁸ ό.π., σελ. 334.

συχνά ο Θεσσαλονικεύς λόγιος Θωμάς (Θεόδουλος) Μάγιστρος έπαιρνε την απόφαση να του γράψει, αλλά τον συγκρατούσε η σκέψη ότι ποτέ δεν είχε συναντήσει από κοντά το Γρηγορά, ούτε και γνώριζε το χαρακτήρα του. Το αποτέλεσμα ήταν να κάνει ο Γρηγοράς την υπέρβαση και να του γράψει, θέλοντας να ξεπεράσει όλα τα παραπάνω εμπόδια που δεν τα θεωρεί και σπουδαία.

Η απόδοση ερωτικής ορολογίας στη φιλική σχέση

Στην επιστολή 2 παρατηρούμε τη χρήση ενός διαδεδομένου μοτίβου σχετικού με τη φιλία: ο Γρηγοράς δηλώνει ότι για να δείξει το *διάπυρον τής στοργής* προς τον αλληλογράφο του, θα γίνει *έτερος Όρφεύς και Θάμυρις*, εκμπέμποντας και ο ίδιος την ίδια γοητευτική μελωδία για να αποδώσει επαίνους στο φίλο του, έναν άνθρωπο που έχει όλες τις χάρες, την πειθώ, την κριτική ικανότητα, την *άστειότητα του ήθους...και τὰς ἰγγάς* (2, στ. 19-28). Όλο αυτό το λεξιλόγιο έχει αντληθεί από τη σφαίρα της ερωτικής μαγείας και ήταν βέβαια διαδεδομένο σε πληθώρα βυζαντινών επιστολογράφων⁵⁷⁹. Αλλού ο Γρηγοράς λέει στον Θεόληπτο Φιλαδελφείας ότι η αποχώρησή του από τη Βασιλεύουσα ήταν ικανή *πόθον ἀναφλέξει ἐν ἡμῖν και μεγίστην ἐγειραι πυρκαϊὰν ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς* (επ. 61^η, στ. 11-12), ενώ παρομοιάζει τὸ *φίλτρον* για έναν άλλο αλληλογράφο του με κόσμημα της ψυχής (επ. 68^η, στ. 27-8). Ακόμα, ισχυρίζεται στην 77^η επιστολή του πως ο Θεός έκρυψε μέσα στην καρδιά του *ἀφανῆ τινα φλόγα τῶν σῶν ἐρώτων*, με συνέπεια ο αλληλογράφος του να ζει συνεχώς στη σκέψη του (77, στ. 3-7), ενώ στην 84^η επιστολή ισχυρίζεται ότι *τυραννήθηκε ἀπὸ τὸν πόθο* (84, στ. 8, και 84, στ. 26-27) για τον Φιλανθρωπηνό, ο οποίος επί μακρόν δεν του έστελνε επιστολές.

Η αληθινή φιλία

Σε πολλές επιστολές του ασχολείται ο Γρηγοράς με το κριτήριο της *ἀληθοῦς φιλίας*. Έτσι και στην επ. 8, ισχυρίζεται ότι και μόνη η ανάμνηση του φίλου του, που γεμίζει με *εὐφροσύνη* την ψυχή του, είναι αρκετή για να αποτελεί τεκμήριο της αληθινής φιλίας, αντίθετα με άλλους που «χρωματίζουν» αυτήν την ψυχική ανάταση με περίπλοκα ρητορικά σχήματα (επ. 8, στ. 1-5). Ως κριτήριο εξάλλου της φιλίας τίθεται η πραγματοποίηση επιθυμιών του αλληλογράφου. Συχνά ο Γρηγοράς ζητά να βοηθήσει ο αλληλογράφος του το γραμματοκομιστή, ως απόδειξη της μεταξύ τους φιλίας, ενώ χρησιμοποιεί μια εικόνα από τη φύση για να αποδώσει την αρχή και την εξέλιξη της φιλίας αυτής : (επ. 88^η, στ. 13 κ.ε.): *και δείκνυε διὰ ταύτης εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡς ἡμῖν ἢ παλαιὰ φυτευθεῖσα φιλία οὐκ ἄκαιρον τὴν ἀρχὴν τῆς φυτείας*

⁵⁷⁹ Νικόλαος Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Επιστολογραφία*, Αθήνα 1993, σς. 117-118 και Hunger, ό.π., σσ. 335-6, βλ. και Karlsson, *Idéologie*, σσ. 99-103.

*έκτησατο, ἀλλ' ἐν ἀρμοττούση σφόδρα τῇ ὥρα καὶ ἀνθεῖ καὶ τέθηλε διηνεκῶς μεταξὺ τῶν τῆς ἡμέτερας καρδίας λειμώνων...*⁵⁸⁰

Την ίδια εικόνα, μιας φιλίας που είναι θαλερή και δεν κινδυνεύει από μαρασμό χρησιμοποιεί και στην επιστολή 91, μόνο που εκεί το αντίδοτο του μαρασμού είναι η κινητικότητα και η ανταλλαγή επιστολών για τους δυο αλληλογράφους που τους χωρίζει η απόσταση (91, στ. 44-50). Χρήση της εικόνας αυτής γίνεται και στην επιστολή 95, όπου ο Γρηγοράς μέσα από αντιθέσεις, ζητά έμπρακτες αποδείξεις για τη φιλία του αλληλογράφου του (95, στ. 13-17): *ὡς ἡ πάλαι φυτευθεῖσα φιλία ἡμῶν οὐ θνητὴν ἔσχε τὴν φύσιν οὐδὲ τῷ μακρῷ χρόνῳ μαραινομένην, ἀλλὰ νεάζουσιν διηνεκῶς ἀρδευομένη τοῖς ὕδασιν ἀκμάζουσιν ἔχει τὴν βλάστην ἐν μέσοις τῆς καρδίας λειμῶσιν...*

Τέλος, το ίδιο μοτίβο αυτή κυριαρχεί και στην επιστολή 96 προς το Μανουήλ Καντακουζηνό, όπου η φιλία περιγράφεται ως *ἀεὶ νέα καὶ θάλλουσα, καθάπερ ἐν λειμῶνι λαμπρῷ καὶ οἴους ταῖς κρήναις παντοίαις καὶ ὑδάτων χάρισιν ἀρδευομένους ὀρῶμεν, γήρως ἐφόδους ἀποσειομένη πάσας καὶ ὅσα τὸν τῆς ἄνθης ἐκείνης μαρασμὸν ἐπιφέρει νοσήματα* (96, στ. 8-11).

Η νοσταλγία για τον απόντα αλληλογράφο και η επιστολή ως παρηγοριά (δεύτερος πλοῦς)

Μέσα στις επιστολές του Γρηγορά ανιχνεύουμε και τη μεγάλη νοσταλγία για τους φίλους που είναι μακριά. Στην επ. 9 με παραλήπτη τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό, ο Γρηγοράς ξεκινά την επιστολή του λέγοντας ότι θεωρεί τη μέρα της μεταξύ τους συνάντησης ως *πανήγυριν*, για να καταλήξει μετά στο λογοπαίγνιο με βάση τη λέξη πανήγυρις και τη συνώνυμη λέξη εορτή: *σὺ δ' ἄωρίαις πολλάκις τὴν ἐμὴν ἐπιτειχίζων ἔφεσιν ἀνέορτον μοι τὴν ἐορτὴν καθιστᾶς, καὶ πανήγυριν θλίψεων ποιεῖς τὴν τῆς εὐφροσύνης πανήγυριν...* (9, στ. 1-5)

Εξάλλου, στην 82^η επιστολή προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό, ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί την παροιμία *τὸν τρώσαντα δεῖ καὶ τὴν θεραπείαν ἐπάγειν*, για να εξηγήσει στη συνέχεια ότι αυτός που **τον πλήγωσε** με την απουσία του είναι ο ίδιος ο Καντακουζηνός και μόνο αυτός μπορεί να γιατρέψει τη λύπη του, στέλνοντάς του επιστολές (82, στ. 14-18) Στην επιστολή 86, ο Γρηγοράς, αναρρώνοντας ακόμη από ασθένεια και μη βρίσκοντας γραμματοκομιστές, δηλώνει ότι αυτό του προσθέτει μεγάλη στενοχώρια: *εἰ γὰρ φέρει τι παραμύθιον ἢ πρὸς ποθουμένους ὀμιλία τοῖς πόθῳ κάμνουσιν, ἀνάγκη, κωλυθείσης αὐτῆς, ὀδυνηρότερον αὐτοῦς ἄχθεσθαι* (86, στ. 1-5)

Άλλωστε και ο συνηθισμένος **τόπος** που θέλει την επιστολή να αναπληρώνει την παρουσία του φίλου⁵⁸¹ και να δείχνει την διάνοιαν του φίλου- ακόμα και αν οι δυο

⁵⁸⁰ Απόδειξη της θαλερής φιλίας με παροχή βοήθειας προς το γραμματοκομιστή ζητά ο Γρηγοράς και στις επιστολές 94 και 95.

αλληλογράφοι δεν έχουν έρθει ποτέ σε εκ του σύνεγγυς επαφή- υπάρχει στο επιστολογραφικό έργο του Γρηγορά. Έτσι, σε επιστολή του προς τον Ανδρόνικο Ζαρίδη, ο Γρηγοράς τον προτρέπει να ανταλλάσσουν επιστολές : *φέρει τοίνυν οὐ παρὸν ἐν τῷ παρόντι ὄψεων ὄψεις ἀλλάττεσθαι γράμμασι γράμματα καὶ γλῶτταν γλώττη χαριζόμεθα....βραχὺς τις λόγος τὴν πρωτανεύουσαν ἐκδιδάσκει διάνοιαν* (30, στ. 76-88). Μέσα από αντιθέσεις εξάλλου, καταλήγει αλλού στο συμπέρασμα ότι η επιστολή αναπληρώνει επάξια την ζωντανή παρουσία: *καὶ μὴ συνῶν, σύνειμι τὸν βελτίονα τρόπον, εἶπερ δη ψυχῆς ὁμιλία βελτίων πολλῶ τις κατ' αἴθησιν* (71, στ. 67-68)

Χαρακτηριστική της διαπραγμάτευσης του ίδιου μοτίβου είναι η επιστολή 82 προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό, όπου ο Γρηγοράς του ζητά , αφού εκείνος τον έχει πληγώσει με την απουσία του, να του στέλνει τουλάχιστον επιστολές προκειμένου να «δυναμώσει» ο ασθενής Γρηγοράς και να επανέλθει *ἐς τὰ πρότερα τῆς σῆς εὐφροσύνης ἴχνη*. Άλλωστε η επιστολή –προσθέτει ο Γρηγοράς-είναι **δεύτερος πλοῦς**⁵⁸² , καθώς αναπληρώνει κάπως την απουσία του φίλου, ενώ στη συνέχεια επαινεί τον ευρετή της επιστολής, καθώς αυτή δίνει μια εικόνα της *ἀσωμάτου ψυχῆς* (82, στ. 13-22). Τέλος, η επιστολή για δυο ανθρώπους που η απόσταση τους χωρίζει και η φιλία τους υπάρχει μόνο μέσα στην ανταλλαγή επιστολών, λειτουργεί σαν τροφή : *γράμματα τρέφειν ἴσασι τὴν φιλίαν* (επ. 91ⁿ , 49), ενώ μέσα από μια επιστολή γνωρίζει κανείς πλήρως το χαρακτήρα του άλλου, ακόμα και αν του είναι άγνωστος : *Τοῖς...γράμμασι συντυχῶν...τὸ τῆς σῆς ὁπόσποτε ψυχῆς ἀνεμαζάμην ἦθος. Εἰκόνες γὰρ οἱ λόγοι γίνονται τῆς ψυχῆς...* (97 , στ. 1-6 και στ. 76- 81)

Με το θέμα εξάλλου της χαράς που προσφέρει η επιστολή, ειδικά από έναν φίλο που ζει μακριά, σχετίζεται άμεσα και το ζήτημα της έκτασης της επιστολής. Έτσι, ενώ ήταν παλιά απαίτηση των επιστολογράφων να είναι σύντομες οι επιστολές⁵⁸³ , η συντομία αυτή δε συμβιβαζόταν με την επιθυμία των αλληλογράφων να αναπληρώσουν με την επιστολή την απουσία του αγαπημένου φίλου, μαθαίνοντας όσο το δυνατόν περισσότερα νέα του. Χαρακτηριστικά , η πρώτη αντίδραση του Γρηγορά, όταν έλαβε από τον Ιωάννη Καντακουζηνό μια σύντομη επιστολή, ήταν...να βυθιστεί στη λύπη :

εὐθὺς εἰς λύπην κατενεχθεὶς βραχὺ σύλλαβα ταῦτα θεασάμενος ὄντα καὶ ἥκιστα ἀποχρῶντα δίμει φλεγμαίνοντα ἄνθρωπον καταψῶξαι...(83, στ. 3-6)

Βέβαια, αυτή η πρώτη εντύπωση, άμέσως μετά άλλαξε, καθώς μέσα από προσεκτικότερη μελέτη της λακωνικής επιστολής του Καντακουζηνού, ο Γρηγοράς ανακάλυψε όγκο διανοημάτων παρόμοιο με αυτό των Αιγυπτίων ιερογραμματέων που με λίγα σύμβολα έκρυβαν πολλά νοήματα.

⁵⁸¹ Hunger, ό.π. σσ. 336-7.

⁵⁸² Η παροιμία προέρχεται από τον Τίμαιο του Πλάτωνα , 75e και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τους βυζαντινούς επιστολογράφους, ό.π. σσ. 336-7.

⁵⁸³ Hunger, ό.π., σσ. 330-1

Η χαρά του Γρηγορά κάθε φορά που έπαιρνε ένα γράμμα από κάποιον επιστολογράφο του-θέμα επίσης αγαπητό στη βυζαντινή επιστολογραφία-εκδηλώνεται με πλήθος συγκρίσεων και παρομοιώσεων. Έτσι, στην επ. 10 προς τον παιδικό του φίλο, συμπατριώτη και μοναχό Ιωάννη, παρομοιάζει το ξύπνημα της ψυχής του –όταν παρέλαβε την επιστολή του φίλου του-με τη μελωδία που άκουγαν οι Πυθαγόρειοι προς το τέλος της ημέρας, η οποία αφύπνιζε την κοιμισμένη από τις *ἔξωθεν* ασχολίες ψυχή τους. Την ίδια χαρά περιγράφει ο Γρηγοράς και στην επιστολή 52, μόνο που εκεί τα νέα της ασθένειας του φίλου του πρωτοβεστιάριου, αναμιγνύουν τη χαρά με τη λύπη : *χαρᾶς ἅμα καὶ λύπης τὴν ἡμῶν ψυχὴν σὺ γε ἐμπέπληκας* (στ. 1-2). Η ίδια επιστολή ολοκληρώνεται με την προτροπή προς τον αλληλογράφο να γράφει συχνότερα, έτσι ώστε να φέρνει στην ψυχή του Γρηγορά την άνοιξη και την αιθρία.

Παροιμίες και ρήσεις σχετικές με τη φιλία

Στις παροιμίες και τις απόψεις σχετικά με τη φιλία , ο Γρηγοράς έχει χρησιμοποιήσει τόσο αυτήν που θέλει τους φίλους να είναι όμοιοι (*ὁμοῖος ὁμοίῳ*, (επ. 54, στ. 38-40), όσο και την άποψη ότι τον άνθρωπο έλκει το αντίθετο, ακριβώς όπως αναμειγνύεται ο οίνος με το νερό ή όπως ο μαγνήτης έλκει το σίδηρο (63, στ. 36-37)). Στη δεύτερη βέβαια περίπτωση στόχος είναι να πλέξει ο Γρηγοράς το απόλυτο εγκώμιο στον αλληλογράφο του, αναδεικνύοντάς τον ως ακίβδηλο χαρακτήρα σε σχέση με την δική του κίβδηλη ψυχή!

Μια άλλη παροιμία που χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς, προκειμένου να αποσπάσει βοήθεια για το γραμματοκομιστή είναι η περίφημη *κοινὰ τὰ τῶν φίλων* (επ. 64,στ. 2-3). Την ίδια παροιμία ωστόσο ανατρέπει ο Γρηγοράς στην επιστολή 91 προς τον Θωμά Μάγιστρο (στ. 17 κ.ε.) , ισχυριζόμενος ότι η φιλία είναι κάτι αυτοφυές και αυτοδίδακτο και όταν είναι δυνατή, δεν έχει ανάγκη από τέτοια ερείσματα, όπως αυτά που προστάζει η παροιμία.

Στα παράπονά του για την άγραφία των αλληλογράφων του, αναγνωρίζει με πικρία ότι ισχύει η ρήση *τηλοῦ φίλοι ναίοντες οὐκ εἰσὶ φίλοι* (επ. 45, στ. 1 και 49, στ. 1). Την ακριβώς αντίθετη γνώμη διατυπώνει στην 68^η επιστολή, όπου χρησιμοποιώντας έναν στίχο του Ευριπίδη ο Γρηγοράς γράφει : *«ἐγὼ γὰρ τὸν ἐσθλὸν ἄνδρα», κατὰ τὸν φάμενον, «κἂν ἐκάς ναίῃ χθονὸς, κἂν μήτε ὄσσοις εἰσίδω, κρίνω φίλον»* (68, στ. 24-25).

Κάτι που ιδιαίτερα γοήτευσε το Γρηγορά, ώστε να το χρησιμοποιήσει σε δυο επιστολές του είναι η θεωρία του Πλάτωνα (:) ότι η ψυχή αυτού που αγαπάμε ζει σε ξένο σώμα, δηλαδή στο δικό μας : *Πλάτων...τὴν ψυχὴν τοῦ ἐρῶντος ἐν ἄλλοτρίῳ σώματι ζῆν ἀπεφήνατο* (77, στ. 1-2)

και επ. 108, στ. 51-52: *τοῦτο δὴ τὸ θρυλλούμενον, τὴν τοῦ ἐρῶντος ψυχὴν ἐν ἄλλοτρίῳ σώματι καὶ οὐκ ἐν τῷ ἰδίῳ ζῆν* (αναφερόμενος στη συναναστροφή του με

τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και τον Θεόδωρο Μετοχίτη, καθώς και στην πρόσφατη απώλεια και των δυο).

Αρχαία πρότυπα φιλίας

Αναφορικά με τη σύγκριση φίλων με αρχαία πρότυπα φιλίας⁵⁸⁴, ο Γρηγοράς, απευθυνόμενος προς το Δημήτριο Καβάσιλα (65, στ. 44 κ.ε.) εύχεται να μην υπήρχαν τα αρχαία παραδείγματα, καθώς η φιλία του Καβάσιλα ξεπερνά καθετί γραμμένο από παλιά. Σε μια άλλη επιστολή του, με παραλήπτες τρεις ευσεβείς ανθρώπους και μεταξύ τους φίλους, ο Γρηγοράς στον πρόλογό του αναφέρεται στις τιμές που απένειμαν οι αρχαίοι Έλληνες σε παραδείγματα φιλίας όπως οι Διόσκουροι, αλλά και στον Ορέστης και τον Πυλάδη που κέρδισαν *ἀμάραντον κλέος* (71, στ. 12- 13).

Κριτική για την προδοσία των φίλων

Σχετικά με το θέμα της **προδοσίας των φίλων**, στο Γρηγορά βρίσκουμε αρκετές επιστολές που εκφράζουν τη δυσαρέσκεια του συγγραφέως για ανθρώπους που τον πλήγωσαν : *ταύτη τοι καὶ δυστυχῶ φίλων ἐνίους* (54, στ. 6). Στην επιστολή αυτή με άγνωστο παραλήπτη και ασαφή χρονολόγηση, κάποιος φίλος του τον πρόδωσε και πήγε με το μέρος *σοφιστῶν*. Με φιλοσοφική διάθεση, ο Γρηγοράς θυμάται την αρχαία ρήση , ότι φίλος μπορεί να είναι κάποιος που είναι *ὄμοιος*, ενώ αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν να παραμείνει σταθερή μια φιλία, τη στιγμή που κάποιοι άνθρωποι άγονται και φέρονται κατά τις περιστάσεις, με αποτέλεσμα η ομοιότητα της αρχαίας ρήσης να καταλύεται.

Ομοίως δυστύχησε ο Γρηγοράς με την περίπτωση του Ιωάννη Βασιλικού (πιθανότατα του Βαρλαάμ), στον οποίον απευθύνει την επ. 60. Ο Γρηγοράς αναθυμάται ότι έκανε τα πάντα, *ὅσα φιλίαν ὑφαίνει*, επιδεικνύοντας *φιλοτιμίαν*, από έρωτα για τον αλληλογράφο του (*έρῶν*), πράγμα που και ο αποδέκτης έκανε μέχρι πρότινος, ώσπου η λήθη αφάιρεσε κάθε τέτοιο συναίσθημα και το βύθισε σαν την άμπωτη (συνηθισμένες οι παρομοιώσεις και οι εικόνες από τον κόσμο της θάλασσας στην επιστολογραφία του Γρηγορά, όπως αναλύουμε διεξοδικά παρακάτω). Ο «Ιωάννης» λοιπόν πρόεβη σε σκληρή κριτική των έργων του Γρηγορά, κάτι που ενόχλησε τόσο το συγγραφέα, ώστε εκείνος να μετανιώνει για την προηγούμενη ευνοϊκή διάθεση απέναντί του⁵⁸⁵ καθώς και για την *ἀωρίαν* και τη βιασύνη του να κερδίσει τη φιλία του , ενώ τον προκαλεί τον Ιωάννη να τον αντιμετωπίσει μπροστά σε ένα *θέατρον σοφῶν*, για να αποδείξει την αλήθεια της κριτικής του!

⁵⁸⁴ ό.π., σσ. 334-5

⁵⁸⁵ Επιστολή 60^η , στ. 34-5 : *Πρὸς γε τοὺς τῶν ἐμῶν φίλων ἐπαίνους οὐκ ἄν οὕτω καὶ πρὸς σε διατεθεὶς, εἰ μὴ διακαῶς εἶην ποθήσας*. Για τη φιλική διάθεση βλ. Hunger, ό.π., σσ. 331-2.

Το θέμα των γραμματοκομιστών

Οι γραμματοκομιστές είναι ένα σταθερό θέμα της βυζαντινής επιστολογραφίας⁵⁸⁶, ειδικά την Παλαιολόγεια περίοδο, όταν το βυζαντινό κράτος είχε συρρικνωθεί, τα ταξίδια είχαν γίνει ακόμα πιο επικίνδυνα με τις επιδρομές Τούρκων και Σέρβων στη βυζαντινή επικράτεια, ενώ σίγουρα δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφιβάλλουμε ότι έπρεπε κανείς να είναι δύσπιστος, ειδικά αν οι αντιξοότητες της τύχης τον έκαναν να φοβάται. Έτσι, όταν ο Γρηγοράς στην επιστολή 124 (124, στ. 2-13) απολογείται για τη συντομότητα και με κωδικοποιημένο τρόπο προφορική απάντηση που έστειλε στον αλληλογράφο του, είναι καθ' όλα πειστικός:

Οὐκ ἦκεν ἀντίγραφον πρὸς τὴν καλὴν καὶ γενναίαν ἐκείνην ἐπιστολήν, ἀλλ' ἀπὸ γλώττης οὕτως σκιωδῶς τὴν ἀπόκρισιν ἀπεστάλακαμεν...καὶ δείσας μὴ τραγωδίας ὑπόθεσις γένηται καθ' ἡμῶν τὰ γράμματα διατρανοῦντα ἃ σιωπᾶσθαι θέμις τὸ μὲν γράψαι ἐπέσχον, λόγοις δ' ἀμυδροῖς ἀπὸ γλώττης καὶ ἀσαφέσι μὲν τῷ κομίζοντι, σοὶ δ' ἐγνωσμένοις ὅλην τὴν ἐμὴν ἀπέσταλκά σοι διάνοιαν...

Τους κινδύνους που έκρυβαν οι δρόμοι αναλύει ο Γρηγοράς και στην 134 επιστολή (στ. 66-77) όταν επισημαίνει ότι νιώθει αδικημένος που ο Θεσσαλονικεύς αλληλογράφος του θέτει ως μέτρο του φίλτρου τη συχνή αποστολή γραμμάτων τη στιγμή που αυτού του πράγματος «ἀνατρέπουσι τὴν συνέχειαν πλεῖστα τε τὰ μεταξὺ καὶ βάρβαροι ληστὰὶ τὰς τε θαλαττίους καὶ ἡπειρωτικὰς παρόδους ναυλοχοῦντες καὶ ἐφεδρεύοντες, κάκεϊνας μὲν ἀτριβεῖς καὶ ἀγρίας, τοὺς δ' αὖ παριέναι ἐθέλοντας δειλοὺς καὶ περιδεεῖς καθιστῶντες...»

Βέβαια, συχνά το θέμα των γραμματοκομιστών αποτελούσε μια καλή δικαιολογία για την αγραφία του επιστολογράφου, όπως επί παραδείγματι στη 2^η επιστολή του Γρηγορά (2, στ. 15-19) όπου ο ίδιος υποστηρίζει ότι η συχνή αποστολή γραμμάτων δεν αποτελεί κριτήριο φιλίας, καθώς ολόκληρα βιβλία δε θα χωρούσαν όσα ήθελε να γράψει στο φίλο του και ορδές γραμματοκομιστών δε θα πρόφταιναν να μεταφέρουν τις επιστολές του, ακόμα κι αν σε αυτό είχαν συνωμοτήσει τα πτηνά του ουρανού.

Άλλα συχνά μοτίβα στις επιστολές του Γρηγορά

2. Το θέμα της τύχης και της αωρίας (ἀκαιρίας)- οι φθονεροί Τελχίνες και οι κῆρες

Συχνά ο Γρηγοράς μεμψιμοιρεί για τις μεταστροφές της τύχης⁵⁸⁷ και για την **αωρία** ή **ακαιρία** των πραγμάτων, η οποία τον αναγκάζει κάποτε να σιωπά. Το μοτίβο αυτό

⁵⁸⁶ Νικόλαος Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Επιστολογραφία*, Αθήνα 1993, σσ. 72-79.

⁵⁸⁷ Hunger, ό.π., σσ. 340- 1.

άλλωστε –το οποίο έχει αντληθεί από κλασικά πρότυπα ιστοριογραφίας- κυριαρχεί τόσο στην *Ρωμαϊκή Ιστορία του*⁵⁸⁸, όσο και στο επιστολογραφικό του έργο⁵⁸⁹.

Με το μοτίβο της μεταστροφής της τύχης περιπλέκεται άλλωστε και αυτό του φθόνου και της βασκανίας όπως στην 100^η επιστολή, όπου ο Γρηγοράς ισχυρίζεται (100, στ. 2 κ.ε.) ότι *αί ποικίλαι τοῦ χρόνου τύχαι καὶ περιπέτειαι* τον βύθισαν σε λύπη, ενώ ο φθόνος τον ανθρώπων τον έκανε να σιωπά απέναντι στους φίλους και να μην αλληλογραφεί. Μάλιστα ο φθόνος έφερε την *βασκανίαν* από κάποιους Τελχίνες (αλληγορία από τη μυθολογία⁵⁹⁰, ιδιαίτερα αγαπητή στο Γρηγορά), ανθρώπους δηλ. που λειτουργούν μικρόψυχα και έχουν πολύ πονηρό μάτι! Παρόμοια, στη ζωή του Γρηγορά υπήρξαν Τελχίνες κατά της επιστήμης (103, στ. 36 κ.ε.), τους οποίους θα ήθελε να τους σωφρονίσει ... με το ξύλο, προτίμησε όμως τελικά να αντιπαρατεθεί λεκτικά και να τους ντροπιάσει⁵⁹¹. Στην ίδια επιστολή (103, στ. 93 κ.ε.) το μοτίβο των Τελχίνων χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς για να αποδώσει εκεί την παρακμή της αστρονομικής επιστήμης *ἐς τὰς ἐσχάτας νόσους*, ενώ στους Τελχίνες αλλά και στην άκαιρία αποδίδει ο Γρηγοράς την πρόθεσή του να ολοκληρώσει την επιστολή του προς τον πρωτονοτάριο Πεπαγωμένο (4, στ. 185-190), αντί να μακρηγορήσει όπως θα επιθυμούσε.

Το θέμα των Τελχίνων είναι ένα μοτίβο που χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς όχι μόνο για να αποδώσει τα αίτια της δικής του κακοδαιμονίας, αλλά και αυτής του αλληλογράφου του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού, ο οποίος τυφλώθηκε και για καιρό περιέπεσε σε δυσμένεια, ύστερα όμως από χρόνια επανήλθε στα πολιτικά πράγματα : (9, στ. 25 - 27): *ἦ δὴ σε κάκ τῶν πυθμένων ἀνακαλεσαμένη τοῦ φθόνου καὶ τοὺς τῆς βασκανίας ἀποσαμένη Τελχῖνας ἐκείνους οἱ διεκώλυσαν....*

Ειδικά στην αναφορά του στον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό, ο Γρηγοράς «αντιγράφει» ένα μεγάλο απόσπασμα από την 9^η επιστολή του (9, στ. 20-27) στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* (1. 361, 1-7) και εκεί μιλά για την αστάθεια των ανθρωπίνων και για τον καταστροφικό ρόλο των φθονερών Τελχίνων στο βίο του Φιλανθρωπηνού.

Το μοτίβο των φθονερών Τελχίνων χρησιμοποιείται και στη *Ρωμαϊκή Ιστορία*, μόνο του ή συνδυασμένο με τις **κῆρες**, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως κύριο όνομα ήδη από τα ομηρικά έπη⁵⁹², για να αποδώσουν τις μοίρες του ολέθρου ή στην τραγωδία ως

⁵⁸⁸ Βλ. Dimiter Angelov, *Imperial Ideology & Political Thought in Byzantium 1204- 1330*, Cambridge 2007, σσ. 256-7.

⁵⁸⁹ Evangelos Moutsopoulos, «La notion de «Kairicite» historique chez Nicephore Gregoras», *Βυζαντινά* 4 (1972), 205-213.

⁵⁹⁰ Για τους Τελχίνες, δαίμονες της Αρχαιότητας που μνημονεύονται ήδη από το Σηησίχορο βλ. *Realencyclopädie V A 1*, Stuttgart 1934, 197- 224. Η ιδιαίτερη ευαισθησία των Βυζαντινών απέναντι στο φθόνο-βασκανία και τις συνέπειές του (ευαισθησία που έχει κληροδοτηθεί αρκούτως και στους Νεοέλληνες) έγινε αντικείμενο διαπραγμάτευσης από τον Martin Hinterberger στο άρθρο του « Ο φθόνος, ανθρώπινη αδυναμία και κινητήρια δύναμη», στον τόμο *Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο αιώνα*. Αθήνα 2004, σσ. 299-312.

⁵⁹¹ Αναφορά στη γνωστή δημόσια συζήτηση που είχε με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό το 1331-2.

⁵⁹² *Ιλιάδα* Β 834 : *κῆρες γὰρ ἄγον μέλανος θανάτοιο*.

θεότητες της εκδίκησης⁵⁹³, ή ακόμα για να αποδώσουν την έννοια της συμφοράς⁵⁹⁴. Στο έργο του Γρηγορά ο όρος κήρες είναι συνώνυμο των αντίξωων συνθηκών, των συμφορών. Συχνά, επισυνάπτεται με τη λέξη **κηλίδες**, η οποία είχε ως αρχική σημασία την ατιμωτική τιμωρία, για να αποδώσουν μαζί την έννοια «αντίξοες συνθήκες» (συνώνυμο δηλαδή της άκαιρίας)

Ειδικότερα στο επιστολογραφικό του έργο, συναντάμε τις εξής αναφορές:

Επιστολή 4, στ. 49-51: *πότερον ζῶντας περιστοιχίζεσθαι ταῖς ἐνούσαις νόσοις καὶ κηρσίν, ἢ τῆς ἐνταῦθα τοῦ βίου λήξεως ἀποικίαν ποιῆσθαι ταχεῖαν...* (από μια ζωή γεμάτη αρρώστιες και συμφορές, ο Γρηγοράς δηλώνει ότι προτιμά πλέον το θάνατο)

Επιστολή 10, στ. 5 : *ἀναφλέγουσι κῆρές τινες ὑφεδρεύουσαι, ὁποίας ἡ τῆς ἔξωθεν ἀσχολίας ἄτακτος καὶ ἀνώματος συναθροίζει φορά...* (στην ψυχή παραμονεύουν οι ταραχές που προκαλούνται από την ενασχόληση με τις οχληρές ἔξωθεν υποχρεώσεις)

Επιστολή 85, στ. 8 : *Οὕτως αἱ νῦν ἐπιπολάζουσαι τοῦ χρόνου κηλίδες καὶ κῆρες οἰκίαν οὐκ ἔσχον οὐδόλως ἐν σοί, ἀλλ' ὄλος ἐγένου τῶν πάλαι θαυματομένων ἀνδρῶν ἀδελφός.* (Ο Καντακουζηνός δεν επηρεάζεται από τις επονείδιστες συνθήκες και τις συμφορές των καιρῶν του, αλλά ομοιάζει στο ήθος με αρχαίους άνδρες).

Επιστολή 96, στ. 3-6 : *οὔτε γὰρ χρόνου μῆκος οὔτ' αὖ τοπικαὶ διαστάσεις...οὐδὲ κηλίδες καὶ κῆρες λωβήσασθαι πως οὔτ' ἴσχυσαν οὔτε ποτ' ἰσχύσαιεν ἄν...* (τη φιλία του Γρηγορά με τον Μανουήλ Καντακουζηνό δεν μπορούν να την αγγίξουν ούτε ο χρόνος, ούτε η απόσταση, ούτε οι αντίξοες συνθήκες και οι συμφορές).

Επιστολή 109, στ. 38-39 : *ἐκ παντὸς τὰ βλάπτοντα φυλαττόμεθα, καθάπερ τινὰς ἀλλοτρίους κῆρας καὶ πονηρὰ ζιζάνια* (ο Γρηγοράς στην επιλογή των φίλων αποφεύγει ο,τι μπορεί να είναι βλαβερό και κακό)

Επιστολή 115, στ. 83-85 : *ὄρας γὰρ καὶ αὐτὸς τὰς ὑποφουμένας τῇ ἐπιστήμῃ κῆρας ἀλλοκότους καὶ ὅπως ἡ κακία τούναντίον κινδυνεύει νομίζεσθαι ἀρετή...* (επιβλαβεῖς θεωρίες ξεφυτρώνουν στην επιστήμη)

Επιστολή 134, στ. 62-64 : *ἀλλ' αἱ τοιαῦται κηλίδες καὶ κῆρες ἀεὶ διαφεύζονται σε καὶ καθάπερ σκότος ἡλίῳ παραχωρήσουσι...*(κατά τον Γρηγορά ο αλληλογράφος του δεν παρασύρεται από την τύχη και από το άλογο μέρος της ψυχῆς που χαρακτηρίζονται ως επιβλαβή)

Επιστολή 148, στ. 29-31: *οἶσθα ἐξωθῆσαι...ὀπόσποτε κῆράς τινὰς λογισμῶν τύφου τε παντὸς ἐκτὸς καὶ φλεγμαινούσης γλώσσας...* (κατά τον Γρηγορά, ο Δημήτριος Καβάσιλας μπορεί αποτελεσματικά να αποσοβήσει τα κακά μιας αλαζονικής σκέψης και γλώσσας).

⁵⁹³ Αισχύλου, Ἐπτὰ ἐπὶ Θῆβας, στ. 1055.

⁵⁹⁴ Αισχύλου, Ἀγαμέμνων, στ. 206: *βαρεῖα μὲν κῆρ τὸ μὴ πιθέσθαι.*

Και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* υπάρχουν δεκάδες αναφορές στις κήρες. Συχνά μάλιστα δίπλα στη λέξη **κήρες** επισυνάπτεται η λέξη τύχη, με την έννοια βέβαια της κακοτυχίας⁵⁹⁵. Ο ρόλος της καιρού (κατάλληλη στιγμή-ευκαιρία) καθώς και της ακαιρίας-άωρίας έχει επηρεάσει βαθύτατα το ιστοριογραφικό και το ρητορικό έργο του Γρηγορά.

Τον όρο τύχη εξάλλου χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς τις περισσότερες φορές με αρνητική σημασία στο έργο του. Η τύχη είναι γι' αυτόν κάτι το τυραννικό και το αυθαίρετο, στο οποίο μάλιστα αντιτίθεται ένας σώφρων και αγαθός άνθρωπος. Η *τύχη και το αυτόματον*, οι *κύβοι της τύχης* που ταλαιπωρούν τους ανθρώπους με την αστάθεια που προκαλούν, γίνονται αντικείμενο εξέτασης τόσο στο επιστολογραφικό έργο του Γρηγορά, όσο και στο ιστοριογραφικό του. Πρόκειται βέβαια για ένα αγαπημένο μοτίβο πολλών βυζαντινών λογίων, αλλά και αρχαίων συγγραφέων. Εντούτοις, ο Γρηγοράς, υπερασπίζεται τόσο το ρόλο του *λόγου* και της επιστήμης, όσο και το ρόλο της Θείας Πρόνοιας, έναντι της τύχης. Έτσι στην 34^η επιστολή του προς το συμπατριώτη του Μάξιμο Μάγιστρο προβληματίζεται σχετικά με τα παιχνίδια της τύχης και παραθέτει ακραίες απόψεις, κατά τις οποίες κάποια *αυτόματος φορά* κυβερνά πάνω από κάθε λογική και επιστημονική αρχή (34, στ. 13-14). Ακόμα και ο Πλούταρχος-αναφέρει ο Γρηγοράς στην ίδια επιστολή - *ἔς τε τὴν φύσιν καὶ τὸ αυτόματον τὸ πᾶν περίστησι κράτος*. Ωστόσο, παρά το θαυμασμό του προς τον αρχαίο συγγραφέα ο ίδιος αμέσως παρακάτω θα διαφοροποιήσει τη δική του θέση :

(34, στ. 45-48) *Τὸ μὲν οὖν διὰ τὰ τοιαῦτα αὐτοματίζειν τὴν φορὰν τῆς γενέσεως ἄλλοις μὲν ἂν εἴη πεφροντισμένον καὶ εἰρημένον, ἐμοὶ δ' οὐκ ἂν δήπου· τὸ γε μὴν ἐκ τούτων τὴν τὰ πάνθ' ὑπὲρ νοῦν διοικοῦσαν θαυμάζειν πρόνοιαν...*

Παρά την αναγνώριση στο ρόλο της Θείας Πρόνοιας σε σχέση με τα πράγματα που συμβαίνουν *ὑπὲρ νοῦν*, συχνά ο Γρηγοράς στις επιστολές του μέμφεται την τύχη, αποδεικνύοντας και ο ίδιος πόσο βαθιά ριζωμένη ήταν η έννοια της τύχης στο μυαλό του βυζαντινού ανθρώπου, κληρονομιά από την αρχαιοελληνική γραμματεία. Η τύχη στο σύνολο του έργου του χαρακτηρίζεται **ἀδόκητος, ἀνέλπιστος, ἀτέκμαρτος τύραννος**, ενώ συχνές είναι οι εκφράσεις *τὸ τῆς τύχης παράλογον, αἱ τῆς τύχης ἐπιβουλαὶ, ὁ τῆς τύχης κύβος*. Με τα καπρίτσια της τύχης είναι ἄρρηκτα δεμένο και το μοτίβο του χρόνου που στο πέρασμά του ανατρέπει τα πάντα, έτσι που δεν πρέπει κανείς ούτε να επαίρεται στη χαρά του, ούτε να απελπίζεται στη δυστυχία, καθώς:

*Πλείστος γάρ τις περιγορεύει τάνθρώπεια πλάνος τοῖς τε προσδοκωμένοις διδοῦς ἀπροσδόκητον πέρασ καὶ τοῖς ἀδοκῆτοις εὐτυχῆ τινα φέρων παλάμην*⁵⁹⁶... (43, στ. 41-43)

⁵⁹⁵ *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.733. 20 : *τύχας καὶ κῆρας* 2.881. 16: *κῆρας καὶ τύχας*, 2.893.9 : *τύχαι καὶ κῆρες ἔπονται* 3.120.7 : *κῆρας καὶ τύχας ἐς πάνν...*

⁵⁹⁶ *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.90.19-22 καὶ 1.179. 8-10.

Μάλιστα, στην ίδια επιστολή ο Γρηγοράς αναδεικνύει το θέμα της έπαρσης και της ματαιότητας που έχει μια τέτοια στάση ζωής αντλώντας παραδείγματα από την ιστορία και επισυνάπτοντας στο θέμα της τύχης αυτούς που σηκώνουν την *ὄφρὸν ὑπὲρ τὸ μέτρον* (43, στ. 76-77). Αντίθετα, υπήρξαν και άνθρωποι που δεν είχαν *πάνν τοι δεξιᾷ τύχη* και όμως με τη σύνεσή τους πολέμησαν και νίκησαν την *τυραννίδα τῆς τύχης* (43, στ. 103-105). Ο Γρηγοράς αναφέρεται με θαυμασμό στους ανθρώπους αυτούς που παλεύουν με τις αυθαιρεσίες της τύχης και τελικά αναδεικνύονται ανώτεροι.

Τέλος, ενώ συχνά στο έργο του επισυνάπτει στον όρο τύχη ως ταυτόσημη έννοια **τὸ αὐτόματον**⁵⁹⁷, στην 42^η επιστολή του προς τη σύζυγο του αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγου, Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, αναφέρει (στ. 52 κ.ε.) ότι το αὐτόματον είναι διαφορετικό, επειδή αναφέρεται ακόμα και στα άλογα όντα, ενώ η τύχη αφορά στους *έχοντας προαίρεσιν καὶ κρίσιν*.

Από το επιστολογραφικό έργο απομονώσαμε ενδεικτικά τις εξής αναφορές στο μοτίβο της τύχης:

Επιστολή 41, στ. 45-47 : *φιλεῖ γὰρ ἐς ἀπόνοιαν ῥᾶστα χωρεῖν τὸ ἀνθρώπινον, ὅποτε μὴ λόγον ἠνίοχον ἔχοι ἐμμελῶς ἀναστέλλοντα τὴν τῆς τύχης ἀστάθμητον περιπέτειαν* (ο λόγος για το ναύαρχο Λύσανδρο, που δε διαχειρίστηκε με σύνεση τις επιτυχίες του, αλλά φέρθηκε με σκληρότητα στους Αθηναίους, έπειτα από τη νίκη του στους Αιγός ποταμούς)

Επιστολή 54, στ. 27-31 : *καὶ ἔτι γε μην ὁ χρόνος ὃς πολλὰς ἀεὶ καὶ ποικίλας προῖσχύμενος τύχης ἐπιβουλὰς, τρέψαι τὸ ἦθος τούμὸν οὐδ' ὄψε περί τούτους δεδύνηται, ἀλλὰ ῥεῖ μὲν αὐτὸς ἀεὶ ὁμοῦ πάντα χρήματα ζυγκυκῶν καὶ σοβῶν καὶ τινάσων, τὴν δ' ἐμὴν περί φίλους συμφωνίαν παραλείπων ἀτίνακτον καὶ ἀσάλευτον...* (ο χρόνος σε συνδυασμό με τις επιβουλές της τύχης στη ροή του ανακατεύει και διαλύει τα πάντα, όχι όμως και τη διάθεση του Γρηγορά προς τους φίλους του)

Επιστολή 76, στ. 38-45 : *Εἰ μὲν γὰρ αἱ τύχαι τοῦ βίου καὶ τὰ ἐκ τούτων συμπτώματα τοῖς ἀνθρώποις καθάπερ δεσπότηαι ἐδούλευον-εὐκτὸν γὰρ ἦν ἄκων γὰρ οὐδεὶς ἂν ἔπασχεν οὐδὲν τῶν ὅσα τύχαι φέρουσι δεινὰ ἔπει δὲ τούναντίον αἱ συμφοραὶ τῆς τύχης ἀπροόπτως καθάπερ τύραννοι τοῖς ἀνθρώποις ἐπίασιν...* (η τυραννική τύχη⁵⁹⁸)

Επιστολή 87^η, στ. 55-8 : *ἀφορᾶν δὲ καὶ ὅσαι τοῦ χρόνου τύχαι καὶ περιπέτειαὶ κύβοις ἀντιστρόφοις καὶ ἀτεκμάρτοις ἐοικυῖαι, καὶ νῦν μὲν οὕτως. νῦν δ' ἄλλως φερόμεναι, θεῶ μὲν τῶ πάντα σοφῶς οἰκονομοῦντι μόνῳ γινωσκόμεναι, ἡμῖν δ' ἀγνοούμεναι τὸ παράπαν...* (τα ζάρια της τύχης με παράλογο τρόπο αλλάζουν τα δεδομένα, υπάρχει ωστόσο πάντα η Θεία Πρόνοια που οικονομεί τα πάντα).

⁵⁹⁷ Ρωμαϊκή Ιστορία, 2.1092. 17 3. 206. 7 .

⁵⁹⁸ Το ίδιο μοτίβο, διατυπωμένο με τα ίδια λόγια βλ. και στην επιστολή 135, στ. 14-17. Η *τύραννος τύχη* και στην επ. 57, στ. 32.

Επιστολή 100^a στ. 2-3 (100^b, στ. 2-3): *πρὸς ὃν αἱ ποικίλαι τοῦ χρόνου συνήλασαν τύχαι καὶ περιπέτειαι...*

Επιστολή 109ⁿ, στ. 58-63: *οὐ γὰρ ἀνάγκη τύραννος οὐδὲ τὸ αὐτόματον ἡνιοχεῖ τὰς αἰτίας τῆς ἡμετέρας ὀρμῆς καὶ θελήσεως... ἀλλ' ἡμεῖς ἡμῶν αὐτῶν ἐσμὲν αὐτοκράτορες...* (εδώ ο ορθολογιστής Γρηγοράς παρουσιάζει τον άνθρωπο κυρίαρχο του εαυτού του και των πράξεών του)

Επιστολή 124, στ. 37-39: *οὐ χρεῶν οὔτ' ἐγκαλεῖν οὐδένας οὐδέσιν, ὅποτε τὸν τῆς τύχης κύβον ἤκιστα ρίπτεισθαι κατὰ γνώμην ἔπεισιν...* (ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι δεν πρέπει κανείς να μεμψιμοιρεί όταν το ζάρι της τύχης φέρνει κάτι παρά τη θέλησή του, καθώς θεωρεί ότι μεγάλο μέρος των ὄσων συμβαίνουν εξαρτάται από εμάς)

Επιστολή 130, στ. 30-34: *πάντες γὰρ χειμῶνος κρύσταλλοι καὶ πάντες θέρους καύσωνες τῆς ὑμετέρας ἤττους φαίνονται σπουδῆς καὶ βιαιότερον οὐδὲν τῶν ἀπάντων ὄφθη ποτὲ τῆς ὑμῶν ἀρετῆς, οὔθ' ὅποσα τύχαι φέρουσι ἀνήμεροι οὔθ' ὅποσα πλείστης γέμουσαι τῆς ἀωρίας ὄραι...* (ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναδεικνύεται ανώτερος από τις αυθαιρεσίες της τύχης και από τις καταστάσεις ἀωρίας)

Επιστολή 144ⁿ, στ. 10-12: *ταύτας δ' αἰεὶ μεταβαλλομένας καὶ ἀποχειροτονουμένας καὶ ἄλλοτ' ἄλλως ἀτέκμαρτα στρεφομένας ὥσπερ ἐν κύβοις...* (τα ανθρώπινα αξιώματα δεν είναι κάτι σταθερό, αλλά διαρκῶς μεταβάλλονται με τις αλλαγές της τύχης)

Ενδιαφέρον ἔχει και ο παραλληλισμός της αἰφνίδιας μεταστροφῆς της τύχης με ὄστρακο (κομμάτι πήλινου αγγείου που αναποδογύρισε). Η φράση *ὄστράκου μεταπεσόντος* χρησιμοποιούνταν παροιμιωδῶς ἤδη από την αρχαιότητα (Φαῖδρος Πλάτωνος 241 b. 4- 5) και πιθανότατα σχετίζεται με ἕνα παιδικό παιχνίδι, την ὄστρακίνδα :

(επ. 82, στ. 2-3) *νῦν ἡμῖν αὐτοὶ τοῦτ' αὐτὸ διὰ σέ, τοῦ καιροῦ καθάπερ ὄστράκου μεταπεσόντος...*

3. Η εξύψωση του παραλήπτη σε συνδυασμό με την επίδειξη χριστιανικής ταπεινότητας

Ενδεικτική της συνήθειας της ανύψωσης του παραλήπτη⁵⁹⁹ είναι η επιστολή 63, προς τον Ξανθόπουλο. Στο προοίμιο της επιστολής, ο Γρηγοράς αναφέρεται στην αρχαία θεωρία του Εμπεδοκλέους περί υπάρξεως δυο αντίθετων δυνάμεων στην αρχή της

⁵⁹⁹ Hunger, ὁ.π., σελ. 327, Karlsson, *Idéologie*, σσ. 79-83. Ο Karlsson θεωρεῖ το μοτίβο αὐτὸ ὡς *captatio benevolentiae*.

δημιουργίας του κόσμου : της φιλίας και του νείκους. Στη φιλία αποδίδει ο Γρηγοράς το γεγονός ότι άνθρωποι που δεν έχουν μεταξύ τους πολλά κοινά *οὕτως εἰς φιλίαν ἀρμολοζονται... ὥσπερ ἂν εἰ συγγενεῖς ἐτύγγανον ἔχοντες ἀεὶ τὰς ψυχὰς.* (63, στ. 26-7). Εν συνεχεία η επιστολή – της οποίας το τέλος δε σώζεται- αναλώνεται στην εξήγηση της διαφορετικότητας μεταξύ των δυο αλληλογράφων: ο Ξανθόπουλος προβάλλεται ως ο φορέας κάθε αρετής, σε αντίθεση με το Γρηγορά που παρομοιάζει τη μεταξύ τους φιλία με εικόνες όπως αυτή του χρυσού που αναμιγνύεται με το χαλκό, ή του οίνου που αναμιγνύεται με το ύδωρ! Η ψυχή του παραλήπτη είναι ακίβδηλος, σε σχέση με την κίβδηλη ψυχή του Γρηγορά (στ. 41-42) και όμως τους συνδέει η φιλία κατά τον ίδιο τρόπο που ο μαγνήτης έλκει το σίδηρο και ας μην έχουν όμοια φύση!

Εξάλλου, στην 71^η επιστολή, με παραλήπτες τρεις οσιοτάτους (προφανώς ιερωμένους), ο Γρηγοράς εκφράζει την πεποίθησή του ότι κάποια από τα γραφόμενά του θα φανούν στους παραλήπτες του ως ύβρεις γης που δεν καρποφορεί την κατάλληλη στιγμή, ενώ ζητά από αυτούς να αποδώσουν τα άστοχα λόγια στη μοχθηρή του φύση και τα όμορφα λόγια-τα οποία μοιάζουν ξένα σε σχέση με τη δική του νωθρότητα- στο Θεό :

(71, στ. 71- 78) *γῆς οὐ καθ' ὥραν ὑλομανούσης ὑβρίσματα δόξαιεν ἂν· εἰκὸς γὰρ κατὰ τὰς ἀρδευούσας πηγὰς καὶ τοὺς τῆς βλάστης εἶναι καρπούς· τούτων μὲν οὖν τὰς καταδρομὴν ἐχούσας αἰτίας ἀποδοτέον ἐμοὶ, μοχθηρᾶς αἰρέσεως ἀρμόττουσαν ἔκτισιν· ὅσα δ' ἀπορροᾶς τινὰς ἔχειν τοῦ καλοῦ φανεῖεν ἂν ὑμῖν, καὶ οἶον βραχείας ἀκτῖνας φωτὸς ἀλλοτρίου τε καὶ ἐπήλυδος καὶ ἥκιστα συγγενοῦς οὐδὲ πάνυ τοι ἐγγωρίου τῇ ἡμετέρᾳ νωθρότητι, τούτων δὲ τὰς αἰτίας ἐγχειριστέον τῇ πάντων καλῶν χορηγῶ δεξιᾷ...*

4. Το θέμα των αλαζόνων-ή όφρῦς

Το θέμα του αλαζονικού ανθρώπου απασχολεί συχνά τόσο το επιστολογραφικό, όσο και το ιστοριογραφικό έργο του Γρηγορά. Ο αλαζονικός άνθρωπος αποδίδεται ως επί το πλείστον στο έργο του με το ουσιαστικό *όφρῦς*. Όσοι υψώνουν *ὕπερ μέτρον* την οφρὸν είναι άτομα χωρίς πραγματικές αρετές και χωρίς ουσιαστική καλλιέργεια, καθώς κάθε σώφρων άνθρωπος γνωρίζοντας την αστάθεια της τύχης, είναι νηφάλιος και δεν επαίρεται στη χαρά του.

Ενδεικτικά, η εικόνα της όφρῦς του αλαζονικού ανθρώπου χρησιμοποιείται στις κάτωθι επιστολές:

Επιστολή 43, στ. 48- 52: *ὕβρισεν ἐς τοὺς τῆς δίκης θρόνους Πομπήιος τῇ καθεστώσῃ τύχῃ πεπιστευκῶς καὶ πικρὰν ὄφρὸν τῷ εὐεργέτῃ ἐπέρριψε Σύλλα, κάκποδὼν λοιπὸν ἐν τέλει γίνεται τῆς τύχης δριμυτέραν ὣν κέκρακε κρατήρων εὐρηκῶς αὐτήν...*⁶⁰⁰

στ. 76-78: *ὁ δ' οὐκ ἐνετρύφησε τῇ τύχῃ οὐδ' ὑπὲρ τὸ μέτρον ἤρε τὴν ὄφρὸν ...ἀλλ' ἔμεινε τῆς σωφοσύνης τῶν ὄρων ἐντὸς ἀκλινης. (ο αρχαίος στρατηγός Επαμεινώνδας μπροστά στην εὐνοία της τύχης του δεν έγινε αλαζόνας)*

Επιστολή 44, στ. 64-68 : *πῶς ὀρῶν τὴν Ἰταλικὴν φέρεις ὄφρὸν καὶ τὸν τῆς γλώττης οὐ πάνυ τοι σφόδρα ἀκίβδηλον τῦφον καὶ τοὺς τῶν σφίσι λεγομένων ὑπέρφρονας ὄγκους...ἀλλ' ὕβρις ὕβριν ἔτεκε καὶ ψεῦδος ψεῦδος (στην επιστολή του προς τον Κύπριο Λεπεντηνό, ο Γρηγοράς απορεί με την ανοχή του προς τη λατινική ὄφρὸν⁶⁰¹)*

Το θέμα της αλαζονείας φαίνεται να απασχολεί το Γρηγορά σε ὄλο το συγγραφικό του ἔργο. Χαρακτηριστικό είναι ὅτι στο Βίο του θείου του και μητροπολίτου Ποντοηρακλείας Ιωάννου, επισημαίνει πως ο Ιωάννης ἔδωσε ιδιαίτερη ἔμφαση στο θέμα της ταπεινοφροσύνης και στην καταδίκη της αλαζονείας, αναφορικά με την εκπαίδευση του δεκάχρονου Νικηφόρου Γρηγορά⁶⁰². Ἄλλωστε, δεν είναι τυχαίο και το γεγονός ὅτι δυο ἀπὸ τα ἔργα με τα οποία ο Γρηγοράς ἄσκησε πολεμική κατὰ του Βαρλαάμ Καλαβρού είναι : *Ἀντιλογία πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι οὐκ ἔστι ταπεινώσις ἐν ἀνθρώποις* και *Φιλομαθῆς ἢ περὶ ὕβριστῶν*.

5. Οι εικόνες ἀπὸ τη φύση

Α. Η «ναυτική» ορολογία

Αγαπημένος «τόπος» στην επιστολογραφία του Γρηγορά είναι η χρήση εικόνων ἀπὸ τη θάλασσα και τη ζωή των ναυτικών. Οι κλύδωνες περιτριγυρίζουν ἄλλοτε τον ἴδιο και ἄλλοτε τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και την Εκκλησία, ἐνὼ η λέξη ὀλκάς (φορηγὸ πλοίο, ογκώδες) χρησιμοποιεῖται πότε για να αναδειχθεῖ με αὐτὴν η σπουδαιότητα ὀρισμένων ἀνδρῶν (π.χ. Μετοχίτης), πότε για να παραλληλίσει ο Γρηγοράς τις πολιτικές ἢ εκκλησιαστικές αναταραχές με ἕνα ακυβέρνητο πλοίο που χορεύει στα κύματα. Ἀπὸ τις επιστολές ἀντλήσαμε τις ἐξῆς εικόνες που ἐμπεριέχουν ορολογία σχετική με τη θάλασσα:

⁶⁰⁰ Η ἴδια διατύπωση και στην *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* I, 197, 7 κ.ε., ὅπου δυο μητροπολίτες ἐπέρριψαν πικρὰν ὄφρὸν προς τον εὐεργέτη τους Γρηγόριο τον Κύπριο, δοκίμασαν ὄμως και ἐκεῖνοι με τη σειρά τους τη μεταστροφή της τύχης και τη δυσμένεια του αυτοκράτορα.

⁶⁰¹ Βλ. και *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* II, 834, 20.

⁶⁰² Laurent, «La vie de Jean, Métropolitte d' Héraclée du Pont», *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1935), 29- 66. Για το θέμα της οὐήσεως βλ. σελ. 66.

Επιστολή 2, στ. 32-33: *οὕτω καὶ σὺ τῶν Ῥωμαϊκῶν κινδύνων ὑπερπλέων τοὺς κλύδωνας...*

Επιστολή 4, στ. 38-39: *καὶ γέγονε πως πικρὸν ναυάγιον τὸ χρηστὸ ἐπίνειον* (η χρήση κομψῶν λέξεων αποβαίνει συχνά σε βάρος των νοημάτων και ενώ ομοιάζει με σωτήριο επίνειο, γίνεται πικρό ναυάγιο)

στ. 191-2: *ὡς τὰ πολλὰ πολλοῖς κεκυκλωμένῳ κλύδωσι δεινῶν* (οι «θύελλες» έχουν περικυκλώσει το Γρηγορά, με τις οποίες αναφέρεται κυρίως στους πόνους που είχε στο κεφάλι)

Επιστολή 9, στ. 5-7 : *ὥστε πῶς οἶει λυπεῖσθαι με οἶονεῖ τισιν ἡπειρωτικοῖς ναυαγίοις τῶν ἐλπίδων τὸ σκάφος ἐν τοῖς σοῖς λιμέσι καταβαπτίζοντα;* (οι ελπίδες του Γρηγορά να ξαναδεί το φίλο του, Αλέξιο Φιλανθρωπινό, γκρεμίζονται σαν ένα ναυάγιο στη στεριά)

Επιστολή 10, στ. 23-24: *ἔπειτα μὲν ὥσπερ ἐς Ἀτλαντικὸν πελάγους ἐμβέβληκα σάλους καὶ κλύδωνας...* (τα βάσανα της κοσμικής ζωής με τις υλικές επιδιώξεις που την συνοδεύουν, παρομοιάζονται με τις θαλασσοταραχές στον Ατλαντικό ωκεανό).

Επιστολή 11, στ. 142-143 : *ἵνα μὴ ἐνοχλῆ σου τῇ τῶν ἀγαθῶν ἕξεων ὀλκάδι κῶμα πολέμιον* (ο Καντακουζηνός αποσοβεί κάθε κακή σκέψη για να μην ενοχλεί κανένα εχθρικό κύμα την προσωπικότητά του που παρομοιάζεται με ολκάδα)

Επιστολή 21, στ. 37-39 : *...εἶδον τέως ὥσπερ ἐκ βαθείας νυκτὸς ἥλιον καὶ λιμένα σωτήριον, ὥσπερ ἐκ πελάγους καὶ χειμῶνος καὶ κλύδωνος.*

Επιστολή 22, στ. 124 : *ἵνα σοι καὶ τὸ κλέος καθάπερ ὀλκάδι μεγάλη τῇ φήμῃ χρώμενον...* (ο Γρηγοράς εύχεται η δόξα του αλληλογράφου του, Ιωσήφ Ρακενδύτου, να ομοιάζει με ολκάδα, δηλ. να είναι μεγάλη)

Επιστολή 23, στ.39-40 : *ὥσπερ μίκρ' ἄττα ἐφόλκια κατὰ νώτων θαλάσσης εἰρηνεοσύνης χορεύοντα...* (το πλήθος των σοφῶν γύρω από τον λόγιο αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ ομοιάζει με τις βαρκούλες που χορεύουν στη γαλήνια θάλασσα).

Επιστολή 24^α, στ. 41-44 (και 24^β στ. 44-45) : *Ὅμηρον καὶ Πλάτωνα καὶ Πτολεμαῖον καὶ ὁμοῦ τοὺς ὅσοι μεγάλης θιασῶται σοφίας ὑπῆρξαν, ἀναστάντας ἐν ἐνὶ τῷ σῶ ξυνεληλυθέναι σώματι νῦν καὶ διατριβεῖν αὐθις ἐν βίῳ, καθάπερ ὀλκάδι μυριοφόρῳ χρωμένους σοι...* (Ο Μετοχίτης παρομοιάζεται με πολυφορτωμένη ολκάδα, αφού στο πρόσωπο του οποίου είναι σαν να αναστήθηκαν μεγάλοι άνδρες της αρχαιότητας⁶⁰³).

⁶⁰³ Στη Μονωδία με αφορμή το θάνατο του μεγάλου λογοθέτη, ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί ακριβώς τις ίδιες λέξεις, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 1.480. 2- 3 : *καθάπερ ὀλκάδι μυριοφόρῳ χρωμένους αὐτῷ...* Επίσης, στο ίδιο χωρίο μιλά για την τρόπον τινά μετεμψύχωση και αναβίωση μεγάλων ανδρῶν στο πρόσωπο του Μετοχίτη, ὅπως ακριβῶς και στην 24^η επιστολή.

Επιστολή 25, στ. 7-8 : *ἵνα τινὰ δισταγμοῦ κύμασι περικρουομένην ἰδρῦσαιμι γνώμην* .

στ. 28-30 : *τοῦ δ' ὁ νοῦς ἀμφοῖν αἰδοῖ καὶ φόβῳ ἐφεδρευόντων περιαντλούμενος, ναυαγήσει μᾶλλον ἢ οὐριοδρομήσει* (το μυαλό του νεαρού Νικηφόρου Μετοχίτη θα «ναυαγήσει», εάν ο δάσκαλός του Γρηγοράς εμπνεύσει φόβο και επιδείξει αυστηρότητα, όπως επιθυμεί ο πατήρ Θεόδωρος Μετοχίτης) .

Επιστολή 29, στ. 2-3 : *καὶ ὅσοι καθάπερ ὀλκάδι τῇ φήμῃ καὶ ταῖς ἱστορίαις χρησάμενοι...* (η μεγάλη φήμη παρομοιάζεται με ολκάδα).

Επιστολή 32^a , στ. 149-150 (και 32^b, στ. 123- 124) : *ὥσπερ ἐκ σάλου καὶ ναυαγίου ὀτωδήποτε περιτυχόντες λιμένι* (ο Γρηγοράς και τα υπόλοιπα άτομα της πρεσβείας προς το βασιλέα της Σερβίας, ύστερα από πεζοπορία στη νύχτα, αντιμετώπισαν μια φτωχική κόμη σαν σωτήριο λιμάνι).

Επιστολή 42, στ. 47-48: *ὥσπερ γὰρ εἴ τις ἐνόμιζεν εἶναι κυβερνήτης ὅτι πηδάλιον οἴκοι ἐκτήσατο*⁶⁰⁴ (κάποιοι θεωρούν ότι τους καταξιώνει μια ελαφρά ενασχόληση με τα «πρόθυρα»της παιδείας, όπως κάποιος μπορεί να θεωρήσει ότι έγινε κυβερνήτης επειδή βρέθηκε μπροστά σε ένα πηδάλιο!)

Επιστολή 43, στ. 44-46 : *καθάπερ ὁπότε καικίας ὀλκάδα λαμπρὸς ἀπολαβὼν ἀγκυρῶν ὀφανὴν πλημμελῶς ἐφ' ὑγροῖς ταλαντεύοι τοῖς κύμασι*⁶⁰⁵ (η αστάθεια των ανθρωπίνων οδηγεί τη ζωή σε απροσδόκητες καταστάσεις και την κάνουν να ομοιάζει με ακυβέρνητη ολκάδα που χορεύει στα κύματα, έχοντας παρασυρθεῖ από βορειοανατολικό άνεμο).

στ. 106-110: *ὥσπερ δὴ καὶ κυβερνήτης οὐκ εἶ ἀπὸ πρύμνης λαβὼν τὸ πνεῦμα, ἀλλ'εἰ ἀντίπρωρον πάντων, ἔπειτ' ἀκίνδονον ἤλασε πλοῦν, μάλα σαφῆ τῆς κυβερνητικῆς τὴν δόξαν καὶ μηδ'οἴστισοῦν ἀμφιβολίας κύμασι κατασειομένην ἐκτήσατο* (ένας κυβερνήτης δείχνει την τέχνη του, όταν οι άνεμοι είναι αντίθετοι και σώζει το καράβι, κατά τον ίδιο τρόπο που ο Ευμένης, διάδοχος του Μ. Αλεξάνδρου καταπολέμησε επιτυχώς τις αντιξοότητες και βέβαια κατά τον ίδιο τρόπο που μάχεται και ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός)

Επιστολή 44, στ. 74-76 : *καὶ «πέλαγος» γάρ φασι «τὸν πλοῦν τῇ νηϊ καθιστᾶν, μὴ καθιστάμενον ἐξ ἀφετηρίας εὐθύς»* (το πέλαγος καθορίζει την πορεία του πλοίου και κατά τον ίδιο τρόπο ο Γρηγοράς, μη γνωρίζοντας το χαρακτήρα του Λεπενδρηνού, θα περιμένει τον ίδιο να του δείξει την πορεία της φιλίας τους).

Επιστολή 63, στ. 30-33 : *τῆς δὲ σῆς φιλίας σφόδρα καὶ διακαῶς ἐξαρτώμενον ἐνέδραστον αὐθις ἔχω τὸν λογισμὸν, καὶ ὡσεὶ τινὰ ἀνερμάτιστον ὀλκάδα*

⁶⁰⁴ Την ίδια διατύπωση χρησιμοποιεῖο Γρηγοράς και στον *Φλωρέντιο* (στ. 940), όπου βέβαια υπαινίσσεται τον Βαρλαάμ Καλαβρό.

⁶⁰⁵ Την ίδια ακριβώς διατύπωση συναντάμε και στην *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 1.179.6-14, όπου πάλι κάνει αναφορά ο Γρηγοράς στην αστάθεια των ανθρωπίνων, με αφορμή την αλαζονική στάση (*πικρὰν ὀφρὸν τῶ εὐεργέτη ἐπέρριψαν*) των μητροπολιτῶν Κυζίκου και Εφέσου προς τον ευεργέτη τους πατριάρχη Γρηγόριο Κύπρου. Οι δυο μητροπολίτες δε φαίνεται να σκέφτηκαν την αστάθεια των ανθρωπίνων και γι' αυτό μετέπειτα τιμωρήθηκαν, πέφτοντας σε δυσμένεια.

περιπλανωμένην ἐν ἀμφιβολίας πελάγεσι... (η σκέψη του Γρηγορά μοιάζει με ολκάδα , καθώς περιπλανιέται γύρω από την αμφιβολία της φιλίας του αλληλογράφου του)

Επιστολή 83, στ. 57 : *ὅτι τοσοῦτον χρόνον τοῖς δημοσίοις περιαντλουμένοις κύμασι* (η ενασχόληση του Καντακουζηνού με τα κοινά παρομοιάζεται με θαλασσοταραχή).

στ. 69-72 : *καὶ λοῖδορος λόγος....παύει τὴν ἄκαιρον ὀρμὴν παρὰ σοι, καθάπερ οἱ τῶν θαλαττίων ῥοθίων κλύδωνες παρὰ τοῖς λιμέσι καὶ ταῖς ἀκταῖς* (ψεύτικη κουβέντα δε βγαίνει από τα χεῖλη του Καντακουζηνού, αλλά χάνεται, όπως χάνεται η ορμητικότητα των κυμάτων στα λιμάνια και στις ακτές).

Επιστολή 87, στ. 5-6 : *ὅμως ὁψὲ καὶ μόλις ὥσπερ ἀπὸ βαθέος ἀνιμησάμην ἑμαυτὸν τοῦ τῆς λύπης βυθοῦ* (το ρήμα **ἀνιμῶμαι**: ανασύρω, αντλώ χρησιμοποιείται μεταφορικά από το Γρηγορά στο επιστολογραφικό του ἔργο, σε συνδυασμό πάντα με τη φράση *τοῦ τῆς λύπης βυθοῦ*⁶⁰⁶).

Επιστολή 92, στ. 4-5 : *τούτους δ' αὐτὸς ὑπὸ τὸν τῆς σῆς δεξιᾶς καθίζεις λιμένα...*

Επιστολή 97, στ. 23-24 : *κωλύεται δ' οὖν ὑπὸ τῆς τῶν κύκλω πολεμίων ζάλης καὶ τοῦ διηνεκῶς ἐντεῦθεν κλύδωνος...* (οι δυο λέξεις αποδίδουν την αναταραχή στα εκκλησιαστικά πράγματα με την παλαμική διδασκαλία).

Επιστολή 99, στ. 48-54: *ἀλλ' ἡμεῖς μὲν...οὐ ῥᾶστα περιτρεπόμενοι τοῖς...ἐγκωμίοις, ὥσπερ τῶν ὀλκάδων, αἱ δὴ κυβερνήτου δίχα ταῖς ὑγραῖς τῆς θαλάττης ἀγκάλαις πιστεύσασαι ἑαυτὰς πλάνους ἀντλοῦσι τῶν Ὀδυσσεῶς πολλῶ δριμυτέρους, ὅποταν ὕβριστῆς ἄνεμος μαίνεται κατὰ τῶν ἰστίων καὶ καταχορεύῃ τοῦ κύματος...* (η διάθεση του Γρηγορά απέναντι σε ὄσους επέλεξε ως φίλους του παραμένει ακλόνητη και δε μοιάζει καθόλου με τις ακυβέρνητες ολκάδες που τις παρασέρνουν οι άνεμοι).

Επιστολή 107, στ. 54-56 : *ῥᾶον τὴν τῆς ἀκοῆς εὐφροσύνην ἐκείνην κατέκλυζε ἢ μυριοφόρον ὀλκάδα καικίας λαμπρὸς ἀπ' ἄρκτων καταρραγεῖς...* (ο Γρηγοράς περνώντας έξω από το σπίτι του Φιλανθρωπηνού λυπήθηκε τόσο, που η χαρά από τα νέα που ἔμαθε για το φίλο του επισκιάστηκε ευκολότερα και τον κατέκλυσε η λύπη πιο εύκολα από ὅσο παρασύρει ορμητικός βοριάς μια μεγάλη ολκάδα).

Επιστολή 109, στ. 13-15 : *ὥσπερ γὰρ οὐκ ἂν ποτε ναῦς οὐδεμία πιστεύσειεν ἐς μακρὸν ἑαυτὴν ταῖς ἀγχιστρόφοις τοῦ Εὐρίπου μεταβολαῖς, εἰ μὴ προφανῶς ἦτις ποτ' ἂν εἶη ἐθέλοι γίγνεσθαι ὑποβρύχιος...* (ένας ἄνθρωπος στην επιλογή των φίλων του θα πρέπει να είναι σταθερός και αμετακίνητος, αλλιῶς θα ομοιάζει με ἕνα πλοῖο που ἐμπιστεύθηκε το ρεύμα του Ευρίπου και καταποντίστηκε).

⁶⁰⁶ Βλ. Και επ. 100, στ. 1-2 : *Ὅψὲ καὶ μόλις, ὥσπερ ἀπὸ βαθέος ἀνιμησάμενος ἑμαυτὸν τοῦ τῆς λύπης βυθοῦ...*

Επιστολή 114, στ. 54-56 : *ἀλλ' ὑπορύττει καὶ παρασύρει, καθάπερ οἱ περὶ τὴν Προποντίδα πορθμοὶ τὰς ἐπὶ κούφαις ἀγκύραις σαλευούσας ὀλκάδας...* (η φορά του χρόνου αλλάζει στη ροή της και παρασύρει τα πάντα, όπως τα καράβια παρασύρονται στην Προποντίδα)

Επιστολή 122, στ. 24-26 : *καὶ θαλάττης ἰχθύες τε ἅμα καὶ ὅσαι τῶν ὀλκάδων ἐπ' αὐτῇ ναυστολοῦσαι τῶν κερδῶν τοὺς φόρτους ἀνιχνεύουσιν* (ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός αποτελεί κοινό αγαθό τοῖς πᾶσι, κατά τον ίδιο τρόπο που η θάλασσα ωφελεί όλα τα όντα, και τα ψάρια που ζουν σε αυτήν και τις ολκάδες που τη διαπλέουν).

Επιστολή 128, στ. 2-4 : *χειμῶνι πραγμάτων ἐνέτυχε, καθάπερ σανίδος τινὸς ἐπὶ μέσου πελάγους ...καὶ δεῖται τῆς ἐς τὸν σὸν λιμένα σωτηρίου καταγωγῆς τυχεῖν...*

στ. 12: *καὶ λιμὴν τῶν ἐν ζάλῃ σωτήριος...* (ο Γρηγοράς μεσολαβεῖ ως σανίδα σωτηρίας για το γραμματοκομιστή που χρειάζεται ένα «λιμάνι»για να γλυτώσει από το «χειμώνα» πραγμάτων που τον κατατρέχει).

Επιστολή 148, στ. 83-85 : *καὶ ἥκιστα μοι χειμῶν οὐδεὶς οὐδὲ κλυδώνιον ἀπειλήσει κίνδυνον οὐδένα, τῆς σῆς γαλήνης οὐσης ἐγγὺς καὶ τῶν ἐπιόντων κομάτων πειθούσης καταγελᾶν...* (στις συμφορές του ο Γρηγοράς βρίσκει γαλήνη και κουράγιο στο πρόσωπο του αλληλογράφου του).

στ. 90-92 : *ἐπιρρωνύειν φρόνημα...χειμαζόμενον, παρὰ φίλων μὲν εἶναι δοκούντων, γινομένων δὲ βιαιοτέρων ἢ κατὰ κλύδωνας καὶ χειμῶνας ἅπαντας...* (ο γνήσιος φίλος δυναμώνει το φρόνημα του Γρηγορά και τον κάνει πιο δυνατό από τους κλύδωνες που τον περικύκλωσαν)

στ. 94-95 : *εἰς τοιαύτας ἐμπεπτωκότι τρικυμίας*

στ.145-147 : *τοιούτους τοίνυν κάμοι δεχομένῳ πολλάκις ῥοθίων φλοίσβους λίθῳ προβλήτι ξυμβαίνει γίνεσθαι, τῶν τοιούτων καταγελᾶντι λαμπρῶς θαλασσῶν...* (ο Γρηγοράς σαν πέτρινη προβλήτα αντιμετωπίζει με δύναμη τα ορμητικά κύματα).

στ. 205-6 : *τὰ γὰρ τῆς ὑγιοῦς ἐκκλησίας ναυάγια...* (ο Γρηγοράς αποδίδει στην παλαμική έριδα τα «ναυάγια»⁶⁰⁷ της εκκλησίας)

Επιστολή 149, στ. 2-3 : *πρὸς τὴν τοῦ σοῦ λιμένος γαλήνην μετὰ λαμπρῶν τῶν ἐλπίδων καθάπερ ὀλκάδα λαλοῦσαν...* (τα νέα που έρχονται από το μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό παρομοιάζονται με ολκάδα που μιλά , ενώ ο Καντακουζηνός με λιμάνι που χαρίζει τη γαλήνη)

⁶⁰⁷ Τη λέξη *ἐκκλησίας* σώζει ένας από τους παλαιότερους κώδικες, ο Vatic. gr. 1086 του 14^{ου} αι., στον οποίον σώζονται και αυτόγραφες σημειώσεις του ίδιου του Γρηγορά. Στον κώδικα Berol. gr. Hamilt. 453 (επίσης του ίδιου αιώνα) σώζεται στην ίδια θέση η λέξη *ἐπιστήμης*, ωστόσο στο περιθώριο υπάρχει η διόρθωση γρ(άφε) *πίστεως*. Συχνά η φράση *τὰ τῆς ἐκκλησίας ναυάγια* απαντάται και στη *Ρωμαϊκή Ιστορία*, πάντα σε αναφορές στον Παλαμά και τη διδασκαλία του βλ. 2. 714. 12 , 2.823.17, 2.891.2 2.902. 22 κτλ.

στ. 8-9 : *ὀλκάδι δὲ χειμαζομένη σώζων γίνεται λιμὴν...*

Επιστολή 151, στ. 1-5 : *Ὁ παρὼν οὗτος, ὡσπερ ἐφόλκιον τῆς οἰκείας ὀλκάδος ὀρφανισθέν, ἀνέμοις καὶ κύμασι περιείληπται... πρὸς σε, τὸν τῆς χειμαζομένης λιμένα σωτήριον καθιστάμενον...* (ο γραμματοκομιστής παρομοιάζεται με τη λέμβο που αποχωρίστηκε από την οικεία ολκάδα και παραδέρνει στα κύματα, άρα χρειάζεται τη βοήθεια του παραλήπτη που θα λειτουργήσει ως λιμὴν).

Πολυάριθμες επίσης είναι οι αναφορές των παραπάνω ὀρων στη *Ρωμαϊκή Ἱστορία* , μόνο που εκεί υπάρχει και η κυριολεκτική τους χρήση. Από τη μεταφορική χρήση των ὀρων, ξεχωρίζουμε τις λέξεις **κλύδωνας**, **ολκάς** και **χειμών**, με τις οποίες παρομοιάζονται τόσο οι ταραγμένες πολιτικές καταστάσεις⁶⁰⁸, όσο και οι εκκλησιαστικές διαμάχες, κυρίως δε η παλαμική έριδα⁶⁰⁹. Άλλωστε σε δυο έργα του υπάρχει το μοτίβο των δυο ολκάδων (Πολιτεία-Εκκλησία) που έχουν ανώμαλη πορεία και οδηγούνται κατευθείαν στον όλεθρο. Ασφαλώς η εικόνα αυτή καθρεφτίζει την πραγματικότητα μετά το 1341 και μετά την εμπλοκή του Γρηγορά στην παλαμική έριδα, καθώς στα χωρία αυτά εξηγεί γιατί ο ίδιος, αν και παρακολουθούσε τον κλύδωνα ως θεατής, έχοντας επιλέξει την ήσυχη ζωή του φιλοσόφου, μετέπειτα δεν άντεξε να βλέπει τα δημόσια και εκκλησιαστικά πράγματα να οδηγούνται στην καταστροφή⁶¹⁰.

Ακόμη, με τις παραπάνω εικόνες παραλληλίζει ο Γρηγοράς και προσωπικές συμφορές, όπως επί παραδείγματι την απώλεια του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη, η οποία ως κλυδώνιον «βύθισε» ένα πλοίο (τον ίδιο το γράφοντα) ήδη χτυπημένο από προηγούμενους αντίθετους ανέμους, δηλ. τον επίσης πρόσφατο θάνατο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου *καθάπερ ἐπὶ κλύδωνι κλύδων κάπῃ χειμῶνι χειμών* (I, 475, 1-9).

Επομένως, το μοτίβο της ολκάδος, σε συνδυασμό είτε με τη θαλασσοταραχή, είτε με το ήρεμο λιμάνι είναι αγαπημένο στο επιστολογραφικό έργο του Γρηγορά, αλλά και στο ιστοριογραφικό του έργο, αφού και εκεί είναι δεκάδες οι διάσπαρτες εικόνες που αφορούν στον κόσμο της θάλασσας και χρησιμοποιούνται μεταφορικά.

⁶⁰⁸ Για παράδειγμα βλ. *Ρωμαϊκή Ἱστορία* 1. 414.8 , 2.616.10.

⁶⁰⁹ ὀ.π. 3.23.7 3.53.15, 3. 62.13 κ.λ.π. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την εικόνα του βίαιου ανέμου που παρέσυρε το ιστίον της ολκάδος (την Εκκλησία) : *διὰ τὴν τῶν δογμάτων καινοτομίαν, ἦν ἐς τὴν τοῦ θεοῦ παρεισενεγκὼν αὐτὸς (ενν. ο Παλαμᾶς) ἐκκλησίαν κυκεῶνος καὶ ζάλης ἐπλήρωσε ταύτην μακροῦ...τὴν τε περὶ τὰ δόγματα γνώμην ἐκείνου κυροῦσα καὶ ταῖς ἐκείνου λαμπρῶς ἀγομένη βουλαῖς, καθάπερ ὀλκάδος ιστίον, ὁπότε βίαιός τις καὶ ραγδαῖος ἀνέμου κατάρβρυσσε δρόμος, ἄνωθεν ποθεν ἔξ ἀρκτικῶν ἀκροτήτων κατάρραγείς...* (2.768.10 κ.ε.)

⁶¹⁰ ὀ.π. 2.721.8 κ.ε. : *Ἐμοὶ μὲν οὖν διὰ τε ταῦτα βέλτιον τὸν ἡσύχιον ἔδοξε βίον ἐλέσθαι...καὶ αὐτὸς ἐώρων ...τοὺς ἐκατέρωθεν ἀναβράσαντας κλύδωνας ἔκ τε τῶν δημοσίων ἔκ τε τῶν ἱερῶν ταῆς ἐκκλησίας πραγμάτων...καὶ δίκην ὀλκάδων δυοῖν ἐν μέσῳ πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως ἀγομένων, καὶ φερομένων φορὰν τινα καὶ κίνησιν ἀκυβέρνητὸν τε καὶ ἄλογον καὶ ἀνώμαλον, καὶ οἷαν ποιεῖ τὸ αὐτόματον...* Τα ίδια λόγια χρησιμοποιεῖ ο Γρηγοράς και στους Αντιρρητικούς Προτέρους λόγους του, βλ. *Beyer, Λόγος I, απόσπασμα 7^ο σελ 159, στ.. 5- σελ. 161, στ. 5*

B. Τα φυτά και η γεωργική ζωή

Πολλές είναι και οι εικόνες από τη γεωργική ζωή που χρησιμοποιούνται μέσα στο επιστολογραφικό έργο του Γρηγορά. Άλλωστε ο κόσμος της φύσης ενέπνευσε τη λογοτεχνία ήδη από την εποχή του Ομήρου, ενώ από αυτόν άντλησαν και Βυζαντινοί ιστοριογράφοι, όπως ο Νικήτας Χωνιάτης⁶¹¹. Ενδεικτικές λέξεις που αντιστοιχούν στις εικόνες τις σχετικές με το φυτικό κόσμο είναι : **φυτόν, λειμών, δένδρον, καρπός, βότρυς, σίτος, μέλι, ρόδον, σπέρμα, γεωργῶ, γεώργιον, χόρτος, ἄνθος, αὔλαξ, βλαστάνω, θάλλω, ληνοβατῶ, μαραίνω, μαρασμός.**

Προτού αναφερθούμε στη ρητορική χρήση των παραπάνω λέξεων, επισημαίνουμε ότι σε ορισμένες επιστολές⁶¹² ο Γρηγοράς αναφέρεται κυριολεκτικά στον κόσμο των φυτών, συσχετίζοντάς τον μάλιστα με τις κινήσεις των άστρων. Από τη μεταφορική χρήση των λέξεων παραθέτουμε τα εξής παραδείγματα:

Με την πρώτη σοδειά που αφιερώνεται στην τροφοδότρα γη παραλληλίζει ο Γρηγοράς το πρώτο του σύγγραμμα *Ἐς τὴν πατρίδα*, αφιερωμένο στην Ηράκλεια του Πόντου :

(Επιστολή 65, στ. 12-15 και στ. 19) *...τροφεῖα τοῦτον τῇ θρεψαμένη φαίη τις ἄν, ἐκείνοις τοῖς φυτοῖς ἀναλόγως, ἃ τὴν πρώτην ἄνθην τῇ θρεψαμένη χαριζόμενα γῆ, «ἀφ' ἐστίας» ἔπειτα τοῦ εἰκότα ποιεῖν «ἠργμένα», τοῖς καρποῖς δεξιοῦνται τὸν γεωργόν.*

Το ρήμα **γεωργῶ** χρησιμοποιείται μεταφορικά σε πολλές επιστολές του Γρηγορά, με τη σημασία του καλλιεργῶ, αναπτύσσω, δημιουργῶ. Στην 89^η επιστολή προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, του οποίου οι νίκες κατά των Τούρκων στη Θράκη έχουν ως συνέπεια να δημιουργεί η απουσία του κατάσταση ευφορίας:

(στ. 20-21) *...ὅταν θησαυροὺς εὐφροσύνης ἢ διάστασις γεωργῆ ...*

Παρόμοια χρησιμοποιεί το ρήμα στην 130^η επιστολή προς τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό, όπου ο Γρηγοράς ότι και μόνο η ανάμνηση του φίλου *μακροὺς μοι καὶ αὐτὴ θησαυροὺς γεωργεῖ θυμηδίας* (130, στ. 11).

Το ουσιαστικό **γεώργιον** (σοδειά), με τη μεταφορική σημασία της λέξης, χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς και μάλιστα τις περισσότερες φορές σε συνδυασμό με το επίθετο **πολύχους** (γόνιμος, άφθονος, πολλαπλός). Έτσι, στην 4^η επιστολή του, προς τον πρωτονοτάριο και φοιτητή του Πεπαγωμένο, υποστηρίζει ότι η επιστολή του

⁶¹¹ Antony Littlewood, «Vegetal and Animal Imagery in the History of Nicetas Choniates», *Theatron : Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, έκδ. M Grunbart, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2007, σσ. 223-258.

⁶¹² Π.χ. στην 69^η επιστολή στ. 83-4 ο Γρηγοράς μιλά για τις ενέργειες των γεωργών με βάση τις κινήσεις της σελήνης. Παρόμοια εξετάζεται στην ίδια επιστολή η επίδραση των αστρικών φαινομένων στα νοσήματα. Για το συσχετισμό γεωργίας και φυτικού κόσμου βλ. και επιστολή 30, στ. 67 .

Πεπαγωμένου –στην οποία ο πρωτονοτάριος διετύπωσε φιλολογικές απορίες- αφύπνισε το κοιμισμένο από τις δυσχέρειες μυαλό του Γρηγορά, με αποτέλεσμα ο μαθητής του να μπορεί να κερδίσει *δαμιλέστερον τὸ γεώργιον* (επ. 4, στ. 27-28).

Η προσφορά βοήθειας του Πεπαγωμένου σε όσους είχαν ανάγκη είναι το αντικείμενο της σύντομης αιτητικής επιστολής του Γρηγορά προς αυτόν. Εκεί, οι ευεργετικές πράξεις του Πεπαγωμένου *πολλὰ καὶ ποικίλαι παρὰ τὸν σὸν οἶκον ἀνθοῦσαι πολύχουν ἄλλοτε ἄλλοις ἐν παντὶ καιρῷ καὶ χρόνῳ καὶ ζωογόνον παρέχουσι τὸ γεώργιον* (επιστολή 116¹¹, στ. 5-7)

Σε μια άλλη επιστολή του, αναφέρει για τον Ιωάννη Καντακουζηνό ότι τα αγαθά που προσφέρει δεν είναι μονοδιάστατα, αλλά ποικίλα και πολλαπλά, χρησιμοποιώντας ξανά τη φράση «πολύχουν γεώργιον» :

(επιστολή 92, στ. 16-17) *Ἐπεὶ δ' οὐ μονοειδὲς σου τῶν ἀγαθῶν τὸ γεώργιον, ἀλλὰ πολύχουν ὁμοῦ καὶ ποικίλον ἐκ τῶν πλουσίων ἐγκάτων τῆς γνώμης ἀνέρχεται...*

Η αρετή του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού χαρακτηρίζεται από το Γρηγορά ως ένας καρπός που εν μέρει ήταν αυτοφυής, εν μέρει όμως καλλιεργήθηκε μέσα από τις αντιξοότητες και τις δυσχέρειες:

Καὶ γέγονέ σοι διπλοῦς ὁ τῆς ἀρετῆς καρπός, πῶς μὲν αὐτοφυῆς τις καὶ ἀγεώργητος, πῶς δὲ γεωργηθεὶς ἐμμελῶς χρόνου τύχαις καὶ γυμνασίαις... (Επιστολή 127, στ. 20)

Τους λόγους εξάλλου του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού ο Γρηγοράς τους χαρακτηρίζει ως ζωντανές πράξεις *πεῖρα μακρᾶ καὶ ἀσκήσει λαμπρᾶ σοι γεωργηθείσας* και τονίζει ότι διαφέρουν τόσο από τους λόγους τῶν ἄλλων *ὅσον ἀλήθειαν ψεύδους καὶ στάχυν καλάμης καὶ ὄμφακος ὄριμον βότρυν*. (επιστολή 9, στ. 17-20) .

Η λέξη *καρπός* χρησιμοποιείται κατά κόρον με τη μεταφορική της σημασία στο έργο του Γρηγορά, σε συνδυασμούς λέξεων όπως: *καρποὶ δικαιοσύνης*⁶¹³, *καρπὸς ἀληθείας*⁶¹⁴, *καρπὸς ἀρετῆς*⁶¹⁵, *ἀπογνώσεων τρυγῶμεν καρπούς*⁶¹⁶, *λογισμῶν καρπός*⁶¹⁷, *φιλοσοφίας καρπός*⁶¹⁸, *ἀπάσης ἐπιστήμης καὶ καρποῦ παντός*⁶¹⁹, *τροπαίων καρπούς*⁶²⁰.

⁶¹³ Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία, 3.413. 9.

⁶¹⁴ ὁ.π. 1. 12. 5.

⁶¹⁵ ὁ.π. 2.595.3.

⁶¹⁶ ὁ.π., 3, 101, 12.

⁶¹⁷ ὁ.π. 2.963. 23 και επιστολή 68, στ. 2.

⁶¹⁸ Επιστολή 109¹¹, στ. 68-69

⁶¹⁹ Επιστολή 65¹¹, 24-25 : Πάνω από κάθε επιστήμη και κάθε καρπό (δηλαδή πνευματική δημιουργία) βρισκόταν ο βασιλεύς Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος.

⁶²⁰ Επιστολή 107, στ. 58.

Παροιμιώδης είναι η χρήση της ιδέας ότι *ἐκ τοῦ καρποῦ τὸ δένδρον γνωρίζεται*⁶²¹, ιδέα που στην 30^η επιστολή προς τον Ανδρόνικο Ζαρίδη αναπτύσσεται ως εξής:

(στ. 86-88) *ὥσπερ μέντοι ποιότητα δένδρου καρπὸς καὶ κοτύλη πίθον ὄλον ὑγροῦ, οὕτω καὶ βραχὺς τις λόγος τὴν πρυτανεύουσιν ἐκδιδάσκει διάνοιαν...*

Μεταφορικά χρησιμοποιείται η λέξη και στην 25^η επιστολή προς το Θεόδωρο Μετοχίτη, όπου ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι το να απαιτεί ο Μετοχίτης την πνευματική πρόοδο του γιού του Νικηφόρου τόσο πρώιμα, είναι παρόμοιο με το να προσπαθεί κανείς να θερίσει το σιτάρι, ενώ είναι ακόμα άνοιξη και δεν έχει ωριμάσει:

(Επιστολή 25^η, στ. 43-48) : *ἂν δὲ πρὶν τῆς ὥρας ἐντελῆ τὸν καρπὸν ἀπαιτῶμεν, οὐχ ὀρθῶ, μὰ τοὺς λόγους, καθ' ὁπότερον ἂν ὠφελοίημεν ὁμοιον ποιοῦντες ὥσπερ ἂν εἰ τὸ γλεῦκος ἤρως ἐπραττόμεθα, τὸν σῖτον δ' αὖ ἐν χλοαζούσῃ τῇ γῆ καὶ πολλῆς τῆς ὑγρότητος ἔτι πνεοῦση τῇ καλάμῃ κυφορούμενον, εἶτα ἐμέλλομεν τρυγᾶν ἐν σινδόσιν ἔτι καὶ γάλαξιν πλαστουρούμενον κόκκον καὶ νεύρων ἔτι δεόμενον.*

Το θέμα της ώρας, της κατάλληλης δηλαδή εποχής, στην οποία η φύση αποφέρει καρπούς χρησιμοποιείται και στην 71^η επιστολή, όπου ο Γρηγοράς, σε μια έξαρση ταπεινοφροσύνης, παρομοιάζει τα γραφόμενά του με *ὕβρισματα γῆς οὐ καθ' ὥραν ὕλομανούσης*, ενώ θεωρεί φυσικό *κατὰ τὰς ἀρδενούσας πηγὰς καὶ τοὺς τῆς βλάστης εἶναι καρπούς*.

Η λέξη **ρίζα** χρησιμοποιείται με τη μεταφορική της σημασία κατά κόρον τόσο στο επιστολογραφικό όσο και στο ιστορικό έργο του Γρηγορά. Στην 25^η επιστολή του, προς το Θεόδωρο Μετοχίτη, ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί την αποφθεγματική φράση *πάρεστι τὴν ρίζαν ἐκ τῆς βλάστης τεκμαίρεσθαι*, για να αποδείξει τη διάθεσή του προς το μαθητή του (στ. 3-5). Ακόμα, η λέξη απαντάται σε φράσεις όπως:

Αἱ ρίζαι τοῦ γίνεσθαι (επ. 135, στ. 20)

Τὸ δὲ ἀγαθὸν...ρίζα ψυχῆς (επ. 3, στ. 72-73)

Θυμωμένος για τις τερατολογίες που αφορούσαν στον κόσμο της Αστρονομίας και που έφτασαν στο Βυζάντιο και από τη Δύση, αλλά και από την περιοχή της Τραπεζούντας, ο Γρηγοράς απορεί με τους *ὄγκους* και τους *λήρους* των αμαθών ανθρώπων και με το γεγονός ότι αυτοί δεν μπορούνα να εξηγήσουν ούτε τα πιο απλοϊκά πράγματα και τα αποδίδουν σε μαντείες βασισμένες στις κινήσεις των άστρων. Έτσι, παραλληλίζει την άγνοιά τους με το γεγονός ότι δεν μπορούν να διακρίνουν πράγματα απλοϊκά, τα οποία θα τα καταλάβαιναν όλοι οι άνθρωποι...αν όχι και τα βόδια π.χ. ότι καρπός της δρυός είναι η βάλανος, ότι το αγκάθι θα ματώσει την παλάμη που θα το αγγίξει, η γάτα θα γεννήσει γατάκι, αποτέλεσμα του θέρους θα είναι το *καῦμα* και του χειμώνα το ψύχος (επ. 31, στ. 32-35). Αυτοί οι αδαείς άνθρωποι υποστηρίζουν ότι η συνέλευση του Κρόνου και του Άρη σε ένα ζώδιο

⁶²¹ *Ἀντιρρητικὰ* 1,4,145,14. Βλ. και επιστολή 105^η, στ. 36-7 : *ὅμως ὡς ἐκ τῶν καρπῶν τὴν τῶν δένδρων ἔξεστι τοῖς βουλομένοις μαθάνειν ποιότητα...* Παρόμοια έκφραση και στην *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 3.158.24 : *καὶ γινώσκω τοῦ πάλαι φυτοῦ τὴν ρίζαν ὅμῃ γευσάμενος τοῦ καρποῦ.*

προκαλεί ηλιακή έκλειψη, αλλά και ανεμοθύελλες, πράγμα που ο Γρηγοράς ανατρέπει, αναδεικνύοντάς έτσι ψευδείς και τις υπόλοιπες θεωρίες τους *ὥσπερ ἂν εἴ τις τὴν ῥίζαν τοῦ δένδρου τεμὼν συναφεῖλεν εὐθὺς καὶ τὴν τῶν ἀκροδρύων ψυχὴν*.

Λεξιλόγιο από τον κόσμο της γεωργίας χρησιμοποιεί και στην επιστολή 20 προς τον Μάξιμο, συμπατριώτη του και ηγούμενο της μονής Χορταίτου στη Θεσσαλονίκη, για να δείξει ότι και ο Μάξιμος προσφέρει κάλλιστα τις υπηρεσίες του όχι στη γενέτειρά τους, αλλά σε μια άλλη πόλη, κατά το παράδειγμα των φυτών, αλλά και της θάλασσας:

(20^α, στ. 35-38) *ὀρώμεν γὰρ ὅτι καὶ τὰ φυτὰ τοὺς καρποὺς ἐτέροις καὶ ἥκιστα σφίσιν αὐτοῖς ὑπανίσχει, καὶ θάλαττα τοῖς ἡπειρώταις μᾶλλον ἢ ἑαυτῇ καρποφορεῖ, καὶ γῆ τῶν ἀσταχύων οὐχ ἢ φύσασα ὄνατο ὅτι μὴ σαφῶς ἐτέροις ἐκπονεῖ τὸν τόκον...*

Μιλώντας εξάλλου για την προσωπική του ζωή, σε επιστολή του προς το διδάσκαλό του Θεόδωρο Μετοχίτη, στην 27^η επιστολή, αναφέρει ότι μετά την ορφάνια του κατά την παιδική του ηλικία *οἱ τῆς τοῦ θεοῦ προνοίας λειμῶνες*⁶²² *εὐθὺς ἐναργέστερα διεδέξαντο, παρ' ὧν ἐς τόδε ποικίλους καὶ ἀπορρήτους τρυγῶν αἰσθάνομαι τοὺς καρπούς* (27, στ. 1-3). Στην ίδια επιστολή, ο Γρηγοράς αναφέρει πάλι αλληγορικά ότι ήταν σε αβεβαιότητα μη μπορώντας να εντοπίσει κάποιο δένδρο, για να βρει εκεί και πνευματικό και υλικό ανεφοδιασμό (στ. 9), κάτι που τελικά πέτυχε δίπλα στο Μετοχίτη

ἀλλ' ἐπειδὴ δόξαν οὕτω θεοῦ καὶ πρὸς τὴν σὴν ἐγενόμην ἤδη σκιὰν τῆς ὀλβιωτάτης ἐμοὶ πλατάνου... (στ. 12-13)

Με αμπέλι που καρποφορεῖ μέσα στο χειμώνα χαρακτηρίζει ο Γρηγοράς τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό⁶²³ (επιστολή 11, γρ. 45-46 και γρ. 52-54), ενώ στην ίδια επιστολή διαπιστώνει πως η αλήθεια και η δικαιοσύνη κατοικούν στην ψυχή του αλληλογράφου του και παραμένουν *ἀκήρατα, καθάπερ συμφυέντα καὶ συναυξηθέντα βλαστήματα* (γρ. 34-35). Αντλώντας από τον κόσμο των φυτών, ο Γρηγοράς θυμάται το στρατηγὸ Φιλοποίμενα, τον οποίον οι Έλληνες ονόμασαν «ἔσχατον Ἑλλήνων ἄτε οὐδαμῇ τῆς Ἑλλήνων τύχης ἐπαγγελλομένης ἔτι βλαστήσειν ὅμοιον ἐν τοῖς ὀψιγόνους...» (στ. 76-78) Αμέσως μετά, ο Γρηγοράς επισημαίνει ότι ο Καντακουζηνός είναι ο ἔσχατος Ῥωμαίων σε μια εποχή που ὅλοι βλέπουν ότι η τύχη των Ῥωμαϊκῶν πραγμάτων είναι σκληρή και φαίνεται να τρυγά καθετί καλό, μοιάζοντας με το δυνατό χέρι του ξυλοκόπου που αφαιρεί την ομορφιά και το κάλλος των δένδρων:

Κατὰ δὲ τὸν ἔγγιστα τρόπον καὶ ἡμεῖς τὴν ὠμότητα τῆς Ῥωμαίων τύχης ὀρώντες κόπτουσαν ἀφειδῶς τὸν ἡμέτερον βίον καὶ χρόνον καὶ πᾶσαν τρυγῶντα φύσιν καλῶν,

⁶²² Η λέξη λειμῶνες χρησιμοποιείται μεταφορικά και στην 114^η επιστολή προς τον Καλοειδῆ: *καὶ ἀρετῆς τῆς τε ἄλλης καὶ ἦν οἱ τῶν λόγων τελεσφοροῦσι λειμῶνες* (114, στ. 66-67).

⁶²³ Με αμπέλι που βρίσκεται στην κατάλληλη εποχή παρομοιάζεται και η ψυχική διάθεση του Ανδρονίκου Β' στην 118^η επιστολή, στ. 22.

καθάπερ δένδρων ὄραν καὶ κόμην ἐμβριθῆς ὑλοτόμου παλάμη, ἔσχατον σε τῶν Ρωμαίων προσαγορεύομεν ... (στ. 78-82)

Στην ίδια επιστολή ο μέγας δομέστικος παρουσιάζεται ως ένας μελίχιος άνθρωπος, που δεν παρασύρεται ποτέ από το θυμό, αλλά προφθαίνει και καταστρέφει τις κακές σκέψεις *ἀναιρῶν καὶ κάων πρὸ τῆς βλάστης τὰς ρίζας ἐντὸς* (11, 140-141), ενώ στη 19^η επιστολή χαρακτηρίζεται ως *φιλανθρωπίας λειμών*⁶²⁴ (19, στ. 7)

Ἄλλωστε, ένας μελίχιος χαρακτήρας που κατέχει ένα δημόσιο αξίωμα συνήθως αποκτά πολλούς οπαδούς, με τον ίδιο τρόπο που στη διάρκεια της άνοιξης τα ανθισμένα λουλούδια ἔλκουν τα βλέμματα των ανθρώπων:

Φιλεῖ γὰρ ὡς τὰ πολλὰ τὸ τοῦ ἥθους ὑγρὸν τε καὶ μελίχον, ἐπειδὴν ἀφ' ὑψηλοτέρων προφαίνηται τῶν προσώπων, ῥᾶστα χειροῦσθαι τῶν ὑπὸ χεῖρα τὰς γνώμας, καθάπερ ἐν ἔαρος ὄρα τὰ λαμπρὰ τῶν ἀνθέων ὅποσα χλοάζουσιν καὶ οἶον εἰπεῖν μειδιῶσαν «τὴν βαφὴν τῆς χροιάς» ὑπογράφει, ῥαδίως τῶν παριόντων τὰς ὄψεις ἐφέλκεται... (επ. 43 , στ. 26-31)

Εξαντλώντας τα κολακευτικά λόγια προς τον Καντακουζηνό, σε μια εποχή που εκείνος ήταν προστάτης και χορηγός του, ο Γρηγοράς υμνεί το ήθος του, στο οποίο συγκεράστηκαν η πραότητα μαζί με την ορμητικότητα τόσο αρμονικά *ὥσπερ τινὰ ἡρινὴν καὶ ἀνθοῦσαν τὰ κράτιστα ἀρμονίαν εἰργάσω σεαυτὸν...* (επιστολή 83, στ. 68-9)

Εξάλλου, ο Καντακουζηνός λειτουργεί ως κανὼν καὶ στάθμη (ως υπόδειγμα) για τους νέους *καθάπερ διὰ τῶν ἐν γῆ φυτῶν νέας ἀεὶ δείκνυσι τῶν καρπῶν τὰς ὠδίνας* (επ. 85, στ. 57). Παράλληλα, το ήθος του παραμένει ακλόνητο και σταθερό, παρά τις κακοτοπιές, *ὡσάν να διατελούσε πάντοτε σε μια ανθηρή και ανοιξιιάτικη κατάσταση:*

Σὺ δ' ἀεὶ τοῖς ἀγαθοῖς ἐκείνης τῆς φύσεως δόγμασιν ἄσειστος...διατελεῖς, μήτε χιμῶνος κρυμοῖς συστελλόμενος ἔχων τὸ ἥθος μήτε θέρους πυρκαϊαῖς δαπανώμενον, ἀλλ' ὥσπερ ἐν ἡρινῇ καταστάσει διηνεκῶς ἀνθοῦν καὶ ἀκήρατον διατηροῦν τὴν ἀκμήν.

Σε ἄλλη επιστολή, ο Καντακουζηνός αναδεικνύεται ανώτερος σε σύγκριση με τον οηματία ρήτορα Δημοσθένη και λόγω του ήθους του θα αποκτήσει αἰώνια δόξα, *καθὼς ἐκεῖ μὲν γὰρ ταχὺ τὸ τερπνὸν ἀποθνήσκει τῆς ὄρας ἐφήμερον ἔχον τὴν ρίζαν, ἐνταῦθα δὲ μόνω γεωργουμένης τῆς γνώμης τῶ τῶν ἀδήλων ἐπόπτῃ, τὸ κλέος ἀμάραντον διαμένει βλαστάνον...* (επ. 90^η, στ. 61-64)

Στην επιστολή 120 προς τον Καντακουζηνό, ο Γρηγοράς συγκρίνει εαυτὸν με γεωργό, αφού και ο ίδιος αφιερώνει το ἔργο του το σχετικό με το *Περὶ ἐνυπνίων* του Συνεσίου στο δομέστικο. Η εικόνα του «γεωργού»-Γρηγορά ολοκληρώνεται με τη μεταφορά *αὔλακες* λόγων, δηλαδή τα αυλάκια της σκέψης και της επιστήμης που αρδεύονται από τον τότε μέντορά του Καντακουζηνό :

⁶²⁴ Ως *λειμών ἀρετῶν* χαρακτηρίζεται και ο Δημήτριος Καβάσιλας στην επ.148 , στ. 33-4.

Δεῖν δ' ὅμως ἐκρίναμεν παραπλησίως τοῖς γεωργοῖς καὶ ἡμεῖς καθάπερ καρπῶν τινὰς ἀπαρχὰς σοὶ πρώτῳ τοῦτο προσενεγκεῖν, τῷ τῶν ἡμετέρων λόγων ἐπόπτῃ καὶ προμηθεῖ, ἐξ οὗ καὶ τὰς πηγὰς τῆς ἀρδείας αἱ τῶν ἡμετέρων λόγων αὐλακεὶς ἔχουσιν...(επιστολή 120, στ. 15-19).

Στην 61^η επιστολή του προς το μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεόληπτο, ο Γρηγοράς αντλεί λεξιλόγιο από τη γεωργική ζωή, για να δείξει στον αλληλογράφο του τον πόνο που ένιωσε όταν εκείνος έφυγε από την Κωνσταντινούπολη :

(στ. 18-21) *Νυνὶ δ' οὐκ ἔχων, κάθημαι τὴν σὴν ἐπ' ἐμαυτοῦ διηνεκῶς βόσκων μνήμην καὶ τὰ τῆς ἐμῆς ψυχῆς ἡδέα τρυγῶν τε καὶ ἀφαιρούμενος, ὥσπερ εἴ τις ὑλοτόμος δρυὸς καλλονὴν ἀφαιρεῖται πικρᾶ τῇ χειρὶ...*

Στην ίδια επιστολή, ο Γρηγοράς παραλληλίζει όσους προσπαθούν να μιμηθούν τον Θεόληπτο με τους ζωγράφους που προσπαθούν ανεπιτυχώς να μιμηθούν τη φύση. Αυτοί παραβλέπουν τις αργές διαδικασίες, στις οποίες ωριμάζει το σιτάρι και από τη μια το ζωγραφίζουν ακόμη πράσινο και σε ανάπτυξη, ενώ την ίδια στιγμή το παριστάνουν έτοιμο για θερισμό :

(στ. 46-55) *τὸν γὰρ τοῦ παντὸς ὑποκρινόμενοι κάκεινοι δημιουργὸν...καὶ τῆδε μὲν ἐκ γῆς ἀνάγουσι δῆθεν τὸν σίτον ἔτι χλοάζοντα καὶ γαλακτοτροφούμενον, τῆδε δ' αὖτελέσφορον δεικνύουσι, μὴθ' ὑπὸ καλάμῃ καὶ φλοιῷ καὶ ἀνθέριζιν ἔτι καλύπτεσθαι θέλοντα, καὶ μονονουχὶ τὸ δρέπανον προκαλούμενον καὶ ταῦτα...μιᾶς ἡμέρας ἐνίστε βλάστην τε σίτου καὶ ἄλωνος ὥραν δεικνύντες.*

Το ἄνθος κατέχει ιδιαίτερη θέση στο έργο του Νικηφόρου Γρηγορά. Μοτίβο αγαπητό ήδη από τα ομηρικά έπη, χρησιμοποιείται πολλές φορές για να καταδείξει το βραχύβιον του βίου, όπως στην 32^η επιστολή, όπου, με αφορμή το θάνατο του άνδρα της, ο Γρηγοράς γράφει για την Ειρήνη, κόρη του Θεοδώρου Μετοχίτη, αντλώντας απί την Παλαιά Διαθήκη την εικόνα των κέδρων του Λιβάνου-για να δείξει την προτέρα ευτυχία της Ειρήνης- και δημιουργώντας αμέσως μετά αντίθεση ανάμεσα στους περήφανους κέδρους και το μαραμένο άνθος, το νεκρό δηλαδή συζυγό της Ιωάννη Παλαιολόγο:

Καὶ συχνὰ τὸ εἶδωλον ἐφ' ἐαυτῆς ἀναπλάττουσα τοῦ συζύγου καὶ τὰς παροῦσας τύχας ἀνακυκλοῦσα ὅλη τῶν λογισμῶν ἦν, στρέφουσα τὰ τε ἄλλα καὶ ὅπως, ὡς εἰπεῖν, ὑπὲρ τὰς κέδρους ὑψωθείσα τοῦ Λιβάνου, καὶ ὑπὲρ τὰ κρίνα ἀνθήσασα τοῦ ἀγροῦ....εἴτ' ἀπερρύη ταχὺ καὶ τὸ ἄνθος ἐλεεινῶς εἶδε κειρόμενον ἐαυτῆς καὶ κομιδῇ μαραινόμενον (32^a , στ. 216-222⁶²⁵)

Ο παραλληλισμός της ανθρώπινης ζωής με άνθος είναι ένα μοτίβο συχνό και στο ιστοριογραφικό έργο του Γρηγορά. Έτσι, στη μονωδία του προς τον Ανδρόνικο Β' αναφωνεί:

⁶²⁵ Βλ. και *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.382. 6-12. Εκεί παρατίθεται αυτούσια σχεδόν η περιγραφή της πρεσβείας στη Σερβία, κατά την οποία ο Γρηγοράς συνάντησε την Ειρήνη και τη συνόδευσε ως τη Θεσσαλονίκη, όπου και έθαψε το νεκρό άνδρα της.

ὡ πῶς ὁ τοῦ παντὸς ἄξιος ὡς ἄνθος παρήλθες ἀγροῦ (I, 470, 6)

Στη μονωδία με αφορμή το θάνατο της Ξένης, μητέρας του Ανδρονίκου Γ΄ αναφέρει ο Γρηγοράς ότι εκείνη ξεχώριζε *ὡς ἄνθος ἐν ἄνθεσιν ὠραῖον* (I. 493.21), ενώ λίγο πιο πριν μνημονεύει ότι επιλέχθηκε ως σύζυγος από τον ίδιο τον αυτοκράτορα *ὡς ῥόδον λαμπρὸν ἐκ πικρῶν ἀκανθῶν* (1. 493. 12)

Από τη χρήση του μοτίβου αυτού στο ιστοριογραφικό έργο, αξίζει ακόμα να ξεχωρίσουμε τις περιπτώσεις που ο Γρηγοράς εκμεταλλεύεται το μοτίβο για να καταδείξει την αλλοτρίωση των εκκλησιαστικών πραγμάτων, με την επικράτηση του Ησυχασμού⁶²⁶.

Στην 100^η επιστολή, προς το συμπατριώτη του Μάξιμο, ηγούμενο της μονής Χορταίτου, παραλληλίζει ο Γρηγοράς την εγκατάλειψή του από φίλους και συγγενείς με την έρημο που αφήνει πίσω της η ουράνια φλόγα, όταν πέσει πάνω σε άνθος ή καλάμι ή χορτάρι :

ἢ τε γὰρ φατρία τῶν συγγενῶν καὶ φίλων καὶ τᾶλλα ὅποσα παρηγορεῖν ἠδύναντο, μικροῦ ταῦτα φροῦδα καθάπαξ ὄχοντο ἀπίοντα, καθάπερ ἄνθος ἀγροῦ καὶ καλάμη, οὐρανίας φλογὸς δυσμενῶς ἐπινεμηθείσης αὐτά. (επ. 100^α, στ. 5- 9)

Ιδιαίτερη γοητεία ασκούν στο Γρηγορά τα χρώματα της φύσης. Έτσι, στη 12^η επιστολή του, προς το Ματθαίο Καντακουζηνό, συγκρίνοντας τα πολεμικά κατορθώματα του Ματθαίου με αυτά του πατέρα του, βρίσκει πολλές ομοιότητες, αλλά και κάποιες διαφορές. Την ομοιότητα και την ετερότητα των δυο προσώπων την παραλληλίζει με τα μεταξωτά υφάσματα. Ο κόσμος των εριουργών είναι για το Γρηγορά ένας κόσμος που μιμείται τη φύση και μάλιστα στην ανθοφορία της την άνοιξη, καθώς και στα υφάσματα το χρυσό και πορφυρούν χρώμα διακόπτονται από το φοινικοβαφές (ερυθρό) και από το χρώμα του γαλάζιου υακίνθου:

(επιστολή 12^η , στ. 41-52) : *νῦν δ' ἀναφέρειν καὶ παραπλέκειν ἀρμονίας ταυτότητος, καθάπερ ἐν σηρικοῖς τισι ὑφάσμασι καὶ πλέγμασιν, ὅποσα ποικιλία τις κοσμεῖ καὶ χρωμάτων σύνθεσις τε καὶ παράθεσις, τὸ συνεχὲς τῆς πορφύρας καὶ τοῦ χρυσοῦ διακόπτουσαι διὰ τε τοῦ φοινικοβαφοῦς καὶ τοῦ κυανίζοντος ὑακίνθου...καὶ οἷον φάναι **χλοάζουσαν καὶ ἀνθοῦσαν εἰς ἠρινῆς τινος ὥρας ἀνάλογον τέρψιν, ἐπίτηδες οὕτω μιμουμένης τῆς τῶν ἐριουργῶν τέχνης τὴν τῆς φύσεως γένεσιν καὶ φθορὰν...***

Το συσχετισμό μεταξύ των σηρικών υφασμάτων και των χρωμάτων που η φύση έχει να επιδείξει χρησιμοποιεί ο Νικηφόρος Γρηγοράς και στην 143^η επιστολή του προς τον πρωτοβεστιάριο της Τραπεζούντας Κωνσταντίνο Λουκίτη. Εκεί, η μεγάλη αναφορά στα χρώματα αποδίδει τη γοητεία που άσκησε η επιστολή του Λουκίτη σε

⁶²⁶ Για παράδειγμα, με αφορμή την πτώση της μιας αψίδας στην Αγία Σοφία, στα 1346, ο Γρηγοράς γράφει : *ἢ δὲ διὰ πάντων ἤκουσα χάρις ἔσβεσται ταχὺ καθάπερ ἄνθος ἐν ἀγρῷ καὶ ῥόδον ἐν λειμῶνι, ὅπῳτ' ἀκρις καὶ κάμπη τις ἀδόκητος ἀθρόον ἐπιδράμοι* (*Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.749.19-21). Σε άλλο σημείο, ο συγγραφέας εκφράζει το φόβο μήπως ἡ ζῶσα τῆς εὐσεβείας δύναμις, *πολλαχόθεν κατ' αὐτῆς ἀκμαζόντος τοῦ τῆς ἀσεβείας χεიმῶνος... τὸν ἄδικον μαρασμὸν ὑποστή. καθάπερ ἄνθος ἐν ἀγρῷ καὶ ῥόδον ἐν λειμῶνι.* (3. 459. 2-6).

ένα *θέατρο ἔλλογίμων*. Ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι ο Λουκίτης ἔκρινε σκόπιμο να μη στείλει μια επιστολή *γυμνή ἐνδυμάτων*, αλλά τη στόλισε με μεταξωτά υφάσματα, τέτοια όμως που δε δείχνουν *νεανικὸν τι καὶ διαρρέοντος ἤθους χρῶμα* σαν το κοχύλι από την Αραβία ή τη Βαβυλώνα, που γοητεύει με τα χρώματά του και οδηγεί προς *ἀγεννεῖς ἔρωτας*, αλλά με έναν τρόπο φιλοσοφικό :

*Κυάνεόν τε καὶ ὄλοις ὑάκινθίοις ἄνθεσιν ἐοικός, ἵνα διὰ μὲν τοῦ κυανοῦ τὸ βαθθὸν καὶ δυσθώρητον δεικνύη τῶν τῆς φιλοσοφίας δογμάτων...διὰ δὲ τοῦ ὑφάσματος τὴν τῶν νοημάτων αὐτῆς ὑποφαίνη λεπτότητα, διὰ δὲ τοῦ οἴον **χλωόδους καὶ ἀνθηροῦ** τὸ ἀκμάζον ἀεὶ μὴδ' ὄψε τοῦ χρόνου γηράσκειν ἐθέλον...* (επ. 143, στ. 13-18)

Η ανωτερότητα της φύσης και των χρωμάτων που αυτή έχει να επιδείξει, σε συσχετισμό με την τέχνη που απλώς τη μιμείται είναι ένα θέμα που απασχολεί το Γρηγορά και στην 57^η επιστολή του προς τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό. Εκεί, η ανωτερότητα στη χρωματική ποικιλία της φύσης έναντι της τέχνης συγκρίνεται με το δυνατό μυαλό και τη ρητορική δεινότητα που απλόχερα η φύση χάρισε στον Καντακουζηνό και που υπερνικούν όσα έχουν να δώσουν οι επιστήμες και οι τέχνες :

(επιστολή 57, στ.23-30) *ὥσπερ γε μὴν ἐς τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ λαμπρὰν καὶ ποικίλην καὶ δυσσπόνδιον ἢ φύσις ἐφαπλώσασα τὴν τερπνότητα τῆς βαφῆς, δευτέρα δεικνυσι πάντα καθάπαξ, ὅποσα βάπτειν ἢ τέχνη βούλεται φύσεως ὑποκρινόμενη θεσμούς, οὕτω καὶ σοὶ γε τὸν νοῦν ἔρρωμένον καὶ διαρκέστατον παρεσχηκῶα ἢ φύσις, καὶ γλῶτταν ἐπαγαγοῦσα τελεσιουργὸν καὶ τῶ τοιοῦτῳ νῶ πάνυ τοι εὐφυῶς ἀρμόττουσαν, καθάπερ «ἀπὸ σκοπιᾶς» τινος κάτω που πάντα τίθησιν, ὅποσα περ ἐπιστῆμαι καὶ τέχναι χορηγεῖν καὶ συνεισφέρειν ἐπείγονται...*

Στην 139^η επιστολή του ο Γρηγοράς αμφισβητεί την αλήθεια των αρχαίων μαντείων και των όσων ο Όμηρος διηγείται, κρίνοντας την αξιοπιστία τους με ορθολογικά επιχειρήματα. Μεταξύ άλλων, επικρίνει όσα ο Όμηρος αφηγείται περί του *λωτοῦ*, υποστηρίζοντας πως οι ιατροί αποφάνθηκαν ότι δε διαφέρει σε τίποτα από το λάχανο ή τη βαφή που έχει το ρόδο, ο κρίνος και άλλα βότανα:

(επ. 139, στ. 43-45) *ἔτι μὲν ἰατρῶν παῖδες τὸν τοῦ Ὀμήρου λωτὸν οὐδὲν μᾶλλον ἢ τὴν κράμβην καὶ τὴν τοῦ ρόδου φασὶ βαφὴν καὶ τὸν τοῦ κρίνου ὑάκινθον καὶ τὴν τῶν ἄλλων σχολὴν βοτάνων...*

Τα τριαντάφυλλα χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς στην 52^η επιστολή του, για να δείξει πως η χαρά του επεδή παρέλαβε επιστολή του πρωτοβεστιαρίου ανεμίχθη με τη λύπη από το νέο της αρρώστιας του *ὄπερ καὶ γῆ καθ' ὥραν ποιεῖ, τὰ ρόδα δι' ἀκάνθων τοῖς ἀνθρώποις παρεχομένη* (στ.3-4). Η εικόνα των ρόδων που είναι αναμεμιγμένα με αγκάθια χρησιμοποιείται αρκετές φορές και στο ιστοριογραφικό έργο του Γρηγορά, όπως επί παραδείγματι στην περιγραφή της αδολέσχιας του Ιωάννου Παλαιολόγου, ανεψιού του Ανδρονίκου Β' του οποίου η γλώσσα *ἀμύσσει καὶ κνίζει τῶν ἐπιόντων τὴν ἀκοήν, καθάπερ τὴν τῶν τρυγόντων παλάμην ἢ περὶ τῶν ρόδων ἄκανθα*.

Τους λόγους του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού ο Γρηγοράς τους χαρακτηρίζει ως ζωντανές πράξεις και τονίζει ότι διαφέρουν τόσο από τους λόγους των άλλων *ὅσον ἀλήθειαν ψεύδους καὶ στάχυν καλάμης καὶ ὄμφακος ὄριμον βότρυν*.

Η αγάπη του Γρηγορά για εικόνες και ιστορίες που αντλούν από τον κόσμο της φύσης φαίνεται και στην 108^η επιστολή του προς το μοναχό Αθανάσιο Παλαιολόγο. Εκεί, ο Γρηγοράς παραθέτει ένα μύθο του Αισώπου –μύθο που δε μας σώζεται σήμερα–σύμφωνα με τον οποίο τα δέντρα των βουνών, ταλαιπωρημένα από τις καιρικές συνθήκες μακάριζαν τα δέντρα στους κάμπους που ζούσαν σε κατάσταση νηνεμίας. Στον ισχυρισμό των δέντρων του κάμπου ότι αυτό θα μπορούσε να αλλάξει, εκείνα προέβαλαν ως κώλυμα τις βαθιές ρίζες που τα κρατούσαν πάνω στα βουνά. Το μύθο αυτό εκμεταλλεύεται ο Γρηγοράς για να παραλληλίσει εαυτόν με τα ορεσίβια δέντρα, καθώς και ο ίδιος δέχθηκε αλληπάλληλα πλήγματα από τη ζωή, με κυριότερη την πρόσφατη απώλεια των δυο φίλων και προστατών του, του Ανδρονίκου Β΄ και του Θεοδώρου Μετοχίτη. Και ο ίδιος είναι βαθιά ριζωμένος μέσα στην κοσμική ζωή, εν αντιθέσει με τον αλληλογράφο του μοναχό, ο οποίος έχει κατακτήσει μια φιλοσοφική θεώρηση του βίου και δεν πλήττεται από τα βάσανα και τις έγνοιες των κοσμικών (108, στ. 115- 138).

Η φράση «αὔλακες φρενῶν»

Τη λέξη *αὔλακες* (τα αυλάκια που σχηματίζονται στο ὄργωμα) χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς μεταφορικά και κατά τον ίδιο τρόπο που χρησιμοποίησε πρώτος τη λέξη ο Αισχύλος στους Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας⁶²⁷, στ. 593: *βαθεῖαν ἄλοκα διὰ φρενὸς καρπούμενος*. Ἔτσι, ο Γρηγοράς, προτρέπει τον πρωτονοτάριο Πεπαγωμένο να μελετήσει τα βαθιά αυλάκια της σκέψης των αξιόλογων αρχαίων Ελλήνων, όπως του Ομήρου:

Επιστολή 4^η, στ. 158-161 : *χρεῶν γὰρ σοι φωνῆς Ἑλλάδος ὄντι μεστῶ καὶ ταῖς τῶν ἐκεῖθεν σοφωτέρων βαθυτέραις αὔλαξι τῆς διανοίας φιλοπονωτέρῳ σχολῇ προσέχειν τὸν νοῦν...*

Εξάλλου στην 55^η επιστολή, προς τον Ανδρόνικο Ασάν ο Γρηγοράς παραθέτει σχεδόν αυτούσιο τον παραπάνω στίχο του Αισχύλου, για να εξυμνήσει τη διάνοια του αλληλογράφου του:

Στ. 14-15 : *καὶ «βαθεῖαν αὔλακα διὰ φρενὸς καρπούμενος, ἐξ ἧς» ἀκραιφνεῖς βλαστάνουσι γνῶμαι καὶ νόμιμοι δίκαι...*

Τον ίδιο στίχο χρησιμοποιεί για να εγκωμιάσει τον γραμματοκομιστή που έχει ανάγκη από τη βοήθεια του αλληλογράφου του στην επιστολή 144, στ. 31-33 :

⁶²⁷ Μετά από αναζήτηση στο TLG, εντόπισα ότι η λέξη *αὔλακες* με τη μεταφορική της σημασία (συνδεδεμένη με την εγκεφαλική λειτουργία) χρησιμοποιείται πρώτη φορά στον Αισχύλο, ενώ δεν υπάρχουν αναφορές σε άλλους αρχαίους συγγραφείς με τη σημασία αυτή. Φαίνεται πως ο στίχος αυτός ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στον Γρηγορά.

Εἶτε γὰρ ὄπλων χρεία, οὐκ ἀδαῆς ὁ ἀνὴρ, εἶτε συνέσεως πρακτικῆς, κἀνταῦθα «βαθεῖαν αὐλάκα διὰ φρενὸς καρπούμενος» φαίνεται.

Τέλος, στην επιστολή 154 προς έναν οικείο του Ματθαίου Καντακουζηνού, ο Γρηγοράς παραπονιέται για τις ανεκπλήρωτες υποσχέσεις του Ματθαίου προς τον ίδιο και λέει ότι αυτές έμειναν θαμμένες σε βαθιά αυλάκια και δε θα δουν ποτέ την εποχή του αλωνίσματος και του θερισμού :

Επ. 154, στ. 9-13 : *Αἰ δ' αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς πάλαι πολὺν ἤδη χρόνον ἐπαγγελίαι γίνονται μὲν διηνεκῶς, ἔργω δ' εἰσὶν οὐδαμῆ, ἀλλ' ἐν σκιάς ἀεὶ καὶ βαθείαις αὐλάξι τισὶ καθεύδουσαι οὐθ' ἄλωνος οὐτ' ἀμήτου⁶²⁸ καιρὸν οὐτ' εἶδον οὐτ' ὄψεσθαι ἐπαγγέλονται.*

Άλλωστε και στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* υπάρχει αὐτούσιος ο στίχος του Αισχύλου για να χαρακτηρίσει άνδρες εγγράμματους και συνετούς⁶²⁹, ενώ συχνά ο Γρηγοράς χρησιμοποιεῖ μεταφορικά τη λέξη αὐλακες ὅπως π.χ. *τῆς σοφίας αὐλακες* (2.768. 22) , *τῶν λογισμῶν τὰς αὐλακας* (2.850.17), *ταῖς τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς ἐνέσπειρε αὐλάξι* (2.992.14). Επισημαίνουμε πως ο στίχος του Αισχύλου εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ και από τον Φώτιο στη Βιβλιοθήκη του⁶³⁰, ὅταν σχολιάζοντας το νεοπλατωνιστὴ Ισίδωρο αναφέρει πως « οὐ δοκεῖν δὲ δίκαιος ἀλλ' εἶναι ἤθελε, βαθεῖαν τῶ ὄντι και αὐτὸς αὐλάκα διὰ φρενῶν καρπούμενος...» ἔπίσης, στο Λεξικό της Σούδας⁶³¹ δίδεται η εξής ερμηνεία για τη φράση βαθεῖαν αὐλάκα:

Μεταφορικῶς ἀπὸ τοῦ βαθεῖας φρένας και κεκρυμμένας σημαίνει.

Ενδιαφέρουσα εἶναι η αξιοποίηση της φράσης και από τη σύγχρονη λογοτεχνία (π.χ. Σεφέρης «Επί Ασπάλαθων»). Επίσης αξίζει να σημειώσουμε πως η λέξη αυλάκια χρησιμοποιεῖται στην ιατρική, για να αποδώσει τη λειτουργία του εγκεφάλου.

Φιλία και φυτικό λεξιλόγιο

Τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει μια φιλική σχέση ο Γρηγοράς τις θεωρεῖ απαραίτητες για να δοκιμασθεῖ η σχέση αὐτή και τις παραλληλίζει με τα αλαζονικά κύματα της θάλασσας που παρασύρουν τα πλοία, αλλά και με το χαλάζι και τους κεραυνούς που καταστρέφουν τις καλλιέργειες.

⁶²⁸ Η φράση και ἐν ἀμήτου και ἄλωνος ὥρα και στη *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.752. 21. Εκεί βέβαια χρησιμοποιεῖται η φράση κατὰ το νεοελληνικό «ὅπως ἐσπειρες, θα θερίσεις»για να καταδείξει ο συγγραφέας τις, κατὰ την ἀποψή του, ολέθριες επιπτώσεις που θα ἔχει η επικράτηση της παλαμικής διδασκαλίας. Παρόμοια εικόνα χρησιμοποιεῖ ο συγγραφέας για να υποστηρίξει ὅτι ο τρόπος που λειτουργεῖ η Θεία Πρόνοια μιμεῖται τους τρόπους της γεωργίας ἢ και αὐτή τὴν τῶν σπερμάτων καταβολὴν ἐν ἄλλοις τῇ γῆ ποιουμένη καιροῖς ἐν ἑτέροις **τρυγᾶ τοὺς καρποὺς** (*Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.754. 2-4).

⁶²⁹ Βλ. 1. 195.25, 1.320. 10-11, 1. 503. 6-7 και 1. 554. 7-8.

⁶³⁰ 242.337 a 4- 6.

⁶³¹ *Suidae Lexicon*, εκδ. I. Bekker, 1854, 1070. 2.

Στην 30^η επιστολή του προς τον Ανδρόνικο Ζαρίδη ο Γρηγοράς, επιζητώντας την αρχή μιας νέας φιλίας, ζητά από τον αλληλογράφο του να του στείλει *κρηπίδας* της φιλίας του, έτσι ώστε να προχωρήσει η πορεία της σχέσης τους κατά το πρέπον και όχι να ομοιάσει με εκείνα τα φυτά που ανθίζουν πρόωρα και παρά την αντίθετη φορά του ηλίου και πλανητών, με αποτέλεσμα σύντομα να μαραίνονται

(στ. 67-75) *καὶ ἴδοις ἂν πάντως κὰν τοῖς φυτοῖς αὐτοῖς τὸ πάθος τουτὶ. Εἰ γὰρ ἔν γε τι τούτων πατήσαν τὴν τάξιν προκύψει τοῦ φλοιοῦ...τὴν οἰκείαν ὄψεται πάντως ἐσχάτιαν καὶ τῆς ὥρας ἰσταμένης ἤδη καὶ πρὸς καρπῶν πανήγυριν προσκαλουμένης τὰ ἥρινά τῆς βλάστης στρατόπεδα, τὸ δὲ καταρρεύσει καὶ μαρανθήσεται...*

Στην 35^η λακωνική επιστολή του ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί ξανά το φυτικό λεξιλόγιο για να αναφερθεί στη φιλία, καθώς μια βοήθεια προς το γραμματοκομιστή θα είναι από τον παραλήπτη υπενθύμιση φιλίας...*πάλαι μὲν φυτευθείσης, ἀνθοῦσης δ' ἐν ταῖς ἡμετέραις ἐκεῖθεν αἰεὶ ψυχαῖς* (στ. 2-3)

Στο προοίμιο της 58^{ης} επιστολής του προς τον υιό του πατριάρχη (μάλλον το Βασίλειο Γλυκύ), ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι ο πόθος του για τον αλληλογράφο του είναι πάντοτε το ίδιο ισχυρό, θυμίζοντας τη φύση στην εαρινή της εποχή και τέτοιος που να αντέχει στις οιοσδήποτε καιρικές συνθήκες :

(στ. 4- 7) *ἀλλὰ ρεῖ μὲν αὐτὸς αἰεὶ, παρ' ἐμοὶ δὲ τὴν σὴν καταλείπει φιλίαν ἀνθοῦσαν, ὥσπερ ἐν ἥρινῃ καταστάσει, καὶ οὔτε μὴν θεριναὶ φλόγες καταμαρᾶναι οὔθ' ὕετοι φθινοπωρινοὶ κατασῦραι οὔτε χειμῶνος κρυμοὶ συστεῖλαι καὶ οἶονεὶ νεκρῶσαι...*

Το μοτίβο της θαλερής φιλίας αναπτύσσει ο Γρηγοράς στην επιστολή 88, προς άγνωστο παραλήπτη, από τον οποίον ζητά να βοηθήσει το γραμματοκομιστή, προκειμένου έτσι να αποδείξει

ὡς ἡμῖν ἡ πάλαι φυτευθεῖσα φιλία οὐκ ἄκαιρον τὴν ἀρχὴν τῆς φυτείας ἐδέξατο, ἀλλ' ἐν ἀρμοστούσῃ σφόδρα τῇ ὥρᾳ καὶ ἀνθεὶ καὶ τέθηλε διηνεκῶς μεταξὺ τῶν τῆς ἡμετέρας καρδίας λειμώνων. (στ. 14-17)

Στην 91^η επιστολή του προς το Θεόδουλο (Θωμά) Μάγιστρο, ο Γρηγοράς υποστηρίζει πως η κινητικότητα των αλληλογράφων είναι θεμελιώδης παράγων για τη συντήρηση της φιλίας, *ἵνα μὴ ἐν τῇ βλάστῃ τὸ νόσημα γένηται κὰν τῇ χλόῃ τὸν μαρασμὸν ὑπομείνη* (στ. 46-47).

Άλλωστε, το ίδιο μοτίβο απαντάται και στην 95^η επιστολή του, όπου η βοήθεια προς το γραμματοκομιστή θα είναι ξανά η απόδειξη ότι

(στ. 13-16) *ἡ πάλαι φυτευθεῖσα φιλία ἡμῶν οὐ θνητὴν ἔσχε τὴν φύσιν οὐδὲ τῷ μακρῷ χρόνῳ μαραινομένην, ἀλλὰ νεάζουσι διηνεκῶς ἀρδευομένη τοῖς ὕδασιν ἀκμάζουσιν ἔχει τὴν βλάστην ἐν μέσοις τοῖς τῆς καρδίας λειμῶσιν...*

Το ρήμα **θάλλω** χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς για να δείξει στο δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνό την αντοχή της φιλίας του στο χρόνο και στις αντίξοες συνθήκες. Η

παρομοίωση παίρνει έκταση, καθώς η φιλία είναι καλά ριζωμένη στην ψυχή του Γρηγορά, σαν ένα λιβάδι που αρδεύεται συνεχώς, με αποτέλεσμα να μη μαραίνεται ποτέ:

(επ. 96, στ. 7-11)

ἔστηκε γὰρ ἐπὶ μέσης μου τῆς ψυχῆς ἀεὶ νέα καὶ θάλλουσα, καθάπερ ἐν λειμῶνι λαμπρῷ καὶ οἴους ταῖς κρήναις παντοίαις καὶ ὑδάτων χάρισιν ἀρδευομένους ὀρῶμεν, γήρως ἐφόδους ἀποσειμένη πάντας καὶ ὅσα τὸν τῆς ἄνθης ἐκείνης μαρασμὸν ἐπάγειν ἐθέλει νοσήματα.

Με θαλερό βότρυ παρομοιάζει ο Γρηγοράς την αγάπη του γραμματοκομιστού προς τον παραλήπτη της επ. 146, χρησιμοποιώντας λεξιλόγιο τόσο από το φυτικό κόσμο, όσο και από το γνωστό μοτίβο του «έρωτα» προς τον αλληλογράφο:

(γρ. 9-13) *Ἐξ ἐμοῦ γὰρ αὐτὸς εἰληφὼς ὥσπερ τὰς τῶν λόγων πηγὰς, οὕτω καὶ τοῦ σοῦ φίλτρου τὰς ῥίζας, οἶονεὶ τινα θάλλοντα βότρυ ἐπὶ μέσης καρδίας τὸν σὸν ἐξέθρεψε πόθον, οὐχ οἶον ἡμέραι καὶ νύκτες πολιορκοῦσαι μαραίνουσι, ἀλλ' οἶον ἔμφορες καὶ θερμοὶ τινες ληνοβατοῦσιν ἔρωτες.*

Μεταφορικά χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς και το μοτίβο των ζιζανίων που κατατρώνουν τη φιλία. Μάλιστα, συνδυάζει τη λέξη ζιζάνια⁶³² με τη λέξη κῆρες:

Καὶ ταῦτα μὲν διεξῆλθον, ἴν' εἰδείης ὅπως τῆς φιλίας καθαίρειν βουλόμεθα τὰς ὁδοὺς καὶ ὅπως ἐκ παντὸς τὰ βλάπτοντα φυλαττόμεθα, καθάπερ τινὰς ἀλλοτρίους κῆρας καὶ πονηρὰ ζιζάνια... (109, στ. 39)

Φιλίες που χαλάνε, λόγω των μεταβολών της ζωής, παρομοιάζονται με τα άνθη που χάνουν την ποικιλία των χρωμάτων τους καθώς μαραίνονται:

(επ. 54^η, στ. 55-57) : *συναπόλλυσθαι γὰρ καὶ τῶν σωμάτων τὰς σχέσεις ταῖς τῶν ὑποκειμένων τροπαῖς, καθάπερ ἄνθει συμμαραινόμενον τῆς βαφῆς τὸ ποικίλον.*

Το ζωικό βασίλειο στο έργο του Γρηγορά

Μέσα στο επιστολογραφικό, αλλά και στο ιστοριογραφικό έργο του Γρηγορά παρατίθεται πλήθος εικόνων σχετικών με το ζωικό βασίλειο. **Θῆρες και θηρία, δράκοντες, πτηνά, ὄρνιθες, ἰχθῦες, ἀετοὶ, λέοντες, λύκοι, βοῦς, ταῦροι, ἵπποι, ἀλώπεκες, σῦες, κορῶναι, κύκνοι, τρυγόνες, κόρακες, χελιδόνες και ἀηδόνες, βουκόλια και βοσκήματα, ὄστρακα, ἔχιδναι, ὄφεις, βάτραχοι, μῦες** είναι λέξεις που παρελαύνουν μέσα στις επιστολές του Γρηγορά, για να δώσουν εικόνες που ο λόγιος συσχετίζει με την ιστορική του πραγματικότητα.

⁶³² Τα ζιζάνια και τα αγκάθια χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς στι ιστοριογραφικό του έργο, για να καταδείξει τη ζημία που υπέστη το δόγμα από την παλαμική διδασκαλία : *Ρωμαϊκή Ιστορία* 2. 2008. 2-4 : *οἷς ἀναζητεῖν ποτ' ἐξείη τὰ ἴχνη τῆς εὐθείας τῶν θεῶν δογμάτων ὁδοῦ, τριβόλων καὶ ἀκανθῶν καὶ ζιζανίων ἐκτόπων καὶ πολυτρόπων ἐπιφυνέντων...*

Με θῆρες και θηρία παρομοιάζονται οι άνθρωποι που δεν τιμούν την ανθρώπινη φύση τους και επιδεικνύουν ζωώδη ένστικτα. Έτσι στην 21^η επιστολή προς το συμπατριώτη του και ηγούμενο της μονής Χορταίτου στη Θεσσαλονίκη, ο Γρηγοράς αφιερώνει τον προλόγο του σε μια ρήση του Θαλή του Μιλήσιου, ο οποίος μακάριζε εαυτόν διότι γεννήθηκε άνθρωπος και όχι θηρίο. Η προσωπική του άποψη είναι πως μερικοί άνθρωποι δε διαφέρουν από τα ζώα, γι αυτό τελικά δεν είναι ασφαλές να μακαρίζει κανείς εαυτόν επειδή γεννήθηκε άνθρωπος, αλλά για όσα πέτυχε με την ανθρώπινη ιδιότητα (21, στ. 1-13). Η άποψη ότι μερικοί άνθρωποι ομοιάζουν με θῆρες είναι διάχυτη και σε όλο το ιστοριογραφικό έργο του Γρηγορά, κυρίως δε σε σημεία που περιγράφει τους θρησκευτικούς του αντιπάλους στην παλαμική έριδα⁶³³.

Στην επιστολή 144, ο Γρηγοράς συγκρίνει τον αλληλογράφο του με τα θηρία και δη με όσα φύσει αναγνωρίζονται ως αρχηγοί μέσα στο ζωικό βασίλειο, δηλαδή τους λέοντες και τους αετούς. Το κοινό στοιχείο είναι ότι ενώ στους ανθρώπους η εξουσία δε διέπεται από φυσικούς νόμους και είναι μεταβαλλόμενη, στο πρόσωπο του αλληλογράφου του η εξουσία του δεν του εδόθη με ψηφοφορίες, αλλά φυσικά και αυτόματα:

Λέοντες γάρ τοι και άετοι και εἴ τι τοιοῦτον φυσικάς και αὐτομάτους ἔχουσι τὰς τῆς ἐξουσίας ἀρχάς, οἱ μὲν τῶν θηρίων, οἱ δὲ τῶν ὀρνίθων....έμοι δὲ πρὸς τὸ σὸν ἀποβλέποντι πρᾶγμα, θαυμάζειν ἔπεισι σφόδρα πολλάκις ἄνθρωπος γὰρ ὢν, οὐ χειροτονητὰς ἀναδέχη τὰς τῶν ὁμοφύλων ἀρχάς, ἀλλὰ φυσικάς τε και αὐτομάτους και ὡσπερ φεύγοντι ἐπομένας... (στ. 5-15)

Την ανωτερότητα που είναι φύσει δοσμένη στους λέοντες και στους αετούς πραγματεύεται ο Γρηγοράς και στην επιστολή 32^a, όπου προβαίνει σε κριτική των εθίμων του Σέρβου βασιλέως, παρομοιάζοντάς τον με πιο ταπεινά όντα της φύσης, όπως οι πίθηκοι και τα μυρμήγκια:

(επιστολή 32^a, στ. 235-239) *ἀλλ' οἱ πίθηκοι φησί, πιθηκίζοντες και οἱ μύρμηκες μυρμηκίζοντες τὰ σφῶν ποιοῦσιν αὐτῶν· εἰ δὲ μὴ και τὰ ἀετῶν και ὅσα λέουσιν ἔθιμα δύνανται, μὴ οὐ πρὸς αὐτῶν ἂν ὑπάρχη τουτὶ φαυλότητι φύσεως ἀρχῆθεν συντετραμμένων και ἀπουσία τοῦ εὗ τε και τεταγμένως ἡνιοχήσοντος λογισμοῦ.*

Για υπερβολές και μυθεύματα κατηγορεί ο Γρηγοράς τον Όμηρο, λέγοντας ότι έκανε τη μύγα λιοντάρι και το κουνούπι ελέφαντα, για να εντυπωσιάσει (*λέοντα μὲν ἐκ μυίας ποιῶν ὁπότε ἐθέλοι, κώνωπα δ' αὖ ἐξ ἐλέφαντος*, επ. 29, στ. 73). Ο Όμηρος βρίσκεται βέβαια στο στόχαστρο του Γρηγορά, προκειμένου να αναδειχθεί, μέσα από μια σαφή διάθεση υπερβολής, ο αλληλογράφος του ως υπέρτερος των ομηρικών ηρώων και ως στρατηγός και ως ρήτωρ.

⁶³³ Επί παραδείγματι, σχολιάζοντας την προδοσία του Καντακουζηνού και την αφοσίωσή του στον Παλαμά, ο Αγαθάγγελος φέρεται να λέει: *ἐλάνθανε χρόνον ἀγρίους οὔτω θῆρας κακίας ἐν τῇ λόχη βόσκων τῆς ψυχῆς* (3, 54, 17). Επίσης, μιλώντας για την Σύνοδο του 1351, αποδίδει στους θρησκευτικούς του αντιπάλους τη λέξη θῆρες (2.1010. 22 2. 1011. 14 και 2.1046.13 κτλ.).

Σε άλλη επιστολή ο Γρηγοράς θυμάται αυτό που ο Πλούταρχος μνημονεύει ότι είπε ο Μιθριδάτης για το στρατηγό Σύλλα, ότι δηλαδή μέσα στην ψυχή του πολεμούσαν η αλεπού (πονηριά) και το λιοντάρι (γενναιότητα) και μάλιστα η αλεπού προκαλούσε δυσφορία (11, 36-39). Αξίζει να σημειώσουμε πως η αντίθεση ανάμεσα στο λιοντάρι και την αλεπού απαντάται και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*, όπου ο Γρηγοράς αναφερόμενος στην απάντηση του ίδιου προς τον Παλαμά, ισχυρίζεται πως ο σοφός δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον κόλακα, ούτε ο Αχιλλέας με το Θερσίτη, ούτε ακόμα το λιοντάρι μπορεί να ανταλλάξει την λεοντή με την άλωπεκή⁶³⁴.

Με τους λύκους παραλληλίζει ο Γρηγοράς τους εχθρούς του πατρίου δόγματος, τους παλαμικούς. Έτσι, στην 147^η επιστολή προτρέπει τον αλληλογράφο του να προσπαθήσει να πείσει τον αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνό να αλλάξει γνώμη και να απομακρυνθεί από τα τερατόμορφα πλάσματα *τῶν τῆς ἐκκλησίας λύκων* (επ. 147, 22-23). Εξάλλου και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* οι παλαμικοί χαρακτηρίζονται πολλάκις ως λύκοι που πασχίζουν να διασπάσουν το χριστιανικό ποίμνιο⁶³⁵. Το δάνειο ανάγεται στις Πράξεις των Αποστόλων όπου ο Απόστολος Παύλος, σε λόγο του προς πρεσβυτέρους της Εφέσου, τους ζητά να βρίσκονται σε πνευματική εγρήγορση καθώς ξέρει, πως μετά την αναχώρησή του *είσελεύσονται λύκοι βαρεῖς εἰς ὑμᾶς μὴ φειδόμενοι τοῦ ποιμνίου* (Πράξεις, κεφ. Κ' 29).

Με αρνητική σημασία αντλεί ο Γρηγοράς από το ζωικό βασίλειο και την εικόνα του μανιασμένου ταύρου που επισείει με θράσος τα κέρατά του, για να δείξει πως με παρόμοιο τρόπο εκινήθηκαν εναντίον του άνθρωποι αμόρφωτοι και φλύαροι, *σοφισταὶ* (πρόκειται βέβαια για το Βαρλαάμ τον Καλαβρό και τον κύκλο των μαθητών του) αμφισβητώντας τη δική του επιστημονική κατάρτιση.

(επ. 103^η, στ. 25-27) *ἔλαθον ὅσα οὐκ ἄξια καθάπερ οἰστρηλατούμενοι ταῦροι*⁶³⁶...

Παρόμοια και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*, οι πνευματικοί πατέρες στη μονή της Χώρας χαρακτηρίζονται ως ταῦροι που περικύκλωσαν το Γρηγορά, σαν τα θηρία που έτριζαν τα δόντια τους εναντίον του, σαν το λιοντάρι που ωρύεται και ανοίγει το στόμα του να κατασπαράξει το θήραμά του ! (2. 1046. 11-16)

τῇ ἐμῇ τύχῃ ἐπιπηδῶντες καὶ τὸ κέρας ἐπισειόντες μάλα ἰταμόν...

Στην αντιπαράθεσή του εξάλλου με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό ο Γρηγοράς παρομοιάζει εαυτόν με τα άλογα που έτρεχαν στους Ολυμπιακούς αγώνες και έπρεπε να ανταποκριθούν σε οποιοδήποτε πεδίο:

(επ. 53, στ. 3-6) *ὥσπερ τοὺς ἀμιλλητηρίους τῶν ἵππων ἐν διαφοροῖς πεδίοις ἐλαύνοντες οἱ δρόμων Ὀλυμπικῶν ἀθληταὶ, εἴθ' ἑαυτοῖς μέρος ἐντεῦθεν ἡδονῆς ἐκπορίζοντας...*

⁶³⁴ 2.938. 21-22: *ἢ τῶ λέοντι μὴ τὴν ἀλωπεκὴν ἀλλατομένῳ τῆς λεοντῆς...*

⁶³⁵ βλ. 2.1017. 7-8 : *ἀντεισάγονται δὲ λύκοι βαρεῖς διασπῶντες τὸ ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ... 2, 1033, 12-13 : βαρεῖς δ' ἀντεισάγονται λύκοι κατὰ τῶν ποιμνίων...*

⁶³⁶ Με οιστρηλατούμενο ταῦρο παραλληλίζει ο Γρηγοράς και τον Γρηγόριο Παλαμά στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 3.343. 26.

Στην ίδια επιστημονική αντιπαράθεση ο Γρηγοράς μοιάζει με την αλεπού που φάνηκε ενοχλητική και μισητή στους λαγούς, όταν προσπάθησε μάταια να τους συμβουλευσει με ποιόν τρόπο θα γλύτωναν από τις επιβουλές των άλλων ζώων:

(επ. 114, στ. 1-10) *Τὴν ἀλώπεκα τοῖς λαγοῖς παραινοῦσαν φασιν ὅπως ἄρα καὶ οἷσσι χρώμενοι τρόποις ἀνάλωτοι μένοιεν ἂν τοῖς ἐπιβουλεύουσιν...ταὐτὸν δὴ τι, βέλτιστε, τήμερον καὶ αὐτὸς πεπονθέναι νομίζω...φορτικός τις εἶναι πολλάκις ἔδοξα καὶ ἀζύμφωνος.*

Την εικόνα του λαγού που βρίσκει καταφύγιο στην πέτρα χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς για να δείξει την αντιστοιχία με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, ο οποίος είναι καταφύγιο για όλους τους δυστυχημένους:

(επ. 149, στ. 8-11) *Πέτρα μὲν γὰρ καταφυγή, φησί, τοῖς λαγοῖς, ὀκτάδι δὲ χειμαζομένη σῶζων γίνεται λιμὴν...σὺ δὲ πᾶσιν ἅμα δυστυχοῦσι σκέπη γίγνη καὶ καταφυγή καὶ λιμὴν σωτήριος...*

Με τα κυνηγετικά σκυλιά που ιχνηλατούν στις συνοικίες παρομοιάζονται οι άνθρωποι που προσπαθούν να ανιχνεύσουν το φρόνημα άλλων:

(επ. 148, στ. 79-81) *ἔξεῖναι δ' οὐχ ἦττον ιχνηλατοῦσι κατὰ τὰς Λακωνικὰς ἐκείνας κύνας καὶ τὴν συνοικίαν...*

Τη γνωστή παροιμία «χαλεπὸν χορίου κύνα γεῦσαι» (δύσκολο να γευθεῖ ο σκύλος το αλεύρι και να μην το συνηθίσει) χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς σε ἄλλη επιστολή του (75, στ. 1-2), για να δείξει πως και ο ίδιος, ἀφ' ὅτου γεύθηκε τη συντροφιά του αλληλογράφου του, δεν μπορεί να τη στερηθεῖ.

Τα «ἀνθρώπια» που κυνηγούν τη δόξα χωρίς να ἔχουν καμιά επιστημονική κατάρτιση τα παρομοιάζει ο Γρηγοράς με πιθήκους, στους οποίους δεν ταιριάζει βέβαια το πορφυτούν ἔνδυμα ἢ με ἀνάπηρους που δεν τους ταιριάζει ο δρόμος. Πρόκειται μάλιστα για ἀνθρώπους που φλυαροῦν θεωρώντας εαυτοὺς ἀστρονόμους και προβαίνουν σε γελοίες προβλέψεις, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὅτι οἱ αἰθέρες εἶναι προσβάσιμοι στις καρακάξες και τα πέλαγα στους ιχθύες:

(επ. 53, στ. 98-101 και 124-6): *ὄρᾳς γὰρ καὶ σὺ τὰ ἐπιπολάσαντα νῦν κομψὰ ταῦτα ἀνθρώπια, ὅπως ἐς παραλόγου δόξης κεχαυνῶνται ἔρωτας, παρὰ τοσοῦτον αὐτοῖς οὐ προσήκοντας παρ' ὅσον οὐδὲ πορφυρίδα πιθήκοις φαίης ἂν, οὐδὲ δρόμον ἀρμόττειν χωλοῖς...οὐδὲ τὰ ἔτι τούτων γελοιωδέστερα, ὡς πλώμιος ἔσται δηλαδὴ ταῖς κορώναις αἰθήρ καὶ τοῖς ἰχθύσιν αἰ ἄβυσσοι βάσιμοι...*

Παρόμοια, ὅσοι ἀμόρφωτοι ἀνθρώποι ασχολοῦνται ξαφνικά με τη θεολογία, χωρίς πρῶτα να ἔχουν επιστημονική κατάρτιση σε ἄλλους τομείς, χαρακτηρίζονται ως κοπάδια ζώων που πηδοῦν ἐδῶ κι ἐκεῖ στη χλόη

(επ. 3, στ. 4-7) *οἷ πρὶν καθαρῶς δυνηθῆναι γνῶναι τὰ ἐν ποσὶν οἰήσεως ὄγκῳ τετυφώνται τε καὶ ἀναιδῶς τῇ σεμνοτάτῃ θεολογίᾳ ἐπιπηδῶσι, καθάπερ τῇ χλόῃ τὰ ποίμνια καὶ βουκόλια...*

Τα πτηνά

Το πλεονέκτημα των πτηνών να ξεφεύγουν πετώντας και να μην πιάνονται εύκολα αποδίδει ο Γρηγοράς στο Μετοχίτη, λέγοντας ότι κανένας λεκτικός έπαινος δεν μπορεί να περικλείσει τη διάνοια και την ευρυμάθεια του μεγάλου λογοθέτη:

(επιστολή 24^a, στ. 22-24) *οὕτω κωφοὺς ἡμῶν ἀπεργάζῃ τοὺς λόγους καὶ τὰς ἡμῶν εὐχερῶς διαδιδράσκεις γλώττας, ὥσπερ τις πτηνὸς καὶ ἀέριος ἄνθρωπος.*

Με τις ίδιες περίπου λέξεις αναφέρεται ο Γρηγοράς και στο μοναχό Αθανάσιο Παλαιολόγο. Όντας ο ίδιος τεθλιμμένος από τον πρόσφατο θάνατο των δυο σπουδαίων ανδρών και προστατών του, Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου και Θεοδώρου Μετοχίτη (το 1332), καλοτυχίζει τον αλληλογράφο του, επειδή εκείνος είναι *ὑπέρτερος δεινῶν καθάπερ τις πτηνὸς καὶ αἰθέριος ἄνθρωπος* (108 , στ. 101-102).

Αξίζει να παραθέσουμε εδώ και μια ωραία εικόνα από την *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Θέλοντας να ξεφύγει από το πάθημα των πουλιών που πιάνονται μόνα τους στα δίχτυα και για να μην πιαστεί και ο ίδιος στην παγίδα των παλαμικών, ο Γρηγοράς περιγράφει την «απόδρασή του» από τη μεταξύ τους συζήτηση ως εξής:

(*Ο Γρηγοράς*)... *ἀνέστη τε εὐθὺς καὶ ἀπήει χαίρειν φράσας αὐτοῖς πρὶν καὶ παραβολώτερον τι ἀκοῦσαι καὶ παθεῖν ὑπὸ σφῶν παρὰ προσδοκίαν ὡς ἐν δικτύῳ μόνος περικλεισθείς, τοῖς αἰθερίοις παραπλησίως πτηνοῖς, οἷ τὴν αἰθέριον ἐκείνην καὶ φυσικὴν ἐλευθερίαν ἀφέμενοι πρὸς δίχτυα καὶ βρόχους αὐτομολοῦσιν ἐθέλονται, σχεδίῳ καὶ φαντασιώδει πλάνῃ ἑαυτοὺς ἐπιρρίπτοντες δι' ἀπλότητα, πρὶν αἰσθῆσθαι τε καὶ σκέψασθαι καὶ πρὶν μαθεῖν ἃ χρὴ παθεῖν...* (3. 390.6-13)

Τη λέξη **ὄρνιθες** χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς στη 2^η επιστολή του, όπου υποστηρίζει ότι η συχνότητα των επιστολών δεν αποτελεί κριτήριο της αγάπης του προς τον αλληλογράφο του. Η εικόνα που αξιοποιεί, προς επίρρωση των λεγομένων του είναι πως ακόμα κι αν στη διαδικασία συμμετείχαν ως γραμματοκομιστές και τα πουλιά-ως ναύτες του αιθέρα-και πάλι δε θα μπορούσαν να αναδείξουν το μέγεθος της στοργής που τρέφει για το φίλο του:

(επιστολή 2^η, στ. 16-19) *οὐ μὴν οὐδὲ γραμματοκομιστῶν φορὰ ναυστολούντων αὐτόσε γένοιτ' ἂν ποτε τόση, οὐ μέντ' ἂν οὐδ' εἰ οἱ ὄρνιθες οἱ αἰθέριοι πλωτῆρες συναίρεσθαι ἡμῖν τῆς τοιαύτης φροντίδος συνομωμόκεσαν...*

Με πουλιά ωμοίαζαν οι κάτοικοι στις επάλξεις της Στρούμιτζας, καθώς αυτή ήταν χτισμένη σε όρος δύσβατο και απόκρημνο (επιστολή 32^a, στ. 156-157). Την ευρηματική εικόνα των πουλιών που τινάζουν τη σκόνη από τα φτερά τους

χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς για να δείξει ότι με τον ίδιο τρόπο ο ίδιος αποτινάσσει τη λύπη μπροστά στη φιλοτιμία που ο Καντακουζηνός επιδεικνύει για τους λόγους (επιστολή 57^η, στ. 36-37)

Στην 59^η επιστολή του προς τον Καρβώνη, ο Γρηγοράς λαμβάνει ως αφορμή τη γνωστή παροιμία *μία χελιδών ἔαρ οὐ ποιεῖ* για να δικαιολογήσει τη δική του αδυναμία να φέρει εις πέρας ένα δύσκολο εγχείρημα, το οποίο τελικά απεδείχθη αδύνατον εξαιτίας του επικρατούντος χειμῶνος :

(59 , στ. 9 κ.ε.) *καὶ δὴ ἐτόλμων μὲν χελιδόνι ποιεῖν ἔαρ ὁὐδὲ γὰρ πρὸς τῆς ὄρνιθος ὄμην εἶναι ἔαρ τε γίνεσθαι καὶ αὐτὴ μὴ, ἀλλ' ἦρος ὄντος ἐαρίζειν... εὕρισκον γὰρ ἔτι καὶ τὴν ὄρνιν πολλοῦ τοῦ χειμῶνος ἀπόζουσαν καὶ οὐδὲν πω τὸ φθέγμα εὐρύτερον ἀφιέναι δεδουνημένην, βραχὺ δε τι καὶ λίαν ἀμυδρὸν μινυρίζουσαν...*

Το συσχετισμό του χελιδονιού με την άνοιξη εκμεταλλεύεται ο Γρηγοράς και στην 11^η επιστολή του προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Ο Γρηγοράς είχε πληροφορηθεί την ασθένεια του μεγάλου δομέστικου και είχε στενοχωρηθεί τόσο πολύ, ώστε τα νέα της ανάρρωσής του του φάνηκαν τόσο γλυκά *δίκην χελιδόνος περιθεούσης καὶ ἀγγελούσης τοῖς ἐν λύπῃ χειμῶνι τὸ ἔαρ καὶ τοῖς ἐν κλύδωνι τὴν γαλήνην καὶ τοῖς οὕτω φλεγομένοις τὸν ζέφυρον* (11 , στ. 19-21).

Στην έκκληση του μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ιγνατίου Γλαβά να προσευχηθεί υπέρ αυτού για να ξεπεράσει τις δυσκολίες του, ο Γρηγοράς θεωρεί ότι κάτι τέτοιο είναι σαν να ζητούν οι περήφανοι αετοί φτερά από τα ταπεινά μυρμήγκια, για να πετάξουν πιο δυνατά!

(επ. 129, στ.17-21) *Ἐπεὶ δὲ καὶ ἡμετέρων δεῖσθαι φάσκεῖς εὐχῶν, ἐν πελάγει συνημμένος ἀγρίων θορύβων... ὅμοιον τι λέγεις δοκεῖς μοι, ὥσπερ ἂν οἱ αἰθεροδρόμοι πλωτῆρες οἱ ἀετοὶ παρὰ μυρμηγκῶν ἐζήτουν πτερά, ἵνα πλείω τῇ φυσικῇ πτήσει προσθῶσι δύναμιν...*

Η αδυναμία του Γρηγορά για τους μύθους του Αισώπου φαίνεται από τα αισωπικά παραθέματα στις επιστολές του. Στην 11^η επιστολή του προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό, ο Γρηγοράς θυμάται τον **κολοιό** (καρακάξα, καλιακούδα) που πάσχισε να γίνει βασιλιάς των πτηνών περισυλλέγοντας τα φτερά άλλων πτηνών⁶³⁷ και κολλώντας τα στο σώμα του, για να δείξει πιο εντυπωσιακός. Στην περίπτωση βέβαια του Καντακουζηνού, ο Γρηγοράς παρατηρεί το εντελώς αντίθετο: όλοι οι υπόλοιποι ένδοξοι άνδρες του φαίνονται παρόμοιοι με τους κολοιούς, ενώ ο Καντακουζηνός είναι ο μόνος που διαθέτει γνήσια φτερά:

(επιστολή 11^η, στ. 89-95) *καὶ ὁ μὲν Αἰσώπου κολοιοῦς, τῶν ἄλλων ἀπάντων ὀρνέων γησιόις ἐγκαλλωπιζομένων πτεροῖς, μόνος αὐτὸς ἀλλοτρίοις καλλωπισάμενος, τέρας*

⁶³⁷ Ο αισώπειος μύθος απαντάται και σε άλλους επιστολογράφους π.χ. Λιβάνιος, επ. 19.7.5 : *ὥσπερ ὁ μῦθος ἀλλότρια τῶν κολοιῶν πτερά...* Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, επ. 34, 13-18. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ υπήρχε ἡ παροιμιώδης φράση «Κολοιοῦς ἀλλοτρίοις πτεροῖς ἀγάλλεται»(Λουκιανός, *Ἀπόλλων καὶ Ἐρμῆς* 4. 3-4)

*ἀλλόκοτον ἔδοξε νεωστὶ παρελθὼν ἐς τὸ τῶν ὄρνεων αἰθέριον θέατρον. νῦν δ' ἔγωγε τούναντίον· τοὺς μὲν ἄλλους, ὅποσοι τὴν τοῦ χρόνου διενείμαντο δόξαν καὶ εὐκληρίαν, Αἰσώπου ζυνορῶ **κολοιοῦς**, σὲ δὲ μόνον ἀπάντων φυσικοῖς καὶ γνησίοις καὶ λαμπροῖς καλλωπιζόμενον τοῖς πτεροῖς...*

Στην 70¹ επιστολή προς το Ματθαίο, μητροπολίτη Εφέσου, ο Γρηγοράς προλογίζει καταγράφοντας έναν μύθο σχετικό με διάλογο **κολοιού και ἀηδόνας**, στον οποίο ο κολοιός παραπονιέται επειδή, αν και ο ίδιος κελαηδά πολύ περισσότερο από το αηδόνη, οι άνθρωποι προτιμούν το τραγούδι του αηδονιού. Η απάντηση της αηδόνας είναι αποστομωτική:

ἀλλ' οὐ καὶ ῥυθμὸς ἐμμελῆς καὶ κρότος ἁρμονία προσήκων σοι πρόσεστιν...οὐδὲ τὸ φύσει διάτορόν τε καὶ ἔμμουσον ἐπιπρέπει σου τῇ φωνῇ... (70, στ. 4-6)

Ο Γρηγοράς στην ίδια επιστολή εξηγεί ότι ο λόγος του Ματθαίου-σε αντίθεση με των άλλων ανθρώπων-λειτουργεί πάνω του όπως το μελωδικό κελάηδημα της αηδόνας, εξ ου και ο ίδιος έχει τρόπον τινά εξαρτηθεί από τη γλώσσα του αλληλογράφου του (70, 1στ. 1- 20)

Με το μελωδικό τραγούδι των αηδονιών και των χελιδονιών παρομοιάζει ο Γρηγοράς τους σοφούς που περιβάλλουν τον αλληλογράφο του Ιγνάτιο, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Μάλιστα, ο Γρηγοράς δίνει μια ολόκληρη εικόνα, όπου ο Ιγνάτιος είναι το *ἱερὸν ἄλσος*, ενώ οι σοφοί ως μελωδικά πουλιά τον περιτριγυρίζουν και τον απορροφούν με το γλυκό τους κελάηδημα, με προεξάρχοντα έναν διδάσκαλο που φέρνει συνεχώς την άνοιξη και γοητεύει τόσο τον Ιγνάτιο, ώστε να παρομοιάζεται με τον ηδυπαθή αραβικό άνεμο, ο οποίος θολώνει τις αισθήσεις! Με όλη αυτήν την εικονοποιία ο Γρηγοράς δικαιολογεί την αγραφία του Ιγνατίου προς τον ίδιο.

(133, στ. 27- 35) Οἶμαι γὰρ ὡς αἱ τῆς σῆς ἐκκλησίας ἀηδόνες καὶ χελιδόνες, τοὺς περὶ σε λέγω σοφοὺς, ἐμμελέστατα περιηχοῦσαι τὸ σὸν ἱερὸν ἄλσος, ἀνθέλκουσι τε καὶ ἀντισπῶσι πρὸς ἑαυτάς, καὶ μάλιστα πάντων ὁ πράξει καὶ λόγῳ διδάσκαλος, τοῦ ἱεροῦ χοροῦ προϊστάμενος καὶ αἰὲν νέον ποιούμενος τὸ τῆς ἐκκλησίας ἔαρ...καθάπερ ὁ τῆς εὐδαίμονος Αραβίας ἀπόζων ἀῆρ συνθολοῖ καὶ δουλοῦται τῶν παριόντων τὴν ὄσφρησιν...

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς ο Γρηγοράς εκμεταλλεύεται και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* τον κόσμο των πτηνών-και γενικά τον κόσμο της φύσης-για να τον παραλληλίσει με προσωπικά του βιώματα, κυρίως δε με την εμπλοκή του στην ησυχαστική έριδα. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι θεωρεί τον Παλαμά όμοιο με τους γύπες και τους κανθάρους, διότι αυτά τα όντα προτιμούν τα δυσώδη και νοσηρά⁶³⁸, ενώ κάνει μια παρέκβαση για την αλκυόνη, η οποία ευεργετείται από τη Θεία Πρόνοια, έτσι ώστε να κλωσσήσει μέσα στο χειμώνα ανεμπόδιστα τα αυγά της,

⁶³⁸ *Ρωμαϊκή Ιστορία* 2.1106. 13 -17 και 2. 1109.4

κατά τον ίδιο τρόπο που ο Γρηγοράς θεωρεί ότι ευεργετείται με δύναμη από το Θεό, στη διάρκεια της ειρκτής του⁶³⁹.

Έντομα, ερπετά και άλλα ταπεινά πλάσματα της φύσης

Μυρμήγκια, κουνούπια, σκαθάρια, φίδια και άλλα ταπεινά πλάσματα χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον για ανάδειξη ομοιοτήτων με ανθρώπους ή λαούς, τους οποίους ο Γρηγοράς αντιμετωπίζει με περιφρόνηση.

Χαρακτηριστικά, στην 103^η επιστολή προς τον Καλοειδά, ο Γρηγοράς αναφερόμενος στην πρόσφατα η νίκη του κατά τη δημόσια συζήτησή του με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό, επισημαίνει-με διάθεση υποτίμησης βέβαια- ότι

(στ. 65-66) *κώνωπες ἠλέγχθησαν ὄντες οἱ κώνωπες καὶ μύρμηκες αὖθις οἱ μύρμηκες...*

Την εικόνα των κανθάρων τη χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς για να κατακρίνει και υποτιμά. Έτσι, στην επιστολή 32^α, στ. 257-8 (και 32^β, στ. 230-1) παρομοιάζει τις μεγαλοπρεπείς συνήθειες των βασιλέων της Σερβίας με...σκαθάρια που φορούν κοσμήματα και στολίδια! Πιο πριν βέβαια είχε καλοτυχήσει εαυτόν που γεννήθηκε Έλληνα και όχι βάρβαρος σαν αυτούς.

Στην επιστολή 105, ο Γρηγοράς πνέει μένεα εναντίον ενός ύβριστή που καταφέρθηκε εναντίον του, πιθανότατα σε θέμα επιστημονικό και δή σχετικό με την Αστρονομία (105, στ. 109-111). Ο άνθρωπος που τον κακολογεί χωρίς να φανερώνεται παραλληλίζεται αρχικά με τον Λιβυκό ὄφι, που κρύβει το σώμα του στην άμμο και επιτίθεται ύπουλα, ενώ η επίθεση δεν του αποφέρει την ικανοποίηση που φέρουν τα θηράματα σε άλλα άγρια ζώα, όπως το λιοντάρι ή τη λεοπάρδαλη :

(105, στ. 62-72) *ὥσπερ ἔστιν ἃ τῶν ἰοβόλων, τὸ μὲν σῶμα κρύπτει, τὸν δ' ἰὸν ἐπιβούλως ἐξεμεῖν οὐκ αἰδεῖται· οἷον ποτε καὶ περὶ Λίβυας τοὺς νομάδας...γίνεσθαι γὰρ φασὶ παρ' ἐκείνοις ὄφιν ἐχίδνη παρόμοιον, ὃς πολλὴν ἐπιχεάμενος ψάμμον, ὡς μὴ ὀρῶτο τοῖς παριοῦσι, μόνον ἀνεωγμένον ἔξω που τῆς ψάμμου τὸ στόμα μετὰ τῆς γλώσσης ἀφήσι...ὁ δὲ Λιβυκὸς ἐκεῖνος ὄφισ μὴδὲν ἀπολαύειν τῶν πληττομένων ἐλπίζων, εἶτα διὰ μόνην ἀπροφάσιστον πλήττει κακίαν...*

Στη συνέχεια, ο εν λόγω συκοφάντης παραλληλίζεται με τους όνους που δε νοιάζονται όταν κλοτσούν τους ανθρώπους, αλλά και με τους κανθάρους :

(105, στ. 102-104) : *Πνιγείη μέντ' ἂν καὶ αὐτὸς τοῖς κανθάρους ὁμοίως, οἱ τὴν τῶν μύρων ὀσμὴν οὐ δυνάμενοι φέρειν, αὐτίκα τὸ ζῆν ἀποπτύουσιν* (ένας φαύλος νους σαν το δικό του δε θα μπορούσε να κατανοήσει την επιστήμη, κατά τον ίδιο τρόπο που τα σκαθάρια, ζώντας μέσα στη βρωμιά, δεν ανέχονται την ευωδία και ψοφάνε).

⁶³⁹ ό.π. 3. 130 21- 3.131.14

Τέλος, την αναισθησία του εν λόγω ανθρώπου την δικαιολογεί με τον ισχυρισμό ότι ένας τέτοιος άνθρωπος θα ήταν στην άλλη του ζωή βάτραχος, ή ποντίκι, καθώς αυτά τα όντα δε φημίζονται για τα αισθητήρια όργανά τους .

(105, στ. 116-119) *ὥστ' εἰ παρήσαν Ἑλλήνων ὀπόσοι μετεμψύχωσιν ἔλεγον γίνεσθαι κατὰ τὸ ἀνάλογον τῆς ἐκάστου διαίτης, τοῦτον οὐκ' οἶδ' ὅποι τάττειν εἶχον ἢ πάντως εἰς βατράχων τάξιν ἢ μυῶν, ὧν τὴν αἴσθησιν ἐμιμήσατο.*

Στην επιστολή 109 προς τον σοφό Βασίλειο, ο Γρηγοράς, για να καταδικάσει όσους δεν επιδιώκουν τη γνήσια φιλία, επανέρχεται στο μοτίβο των κανθάρων. Έτσι, τους παρομοιάζει με τα σκαθάρια που αποφεύγουν την ευωδία και πηγαίνουν όπου υπάρχει δυσωδία :

(109, στ. 4-7): *ὅστις οὐκ οἶδεν ὅτῳ ποτὲ τρόπῳ χρεῶν τὸ βέλτιον τῶν πραγμάτων ἐκλέγεσθαι, ἀλλὰ κανθάρους ποιεῖ καὶ αὐτὸς παραπλήσια ἰοὶ τὰ εὐώδη μισοῦντες καὶ φεύγοντες, ἔπειτα ὀπόσα δυσώδη, τούτοις οἱ κακοδαίμονες μᾶλλον προσίασι...*

Τέλος, στην επιστολή 148 προς το Δημήτριο Καβάσιλα, ο Γρηγοράς έχοντας ζήσει τον εγκλεισμό στη μονή της Χώρας και την περιθωριοποίησή του, μιλά για τους συκοφάντες του και θυμάται έναν-άγνωστο σε εμάς- μύθο του Αισώπου, σύμφωνα με τον οποίον έγινε κάποτε καβγάς στα ζώα σχετικά με τα αρώματα και τα σκαθάρια χειροτόνησαν εαυτούς κριτές και κατόπιν εξήγαγαν συμπεράσματα εντελώς αντίθετα με τις αισθήσεις των ανθρώπων. Τοιουτοτρόπως και οι εχθροί του Γρηγορά του κάνουν κριτική για θέματα στα οποία είναι ανίδεοι, υποκινούμενοι μόνο από το φθόνο.

(148, στ. 156-167) *ὥστε κακεῖνο τοῦ Αἰσώπου τοῦ Φρυγῶς ἐς μνήμην πολλάκις ἀνήνεγκα ἐς αὐτοὺς ἀπιδῶν ἔριδος γὰρ φησί ποτε γενομένης ἐν τοῖς διαφόροις γένεσι τῶν ζῶων περὶ τοῦ μύρου, παρελθόντες οἱ κάνθαροι, κριτὰς μηδενὸς προκαλουμένου κεχειροτονήκασιν ἑαυτοῦς, κάπειτα ἀπεφαίνοντο σφόδρα τοῖς πάντων ἀνθρώπων αἰσθητηρίοις τάναντιώτατα.*

Την εικόνα των κανθάρων που προτιμούν τα δυσώδη χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του, προκειμένου να δείξει ότι παρόμοια και ο Παλαμάς επέλεξε στη θεολογική του προσέγγιση όχι τα εὐώδη από τα αναγνώσματα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων (2.1100. 15-17 , 2.1106.13-15 και 2. 1106. 17)

6. Η ιδέα της αρμονίας και της μουσικής

Ο Γρηγοράς φαίνεται ότι έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση για τη μουσική, απόρροια μάλλον και του ότι η Πυθαγόρεια διδασκαλία, της οποίας ήταν γνώστης, θεωρούσε τη μουσική γιατρικό της ψυχής, κατά τον ίδιο τρόπο που η ιατρική θεραπεύει το σώμα⁶⁴⁰. Έτσι, μουσική, ρυθμός και αρμονία είναι έννοιες που απαντώνται συχνά στο επιστολογραφικό του έργο.

Στη 2^η επιστολή του ο Γρηγοράς ισχυρίζεται πως για να δείξει τα φλογερά αισθήματα για τον αλληλογράφο του, μεταμορφώνεται για χάρη του σε Ορφέα και Θάμυρι και πλέκει γι' αυτόν εγκώμια *καθάπερ τινα μουσικήν τὴν ἑμαυτοῦ γλῶτταν εἰς τοὺς τῶν σῶν ἐγκωμίων κύκλους ἀρμοζόμενος.*

Στην 4^η επιστολή του προς το μαθητή και φίλο του Πεπαγωμένο, ο Γρηγοράς διατείνεται πως αν δεν υπήρχαν οι δυσχέρειες καθώς και οι πόνοι της κεφαλής του, θα φρόντιζε ώστε η επιστολή του να έχει αρμονία εννοιῶν και λέξεων και ρυθμό, παρόμοια με τους κιθαρωδούς και με όσους παίζουν τη λύρα:

(επ. 4, 6-9) ἤδιστ' ἂν ἐβουλόμην οἷον ἔμπνουν ἐγγοητεύειν τοῖς γράμμασιν ἡδονὴν τοῖς ἐναρμονίοις τῶν ἐννοιῶν τε καὶ λέξεων φθόγγοις καὶ ταῖς συνθήκαις καὶ ταῖς ῥυθμοῖς, ὅπερ ἐν κιθάρα καὶ λύρα κιθαρωδοὶ τε δρῶσι καὶ ὅποσοι λύρας εἰσὶν ἀρμοσταὶ...

Πιο κάτω, ο Γρηγοράς παραινεί τον Πεπαγωμένο να λειτουργεί ως πρότυπο προς τους άλλους, διδάσκοντάς τους με τα έργα και τα λόγια του, κατά τον ίδιον τρόπο που στις χορωδίες προσαρμόζονται τα μέλη προς τις υποδείξεις του χοροστάτη :

(επ. 4, στ. 181- 185) Πρὸς τὸ τοῦ μέλους ἐνδόσιμον συγκροτοῦντες τὸν θίασον καὶ τοῖς ἐκείνου ῥυθμοῖς τε καὶ ἀνακλήμασι συγκεραννόντες ἅμα καὶ ἀναχρωννόντες τὰ ἑαυτῶν ἤθη καὶ ἀναπλάττοντες τὴν τῆς σφετέρας ὥδῆς ἡχὼ πρὸς τὰ τοῦ διδασκάλου μέλη καὶ ἄσματα, τῷ περιόντι τῆς οἰκείας δυνάμεώς τε καὶ γνώμης...

Η σημασία που ο Γρηγοράς απέδιδε στη μελωδικότητα φαίνεται και από τον τρόπο που χαρακτηρίζει τις πασχαλινές μελωδίες που άκουσε –το Πάσχα του 1326, στη Στρώμνιτσα-καθ' οδόν προς την πρωτεύουσα των Τριβαλλών (Σέρβων). Εκεί η παιδεία των κατοίκων, αλλά και ο ρυθμός και η μουσική τους παιδεία χαρακτηρίζεται ως λήρος και η συνέπεια μιας τέτοιας α παιδευσίας ήταν να μην ακούγονται οι ψαλμωδίες μελωδικά, αλλά σε ήχο *βοσκηματώδη καὶ ὄρειον καὶ ὁποῖον ἂν οἱ νομάδων ἄσαιεν παῖδες...* (επιστολή 32^α, στ.157- 166).

Η επιστολή λειτουργεί ως ένα είδος μελωδίας που προάγει την αρμονία στη φιλία, όπως φαίνεται στην επ. 44 προς τον Κύπριο Λεπεντηνόν:

⁶⁴⁰ *Τῶν δ' ἐπιστημῶν οὐχ ἥκιστα φασιν τοὺς Πυθαγορείους τιμᾶν μουσικήν τε καὶ ἰατρικήν καὶ μαντικήν*, Ίαμβλιχου, *Βίος Πυθαγόρα*, 29, 163, 1-2. Μόνο σε μια επιστολή διαφαίνεται η έλλειψη εκτίμησης προς τους θεράποντες της Μουσικής, αλλά ακόμα και σε αυτό το σημείο, ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί ένα παράθεμα από τον Πλούταρχο. Εκεί, ο Φίλιππος επικρίνει τον υιό του που τραγούδησε όμορφα, λέγοντάς του ότι ως βασιλεύς θα πρέπει να αρκείται στο να παρατηρεί τους αυλητές και τους τραγουδιστές και όχι να εξασκεί ο ίδιος την τέχνη αυτή βλ. Πλουτάρχου, *Περικλῆς* 1.5- 1.6 και Γρηγοράς, επ. 40, 115-117.

(44, στ. 72- 74) *ένέσται δ'οὖν ὅμως ἡμῖν ὀμιλεῖν ἐπιπλέον ἀλλήλοις καὶ προκοπὴν ἔμμελῃ τῇ τῆς ἡμῶν ἁρμονία φιλίας διδόναι, εἰ γράφοντι γράφεις καὶ φιλοῦντα φιλεῖς...*

Ο παραλληλισμός της επιστολής του αλληλογράφου με τη μελωδία που –κατά την Πυθαγόρεια διδασκαλία- άκουγαν από το πρωί οι μαθητές του Πυθαγόρα για να καταπραύνουν την ψυχή τους και να απομακρύνουν κάθε ταραχή ξεκινώντας την καινούρια ημέρα, χρησιμοποιείται και στην επιστολή του προς το συμπατριώτη του μοναχό Ιωάννη:

(10, στ.1-12) *Πυθαγόρας ἐκεῖνος ὁ Σάμιος ἅμα ἡλίῳ τοῦ ὕπνου διαναστάντας, ὅποσοι ἐς τὴν ἐκείνου γλῶσσαν ἐφοίτων, μούσης ἀκούειν παρήνει καὶ προσηνοῦς τινος μελωδίας, ὅποσοι μετὰ τινος θελγούσης πειθοῦς τὸ περὶ τὴν ψυχὴν καταστέλλουσι καὶ κοιμίζουσι ταραχῶδες...καὶ τὸ αἴτιον ἴνα, φησίν, ἔμμελῶς τε καὶ ἡρμοσμένως ἐπὶ τὰς ἡμερησίους ὀδεύουσι πράξεις αὐτοὶ. Τοῦτο δὴ καὶ αὐτὸς ἐνόμισα, βέλτιστε, τὰ σὰ δεξάμενος γράμματα. ἐνόμισα γὰρ ὡς διδασκαλικώτερον ἢ σὴ μου τῇ ψυχῇ περιστάσα γλῶσσα ραστώνης βυθοῖς καλυφθείση μάλα μακρᾶς πάσης μουσικῆς ἔμμελέστερον τε καὶ ἐναργέστερον ἄμψεται τῆς ἐμῆς ψυχῆς...*

Με τα ίδια περίπου λόγια ξεκινά και την επ. 118 προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (118, στ. 1-14) για να καταλήξει στην εικόνα του βασιλέως που λειτουργεί η ίδια ως λύρα, η οποία διώχνει κάθε ψυχική ενόχληση του Γρηγορά! Η ταύτιση του βασιλέως με τη μουσική αρμονία είναι ένα μοτίβο που ξαναβρίσκουμε στη Μονωδία του Γρηγορά, με αφορμή το θάνατο του αγαπημένου του δασκάλου, Θεοδώρου Μετοχίτη. Εκεί, ο Γρηγοράς, θρηνώντας ταυτόχρονα και για την πρόσφατη απώλεια του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ αναφωνεί :

Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία I, 479, 5-6 : *Χθὲς (ὁ θάνατος) τὴν μουσικὴν ἀνεῖλε ἁρμονίαν ἡμέτερον τὴν μαγάδα καὶ τὰς νεύρας (μαγάς-άδος: η «γέφυρα» της κιθάρας ή της λύρας, η οποία υποβαστάζει τις χορδές).*

Ο παραλληλισμός μιας προσωπικότητας με την αρμονία που διέπει τη μουσική απαντάται και σε άλλες επιστολές του Γρηγορά, όπως επί παραδείγματι στην 29^η . Εκεί, ο βίος του μεγάλου πριμμικήριου φαίνεται βασισμένος στη μουσική και την αρμονία, ενώ τα μάτια και τα αυτιά όλων έπεισαν τις γλώσσες των ανθρώπων να άδουν και να υμνούν μια τέτοια προσωπικότητα, διώχνοντας κάθε παραφωνία:

(29, στ. 44-47) : *έντεῦθεν καὶ τὸ τοῦ βίου σοι ὑφαίνεται ἔμμουσον τε καὶ ἐναρμόνιον ἡμέτερον καὶ ὀφθαλμοὶ πάντες καὶ ὄτα πάντα πάσας γλώσσας ἔπεισαν ὡςπερ ἀπὸ κοινοῦ τινος καὶ μεγάλου συνθήματος ἔν τι καὶ σύμφωνον ἄδειν τὰ σὰ, πᾶν ἀποσειομένης πλημμυλές.*

Η γλώσσα του Ματθαίου Εφέσου χαρακτηρίζεται από ἔμμουσος ἁρμονία (επ. 70, στ. 18-19), ενώ η μελωδικότητα (ἔμμέλεια) ενός άλλου αλληλογράφου του συνάδει με την αρετή του (επ. 117, στ. 43-44), κάτι που σίγουρα δε συμβαίνει σε άλλες

περιπτώσεις, στις οποίες η μελωδικότητα γοητεύει-σαν το τραγούδι των Σειρήνων-χωρίς όμως να παρέχει κάποια ωφέλεια στην ψυχή (117, στ. 18-22).

Σε επιστολή του προς τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό, ο Γρηγοράς θυμάται την αυστηρή διαπαιδαγώγηση των νέων στην αρχαία Περσία, μια διαπαιδαγώγηση που είχε ως βάση την καλή συμπεριφορά και έμοιαζε με μουσική αρμονία, καθώς πειθαρχούσε όχι μόνο το σώμα, αλλά και το χαρακτήρα και τον τρόπο έκφρασης (επ. 11, στ. 119-121)

Τον τρόπο που ο αρχαίος νομοθέτης Λυκούργος διαμόρφωσε πολιτεύματα, για να τα προσαρμόσει στο δωρικό τρόπο ζωής, συγκρίνει ο Γρηγοράς με την κατασκευή μουσικών οργάνων, καθώς και εκεί η αρμονία επιτυγχάνεται με την ποικιλία⁶⁴¹ :

(15, στ.6-9) *ὥσπερ γὰρ οὐδ' ἐν ταῖς μουσικαῖς ὀργανοποιΐαις τὸ μονοειδὲς ἀρμονίαν ἐργάσασθαι ἂν ποτε γένοιτο μέλους, οὕτως οὐδὲ μονοειδῆ πολιτείαν πράγμασι πολιτικοῖς τὴν ἀρμόττουσαν ἐπενέγκαι ἂν τάξιν...*

Το γράμμα του φίλου του Ματθαίου Εφέσου λειτουργεί σαν αρμονική μουσική στα αυτιά του Γρηγορά και τον γοητεύει τόσο, ώστε να νιώθει εξάρτηση από τις «μούσες» του αλληλογράφου του :

(επ. 70, στ. 17-20) *οὕτω μετὰ τινος μέλιτος ἐς τὰς ἐμὰς πορεύεται ἀκοὰς ἢ τῆς σῆς γλώττης ἔμμουσος ἀρμονία, καὶ οὕτω περιφανῶς αἰ σαὶ με νενικήκασι μοῦσαι καὶ ἀνηρτήσαντο...*

Στην 99^η επιστολή προς το Γρηγόριο Ακίνδυνο (στ. 71-75), ο Γρηγοράς τονίζει στον επίλογο πως ο φίλος και στην έκφραση και στο χαρακτήρα και στις πράξεις του θα πρέπει να διέπεται από κανόνες, με τον ίδιο τρόπο που οι αρχαίοι Σπαρτιάτες, προτού ξεκινήσουν για πολεμικές εκστρατείες, άκουγαν τα πολεμικά ποιήματα του Τυρταίου⁶⁴², έτσι ώστε να αποκτούν κίνηση ρυθμική και βασισμένη στη μελωδία.

(επ. 99, στ. 71-75) *δεῖν γὰρ οἶμαι τὸν φίλον καὶ γνῶμην καὶ γλῶσσαν καὶ πρᾶξιν ἐς τοὺς τῆς φιλίας βάπτοντα κανόνας, ἔπειτα κινεῖν, καθὰ καὶ τοὺς Σπαρτιάτας ἀκούομεν ἐπὶ τῶν πολέμων ἐς τὰ ἐμμελῆ τοῦ Τυρταίου τὴν μνήμην ἀνάγοντας, οὕτως εὐρυθμον καὶ ἐμμελῆ ποιεῖσθαι τὴν κίνησιν.*

⁶⁴¹ Την ποικιλία στην παραγωγή μουσικής θίγει ο Γρηγοράς και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του, 1. 67. 2-9 . Εδώ, ο Γρηγοράς θέλοντας να θίξει την απειρία του κατά τα άλλα ενάρετου πατριάρχου Αρσενίου στα πολιτικά πράγματα, δηλώνει πως το ιδανικό είναι να συνδυάζει κανείς και τα δυο, δηλαδή αρετή και ενασχόληση με τα κοινά, *καθάπερ κὰν τοῖς μουσικοῖς ὀρῶμεν ὀργάνοις τοὺς αὐτῶν ἐπιστήμονας πράττοντας. Οὐ γὰρ ἰσοτόνους τὰς νευρὰς καθιστῶσιν ἀπάσας ἄμμουσον γὰρ τοιοῦτον καὶ ἐκμελὲς ἄλλὰ τὰς μὲν πρὸς τὸ βαρύτερον τείναντες, τὰς δὲ πρὸς τὸ ὀξύτερον, καὶ τὰς μὲν μᾶλλον, τὰς δ' ἦττον, οὕτω ποικίλην τινὰ καὶ ἔμμουσον καθιστῶσι τὴν ἀρμονίαν...* Εξάλλου τη δεξιότητα του αρίστου μουσικού που άλλοτε τεντώνει και άλλοτε χαλαρώνει τις χορδές, για να επιτύχει το καλύτερο μουσικό αποτέλεσμα, αποδίδει ο Γρηγοράς στον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, ο οποίος ρυθμίζει τα πολιτικά πράγματα *ἴσα καὶ ῥυθμοῖς τισι μουσικοῖς* (*Ρωμαϊκή Ιστορία* 1. 337.2). Το να τεντώνει κανείς ή να χαλαρώνει υπερβολικά τις χορδές καταστρέφει τη μουσική αρμονία και προκαλεί φαύλη μελωδία (*Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.547. 14-16).

⁶⁴² Ioannes Schweigheuser , *Αθηναίου Ναυκρατίτου Δειπνοσοφισταί, libri quindecim*, Bipontina 1805 , vol. 5, σσ. 286-7.

Ο Ιγνάτιος Γλαβάς είναι για το Γρηγορά όπως ο μουσικός για τα μουσικά όργανα : αυτά από μόνα τους είναι σιωπηλά και μόνο εκείνος μπορεί να δώσει το ρυθμό, λειτουργώντας όπως η ψυχή. Τοιουτοτρόπως και ο Γλαβάς είναι ο οδηγός της συμπεριφοράς του Γρηγορά, άρα και υπεύθυνος για την αγραφία του:

(επ. 133, στ. 1-5) *Ὡσπερ τὰ μουσικὰ τῶν ὀργάνων ἡρεμεῖ σιωπῶντα καθ' ἑαυτά, πρὶν ἐπιστάντα τὸν μουσικὸν καθάπερ ψυχὴν τὸν τῆς ἀρμονίας ῥυθμὸν ἐνεγκεῖν, οὕτω καὶ σε προστησάμενος ἔγωγε τῆς ἐμῆς ἀγωγῆς ὀδηγὸν ἐκ πολλοῦ λόγου καὶ σιωπῆς εἰδότα καιροὺς ἀκριβῶς, σιωπῶντα καὶ ἄγλωττον ἤγνυσα τὸν ἐς τόδε χρόνον.*

Μουσική αρμονία άλλωστε διέπει και την αγαπημένη επιστήμη του Γρηγορά, την Αστρονομία, όπως δείχνει και η επίθεση που κάνει σε έναν άνθρωπο με φαύλο νου, ο οποίος δε θα μπορούσε ποτέ να κατανοήσει τα μυστήρια της ανώτερης αυτής επιστήμης :

(επ.105, 99-101) *ὥστε πῶς ἂν δυνηθεῖ τυποῦσθαι πρὸς τὰ τοῦ οὐρανοῦ θεάματα καὶ τὰς μουσικὰς τῶν σφαιρῶν ἀρμονίας καὶ ὅποσα τῶν ἄστρον μεγέθη καὶ κάλλη φαῦλος νοῦς καὶ ἀγεννῆς;*

Άλλωστε, οι άνθρωποι που επιδόλαια ασχολούνται με τις επιστήμες «*ἄκρω δακτύλῳ γευόμενοι*» τα πρόθυρα της παιδείας, ομοιάζουν με εκείνον που νομίζει πως *εἶναι κυβερνήτης ὅτι πηδάλιον οἴκοι ἐκτήσατο ἢ ὅτι πλήκτρον μουσικός!* (42, στ. 47-48. Η ίδια φράση και στο Φλωρέντιο⁶⁴³, όπου ο Γρηγοράς στο πρόσωπο του Βαρλαάμ καταδικάζει την παιδεία των δυτικών).

7. Το χιούμορ και η ειρωνεία στο επιστολογραφικό έργο του Γρηγορά

Μέσα στο corpus των επιστολών του Γρηγορά υπάρχει ως προσωπική στάση το χιούμορ του συγγραφέα, αλλά και η ειρωνική του διάθεση απέναντι σε άτομα που δεν εκτιμά.

Δείγμα της χιουμοριστικής διάθεσης αποτελεί η επιστολή 20 του συγγραφέα. Εκεί ο Γρηγοράς αρχίζει με ένα ιστορικό *exemplum*, αυτό του Μ. Αλεξάνδρου, για να πείσει τον συμπατριώτη του Μάξιμο ότι θα έπρεπε να είχε παραμείνει στην πατρίδα τους (την Ηράκλεια του Πόντου) και όχι να την απαρνηθεί, όπως έκανε ο Αλέξανδρος. Έχοντας ενισχύσει την επιχειρηματολογία του με άλλα παραδείγματα, αυτό του Πλάτωνος που παρέμεινε στην Αθήνα και αυτό του Πυθαγόρα που ταξίδεψε στην Ιταλία, ο Γρηγοράς κάνει μια ανατροπή των παραπάνω με τις φράσεις:

ἀλλὰ τοῦτων μὲν ἄλις. ἀστείου γὰρ εἵνεκα εἴρηται (επ. 20, στ. 33-34)

⁶⁴³ Leone, *Fiorenzo*, γρ. 941.

Είναι ενδιαφέρον ότι εδώ η λέξη *ἀστεῖον* χρησιμοποιείται περίπου με τη σημερινή της σημασία και όχι ως αντίθετο του *ἀγροῖκος*, όπως ήταν η αρχική σημασία της λέξης.

Αμέσως, ο Γρηγοράς θα εξηγήσει πως κατανοεί ότι όπως και τα φυτά καρποφορούν χάριν άλλων, έτσι και ο Μάξιμος διαπρέπει μακριά από την κοινή τους πατρίδα, γεμίζοντάς τον παρ' όλα αυτά με περηφάνια.

Σε άλλη του επιστολή προς το φιλόσοφο Ιωσήφ (επ. 22), ο Γρηγοράς αρχίζει μιλώντας για τον κυνικό Διογένη και εκφράζει το θαυμασμό του για τον κυνικό, ο οποίος ρακένδυτος χρησιμοποιούσε τη χλεύη και το γέλωτα για να καυτηριάσει τη ματαιοδοξία. Μάλιστα, παραθέτει ένα επεισόδιο από τη ζωή του: κάποτε ο Διογένης, μέρα μεσημέρι, άναψε το λυχνάρι του, πήγε στην κατάμεστη από κόσμο αγορά και εκεί έλεγε πως ψάχνει για άνθρωπο, κάτι που-κατά το Γρηγορά-ίσως φαινόταν *ἀστεῖον* στους τότε ανθρώπους.

Η ειρωνική διάθεση του συγγραφέα απέναντι σε άτομα που θεωρεί αλαζονικά ή αμαθή φαίνεται από τους διόλου κολακευτικούς παραλληλισμούς με πλάσματα της φύσης: ένας αδαής στα θεολογικά ζητήματα χαρακτηρίζεται ως πρόβατο που βόσκει ανέμελο στο χωράφι (επ. 3, στ. 6-7), ο Βαρλαάμ κρίνεται τόσο ασήμαντος όσο ένα μυρμήγκι (επ. 103, στ. 65-66) ενώ ένας εχθρός του έχει τόση σχέση με την επιστήμη, όση το σκαθάρι με την καθαριότητα (επ. 105, στ. 102-104)

8. Η αυτοκρατορική ιδεολογία

Στην επιστολή 118 του Γρηγορά προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, ανιχνεύουμε πολλά από τα στοιχεία εκείνα της Ρητορικής που συνθέτουν τον τρόπο δηλαδή θεώρησης του αυτοκράτορα και της εξουσίας του. Έτσι, και στην επιστολή προβάλλει το παραδοσιακό μοτίβο του αυτοκράτορα-ήλιου (118, 14 κ.ε.), που τόνιζε την ιδέα της οικουμενικότητας του αυτοκράτορα⁶⁴⁴. Το μοτίβο αυτό αναπτύσσει ο Γρηγοράς συνυφαίνοντας την ιδέα του αυτοκράτορα-ήλιου που απλώνει τις ακτίνες του με την ευφροσύνη που προκαλεί και με την απομάκρυνση κάθε νέφους *λυπούσης φροντίδος*.

Το δεύτερο στοιχείο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου που επαινείται είναι η *προμήθεια* που επέδειξε για τους *λόγους*, οι οποίοι είναι το πολυτιμότερο πράγμα *τῶν ὑφ' ἡλίῳ ἀπάντων* (118, 26-31). Σε μια εποχή που χαρακτηριζόταν για την απουσία των αγαθών ανδρών, ο Ανδρόνικος μόνος ξεχωρίζει ως «εικόνα του Θεού⁶⁴⁵», ως υπόδειγμα *ιλαρότητας* και *φιλανθρωπίας*⁶⁴⁶. Ο Γρηγοράς επανέρχεται στην εικόνα

⁶⁴⁴ Βλ. Dimiter Angelov, *Imperial Ideology & Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007, σελ. 91.

⁶⁴⁵ Για τη θεϊκή υπόσταση του αυτοκράτορα Angelov, ό.π. σελ. 79.

⁶⁴⁶ Η *φιλανθρωπία* ως αυτοκρατορική αρετή αποδίδεται στον Ανδρόνικο Β΄ σε πληθώρα ομιλιών προς τον αυτόν βλ. Angelov ό.π. σσ. 111-4.

του ήλιου-αυτοκράτορα για να καταδείξει ότι ως ήλιος ζωοδότης ο Ανδρόνικος έφερε την Άνοιξη στους λόγους που είχαν βυθιστεί *ές λήθης βυθοὺς καὶ πυθμένας Αἴδου* Το ότι ο Γρηγοράς υπερτονίζει αυτήν την αυτοκρατορική αρετή , δηλαδή την προστασία των γραμμάτων –άρα και των εγγράμματων ανθρώπων-δεν είναι βέβαια σχήμα λόγου, εφόσον το ενδιαφέρον του Ανδρονίκου Β΄ για τους λόγους είναι αντικείμενο αναφοράς πολλών συγχρόνων του που συνέγραψαν και εξεφώνησαν προς τιμήν του ρητορικούς λόγους⁶⁴⁷.

⁶⁴⁷ ό.π., σελ. 165.

2. Οι αγαπημένοι συγγραφείς στο επιστολογραφικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά

Στο παρόν κεφάλαιο μας απασχολεί το θέμα των πηγών που χρησιμοποίησε ο Νικηφόρος Γρηγοράς στο επιστολογραφικό του έργο. Βασισμένοι στο apparatus fontium της κριτικής έκδοσης του Leone⁶⁴⁸, προσπαθούμε να εξάγουμε συμπεράσματα για τα βιβλία που είχε στη διάθεσή του ο Γρηγοράς, αλλά και για τους συγγραφείς που ο ίδιος προτιμούσε, μέσα από τη συχνότητα των παραθεμάτων τους που ανιχνεύονται στις επιστολές. Εξάλλου, μέσα από επιστολές σε άτομα με τα οποία διατηρούσε πυκνή αλληλογραφία, όπως ο στρατηγός Αλέξιος Φιλανθρωπηνός, ο Θεόδωρος Μετοχίτης και ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός, θα ανιχνεύσουμε τους παραλληλισμούς του συγγραφέα μεταξύ των αλληλογράφων του και σημαντικών ιστορικών προσώπων που ο Γρηγοράς φαινόταν να θαυμάζει. Στόχος των παραλληλισμών αυτών είναι ως επί το πλείστον να αποδώσει ο Γρηγοράς εναργέστερα το ήθος των αλληλογράφων του και να καταδείξει τη σπουδαιότητα των πράξεών τους.

Ο συγγραφέας που φαίνεται να κυριαρχεί και να προσφέρει στο συγγραφέα πολλά παραδείγματα για συγκρίσεις με πρόσωπα της εποχής του είναι ο Πλούταρχος, με το έργο του *Βίοι Παράλληλοι*. Επιπλέον, αγαπημένα αναγνώσματα του Γρηγορά φαίνεται ότι υπήρξαν – πέρα από την Αγία Γραφή και έργα Πατέρων- τα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, ο Ψευδο- Διονύσιος Αρεοπαγίτης, ο Πλωτίνος και ο Εμπεδοκλής, ο Όμηρος, ο Ησίοδος, ο Ξενοφών, οι τραγικοί ποιητές, ο Αίλιος Αριστείδης, ο Λουκιανός, ο Στοβαίος, ο Διόδωρος Σικελιώτης και ο Διογένης Λαέρτιος. Του τελευταίου μάλιστα το βιβλίο *Βίοι και γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων* (3^{ος} μ.Χ. αι.), στο οποίο διασώζονται οι βιογραφίες των Επτά σοφών της αρχαιότητας, σε συνδυασμό με τα αποφθέγματα των Επτά Σοφών όπως τα διέσωσαν ο Ιωάννης Στοβαίος (5^{ος} αι. μ. Χ., *Ανθολόγιον*), ο Δημήτριος Φαληρεύς (4^{ος} – 3^{ος} αι. π. Χ.) και ο Σωσιάδης, υπήρξαν πηγές από τις οποίες ο Γρηγοράς άντλησε προκειμένου να συγκρίνει καταστάσεις και πρόσωπα της δικής του εποχής με του σοφούς της αρχαιότητας και κυρίως με το Σόλωνα και το Θαλή το Μιλήσιο⁶⁴⁹. Αγαπημένα ιστορικά πρόσωπα εξάλλου είναι για το Γρηγορά ο Πυθαγόρας, ο Αίσωπος, ο Επαμεινώνδας, ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Πτολεμαίος ενώ συχνές είναι οι συγκρίσεις σύγχρονών του με τους ιερογραμματείς της Αιγύπτου ή με το ζωοδότη ποταμό των Αιγυπτίων Νείλο⁶⁵⁰.

⁶⁴⁸ *Epistulae* I, 205 κ.ε.

⁶⁴⁹ Βλ. Πέτρου Κ. Βλαχάκου, *Πρόσληψη και Αξιοποίηση των Επτά σοφών της αρχαιότητας στο επιστολογραφικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά, Έφα και Έσπερια* 6 (2004-6) σσ. 191- 204.

⁶⁵⁰ Επιστολή 73, στ. 19 και 73, στ. 35-36.

Συμπερασματικά, τα ιστορικά πρόσωπα και συλλήβδην ο αρχαίος κόσμος υπερισχύουν των βιβλικών προτύπων και του χριστιανικού κόσμου, με εξαίρεση μια και μόνη επιστολή που αποτελεί πραγματεία κατά της παλαμικής διδασκαλίας και εμπεριέχει-καθώς ο ίδιος ο Γρηγοράς αναφέρει στο προοίμιό του-στοιχεία *ήρانيσμένα δ' άλλως διὰ βραχέων έκ τε τῶν καθ' ἡμᾶς καὶ τῶν θύραθεν θεολόγων*⁶⁵¹. Πράγματι, στην επιστολή αυτή συναιρούνται με επιτυχία θεωρίες του Πλάτωνος και του νεοπλατωνικού Πλωτίνου μαζί με επιστολές του Αποστόλου Παύλου και ομιλίες του Ιωάννου Χρυσοστόμου, με στόχο να αποδειχθεί ότι το θειον είναι ακατάληπτο για τον ανθρώπινο νου. Βέβαια, είναι και εδώ φανερή η προτίμηση του Γρηγορά προς την πλατωνική, παρά την αριστοτελική διδασκαλία, κάτι που άλλωστε καταδεικνύει τόσο με τη μεγαλύτερη χρήση πλατωνικών παραθεμάτων⁶⁵², όσο και με τη μίμηση του πλατωνικού ύφους, κάτι που είχαν παρατηρήσει και επέκριναν και σύγχρονοί του, όπως ο Νικόλαος Καβάσιλας⁶⁵³.

Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τις πηγές που χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς στο έργο του, σε συσχετισμό με τον τρόπο που ηθογραφεί κάποιους από τους συνήθεις αποδέκτες του. Συγκεκριμένα, απομονώσαμε τρεις αλληλογράφους του, για να καταδείξουμε τον τρόπο που πραγματεύεται τις διαθέσιμες πηγές και χρησιμοποιεί τα ιστορικά *exempla*: τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό, τον Ιωάννη Καντακουζηνό και τον Θεόδωρο Μετοχίτη.

Ο Αλέξιος Φιλανθρωπινός

Ένας από τους αγαπημένους αλληλογράφους του Γρηγορά είναι ο στρατηγός Αλέξιος Φιλανθρωπινός, ο οποίος ενώ αρχικά είχε περιπέσει στη δυσμένεια του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, με αποτέλεσμα την τύφλωσή του, κατά τα τελευταία έτη της διακυβέρνησης του ίδιου αυτοκράτορα και σε μια κατάσταση κρίσιμη λόγω της επεκτατικής διάθεσης των Τούρκων, ο Φιλανθρωπινός ήρθε ξανά στο προσκήνιο και στην ενεργό στρατιωτική δράση. Έτσι, επιτυχώς ο Αλέξιος Φιλανθρωπινός συγκρίνεται με το Ρωμαίο Άπιο Κλαύδιο, ο οποίος αν και γέρος και τυφλός λόγω των γηρατειών του – τυφλός όπως ο Αλέξιος Φιλανθρωπινός- έσωσε με τη σύνεση και τις συμβουλές του τη Ρώμη από την εχθρική επιδρομή του βασιλιά Πύρρου⁶⁵⁴, αφού εξεφώνησε στη σύγκλητο έναν πύρινο λόγο που ανέτρεψε το κλίμα της ηττοπάθειας. Παρόμοια και ο Φιλανθρωπινός, αφότου αποκαταστάθηκε από τον

⁶⁵¹ Επιστολή 3, στ. 14-18.

⁶⁵² Χρησιμοποιεί τον Πλάτωνα και σε άλλα ρητορικά του έργα π.χ. σε Ομιλία του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο βλ. σχολιασμό από τον Dimiter Angelov, *Imperial Ideology & Political Thought in Byzantium 1204- 1330*, New York 2007, σελ. 94 και σσ. 281-2.

⁶⁵³ Antonio Garzya: «Un opusculé inédit de Nicolas Cabasilas (Contra Gregorae ineptias)», *Byzantion* 24 (1954), 521- 532.

⁶⁵⁴ Πλουτάρχου, *Πύρρος*, 18.7- 19.6 .

Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο κατά το έτος 1324, πέτυχε διπλωματικές νίκες κατά των Τούρκων, τέτοιες που έκαναν τον κόσμο, κατά το Γρηγορά, να τον παρομοιάζει με τον Σκιπίωνα και τον Επαμεινώνδα⁶⁵⁵.

Στην 72^η επιστολή ο Γρηγοράς παρομοιάζει την έλξη που ασκεί προς αυτόν ο Φιλανθρωπηνός με τη γλώσσα των Σειρήνων (72, 14), ενώ τις εμπειρίες του ως στρατηγού μπορεί να τις συγκρίνει μόνο με αυτές του ομηρικού Νέστορος. Οι αρετές του Φιλανθρωπηνού ορίζονται ως ασυναγώνιστες και παρομοιάζεται ως προς αυτό με τους Ολυμπιονίκες διαυλοδρόμους (επ.72, 45-52).

Εξάλλου στην 76^η επιστολή του προς το Φιλανθρωπηνό, ο Γρηγοράς εκφράζει τη λύπη του για την απουσία του Φιλανθρωπηνού από την Κωνσταντινούπολη, απουσία που του στέρησε την Ελλάδα, τις Μούσες, τη γλώσσα του Δημοσθένους και συνολικά τη ρητορική γλώσσα, την ηχώ του Περικλέους και του Θεμιστοκλέους (καθώς στον πολιτικό βίο ήταν εφάμιλλός τους), έναν άνθρωπο που ο λόγος του ως στρατηγού θύμιζε τον Αννίβα, το Σκιπίωνα και τον Θηβαίο Επαμεινώνδα, ενώ ακόμα και η σιωπή του ήταν *φθεγγόμενη*. Επιπρόσθετα, οι κινήσεις, οι χειρονομίες και οι εκφράσεις του προσώπου θυμίζουν τον μυθολογικό Πρωτέα, ο οποίος μπορούσε να μεταμορφωθεί σε ο,τιδήποτε. Τέλος, στην ίδια επιστολή ο Φιλανθρωπηνός παρομοιάζεται τόσο με το Φειδία, καθώς και εκείνος έδειξε τη δεξιοτεχνία του ακόμα και σε μικρά έργα τέχνης, όσο και με το Θεό, του οποίου η σοφία φαίνεται όχι μόνο στα μικρά δημιουργήματα, αλλά και στα ταπεινά (76, 65-71). Κατά τον ίδιο τρόπο και ο Φιλανθρωπηνός επιδεικνύει τη σοφία και τη στρατηγική του δεξιότητα στις εσχαιές των συνόρων της αυτοκρατορίας.

Με αφορμή τη σιωπή του Φιλανθρωπηνού ο Γρηγοράς στην 84^η επιστολή του θυμάται τη σιωπή που επέδειξε ο σοφός Θρασύβουλος ο Μιλήσιος προς τον αγγελιαφόρο του τυράννου Περίανδρου, όταν ρωτήθηκε με ποιόν τρόπο θα μπορούσε να ισχυροποιήσει την εξουσία του. Γνωρίζοντας το παράθεμα του Ηροδότου⁶⁵⁶, ο Γρηγοράς αναφέρεται στην σιωπηλή πράξη του Θρασύβουλου να κόβει τα στάχυα που προεξείχαν μέσα σε έναν σιτοβολώνα, για να καταλήξει ότι με τη σιωπή του δίδαξε τον τρόπο διακυβέρνησης από έναν μονάρχη.

Τους αγώνες του Φιλανθρωπηνού στη Λέσβο κατά των Τούρκων και των Λατίνων παρομοιάζει ο Γρηγοράς με τους αγώνες του Ιουλίου Καίσαρα κατά των δυνάμεων του Πομπηίου, για να καταδείξει ότι και οι δυο περιπτώσεις ήταν αγώνες *περι ψυχής*, στις οποίες και τα δυο πρόσωπα δόθηκαν περισσότερο από κάθε άλλη φορά στο παρελθόν τους (επ. 107, 70-78).

Τέλος, στην επ. 127, ο Γρηγοράς μακαρίζει εαυτόν που είναι σύγχρονος του Φιλανθρωπηνού πιο πολύ από όσο μακαρίζει τον Πλάτωνα, επειδή εκείνος γνώρισε

⁶⁵⁵ *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1. 360.21. Στην υπ. αρ. 9 επιστολή τα έργα του Φιλανθρωπηνού τον εξισώνουν με τον Πομπήιο, τον Σκιπίωνα και τον Επαμεινώνδα, ενώ στην 76^η επιστολή του προς τον Φιλανθρωπηνό, μέσα από μια σειρά υποθέσεων, ο Γρηγοράς συγκρίνει το Φιλανθρωπηνό με τον Καρχηδόνιο Αννίβα, τον Σκιπίωνα και *εί τινες εἶεν Θηβαῖοι Ἐπαμεινῶνδα*.

⁶⁵⁶ Ηροδότου IV 92 ζ – η.

το Σωκράτη. Έπειτα, εξετάζει το θέμα του φθόνου και τις επιπτώσεις του στη ζωή του Φιλανθρωπηνού, συγκρίνοντας την προτέρα κατάσταση της δυσμένειάς του με αρχαίους άνδρες, όπως τον Αθηναίο Κίμωνα και το Μιλτιάδη, γιο και πατέρα (ο πρώτος εκ των οποίων είχε εξοστρακιστεί παρά τις λαμπρές του νίκες κατά των Περσών, ενώ ο δεύτερος φυλακίστηκε και πέθανε φυλακισμένος παρά τη μεγάλη του νίκη στη μάχη του Μαραθώνα το 490 π.Χ.).

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός

Ιστορικά παραδείγματα που έχουν αντληθεί από τον Πλούταρχο χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς για να επαινέσει τον –αρχικά- καλό του φίλο και μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό ή για να παραλληλίσει στοιχεία του χαρακτήρα του με πρόσωπα ιστορικά. Έτσι, στην επ. 11 (36 κ.ε), αντλώντας από τη βιογραφία του Σύλλα από τον Πλούταρχο, παραθέτει το εξής : *ο Μιθριδάτης εκείνος ο Πάρθος έφασκε περι Σύλλα τοῦ Ρωμαίου ὑπάτου και στρατηγοῦ ὡς « ἀλώπεκι και λέοντι μαχόμενος ἐν τῇ Σύλλα ψυχῇ κατοικοῦσιν, ὑπὸ τῆς ἀλώπεκος ἀνιῶτο μᾶλλον»⁶⁵⁷*, για να προχωρήσει στον Καντακουζηνό, ο οποίος – σε αντίθεση με τον Σύλλα και τα αθέμιτα μέσα που εκείνος χρησιμοποιούσε- συναιρεί στο χαρακτήρα του όλα τα χαρίσματα με αρμονία. Στην ίδια επιστολή (επ. 11, στ. 75 κ.ε.), ο Γρηγοράς θα θυμηθεί ότι κάποιος ονόμασε το στρατηγό Φιλοποίμενα *ἔσχατον Ἑλλήνων*, καθώς σε μια εποχή παρακμής για τον ελλαδικό χώρο και κυριαρχίας των Ρωμαίων, ο Φιλοποίμην επέδειξε αρετές σπουδαίες⁶⁵⁸. Παρόμοια και ο Καντακουζηνός, σε μια εποχή που η τύχη των Ρωμαίων είναι η χειρότερη και καθετί καλό έχει χαθεί, είναι ο *ἔσχατος τῶν Ρωμαίων* για το Γρηγορά, καθότι διαθέτει αρχαιοτροπον ἦθος και ξανάφερε στο πρόσωπό του χαρακτήρες αφανισμένους από αιώνες.

Για τις στρατιωτικές νίκες του Ιωάννου και του Ματθαίου Καντακουζηνού κατά των Τούρκων, στα 1348, Γρηγοράς (12, 30 κ.ε.) χρησιμοποιεί ξανά τους *Βίους* του Πλουτάρχου και δη τη γνωστή φράση που αποδίδεται στον Θεμιστοκλή *« οὐκ ἔᾶ με καθεύδειν τὸ τοῦ Μιλτιάδου τρόπαιον»⁶⁵⁹*, προκειμένου να δείξει ότι ο Ιωάννης, αμέσως μετά το γιο του πέτυχε και εκείνος νίκες, αμέσως μετά το θρίαμβο του Ματθαίου.

Ειδικά για τον Ιωάννη Καντακουζηνό, με τον οποίον ο Γρηγοράς συνδεόταν φιλικά έως το 1341, οι επιστολές που του αποστέλλει βρίθουν παραλληλισμών με πρόσωπα της αρχαιότητας. Συγκεκριμένα, στην επ. 41 ο Γρηγοράς επαινεί τόσο την πολιτική και τη στρατηγική δεξιότητα του μεγάλου δομέστικου, όσο και τη σοφία και τη φροντίδα του για *τους λόγους*. Μάλιστα, η έφεση και η ενασχόληση για τους λόγους αναδεικνύεται σπουδαιότερη, μέσα από συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα. Έτσι, ο Πτολεμαίος που επέδειξε και συγγραφική δραστηριότητα, κατάφερε να δημιουργήσει ένα στέρεο κράτος *μᾶλλον αὐτὸς ἢ πάντες Ἀντίγονοι και Ἀντίπατροι και*

⁶⁵⁷ Πλουτάρχου, *Σύλλας*, 28.3. Εκεί ὄντως παρατίθεται αυτό το σχόλιο για το Σύλλα, αλλά από το στόμα του Κάρβωνα.

⁶⁵⁸ Πλουτάρχου, *Φιλοποίμην*, 1,7 : *Ρωμαίων δὲ τις ἐπαινῶν ἔσχατον αὐτὸν Ἑλλήνων προσεῖπεν, ὡς οὐδένα μέγαν μετὰ τοῦτον ἔτι τῆς Ἑλλάδος ἄνδρα γειναμένης, οὐδ' αὐτῆς ἄξιον.*

⁶⁵⁹ Πλουτάρχου, *Θεμιστοκλής*, 6.9.

Λυσίμαχοι και όσοι τὰς ὑπ' Ἀλεξάνδρῳ σατραπείας διέλαχον. Αντίθετα, ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Λύσανδρος κατάφερε μεν να κατατροπώσει τη ναυτική δύναμη των Αθηναίων, όμως δε σεβάστηκε *τὴν τῶν λόγων ἐστίαν*, την Αθήνα και καθαίρεσε τα τείχη της, με αποτέλεσμα ο ίδιος να περάσει τα έσχατα του βίου του έχοντας περιπέσει στην αφάνεια (επ. 41, στ. 32-45). Παράδειγμα ανδρός που θεώρησε σπουδαιότερους τους λόγους, παρά τις σπουδαίες κατακτήσεις του, υπήρξε ο Μέγας Αλέξανδρος, ο οποίος θεωρούσε τα ομηρικά έπη πολυτιμότερα από τους θησαυρούς που συνέλεξε, ενώ ο τύραννος των Συρακουσών Διονύσιος έχασε με ντροπιαστικό τρόπο την εξουσία του, αφού περιφρόνησε το σπουδαίο σοφό Πλάτωνα (επ. 41, 53-65).

Τα παραδείγματα δε σταματούν εδώ, αλλά ανιχνεύονται και στην Ρωμαϊκή Ιστορία: ο Ιούλιος Καίσαρας θεωρούσε τα βιβλία του σπουδαιότερα από τους αγώνες και τις νίκες του κατά των Κελτών και των Γαλατών, ενώ ο Πομπήιος καταποντίστηκε *ἐς τοὺς πυθμένας τῆς ἤπτης τον λόγον οὐχ ὁμοίως ἐκείνῳ σύμμαχον ἔχων* (41, 66-75)

Τέλος, οι Έλληνες- αν και ολίγοι- νίκησαν τους Πέρσες επειδή είχαν σύμμαχό τους το λόγο και τη σύνεση, εν αντιθέσει με την αμάθεια και τη βαρβαρική και τρυφηλή συμπεριφορά εκείνων (41, 76-81) Ο Γρηγοράς, μετά από αυτήν την αντιπαράθεση κατά ζεύγη με παραδείγματα ελλογίμων και αμαθών ανδρών , αναφέρεται και σε ηγέτες, οι οποίοι, αν και δεν ήταν οι ίδιοι λόγιοι, ωστόσο επέδειξαν μεγάλη εκτίμηση στους εκάστοτε σοφούς, όπως ο Αρχέλαος τίμησε τον Πλάτωνα και τον Ευριπίδη, ο Αρταξέρξης τον Κτησία από την Κνίδα, ο Κύρος τον Ξενοφόντα, για να καταλήξει στην υπεροχή του Καντακουζηνού, στον οποίον εύχεται να συνεχίσει να είναι ακούραστος στρατηγός και πολιτικός, αλλά και προστάτης των επιστημών.

Εξάλλου και στην 43^η επιστολή του προς τον μεγάλο δομέστικο, ο Γρηγοράς αναγνωρίζει ότι ο Καντακουζηνός συναιρεί την ιδιότητα του λογίου και του στρατηγού και μάλιστα η πρώτη ιδιότητα λειτουργεί σαν γιατρός απέναντι στην αγριότητα των όπλων που μπορεί να οδηγήσει ακόμα και στον παραλογισμό (43, στ. 11- 17). Έτσι, ομοιάζει με τον αρχαίο βασιλιά Αγησίλαο και τον Ιταλό Σερτώριο, των οποίων το μελίχιο ήθος και η επιείκεια τους έκανε αγαπητούς στους στρατιώτες τους. Ένας τέτοιος μελίχιος και μετριοπαθής χαρακτήρας αντιμετωπίζει και τις αντιξοότητες της τύχης με στωικότητα, εν αντιθέσει με τον Πομπήιο που επέδειξε σκληρότητα προς τον ευεργέτη του Σύλλα ή με τον Καίσαρα που σκοτώνοντας το Σύλλα, βρήκε κι ο ίδιος σκληρό τέλος από το Βρούτο. Αντίστοιχα, τιμωρήθηκαν η μητέρα και η σύζυγος του Μεγάλου Αλεξάνδρου για τις δολοφονίες που διέπραξαν. Αντίθετα, η σοφία είναι ακήρατο καταφύγιο και σε καιρούς ευτυχίας και σε καιρούς δυστυχίας. Τέτοια σοφία διαθέτει ο Καντακουζηνός, όπως στο παρελθόν είχαν ο Θηβαίος στρατηγός Επαμεινώνδας και ο Θεμιστοκλής κι ακόμη ένας από τους διαδόχους του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο Ευμένης, ο οποίος με την πολεμική του τέχνη, αλλά και τη σύνεση κατόρθωσε να σταθεροποιήσει σταδιακά την εξουσία του.

Στην επ. 57 ο Γρηγοράς αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος στις έννοιες **τέχνη** και **φύσις**, προκειμένου να καταδείξει ότι η **φύσις** υπερτερεί της τέχνης στο πρόσωπο του

Καντακουζηνού, αφού εκείνος είναι προικισμένος με *νονν έρρωμένον και διαρκέστατον*, με *γλώτταν τελεσιουργόν*, έτσι ώστε να καθίσταται *ψυχή τών λόγων* διαθέτοντας θαυμαστή κρίση και σοφία, καθώς και φιλανθρωπία, την οποία ο Γρηγοράς συγκρίνει με αυτήν του γενναιόδωρου Πέρση βασιλιά Κύρου (57, στ. 45-64). Στη σύγκριση μάλιστα ο Καντακουζηνός αναδεικνύεται ανώτερος, εφόσον εκείνος έδειξε την προμήθειά του απέναντι στους *λόγους*, προτού καν του ζητηθεί κάτι τέτοιο. Έτσι, μπορεί ο τύραννος Πεισίστρατος, να επαινέθηκε για την καταγραφή των ομηρικών επών, αλλά ο Καντακουζηνός θα αποκτήσει ακόμα μεγαλύτερο θαυμασμό για τη στοργή που επέδειξε στους λόγους, σε μια εποχή που τα *θέατρα* λίγο έλειψε να γίνουν *κωφά* και τα *των λόγων μουσειά άφωνα*. Φαίνεται μάλιστα ότι οικειοποιήθηκε την παρότρυνση του Πυθαγόρα που πρέσβευε ότι η ψυχή πρέπει να κοσμεύεται *μαθήμασι* και έχοντας ο ίδιος *φύσει* τις ψυχικές αρετές, θέλησε να δώσει στον υπόλοιπο κόσμο τα μαθήματα *της τέχνης* (η επιστολή ολοκληρώνεται κυκλικά, με την επανάληψη των δυο εννοιών), κερδίζοντας έτσι δίκαια τα επευφημίες και τα εγκώμια από τους εραστές των λόγων.

Στην επιστολή 77 ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί το παράδειγμα του Ομήρου, ο οποίος εξύμνησε την αρετή πολλών ηρώων, για να το αντιπαραθέσει με τον Καντακουζηνό, που –επειδή ακριβώς συναιρεί τις αρετές όλων εκείνων των ηρώων- υμνείται από όλους τους συνετούς και ελλόγιμους άνδρες της εποχής του (77, στ. 19- 260).

Στην επιστολή 83, ο Γρηγοράς συγκρίνει τη βραχύτατη επιστολή του Καντακουζηνού με την ιερογλυφική γραφή των Αιγυπτίων ιερογραμματέων, οι οποίοι μέσα σε λίγα γράμματα έκλειναν μεγάλους θησαυρούς σοφίας (83, στ. 11- 15). Πιο κάτω (83, στ.53- 65) ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί μια ρήση που αποδίδεται στο Διογένη εκ Σινώπης, ότι δηλαδή ο Πλάτων δε λύπησε κανέναν καθώς σε όλον σχεδόν το βίο του φιλοσοφούσε. Στην περίπτωση του Καντακουζηνού, ο Διογένης θα επαινούσε το γεγονός ότι- αν και ο Καντακουζηνός ήταν στο προσκήνιο των πολιτικών και στρατιωτικών πραγμάτων- κανέναν δε στενοχώρησε και μάλιστα χωρίς να υπάρχει ως διδάσκαλος η φιλοσοφία, αλλά με μόνο του οδηγό το ήθος και την πραότητα του χαρακτήρα του.

Στην επιστολή 85 με αφορμή τη λύπη που έδειξε ο δομέστικος απέναντι στον υποτιθέμενο θάνατο του Γρηγορά, ο Γρηγοράς εκφράζει την άποψη ότι σπουδαίοι άνδρες συχνά κρίνονται όχι από τα πιο λαμπρά τα έργα, αλλά από ένα δυο φράσεις που είπαν. Προς επίρρωση του επιχειρήματος, παραθέτει δυο περιστατικά από τη ζωή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Το πρώτο- γνωστό από τη βιογραφία του Πλουτάρχου⁶⁶⁰- αναφέρεται στη γενναία απόφαση του Αλεξάνδρου να μην πει νερό, στη διάρκεια πεζοπορίας με το στράτευμά του, εφόσον όλοι είχαν εξαντληθεί από τη δίψα. Το δεύτερο περιστατικό αναφέρεται στην απάντηση που έδωσε ο στρατηλάτης όταν ερωτήθηκε για τα θησαυρούς του: έδειξε τους φίλους του κι απάντησε ότι εκεί έχει αποθησαυριστεί η δική του δόξα⁶⁶¹! Την ίδια τύχη πιστεύει ο Γρηγοράς ότι θα έχουν

⁶⁶⁰ *Αλέξανδρος*, 42.7- 42.10.

⁶⁶¹ Δε σώζεται η πηγή από την οποία ο Γρηγοράς άντλησε το περιστατικό αυτό από τη ζωή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Εντούτοις, είναι κάτι στο οποίο ανατρέχει και στην επιστολή 29 (στ. 49 κ.ε.).

και τα όσα είπε ο Καντακουζηνός όταν πληροφορήθηκε τον υποτιθέμενο θάνατο του φίλου του, δηλαδή θα μείνουν στην μνήμη των ανθρώπων αιώνια.

Στην επιστολή 90 ο Γρηγοράς εκφράζει τη χαρά και την περηφάνια του για όσα επαινετικά ακούει γύρω από το πρόσωπο του Καντακουζηνού, ο οποίος με τα ενέργειές του κατέστησε την *Ρωμαίων ήγεμονίαν εύρύτεραν και ένδοξοτέραν* (90, στ. 48-49). Εν συνεχεία, ο Γρηγοράς φέρει σε αντίθεση τη μετριοφροσύνη του Καντακουζηνού για τα επιτεύγματά του με τους αλαζονικούς λόγους που εξεφώνησε ο αρχαίος ρήτορας Δημοσθένης, εξυμνώντας πράγματα που –κατά το Γρηγορά- είναι *σκιάς τινάς και οἶον εἰπεῖν προαναφωνήματα τῶν τοιούτων σοι πράξεων*. Η δόξα του Καντακουζηνού θα μείνει αθάνατη κι ας μην υπάρξει μια γλώσσα λαμπρή αττικίζουσα για να εξυμνήσει τα πράξεις του .

Με τον Πέρση βασιλιά Κύρο παρομοιάζει ο Γρηγοράς το φιланθρωπικό έργο του Καντακουζηνού στην 92^η επιστολή. Μόνο που και εδώ ο δομέστικος αναδεικνύεται ανώτερος του Κύρου, που συνήθιζε στα δείπνα να καθίζει εξ αριστερών τα συντρόφους που είχαν την ανάγκη του, ενώ αυτός έχει κάτω από το δεξί του χέρι προστατευτικά όσους τον χρειάζονται, χωρίς να γνωρίζει το αριστερό του χέρι τα φιλανθρωπίες που κάνει το δεξί χέρι του⁶⁶². Επιπλέον ξεπερνά σε φιλανθρωπία τον Κύρο⁶⁶³, καθώς ο Καντακουζηνός μεριμνά για όσους έχουν ανάγκη, όχι μόνο στα δείπνα, αλλά συνεχώς.

Η σύγκριση με τον ίδιο βασιλιά υπάρχει και στο προοίμιο της επ. 106 , όπου ο Κύρος μνημονεύεται για το γεγονός ότι υιοθέτησε την *Έλληνικήν εύκοσμίαν* , απηλλάγη των σατραπικών ηθών και διακρίθηκε για τη γενναιοδωρία του. Μέσα από τη σύγκριση, ο Καντακουζηνός αναδεικνύεται ευγενέστερος στο χαρακτήρα *κάκ φύσεως σύντροφον έχοντα τὸ τοῦ ἥθους ἰλαρὸν τε καὶ χάριεν καὶ δεξιᾶς ἀφθονίαν ῥέουσιν αἰεὶ κατὰ ποταμοὺς ...*(106, στ. 12 κ.ε.).

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης

Ο μεγάλος σοφός και αξιωματούχος του 14^{ου} αι. Θεόδωρος Μετοχίτης γίνεται στις επιστολές του Γρηγορά αντικείμενο σύγκρισης με σοφούς της αρχαιότητας και δη με τους ιερογραμματεῖς της Αιγύπτου (23, στ. 1-6), οι οποίοι μέσα σε λίγα σύμβολα (τα ιερογλυφικά) έκρυβαν υψηλά διανοήματα και αυτοί ωστόσο δε θα μπορούσαν να αποδώσουν με ένα σύμβολο την πολυσχιδή προσωπικότητα του Μετοχίτη, ο οποίος στη συνέχεια συγκρίνεται τόσο με τον Αρχιμήδη⁶⁶⁴, όσο και με τον Πυθαγόρα και τον Πλάτωνα (23, στ. 22-23). Η εγκωμιαστική επιστολή του Γρηγορά προς τον μέντορά

⁶⁶² Από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου, 6, 3, 2 : *ποιούντος ἐλεημοσύνην μὴ γνώτω ἡ ἀριστερὰ σου τι ποιεῖ ἢ δεξιὰ σου, ὅπως σου ἡ ἐλεημοσύνη ἐν κρυπτῷ...*

⁶⁶³ Από τα αγαπημένα πρότυπα αρχαίων βασιλέων, υπήρξε και ο Πέρσης βασιλιάς Κύρος. Στην 55^η επιστολή του προς τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο Ασάν, ο Γρηγοράς βρίσκει ότι η γενναιοδωρία του παραλήπτη ομοιάζει με αυτήν του Κύρου, που θεωρούσε τη φιλανθρωπία έργο σπουδαιότερο ακόμα και από την κατάκτηση ολόκληρης της Ασίας

⁶⁶⁴ Πλουτάρχου, *Μάρκελλος*, 14.12-14.13

του καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, όπως ακριβώς ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος είναι *βασιλεύς* που δεν μπορεί να συγκριθεί με άλλους, ανά τους αιώνες χρηστούς βασιλείς, έτσι και ο Μετοχίτης ασχολήθηκε με κάθε είδος γνώσης, ώστε δίκαια να αποτελεί « καινόν εὔρημα» και «πρόσφατον ὑπὸ τὸν ἥλιον»⁶⁶⁵. Τέλος, ο Μετοχίτης συγκρίνεται με τον Αριστοτέλη⁶⁶⁶, καθώς- παρόμοια με τον αρχαίο φιλόσοφο που θεώρησε άξιο πριν από αυτόν μόνο τον Αναξαγόρα από τις Κλαζομενές σχετικά με τη θεωρία του για τη γένεση του κόσμου- έτσι και ο Μετοχίτης απέδειξε ότι οι πριν από αυτόν μίλησαν άκαιρα και σαν άλλος Ελλαοδίκης έκρινε και διόρθωσε τα σφάλματα των προγενέστερων του σοφών. Όλη η παραπάνω σύγκριση του Μετοχίτη με πρόσωπα της αρχαιότητας λειτουργεί σαν προοίμιο της κριτικής που αμέσως μετά ασκεί ο Γρηγοράς σχετικά με τον καινούριο πόνημα του διδασκάλου του, ένα βιβλίο που λειτουργεί σαν *αγορά σοφίας*, στο οποίο μπορεί κανείς να γνωρίσει όλα όσα είπαν οι αρχαίοι σοφοί και συγγραφείς⁶⁶⁷.

Στην 24^η επιστολή, ο Γρηγοράς δηλώνει ότι ο Μετοχίτης εμφανίστηκε σαν έπιδημία σοφίας, ενώ δε διστάζει να χρησιμοποιήσει μια θεωρία που του είναι γοητευτική, αν και προέρχεται από την ειδωλολατρική θρησκεία, τη θεωρία της μετεμψύχωσης : στο πρόσωπο του δασκάλου του είναι λες και μετεμψυχώθηκαν μαζί ο Όμηρος, ο Πλάτων, ο Πτολεμαίος, ο Πλούταρχος και *όμοῦ... ὅσοι μεγάλης θιασῶται σοφίας ὑπῆρξαν και ὅλοι αυτοί διατρίβουν στο σώμα του Μετοχίτη, χρησιμοποιώντας το καθάπερ ὀκλάδι μυριοφόρω*⁶⁶⁸ (γρ. 36-45). Αποτέλεσμα τούτου του παραλληλισμού είναι να χαρακτηρίζεται ο Μετοχίτης ως πολύψυχος, κάτι ευρηματικό-όπως ο ίδιος επισημαίνει- το οποίο ούτε η μυθολογία τόλμησε να αναπτύξει σαν ιδέα, μένοντας μόνο στους μυθικούς Εκατόγχειρες. Μάλιστα, ο Μετοχίτης –σε αντίθεση με το Σόλωνα, του οποίου την αξία ο Κροίσος την αναγνώρισε πολύ αργά και όντας μπροστά στον κίνδυνο του θανάτου⁶⁶⁹, είχε την τύχη να αναγνωριστεί και να τιμηθεί από τον *θειότατο αυτοκράτορα* Ανδρόνικο Β΄. Ο Γρηγοράς αφιερώνει ένα μέρος της επιστολής στο διπλό έπαινο Μετοχίτη και Ανδρονίκου Β΄, καθώς ο αυτοκράτωρ έφερε στο φως τους θησαυρούς της σοφίας του Μετοχίτη, ο οποίος με τη σειρά του *φιλοτιμούμενος* από τον αυτοκράτορα, γινόταν ακόμα καλύτερος⁶⁷⁰.

Πιο προσωπικές είναι οι άλλες τρεις επιστολές του Γρηγορά προς τον Θεόδωρο Μετοχίτη (25, 26, 27), όπου ο Γρηγοράς εκθέτει τις παιδαγωγικές του απόψεις με

⁶⁶⁵ Παλαιά Διαθήκη, *Έκκλησιαστής 1, 9-10*.

⁶⁶⁶ *Μεταφυσικά* I 3, 984 b 17-18.

⁶⁶⁷ Πρόκειται πιθανότατα για το έργο του Μετοχίτη που έχει εκδοθεί με τον τίτλο *Miscellanea philosophica et historica*, μια σειρά μικρών δοκιμίων με θέματα κυρίως φιλοσοφικά και ιστορικά.

⁶⁶⁸ Με τα ίδια λόγια θα θρηνησει το δάσκαλό του ο Γρηγοράς και στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* (1. 480.1-4), καταδεικνύοντας για μια ακόμη φορά τη «διακειμενικότητα» στα έργα του.

⁶⁶⁹ Πλουτάρχου, *Σόλων* 27-28 και Ηροδότου I 30 κ.ε.

⁶⁷⁰ Κατά την Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, ο Σόλων χρησιμοποιείται σε σύγκριση με τον Μετοχίτη, προκειμένου να καταδειχθεί ο ρόλος του δευτέρου στη διαμόρφωση της έννομης πολιτείας, βλ. «Πρότυπα αρχαίων νομοθετών κατά τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά. Δίκαιο και πολιτική πρακτική». *Αντικήνσωρ, τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, σσ. 698-704. Εξάλλου, όπως επισημαίνει η ίδια, ο Σόλων είναι μορφή που επανέρχεται στο επιστολογραφικό του έργο, καθώς εκπροσωπεί την αριστοκρατική ηθική και την εμμονή στα πάτρια ήθη.

αφορμή την ανησυχία του πατέρα Μετοχίτη για την πρόοδο του γιού του Νικηφόρου Μετοχίτη (επ. 25), εκφράζει την ευγνωμοσύνη του για την παιδεία που του μετέδωσε ο Μετοχίτης (επ. 26), καθώς και για την προστασία που γνώρισε στο πρόσωπο του Μετοχίτη ερχόμενος στην Κωνσταντινούπολη και όντας ορφανός.

Συμπερασματικά, τα *exempla* που χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς σε τρεις από τους πιο αγαπημένους του αλληλογράφους έχουν να κάνουν κατά βάση με ιστορικά πρόσωπα της αρχαιότητας, ενώ για να εξυψώσει τους παραλήπτες του, σαφώς με μια διάθεση υπερβολής, αντλεί κυρίως από τον Πλούταρχο, τον Πλάτωνα, τον Ηρόδοτο και λιγότερο από τον Αριστοτέλη. Παρακάτω θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ποιες ήταν οι συγγραφικές προτιμήσεις του Γρηγορά, με βάση το πώς αξιοποιεί στο σύνολο του επιστολογραφικού του έργου τα βιβλία που είχε στη διάθεσή του.

3. Συγγραφικές προτιμήσεις

1. Φιλοσοφία: Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης

Γαλουχημένος από ανθρώπους που είχαν σαφή προτίμηση στην πλατωνική διδασκαλία έναντι της αριστοτελικής, όπως ο κηδεμόνας του μητροπολίτης Ηρακλείας Ιωάννης και ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Γρηγοράς υιοθέτησε στοιχεία της πλατωνικής φιλοσοφίας και μάλιστα τα χρησιμοποίησε στην πολεμική του κατά των παλαμικών, οι οποίοι στηρίχτηκαν σε αριστοτελικές θεωρίες. Η σαφής προτίμηση του Γρηγορά προς τον Πλάτωνα φαίνεται και μέσα από το λόγο του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, έναν λόγο που διακατέχεται από την ιδέα ότι οι θεωρίες του Πλάτωνος ήταν συναφείς με τις πράξεις και το βίο του αυτοκράτορα⁶⁷¹. Ο Γρηγοράς επιδεικνύει το θαυμασμό του προς τον Πλάτωνα και στο επιστολογραφικό του έργο, μέσα από δεκάδες αναφορές σε έργα του Πλάτωνος. Θεωρίες όπως το ότι η ψυχή του έρῶντος ζει σε άλλο σώμα (επ. 77, στ. 1) ή ότι τα ανθρώπινα πράγματα είναι ασταθή σαν *θεοῦ παίγνιον* (επ. 44, στ. 62), ότι η φιλοσοφία είναι καταφύγιο για τους χειμαζομένους (επ. 108, στ. 94-96), ή ακόμα η θεωρία για τη μετεμψύχωση (επ. 24^a, στ. 42-43) βρίσκονται διάσπαρτες στις επιστολές του Γρηγορά.

Τα σκήπτρα στις συγγραφικές προτιμήσεις του Γρηγορά έχει ο Πλάτων και για έναν ακόμη λόγο: επειδή ο αρχαίος φιλόσοφος επηρέασε την κοσμοαντίληψή του, αλλά του έδωσε και τα θεωρητικά όπλα για να καταπολεμήσει την «αίρεση» του Ησυχασμού. Στις δεκάδες αναφορές στα πλατωνικά έργα, σύμφωνα με το *apparatus fontium* που παραθέτει ο Leone στον πρώτο τόμο της έκδοσης των επιστολών (Leone I, ss. 225-228), διαφαίνεται η αγάπη και το ειδικό ενδιαφέρον του Γρηγορά για τον Πλάτωνα, αλλά και για τους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους και σχολιαστές του. Το πλατωνικό έργο βρήκε ο Γρηγοράς πλήρως εκδεδομένο από το Γρηγόριο τον Κύπριο⁶⁷² και έχοντάς το ως βάση επέβλεψε ο ίδιος τη δημιουργία του χειρογράφου *Vaticanus graecus 228*, μάλλον κατά τη δεκαετία του 1320-1330. Το χειρόγραφο περιέχει έργα πλατωνικά, αλλά και τον *Φλωρέντιο* του Γρηγορά, που είναι γραμμένος με βάση τους πλατωνικούς διαλόγους, ενώ υπάρχουν και αυτόγραφες σημειώσεις του Γρηγορά που επεξηγούν ένα δυσνόητο χωρίο στον Τίμαιο του Πλάτωνα⁶⁷³. Εκτός του χειρογράφου αυτού, έργα του Πλάτωνα σώζουν και άλλα χειρόγραφα που γράφτηκαν στο εργαστήριο της μονής της Χώρας, επιβλέποντος του Γρηγορά, όπως π.χ. το *Oxon. Clarkianus 39* και το *Palat. Heidelberg. gr. 129* το

⁶⁷¹ P. A. M. Leone, *Oratio I, Byzantion* 41 (1971), 503- 515.

⁶⁷² Inmaculada Pérez- Martín Inmaculada, «Estética e ideologia nei manoscritti bizantini di Platone», *Rivista di Studi Bizantini e Neogreci* - vol. 42 (2006), σσ. 130- 1.

⁶⁷³ Inmaculada Pérez Martín – «Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el Timeo (Vaticanus graecus 228)», *MHNH Revista Internacional de investigación sobre magia y astrología antiguas* vol.4 – 2004, σσ.197- 219.

δεύτερο μάλιστα είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου προϊόν του ιδίου του Γρηγορά, μια και εκεί σώζονται πολυάριθμες σημειώσεις του⁶⁷⁴.

2. Ο Πλούταρχος

Ήδη από τα παραπάνω και κυρίως από τις επιστολές του προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό, διαφαίνεται η αγάπη του Γρηγορά για τους *Παράλληλους Βίους* του Πλουτάρχου. Η προτίμηση στον Πλούταρχο κάθε άλλο παρά τυχαία είναι, εφόσον ο πνευματικός του καθοδηγητής Θεόδωρος Μετοχίτης αναφέρεται στον Πλούταρχο με τη φράση «πολυμαθέστατος Πλούταρχος» και χρησιμοποιεί πλείστα παραθέματα του Πλουτάρχου στα έργα του. Άλλωστε, ο Πλούταρχος είχε γίνει γνωστός από τον λόγιο Μάξιμο Πλανούδη, ο οποίος εξέδωσε το έργο του και μάλλον υπήρχε αντίγραφο της εκδόσεως στη μονή της Χώρας, στις οποίες τη βιβλιοθήκη υπήρξε υπεύθυνος ο ίδιος ο Πλανούδης έως το 1300, σε μια εποχή που η κατάσταση της βιβλιοθήκης όσο και της ίδιας της μονής ήταν αθλία⁶⁷⁵.

Το βίο του Λυκούργου, αλλά και του Σόλωνος⁶⁷⁶ από τον ίδιο συγγραφέα χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς για να συγκρίνει τους μεγάλους νομοθέτες της αρχαιότητας με τον *πρωτοασκηρήτι* στον οποίον απευθύνει την 15^η επιστολή, πρόσωπο που ίσως ταυτίζεται με τον αξιωματούχο και δικαστικό Λέοντα Βαρδαλή. Βέβαια, με κολακευτικό τρόπο η σύγκριση εξαιρεί τον αλληλογράφο του, στου οποίου την ψυχή κατοίκησαν – κατά το Γρηγορά- ο Λυκούργος, ο Σόλων, αλλά και ο ίδιος ο Πλάτων. Στην ίδια εξάλλου επιστολή, ο Γρηγοράς δε θεωρεί άκαιρο να χρησιμοποιήσει για τον αλληλογράφο του μια παροιμιώδη φράση που ο Ζήνων πρωτοείπε και που ταίριαζε-κατά τον Πλούταρχο- στο στρατηγό Φωκίωνα : ότι ο σοφός άντρας πρέπει-προτού προφέρει τον λόγο- να τον εμβαπτίζει στη λογική⁶⁷⁷.

Ο θαυμασμός του Γρηγορά για το μεγάλο σοφό και νομοθέτη της αρχαιότητας Σόλωνα διαφαίνεται και σε πολλές άλλες επιστολές του Γρηγορά, όπως στην 16^η, όπου ο Γρηγοράς αρχίζει την επιστολή του συγκρίνοντας την αποδημία του αλληλογράφου του με τη δεκαετή αποδημία του Σόλωνος από την Αθήνα, μετά τη συγγραφή των νόμων⁶⁷⁸.

Το βίο του Μεγάλου Αλεξάνδρου από τον Πλούταρχο⁶⁷⁹ χρησιμοποιεί ο Γρηγοράς για να συγκρίνει τη ζωή του μεγάλου στρατηλάτη με το βίο του φίλου και συμπατριώτη του Μαξίμου, ηγουμένου στη μονή Χορταίτου, στη Θεσσαλονίκη. Έτσι στο προοίμιο της επιστολής του (20, 1- 11), παραλληλίζει την αλλαγή στη ζωή του

⁶⁷⁴ Inmaculada Pérez- Martín , «El Escorialensis X.I.13 : una fuente de los extractos elaborados por Nicéforo Gregoras en el Palat. Heidelberg.gr. 129, BZ 86- 87 (1993- 4), 20- 30.

⁶⁷⁵ Βλ. Ihor Ševčenko, «Theodore Metocites, the Chora, and the Intellectual Trends of his time», στον 4^ο τόμο του έργου *The Kariye Djami*, 37, ed. Paul A. Underwood, London 1975, υποσ. 140 και 41- 42.

⁶⁷⁶ Πλουτάρχου, *Λυκούργος* 4 κ.ε., Πλουτάρχου *Σολων*, 19.1 κ.ε.

⁶⁷⁷ Πλουτάρχου, *Φωκίων* 5.4.2 : *δεῖ τὸν φιλόσοφον εἰς νοῦν ἀποβάπτοντα προφέρεσθαι τὴν λέξιν.*

⁶⁷⁸ Πλουτάρχου, *Σόλων*, 25,6 κ.ε.

⁶⁷⁹ Πλουτάρχου, *Αλέξανδρος*, 45,1 κ.ε.

Αλεξάνδρου και την υιοθέτηση του ασιατικού τρόπου ζωής με την αποδημία του Μαξίμου από τα πάτρια εδάφη, θεωρώντας ότι και στις δυο περιπτώσεις τα πρόσωπα αυτά επέσυραν τις κατηγορίες των συμπατριωτών τους. Εξάλλου σύγκριση με τον Μ. Αλέξανδρο κάνει και στην επ. 29, όπου με αφορμή τη ρήση του Μεγάλου Αλεξάνδρου ότι οι φίλοι του είναι ο θησαυρός του, ο Γρηγοράς θεωρεί ότι ο αλληλογράφος του κάνει κάτι πιο σπουδαίο: θεωρεί θησαυρούς τους σοφούς και με αυτούς επιθυμεί να συναναστρέφεται⁶⁸⁰.

Από την ίδια ιστορική περίοδο και δη από τη βιογραφία του Ευμένη και του Δημητρίου⁶⁸¹, αντλεί ο Γρηγοράς στην 21^η επιστολή του προς τον Μάξιμο, με αφορμή την παράθεση ιστορικών στοιχείων για την κοινή τους πατρίδα, την Ηράκλεια του Πόντου στο πέρασμα των αιώνων.

Συνολικά, υπάρχουν εξήντα πέντε αναφορές στους Παράλληλους Βίους του Πλουτάρχου κι άλλες είκοσι επτά από το έργο « Ηθικά» (Moralia), το οποίο υπήρχε κατά πάσα πιθανότητα και αυτό στη Βιβλιοθήκη της Χώρας. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε πως και το ενδιαφέρον του Θεοδώρου Μετοχίτη για τον Πλούταρχο ήταν κάτι παραπάνω από ζωνρό, καθώς ο Πλούταρχος αποτελούσε πηγή ιστορικής γνώσης γι' αυτόν⁶⁸², άρα σίγουρα επηρέασε και τον αγαπημένο του μαθητή.

3. Ο Όμηρος

Η προτίμηση του Γρηγορά στη χρήση λέξεων, φράσεων και στη χρήση παραδειγμάτων από τα ομηρικά έπη δεν εκπλήσσει, καθώς ο Όμηρος αποτελούσε αγαπημένο ανάγνωσμα ανά τους αιώνες. Έτσι, κοντά στις πολλές φράσεις που έχουν ενσωματωθεί στο corpus των επιστολών⁶⁸³, πολλά είναι και τα παραδείγματα από τον ομηρικό κόσμο. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην υπ. αρ. 4 επιστολή ο Γρηγοράς επιλύει μια απορία του πρωτονοταρίου Πεπαγωμένου πάνω σε ένα χωρίο του ρήτορα Αίλιου Αριστείδη, το οποίο αναφέρεται στο *χρυσκόκερω λιβανωτό* (4, 60 κ.ε.) από το Κ της Ιλιάδας. Μετά από φιλολογική ανάλυση, ο Γρηγοράς εκφράζει το θαυμασμό του για την σύνεση (4, 139) του Ομήρου, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως « *ή μεγάλη φωνή τῆς Ἑλλάδος*» (4, 164). Εξάλλου ανιχνεύουμε μέσα στον επιστολογραφικό έργο και συγκρίσεις των αλληλογράφων του με ομηρικούς ήρωες όπως π.χ. τον Οδυσσέα και

⁶⁸⁰ Επ. 29^η, 48 κ.ε.

⁶⁸¹ Πλουτάρχου, *Ευμένης*, 3.1 κ.ε., Πλουτάρχου, *Δημήτριος*, 5.3.2 και 43.5 – 43.6. Στο τελευταίο απόσπασμα ο Πλούταρχος περιγράφει τα πλοία του Δημητρίου του Πολιορκητή και αναφέρει την καινοτομία του να φτιάξει πλοία ακόμα και με δεκαπέντε καθίσματα κωπηλατών, κάτι που μόνο ο Πτολεμαίος μετά ξεπέρασε. Ο Γρηγοράς αναφέρει ότι η έμπνευση για τέτοιου είδους πλοία δόθηκε από τη δική του γενέτειρα, κατά μαρτυρία ιστορικών (μαρτυρία που δυστυχώς σήμερα δε σώζεται).

⁶⁸² Ševčenko, ο.π. σελ. 41.

⁶⁸³ Επιστολή 15^η, στ.30-1 : *οἷμας τε παντοίας*, στ. 49 : *πολλῶν ἀνθρώπων ἴδον ἄστυα καὶ νόον ἔγνωσαν* (φράση που χρησιμοποιείται και στην επ. 23, στ. 98-99), επιστολή 15, στ. 97 : *αὐτῇ κεν γαίῃ, αὐτῇ γε θαλάττῃ*. Επιστολή 32, στ. 84 : *δύσσοτο γὰρ ἥελιος, σκιάωντο τε πᾶσαι ἀγνυαί*, στ. 95-6 *αὐτὰρ ἔμοιγε κατεκλάσθη φίλον ἦτορ οὐνεκα ἰεναὶ μοι ἐπήει δολιχὴν ὁδὸν, ἀργαλέην τε*. Επιστολή 44, στ. 83-84 : *ἐξαπόλωλεν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρον ὕδωρ*, επιστολή 83, στ. 6 : *χείλεα μὲν τ' ἐδίηεν, ὑπερώην δ' οὐκ ἐδίηεν* κτλ.

το Νέστορα (επ. 29, στ. 64 κ.ε.), συγκρίσεις που στόχο έχουν να αναδείξουν εν τέλει την ανωτερότητα των παραληπτών των επιστολών, με το σκεπτικό μάλιστα ότι ο πολὺς Όμηρος ύμνησε εκείνους τους ήρωες αποδίδοντάς τους και στοιχεία μυθικά, προκειμένου να τους εξυψώσει *τῆ τῶν μύθων ἀκρασία καὶ λέοντα μὲν ἐκ μυίας ποιῶν ὁπότε ἐθέλοι, κώνωπα δ' ἐξ ἐλέφαντος καὶ τῶν λεγομένων ἀπίστους τὰς πίστεις ἡμῖν ἐντεῦθεν παρεχόμενος...* (επ. 29, στ. 71 κ.ε.) Τέλος, ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί και τα αρνητικά πρότυπα από τα ομηρικά ἔπη, για να τα παραλληλίσει με σύγχρονους του αμαθείς σοφιστές και δη με το Βαρλαάμ τον Καλαβρό:

(επ. 103, στ. 37 κ.ε.): *ὀργάνω χρησάμενοι ὅσοι φαῦλοι τινες καὶ ἀγεννεῖς εἰσι ἄνθρωποι «χωλοὶ τε ῥυσοὶ τε παραβλῶπες τ' ὀφθαλμῶ»... ἐμοὶ μὲν οὖν τέως ἀνὰ χεῖρας σκυτάλη τις οὐκ ἐνήν οὐδέ τι σκῆπτρον, ὁποῖον περὶ τὰς δίκας «φορέουσι δικασπόλοι» ἵνα σωφρονίσω μαινόμενον δῆμον» ὥσπερ τὸν τοῦ Ὁμήρου Θερσίτην ἐκείνον ὁ Ἰθακήσιος Ὀδυσσεὺς...*

4. Ο Αἴλιος Αριστείδης

Ο Αἴλιος Αριστείδης υπήρξε αγαπημένος συγγραφέας για το Γρηγορά και πιθανόν αντικείμενο διδασκαλίας του. Το ενδιαφέρον για τον συγκεκριμένο ρήτορα ήταν μεγάλο μετά την ανακατάληψη της Πόλης το 1261· γνωρίζουμε πως ο ίδιος ο Γρηγόριος ο Κύπριος αντέγραψε τα έργα του ρήτορα στο χειρόγραφο Paris.gr. 2953. Ένας άλλος λόγιος, ο Μάξιμος Πλανούδης φρόντισε επίσης για την έκδοση των έργων του Αἰλίου Αριστείδη (Laur. Plut. 60. 8), ενώ και από το έργο «*Σημειώσεις Γνωμικαί*» του Μετοχίτη οι παραπομπές σε έργα του ρήτορα κάνουν φανερό πως στη μονή της Χώρας υπήρχε χειρόγραφο με τα έργα του⁶⁸⁴ Η Pérez θεωρεί πως το χειρόγραφο που είχε στη διάθεσή του ο Μετοχίτης, άρα και ο Γρηγοράς είναι ο κώδικας Vaticanus graecus 1297, ο οποίος-εφόσον εμπεριέχει και ένα έργο του ιδίου του Μετοχίτη- χρονολογείται στο μεγαλύτερο μέρος του τουλάχιστον, ανάμεσα στα έτη 1305 και 1321⁶⁸⁵. Επομένως, ο Γρηγοράς είχε στη διάθεσή του το σύνολο του έργου του ρήτορα και το αξιοποίησε και στο διδασκαλικό του έργο και στο συγγραφικό (βλ. π.χ. 4^η επιστολή ή στο *Φλωρέντιο 1333-6*). Άλλωστε, η Pérez αναγνώρισε και το χέρι του Γρηγορά στην επιγραφή χειρογράφου που περιέχει έργα του Αἰλίου Αριστείδη⁶⁸⁶. Γεγονός πάντως είναι πως ο Αἴλιος Αριστείδης ήταν μέσα στα ενδιαφέροντα των λογίων το α' μισό του 14^{ου} αιώνας⁶⁸⁷, ενώ και ο Θεόδωρος

⁶⁸⁴ Pérez- Martín Inmaculada, «Elio Aristides en el Monasterio de Cora», σσ. 213- 238, στο συλλογικό τόμο του Felipe Hernández Muñoz *La Tradición y la Transmisión de los oradores y rétores griegos*, Berlin 2012.

⁶⁸⁵ ὁ.π. σελ. 225

⁶⁸⁶ ὁ.π.σελ. 229

⁶⁸⁷ Τούτο δείχνει και η επίμονη αναζήτηση ενός χειρογράφου του Αἰλίου Αριστείδη από το Γαβρά, ο οποίος παρακαλεί τον πιγκέρνη Αλέξιο Φιλανθρωπινό να του το στείλει βλ. Fatouros, *Die Briefe I*, επιστολές 259, 260. Επίσης ένα άλλο χειρόγραφο του Αἰλίου Αριστείδη ζητά ο Γαβράς από το Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο ὁ.π. επιστολές 266, 269, 270, 303. Εξάλλου ένα άλλο χειρόγραφο του ρήτορα φέρεται να έχει πάρει από το Φίλιππο Λογαρά (επ. 449), στο οποίο έχει μάλιστα επιφέρει

Μετοχίτης, μέσα από μια σύγκριση μεταξύ Δημοσθένους και Αριστείδη, καταδεικνύει την υπεροχή του ως προτύπου ρητορικού λόγου στην εκπαίδευση⁶⁸⁸.

5. Ο θαυμασμός για τον θυμόσοφο Αίσωπο

Θαυμασμό επιδεικνύει ο Γρηγοράς και για τον Αίσωπο. Έτσι, στην 73^η επιστολή του ο Γρηγοράς προσπαθεί να αναλύσει το φαινόμενο «Αίσωπος», επισημαίνοντας ότι αυτός ο αυτοδίδακτος άνθρωπος από τη Φρυγία δε διέθετε ούτε τη σοφία του Πλάτωνα, του Πυθαγόρα και του Εμπεδοκλή, ούτε είχε ανάγκη από βιβλία, αλλά ήταν αυτοδίδακτος και *φύσει σοφός*. Το παράδοξο αυτό γίνεται για το Γρηγορά πιο φυσικό, μετά από τη συναναστροφή του με τον αλληλογράφο του, ο οποίος διέθετε τα ίδια φυσικά χαρίσματα. Τον ίδιο θαυμασμό για τον Αίσωπο επιδεικνύει ο Γρηγοράς και στην 108^η επιστολή προς το μοναχό Αθανάσιο Παλαιολόγο, μια επιστολή στην οποία αναφέρεται στη συντριβή του μετά το θάνατο των δυο πιο αγαπημένων του προσώπων: του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου και του πολυίστορα Θεόδωρου Μετοχίτη. Εκεί (108, 115-132), ο Αίσωπος κατονομάζεται ως *δεινός γάρ άνήρ και γόης και μάλα τοι ούκ άπίθανος φωνήεντα δείξει μη μόνον πτηνά και θηρία, άλλ' ήδη και λίθους και δένδρα και όσα δή τής άναισθήτου μοίρας έπεφύκει*. Εν συνεχεία, ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί έναν -άγνωστο σ' εμάς-μύθο του Αίσωπου που περιλαμβάνει το διάλογο των δέντρων που ζούσαν ήρεμα στους απάνεμους κάμπους με τα δέντρα που ζούσαν στα ανεμοδαρμένα βουνά. Τα δέντρα των βουνών καλοτύχιζαν τα δέντρα των κάμπων, ωστόσο εκείνα απάντησαν πως θα ήταν εύκολο να ανταλλάξουν την περίοπτη θέση τους στα βουνά, με την πιο ήρεμη και απάνεμη θέση⁶⁸⁹. Στο σημείο αυτό ο Γρηγοράς με αφορμή το μύθο παραλληλίζει τη δική του ζωή με αυτήν των ταλαιπωρημένων δέντρων στα βουνά, για να τονίσει ότι ο ίδιος είναι βαθιά ριζωμένος στην μοχθηρή και ματαιόδοξη κοσμική ζωή, ώστε

και διορθώσεις, αντιπαραβάλλοντάς το με τα δικά του, βλ. και Ap. Karpozilos, *Books and Bookmen*, JÖB 41, (1991), 267-268.

⁶⁸⁸ Ihor Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of his time», στο συλλογικό τόμο *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of Kariye Djami and its intellectual background*, London 1975 σσ. 47- 48. Η επίδραση του Αίλιο Αριστείδη στον Μετοχίτη, αλλά και στον Νικόλαο Λαμπηνό είναι φανερή βλ. Ιωάννης Πολέμης, *Θεόδωρος Μετοχίτης, Οι δυο Βασιλικοί Λόγοι*, Αθήνα 2007, σσ 107-124.

⁶⁸⁹ Στο σημείο αυτό ο Γρηγοράς με αφορμή το μύθο παραλληλίζει τη δική του ζωή με αυτήν των ταλαιπωρημένων δέντρων στα βουνά, για να τονίσει ότι ο ίδιος είναι βαθιά ριζωμένος στην μοχθηρή και ματαιόδοξη κοσμική ζωή, ώστε δεν μπορεί να απαλλαγεί από αυτήν και να αποκτήσει την ηρεμη ζωή του μοναχού αλληλογράφου του. Πρόκειται για άποψη διαδεδομένη, π.χ. και ο Μετοχίτης συγκρίνοντας σε ένα ποίημά του το θεωρητικό-μοναστικό με τον κοσμικό βίο αναδείκνυει ως ανώτερο τον πρώτο υποστηρίζοντας ότι «γλυκερόν άπράγμαν άφροντις βίος» βλ. Ihor Ševčenko, ό.π. σελ. 40. Παράλληλα και στο έργο του «Ηθικός ή περί παιδείας» ο Μετοχίτης προβαλλει εκ νέου την ανωτερότητα του θεωρητικού-φιλοσοφικού βίου (χωρίς ωστόσο να απαξιώνει τον πολιτικό βίο, όπως ο φίλος του, Ιωσήφ Ρακενδύτης), βλ. Ιωάννης Πολέμης, *Θεόδωρος Μετοχίτης «Ηθικός ή περί παιδείας»*, Αθήνα 2002, σσ. 124-131.

δεν μπορεί να απαλλαγεί από αυτήν και να αποκτήσει την ηρεμη ζωή του μοναχού αλληλογράφου του.

Ο Γρηγοράς πιθανώς κατείχε στη Βιβλιοθήκη της Χώρας χειρόγραφο με τους μύθους του Αισώπου, πιθανώς δε να ήταν αντίγραφο της εκδόσεως του Πλανούδη⁶⁹⁰, αφού στο εργαστήριο της Χώρας αντιγράφηκαν πολλά χειρόγραφα του Πλανούδη. Άλλωστε, ο Αίσωπος προσφερόταν για διδακτική χρήση και θεωρούνταν ψυχωφελές ανάγνωσμα⁶⁹¹, συνεπώς –όπως ακριβώς και ο δάσκαλος Πλανούδης-πιθανώς και ο δάσκαλος Γρηγοράς χρησιμοποίησε το δικό του χειρόγραφο με τους αισώπειους μύθους για διδακτικούς σκοπούς.

6. Ιστοριογράφοι (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφώντας)

Πολυάριθμες είναι οι αναφορές στο έργο των μεγάλων ιστοριογράφων της αρχαιότητας. Ιδιαίτερη προτίμηση παρατηρείται στο έργο του Ηροδότου (περίπου τριανταπέντε αναφορές σε αυτό), καθώς ο Γρηγοράς δείχνει να γοητεύεται από προσωπικότητες όπως τον Σόλωνα, καθώς και από ιστορίες που σχετίζονται με λαούς της Ανατολής⁶⁹². Ομοίως, υπάρχουν είκοσι αναφορές στο έργο του Ξενοφώντα⁶⁹³, κυρίως από το έργο του «Κύρου παιδεία» που αποτελούσε και αντικείμενο διδασκαλίας του trivium⁶⁹⁴, ενώ σαφώς λιγότερες είναι οι αναφορές στο έργο του Θουκυδίδη⁶⁹⁵.

7. Τα εκκλησιαστικά κείμενα

Οι αναφορές στην Αγία Γραφή και σε πατερικά κείμενα είναι σαφώς λιγότερες σε σχέση με τα χωρία της θύραθεν παιδείας. Στο σύνολο του corpus των επιστολών υπάρχουν περίπου εξήντα αναφορές σε Παλαιά και Καινή Διαθήκη και έντεκα στους Ναζιανζηνό, Μ. Βασίλειο και Χρυσόστομο⁶⁹⁶.

⁶⁹⁰ Constantinides, *Higher Education* σελ. 81.

⁶⁹¹ Fryde, *Rennaisance*, σσ. 221-2.

⁶⁹² Leone I, 220 (apparatus fontium). Για την προτίμηση στο πρόσωπο του Σόλωνα βλ. π.χ. την επ. 24, 59, ενώ για γοητευτικές ιστορίες που αφορούσαν λαούς της Ανατολής βλ. επ. 11, 114-121, επ. 46, 21-24, επ. 115, 1-17.

⁶⁹³ Leone I, 232. Σημειωτέον, ότι στο apparatus fontium αναγνωρίζονται ως πηγές και μεμονωμένες φράσεις ή γλωσσικές επιλογές του Γρηγορά π.χ. η φράση «τοῖς αδυνάτοις ἐπιχειρεῖν» (επ. 83, στ. 41).

⁶⁹⁴ Markopoulos Athanasios: «De la structure de l' école byzantine, le maître, les livres et le processus éducatif», στον συλλογικό τόμο *Lire et écrire à Byzance*, Paris 2006, σσ. 88-89.

⁶⁹⁵ Leone, ό.π., σσ. 231-232. Παρατίθενται δεκατρείς παραπομπές στο έργο του Θουκυδίδη. Μολαταύτα, εξεταζόμενες, οι περισσότερες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως γλωσσικές επιλογές του Γρηγορά.

⁶⁹⁶ Για το apparatus fontium βλ. Leone I, σσ. 205-233.

Τούτο οφείλεται στο γεγονός πως το ενδιαφέρον του Γρηγορά για τη θεολογία παρατηρείται όψιμα, στη δεκαετία του 1340 και ιδίως μετά το 1345, όταν ο Γρηγοράς συγγράφει τους Πρώτους Αντιρρητικούς λόγους του και αναλαμβάνει, έπειτα και από τις πιέσεις του Ακινδύνου και του Λαπίθη τα ηνία της αντιπαλαμικής μερίδας. Είναι η ίδια περίοδος, κατά την οποία ο Γρηγοράς στέλνει λιγότερες επιστολές-ή πιο σωστά μπορεί να συγγράφει επιστολές, οι οποίες όμως δε διεσώθησαν. Χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιας επιστολής είναι η επ. 3 που αποστέλλεται στο Φιλόθεο Σηλυβρίας, αναφέρεται στην παλαμική έριδα και εκεί ο Γρηγοράς για να υπερασπιστεί τον αγνωστικισμό έναντι στη θεότητα αντλεί τόσο από Πατέρες (Χρυσόστομος, Ναζιανζηνός κτλ.), όσο και από τον Πλάτωνα και τους νεοπλατωνικούς συγγραφείς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αλληλογραφία του Νικηφόρου Γρηγορά καλύπτει χρονικά ένα μεγάλο μέρος του 14^{ου} αι. (ca. 1320- ca. 1360) και παραδίδεται σε πλήθος χειρογράφων, εκ των οποίων αρκετά επιμελήθηκε ο ίδιος. Οι επιστολές του απευθύνονται σε εξήντα περίπου αποδέκτες, μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, κρατικούς αξιωματούχους και εκκλησιαστικούς, οι περισσότεροι από τους οποίους διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη, με εξαίρεση κάποιους Θεσσαλονικείς και αξιωματούχους με δράση στον ελλαδικό χώρο (Μυστράς, Λέσβος).

Η θεματολογία των επιστολών ποικίλλει και δείχνει ανά δεκαετία τις αλλαγές στα ενδιαφέροντα και τη δράση του λογίου. Στις πρώτες δεκαετίες (1320, 1330) το ενδιαφέρον του μονοπωλούσε η επιστήμη, η αντιπαλότητα με άλλους λογίους, η αντιγραφή και η κυκλοφορία χειρογράφων που εμπεριείχαν κυρίως τα δικά του έργα, όπως επίσης και το διδασκαλείον του. Μετά το 1340 –και κυρίως από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1340- οι σωζόμενες επιστολές του είναι σαφώς λιγότερες σε σχέση με πριν και δείχνουν τη στροφή του στην θεολογική έριδα που ταλάνιζε το Βυζάντιο.

Το corpus των επιστολών του βρίθκει κοινών τόπων και ιστορικών παραδειγμάτων, που έχουν αντληθεί κατά βάση από την αρχαία ελληνική γραμματεία και λιγότερο από τη χριστιανική παράδοση. Πρόκειται για δάνεια που ο συγγραφέας άλλοτε παραθέτει αυτολεξεί και άλλοτε παραδίδει ό,τι θυμάται από μνήμης, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται και αναντιστοιχίες σε σύγκριση με τις πηγές του. Στις επιστολές του συμφύρονται αρμονικά μοτίβα σχετικά με τη φύση, τη φιλία, τη μουσική με μυθολογικά και ιστορικά *exempla* από ποιητές, φιλοσόφους και ιστορικούς της Αρχαιότητας, με ιδιαίτερη αδυναμία στον Πλάτωνα και τον Πλούταρχο. Η γλώσσα του συγγραφέα, αν και πλούσια διανθισμένη από σχήματα λόγου και παροιμίες, παραμένει κατανοητή και το ύφος του είναι σαφές, εν αντιθέσει με συγχρόνους του λογίους.

Μέσα από την ανάλυση των επιστολών του καθώς και από την εξέταση της σχέσης του με τους αλληλογράφους του, αντλήσαμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με το βίο του, τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις, την επιστημοσύνη, αλλά και τη διαδικασία μέσα από την οποία ενεπλάκη στην Ησυχαστική έριδα. Ο Γρηγοράς, ένας άνθρωπος με λατρεία στην ήρεμη, φιλοσοφική ζωή (επ. 108, 123), ένας επιστήμονας με λατρεία για τους θύραθεν κυρίως λόγους ορφάνεψε μικρός και γνώρισε δασκάλους που εκτός της γνώσης του προσέφεραν και αγάπη: τον Ιωάννη, μητροπολίτη Ηρακλείας και θείο του, τον πατριάρχη Ιωάννη Γλυκύ και τον Θεόδωρο Μετοχίτη, που κατά τα λεγόμενα του Γρηγορά, του στάθηκε σαν πατέρας (επ. 23-27).

Κοντά στον Μετοχίτη έζησε την αίγλη του παλατιού και την ανακαίνιση της μονής της Χώρας (1316-1321) και κληρονόμησε από αυτόν τη βιβλιοθήκη της Χώρας, μια βιβλιοθήκη πλούσια, την οποία εμπλούτισε ακόμη περισσότερο . Η Χώρα θα γίνει

σημείο αναφοράς όλη του τη ζωή, ενώ ο Μετοχίτης θα του εμφυσήσει την αγάπη για την πλατωνική και τη νεοπλατωνική φιλοσοφία, καθώς και για την αστρονομία.

Αγαπημένο του μοτίβο μέσα στο επιστολογραφικό του έργο είναι η *άκαιρία*, συνδυασμένη με τις μεταστροφές της τύχης. Προσπερνώντας τα θέματα ρητορικής, διαπιστώνουμε πως ο Γρηγοράς γνώρισε δυο περιόδους *άκαιρίας* στο βίο του: η πρώτη κράτησε λίγο, ίσως μόνο τη διετία 1328-1330, όταν ο δάσκαλος και φίλος του Θεόδωρος Μετοχίτης εξορίστηκε και ο ίδιος υπέστη δήμευση της περιουσίας του, ενώ για λίγο εγκατέλειψε τα διδασκαλικά του καθήκοντα και απομονώθηκε, όπως μαρτυρεί στο *Φλωρέντιο*.

Την άωρία αυτή ήρθε να ταραξεί ένας επηρμένος λόγιος από τη Δύση, ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός. Ο Βαρλαάμ έχοντας κερδίσει το θαυμασμό του Καντακουζηνού, έχοντας ακόμα διαβάλει τον αγαπημένο του φίλο Ιωσήφ Ρακενδύτη (επ. 77, επ. 83) και έχοντας ασκήσει κακόβουλη κριτική στα έργα του Γρηγορά, ο Βαρλαάμ θα έρθει σε ευθεία αντιπαράθεση μαζί του και-κατά την οπτική του Γρηγορά πάντα-θα ηττηθεί. Πάντως, ο Γρηγοράς βγήκε κερδισμένος από τον ανταγωνισμό σοφίας, μπροστά σε ένα *θέατρο σοφών*, από τα πολλά που μνημονεύονται στην Παλαιολόγεια περίοδο.

Η εποχή της πρώτης περιόδου «άκαιρίας» είχε περάσει και ο Γρηγοράς κατά τη δεκαετία του 1330-1340 συγγράφει επιστολές *κατά τῶν ὑβριζόντων τὴν ἀστρονομίαν*, ενώ αφιερώνει τα έργα του στον καινούριο του προστάτη, τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό. Στις αρχές αυτής της δεκαετίας έχει ολοκληρώσει την έκδοση της *Ἀρμονικῆς* του Πτολεμαίου, ενώ ήδη από την προηγούμενη δεκαετία έχει συγγράψει τα σχόλιά του στο *Περὶ ἐνυπνίων* του Συνεσίου, το έργο *Περὶ διορθώσεως Πάσχα* και πλήθος ρητορικών έργων. Παράλληλα στο *διδασκαλεῖον* που ίδρυσε ο ίδιος παραδίδει μαθήματα Φιλοσοφίας αλλά και θετικών επιστημών, ενώ οι επιστολές του προς μαθητές και γονεῖς αναδεικνύουν έναν διδάσκαλο ουμανιστή, που ενθαρρύνει τους μαθητές και θεωρεί επιβλαβή τον ψόγο.

Την ίδια δεκαετία ξεσπά η παλαμική έριδα μεταξύ Βαρλαάμ Καλαβρού και Γρηγορίου Παλαμά. Ο Γρηγοράς, λάτρης του Πλάτωνα και της ιδέας του *περὶ εἰκόνας τῶν ὄντων* και *περὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου* να γνωρίσει μέσα από τις αισθήσεις ο,τιδήποτε αληθινό, πόσο μάλλον τον Θεό, δεν θα πάρει θέση αμέσως στην έριδα και στην Σύνοδο του 1341, προφασιζόμενος ασθένεια.

Η επόμενη δεκαετία είναι για τον ίδιο σαφώς πιο δύσκολη: ξεσπά νέος εμφύλιος πόλεμος και η παλαμική έριδα κορυφώνεται. Ξαφνικά η αλληλογραφία Γρηγορά-Καντακουζηνού παύει ή –για να είμαστε ακριβείς-δεν μας έχει σωθεί. Και επρόκειτο για μια μεγάλη φιλία, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι σε μεγάλο μέρος της Ιστορίας του ο Γρηγοράς αναλώνεται σε εγκώμια προς τον Καντακουζηνό-ακόμη και για τη δράση του στα έτη 1341-7-δικαιολογώντας του ακόμη και τη φιλία με τους Οθωμανούς. Προφανώς ο Γρηγοράς, πληγωμένος από το γεγονός ότι το 1347 ο αυτοκράτωρ πλέον Καντακουζηνός τάσσεται ρητά στο πλευρό του Παλαμά, έπαψε να αλληλογραφεί μαζί του ή δε διέσωσε επιστολές προς αυτόν. Η προδοσία του

Καντακουζηνού, σε συνδυασμό με τις πιέσεις που δέχεται από το Γρηγόριο Ακίνδυνο και τον Λαπίθη για να αναλάβει τα ηνία της αντιπαλαμικής μερίδας, θα σπρώξουν το Γρηγορά να βγει ακόμη μια φορά από την ηρεμία του φιλοσοφικού του βίου. Είναι η δεκαετία της ενασχόλησης με τα θεολογικά και της συγγραφής των πρώτων *Αντιρρητικών*.

Το 1351 και έχοντας μόλις καρεί μοναχός θα υπερασπιστεί τις θέσεις του με παρρησία στην Σύνοδο που θα καταδικάσει τις θέσεις του Ακινδύνου και του Βαρλαάμ και θα θέσει τον ίδιο σε περιορισμό. Ο Γρηγοράς βρίσκεται για δεύτερη φορά στη ζωή του σε άωρία, μόνο που αυτή τη φορά θα υποστεί εγκλεισμό και μαζί την εγκατάλειψη από παλιούς καλούς φίλους όπως ο Καβάσιλας. Ο ίδιος αισθάνεται ως αθλητής της θρησκείας, ως υπερασπιστής των πατρίων δογμάτων, οπότε δεν θα πρέπει να μας ξενίσει το γεγονός ότι στις επιστολές του αυτής της περιόδου –αν και πιο ηλικιωμένος-εμφανίζεται μαχητικός και καλεί σε αγώνες μητροπολίτες όπως τον Ματθαίο Εφέσου, τον Μητροφάνη και τον Κύριλλο Σίδης. Είναι η πρώτη φορά που ο Γρηγοράς ακούει και τη φωνή των πασχόντων, των απόρων, των προσφύγων της Μικράς Ασίας· σίγουρα η εμπλοκή του στην παλαμική έριδα και η τιμωρία του άλλαξαν οτιδήποτε πίστευε στη ζωή του: πλέον ο Καντακουζηνός είναι όχι ένας αγαθός ηγεμών και προστάτης των λόγων, αλλά ένας τύραννος που πούλησε την πατρίδα του στους Τούρκους, κάνοντας τον *δήμον* να υποφέρει. Μολαταύτα, ο Γρηγοράς αλληλογραφεί ακόμα με τη σύζυγο του Καντακουζηνού-στην οποία ωστόσο έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση-καθώς και με τον υιό του Μανουήλ, Δεσπότη πλέον στο Μυστρά.

Ο εγκλεισμός του τελειώνει το 1354 και ο ίδιος ως το τέλος της ζωής του ασχολείται με την παλαμική έριδα, με την έκδοση των *Αντιρρητικών Υστέρων* και με ατέρμονες θεολογικές συζητήσεις. Σίγουρα δεν είναι ο ίδιος Γρηγοράς των δεκαετιών 1320-1330 και 1330-40. Είναι όμως πάντα ο άνθρωπος που υπερασπίζεται αυτό που πιστεύει, έστω και όταν το τίμημα είναι βαρύ, όπως στην περίπτωση του. Ακόμα και μετά το θάνατό του, συνέχισε να πληρώνει το τίμημα αυτό. Εντούτοις, κατά ευτυχή συγκυρία, το μεγαλύτερο μέρος του έργου του διεσώθηκε, παρά τη λογοκρισία που οπωσδήποτε υπέστη, για να ρίχνει φως σε μια εποχή ταραγμένη, όπως ήταν το α΄ μισό του 14^{ου} αιώνα.

Summary

The present dissertation under the title «Contribution to the study of Nicephorus Gregoras' Letters» aims at analyzing the correspondence of a prominent scholar and scientist of the Palaeologean period. Nicephorus Gregoras, a charming and controversial person, corresponded with lots of literati, church dignitaries and state officials. Throughout this correspondence, which incorporates 159 letters (according to the latest Leone's edition), the reader can trace valuable historical evidence of the first half of 14th century, as well as significant indications for the education and the sciences' advancement in the same period. Moreover, the reader can discover, besides the rhetorical tradition and the multitude of ancient historical and literary exempla, the reasons which forced the philosopher Gregoras to give up his ideal «vita contemplativa», for the agitation of the «vita activa», e.g. his involvement in the Hesychastic controversy.

Our dissertation consists of four chapters. In the first chapter a detailed biography of the writer is given, based on the epistolographical evidence as well as on his rivals' accusations. Additionally, the numerous books published by Gregoras are cited, while several letter allusions to his scientific, rhetorical and theological works are stated. The aim is to highlight the fact that Gregoras used to share his projects with his addressees and furthermore his letters were often the motivation which formed the so-called «θέατρα σοφῶν» in Constantinople, as well as in Thessaloniki.

In the second chapter a summary of each letter is stated, emphasizing on the realia, rendered by its text. Except for the 159 letters that Gregoras wrote, we also summarized the 22 letters, in which he was the addressee, supplementing this way a project that Guiland had started, in his own edition of Gregoras' letters.

In the third chapter we compiled the network of Gregoras' correspondents. At this point, bibliography concerning these persons was used, but we particularly focused on the certain circumstances, in which Gregoras started exchanging letters with them. We also tried to date several letters, that provided us sufficient chronological evidence.

In the fourth chapter we first traced the numerous epistolography motifs concerning the friendship, the nature (animal and vegetation world), the sea, the music, the «φθόνος» and the role of «τύχη», which is dominant in his text. In addition, we showed the way Gregoras uses historical personalities and situations, in order to compare them with some of his beloved addressees, such as Alexios Philanthropenos, Ioannes Cantacuzenos and Theodoros Metochites. Finally, we summarized our conclusions concerning Gregoras' favourite writers, e.g. Plato, Aelius Aristides, Aesopus etc.

Having studied thoroughly the text of the letters, as well as the books and articles concerning our study, we inferred the following :

1. Gregoras, having lived most of his life in Chora monastery fully utilized and enriched the Library entrusted to him by his master Metochites. He also cooperated with some of his students, in order to publish manuscripts concerning his own works and, among them, several of his letters. Nevertheless, no effort was made, in order to gather the whole corpus of the letters in a single manuscript. It is remarkable though that the research managed to identify Gregoras' own autographs in several manuscripts.
2. Most of his letters that can be explicitly dated, concern the period 1320- 1340, e.g. the period at which Gregoras is interested mostly in sciences, in making his own books renowned and in his teaching tasks. On the contrary, the letters which can be dated after 1340 are definitely fewer and show that the writer has partly changed his interests; in brief, he is now interested in theological works and he starts fighting Palamas. In the letters of the last decade of his life (1350) words like ἀορία and ἀκαρία come repeatedly in his text, indicating the circumstances he had experienced after his imprisonment in Chora monastery in 1351.
3. The letters are addressed to people living mostly in Constantinople and Thessaloniki; nevertheless, there are a few letters which are sent to the Latin besieged Cyprus, to the Despotat of Moreas, to Serres or to the battlefields, where byzantine army fought the Turks (e.g. Thrace or Aegean Sea). The evidence that is extracted from the letters is that the world of literati concerned only Constantinople and Thessaloniki. Thessaloniki had also in that period θέατρα σοφῶν and well educated persons such as Joseph Rhakendytes and Thomas Magistros. Of course the bond between the literati of these two cities was the emperor Andronicus 2nd Palaeologus, in the first quarter of 14th century.
4. Throughout the letters sent to his students, we can get sufficient information about the private school Gregoras founded and directed, the so- called διδασκαλεῖον. He claims that the aims of this school was to preserve the quadrivium lessons, e.g. Arithmetic, Geometry, Music and Astronomy. Apart from these lessons, his letters inform us that Philosophy and rhetorical works were also taught there. Among his students we can expressly include Nicephorus Metochites, Demetrius Kabasilas, Pepagomenus, Kokalas and a certain Abalantes. The most important though is that Gregoras seemed to share his pedagogic beliefs with the parents of his students. These beliefs were really modern comparing to the Middle Ages' ones; he firmly expressed the idea that students should not be punished in any way, pointing out how harmful the stricture is and how important role the praise plays in the educational procedure.

5. In his letters, we isolated some of the writer's beliefs, e.g. the superiority of the *vita contemplativa*, the importance of being educated, the consequential disdain for uncultured persons and the great value of true friendship. Once somebody considers the disastrous effects for his life that his involvement in Hesychastic controversy had, he couldn't agree more with his preference in a contemplative, philosophical life, away from problems and rivalry. Nevertheless, if we take into consideration that he was a well-educated and strong-minded person, striving for his religious and scientific beliefs, we won't be surprised by the fact that he finally chose a *vita activa*, which costed him so many problems, deprived him of what he thought as great friends (e.g. Ioannes Cantacuzenos and Kabasilas), caused his imprisonment for years and ended in a humiliating funeral.

Βιβλιογραφία

- Agapitos Panagiotis, Karin Hult and Ole Smith, *Theodore Metochites on Philosophic Irony and Greek History, Miscellanea 8 and 93*, Nicosia 1996.
- Alexander Alexakis, « Was there life beyond the life beyond? Byzantine ideas on Reincarnation and Final Restoration», *DOP* 58, (2001), 155- 177.
- Angelov Dimiter, *Imperial Ideology & Political Thought in Byzantium 1204- 1330*, Cambridge 2007.
- Αντωνόπουλος Ηλίας: «Γρυπών Γρίφοι: Καιρός, Βίος και Τέχνη στην Προσωπογραφία του Αλεξίου Αποκαύκου (Paris.gr. 2144, f. 11r), *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), 63- 80.
- Βακαλοπούλου Μαρία, *Φιλόθεος Σηλυβρίας, Βίος και συγγραφικό έργο*, Αθήνα 1992.
- Bekker Immanuel, *Suidae Lexicon*, Βερολίνο 1854
- Βρυώνης Σπύρος, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*. MIET, Αθήνα 2000.
- Beyer Hans- Veit, « Nikephoros Gregoras als theologe und sein erstes auftreten gegen die Hesychasten», *JÖB* 20 (1971), 171- 188.
- Beyer Hans -Veit, *Nikephoros Gregoras, Antirrhethica I, Einleitung, Textausgabe, übersetzung und Anmerkungen von H-V. Beyer*, Wien 1976.
- Beyer Hans-Veit, «Eine Chronologie der Lebengeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB* 27 (1978), 127- 155.
- Beyer Hans- Veit, «Der Streit um Wesen und Energie und ein spätbyzantinischer Liederdmacher», *JÖB* 36 (1986), 253-282.
- Beyer Hans- Veit, « Demetrios Kabasilas, Freund und späterer Gegner des Gregoras», *JÖB* 39 (1989), 162-173.
- Bezdechi Stefan, «Nicephori Gregorae Epistulae XC», *Ephemeris Dacoromana II* (1924) , 239- 377.
- Bezdechi Stefan, «Un Manuel de Philosophie a l'Usage des dames- Un échantillon d "Arithmetica Geometrica" dans une letter de Nicéphore Grégoras», *Anuarul Institutului de Studi Clasice* 3, (1936- 1938), 29-33.
- Binon Stéphane, A propos d' un prostagma inédit d' Andronic III Paléologue, *BZ* 38 (1938), 133-155.
- Browning Robert, « A Byzantine scholar of the early fourteenth century: Georgios Karbones», *History, Language and Literacy in the Byzantium, Variorum Reprints* 1989, σσ. 223- 231.
- Byden Börje, « To every argument there is a counter- argument: Theodore Metochites' defence of Scepticism (Semeiosis 61) », στο συλλογικό τόμο *Byzantine philosophy and its ancient sources*, ed. Ierodiakonou Katerina, Oxford 2002, σσ. 183-208.
- Carile Antonio, «Una sottoscrizione autografa di Giovanni Cortasmeno», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 353-357.
- Constantinides Hero Angela, *Letters of Gregory Akindynos*, Washington 1983.

- Constantinides Hero Angela, *A woman's quest for spiritual guidance*, Massachussets 1986.
- Constantinides Hero Angela, *The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia*, Massachussets 1994.
- Constantinides C.N., *Higher Education in the 13th and early 14th century, 1204- ca. 1310*, Nicosia 1982.
- Κωνσταντινίδης Κώστας Ν. , « Οι απαρχές της πνευματικής ακμής στη Θεσσαλονίκη κατά το 14^ο αι.», *Δωδώνη 1*, 1992, σ.σ. 133-150.
- Κωνσταντινίδης Κώστας Ν. , «Προσωπογραφικά της οικογένειας Φιλανθρωπητών: ο στρατηγός Αλέξιος και ο ιερέας Μιχαήλ οι Φιλανθρωπηνοί», Πρακτικά Συμποσίου «*Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων, 700 χρόνια 1292-1992*», επ. Μίλτος Γαρίδης-Αθανάσιος Παλιούρας, Ιωάννινα 1999, σσ. 517-527.
- Dieten Jean Louis, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte- Historia Rhomaike*- übersetzt und erläutert von J. L. van Dieten, I - IV (Stuttgart 1973- 2003).
- Dieten Jean- Louis, *Entstehung und überlieferung der Historia Rhomaike des Nikephoros Gregoras*, Köln 1975.
- Fatouros Georgios, *Die Briefe des Michael Gabras I- II*, Wien 1973.
- Featherstone Jeffrey Michael, «Three Letters of Nicephorus Callistus», *BZ* 91 (1998), 20-31.
- Featherstone Jeffrey Michael, *Theodore Metochites, Poems " To himself"* , Wien 2000.
- Featherstone Jeffrey Michael, «Metochite's Poems and the Chora», στο συλλογικό τόμο *The Kariye Camii reconsidered, Istanbul 2011*, σσ. 213-237.
- Featherstone Jeffrey Michael, «Theodore Metochite's, Semeioseis gnomikai- Personal Encyclopedism», στον συλλογικό τόμο *Encyclopedic Trends in Byzantium?*, Paris 2011, σσ. 333-344.
- Fryde Edmunt, *The Early Palaeologan Renaissance (1261- c.1360)*, Leiden-Boston-Köln 2000.
- Gaul Niels, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik*, Wiesbaden 2011.
- Γεωργιάδου Βασιλική Σ. , «Η παρουσία και το κίνημα του πικέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293-1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 10, (1996), 143-162.
- Guilland Rodolphe, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1926.
- Guilland Rodolphe, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris 1927.
- Guilland Rodolphe, «Les Poésies inédites de Théodore Métochite», *Byzantion* 3 (1926), 261-302.
- Hinterberger Martin, « Les vies des saints du XIVe siècle en tant que biographie historique: L' oeuvre de Nicéphore Grégoras», *Actes du IIe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ»*, 6- 8 Juni 2002, Dossiers Byzantins - 4, Paris 2004, σσ. 281- 301.
- Hinterberger Martin, « Ο φθόνος, ανθρώπινη αδυναμία και κινητήρια δύναμη», στον τόμο *Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο αιώνα*. Αθήνα 2004, σσ. 299-312.

- Ierodiakonou Katerina, *Byzantine philosophy and its ancient sources* (συλλογικός τόμος), Oxford 2002.
- Ierodiakonou Katerina, «The anti- logical movement in the fourteenth century», στο συλλογικό τόμο *Byzantine philosophy and its ancient sources*, Oxford 2002, σσ. 219-236.
- Karlssoon G., *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine*, Uppsala 1962.
- Καρπόζηλος Απόστολος, «Η ησυχαστική έριδα και η Κύπρος», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-2), 491-498.
- Karpozilos Apostolos, «The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos», *JÖB* 40 (1990), 275- 294.
- Karpozilos Apostolos, «Books and Bookmen in the 14th century. The epistolographical evidence» *JÖB* 41 (1991), 255- 275.
- Καρπόζηλος Απόστολος, «Ταξιδιωτικές Περιγραφές και εντυπώσεις σε επιστολογραφικά κείμενα», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1993, σσ. 511-541.
- Kiehl Bruno, «Aelii Aristidis Quae supersunt omnia», vol. II, Berolini 1898.
- Κοντογιαννοπούλου Αναστασία, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328)*, Θεσσαλονίκη 2004.
- Kotzabassi Sofia, «Aristotle's Organon and its Byzantine Commentators», *Princeton University Library Chronicle* 65 (2002), 51-62.
- Κουντούρα-Γαλάκη Ελεωνόρα: «Πρότυπα αρχαίων νομοθετών κατά τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά. Δίκαιο και πολιτική πρακτική». *Αντικλήσωρ, τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, σσ. 679-704.
- Κουρούσης Σταύρος, *Μανουήλ Γαβαλάς, είτα Ματθαῖος μητροπολίτης Έφέσου*, έν Άθήναις 1972.
- Κουρούσης Σταύρος, «Ο λόγιος οικουμενικός πατριάρχης Ιωάννης ΙΓ' ο Γλυκύς» , *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 297-405.
- Κουρούσης Σταύρος, «Βιβλιοκρισίαι», *Επετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 45 (1981-2), 608-612
- Κουρούσης Σταύρος, «Το επιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνού και Άνδρονίκου Ζαρίδου», *Αθηνά* 78 (1984-1988), 291-386.
- Kurtz Eduard, «Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano», *Mémoires de l' Académie imperial des Sciences de St. Petersburg* , *Classe historico- philologique*, SEVIII vol. III (1898), 25- 45.
- Κύρρης Κωνσταντίνος , «'Ο Κύπριος άρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ύάκινθος (1345-6) και ό ρόλος του εις τόν άντιπαλαμικόν άγώνα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 25 (1961), 91-122.
- Κύρρης Κωνσταντίνος, *Το Βυζάντιον κατά τον ΙΔ' αιώνα. Η πρώτη φάσις του εμφυλίου πολέμου και η πρώτη συνδιαλλαγή των δυο Ανδρονίκων (20. IV- φθινόπωρον 1321)*, Λευκωσία 1982.
- Κωτσάκης Δημήτριος, *Άστρονομία και Άστρολογία στο Βυζάντιο*, Άθήναι 1983.
- Laiou Angeliki E., *Constantinople and the Latins, the Foreign Policy of Andronicus II, 1282- 1328*, Harvard 1972.
- Λαΐου Αγγελική, *Η αγροτική κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 2001.

- Laiou Angeliki E., «Some observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planudes», *Byzantine and Modern Studies* 4 (1978), 89-99.
- Laurent Vitalien, «La personallité de Jean d' Héraclée (1250- 1328), oncle et précepteur de Nicéphore Grégoras», *Ἑλληνικά* 3 (1930), 297-315.
- Laurent Vitalien, «La Vie de Jean, metropolite d' Heraclée du Pont», *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1935), 3-67.
- Lemerle Paul, «Le juge général des Grecs et la réformé judiciaire d' Andronic III», *Mémorial Louis Petit*, Bucarest 1948, σσ. 292- 316.
- Leone Petrus Aloisius M. , Nicephori Gregorae “Antilogia” et “ Solutiones Quaestionum”, *Byzantion* 40, 1970, σσ. 488- 513.
- Leone Petrus Aloisius M. , *Nicephori Gregorae Epistulae*, vols. I- II, 1982.
- Leone Petrus Aloisius M. , *Niceforo Gregora, Fiorenzo o intorno alla sapienza. Testo critic, introduzione, traduzione e commentario*, Napoli 1975.
- Leone Petrus Aloisius M. «Φιλομαθῆς ἢ περὶ ὑβριστῶν», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, 8-9 (1971- 2), σσ. 171- 201.
- Leone Petrus Aloisius M., «A proposito di una lettera del Protonotario Nicola Lampeno a Niceforo Gregora», *Byzantino- Sicula II*, Palermo 1975, σσ. 335- 345.
- Leone Petrus Aloisius M., « La corrispondenza di Niceforo Gregora», *Quaderni del Sicularum Gymnasium VIII*, Studi di Filologia Bizantina II, Catania 1980, σσ. 183- 232
- Littlewood Antony, «Vegetal and Animal Imagery in the History of Nicetas Choniates», *Theatron : Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, έκδ. M Grunbart, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2007, 223-258.
- Magdalino Paul, «Byzantine Churches of Selymbria», *DOP* 32 (1978), 314-315.
- Μαρκόπουλος Αθανάσιος: «Ἡ ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία τῆς ἐπιστολῆς. Πρῶτες ἐκτιμήσεις ἀπὸ κείμενα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου». Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου «Ἡ ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο», Αθήνα 1993, 163-168.
- Markopoulos Athanasios: «De la structure de l' école byzantine, le maître, les livres et le processus éducatif», στον συλλογικό τόμο *Lire et écrire à Byzance*, Paris 2006, σσ. 85-96.
- Mercati Giovanni, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della Teologia e della Letteratura bizantina del saecolo XIV*, città del Vaticano, MCMXXXI (1931)
- Mercati Silvio Giuseppe « Nota all' epigramma di Niceforo Gregora in morte del Metochita», *Bessarione* 22 (1918), 237- 238.
- Mercati Silvio Giuseppe, « Sulle poesie di Niceforo Gregora » , *Bessarione* 22. 90- 98.
- Mercati Silvio Giuseppe, *Collectanea Byzantina*, vol. I, Roma 1970, σσ. 144- 151
- Mergiali Sophia, *L'enseignement et les Lettres pendant l'époque des Palaiologues (1261- 1453)*, Αθήνα 1996.
- Meyendorff John, «Les débuts de la controverse Hésychaste», *Byzantion* 23, σσ. 87- 120.
- Meyendorff John, «Le Tome synodal de 1347», *ZRVI* 8 (1963), σσ. 209- 227.

- Meyendorff John, «Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth centuries», στο συλλογικό τόμο *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of Kariye Djami and its intellectual background*, London 1975, σσ. 95- 106.
- Miklosich F.- Müller J. , *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I- VI, Βιέννη 1860-1890.
- Miller E., *Manuelis Philae Carmina*, vols I- II, Amsterdam 1967.
- Μόσχου Δημητρίου, *Πλατωνισμός ή χριστιανισμός; Οί φιλοσοφικές προϋποθέσεις του Άντισηχασμοῦ τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ (1293-1361)*, Αθήνα 1998.
- Moutsopoulos Evangelos, «La notion de «Kairicite» historique chez Nicephore Gregoras», *Βυζαντινά* 4 (1972), σσ. 205-213.
- Nicol Donald M.: *The Byzantine Family of Cantacuzenos ca. 1100- 1460*, Washington 1960.
- Nicol, Donald M., *The Reluctant Emperor: a biography of John Cantacuzene, byzantine emperor and monk c. 1295- 1383*, Cambridge 1996.
- Παΐδας Κωνσταντίνος, *Οι κατά Γρηγοῦ ομιλίαι του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α΄*, Αθήνα 2013.
- Papadopulos A. Th., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259- 1453*, München 1938.
- Παπαδόπουλος Ι. Β. , «Η Άκαδημία θετικῶν ἐπιστημῶν τῆς Τραπεζοῦντος, Γρηγόριος ὁ Χιονιάδης καὶ οἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ», στο περιοδικό *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμος 1^{ος}, 1927, σσ. 153-204.
- Paparozzi M., «Un opuscolo di Niceforo Gregoras sulle condizioni del dialogo teologico con I Latini, in la Chiesa greca in Italia dall' VIII al XVI secolo», *Atti del Convegno storico interecclesiale*, III, Padova 1973, σσ. 1346- 1359.
- Παρασκευοπούλου Ηλιάννα, *Το αγιολογικό και ομιλητικό ἔργο του Νικηφόρου Γρηγοῦ*, Θεσσαλονίκη 2013 .
- Paraskevopoulou Iliana, «An unpublished discourse on Nikephoros Gregoras on Saints Demetrios, George and Theodore (BHG 2427), A critical edition», *Παρεκβολαὶ* 2012, vol. 2.
- Pérez- Martín Inmaculada, «El Escorialensis X.I.13 : una fuente de los extractos elaborados por Nicéforo Gregoras en el Palat. Heidelberg.gr. 129, BZ 86- 87 (1993-4) σσ. 20- 30.
- Pérez- Martín Inmaculada, «El scriptorium de Cora: un modelo de acercamiento a los centros de copia bizantinos», στο συλλογικό τόμο *Ἐπίγειος οὐρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, Madrid 1997, σσ. 205- 223.
- Pérez- Martín Inmaculada , «Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el Timeo (Vaticanus graecus 228)» , *MHNH Revista Internacional de investigación sobre magia y astrologia antiguas* vol.4 – 2004, σσ. 197- 219.
- Pérez- Martín Inmaculada, «Estetica e ideologia nei manoscritti bizantini di Platone», σσ. 130- 1, στο περιοδικό *Rivista di Studi Bizantini e Neogreci* - vol.42 – 2006, σσ. 113-135.

- Pérez- Martín Inmaculada, «Elio Aristides en el Monasterio de Cora», pp. 213- 238, στο συλλογικό τόμο του Felipe Hernández Muñoz *La Tradición y la Transmisión de los oradores y rétores griegos*, Berlin 2012.
- Petit Louis, «Le Synodikon de Thessalonique», *Échos d' Orient* 18 (1916- 1919) , σσ. 236- 254.
- Pietrosanti Paolo, *Nicephori Gregorae explicatio in librum Synesii De insomniis, Scholia cum glossis*, Bari 1990.
- Πολέμης Ι. Δημήτριος, «Ἡ πρὸς Βαρλαάμ διένεξις τοῦ Γρηγοῤῃ», *Ἑλληνικά* 18, 1964, σελ. 58.
- Polemis D. Ioannis, *Theodori Dexii, Opera omnia*, Turnhout 2003.
- Πολέμης Ιωάννης, *Ὁ λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός καὶ τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ἄνδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον*, Αθήνα 1992.
- Πολέμης Ιωάννης, *Θεόδωρος Μετοχίτης «Ἠθικὸς ἢ περὶ παιδείας»*, Αθήνα 2002.
- Πολέμης Ιωάννης, *Θεόδωρος Μετοχίτης, Οἱ δυο Βασιλικοὶ Λόγοι*, Αθήνα 2007.
- Reinsch Diether, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos in Codex Vindobonensis Theol.gr. 174*, Berlin 1974.
- Schirò Giuseppe, *Barlaam Calabro Epistole greche I primordi episodici e dottrinari delle lotte esicaste*, Palermo 1954.
- Schirò Giuseppe, *Ὁ Βαρλαάμ καὶ ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονίκη κατά τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1959.
- Schopen L. - Bekker I., *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae, I- III [CSHB]*, Bonnae 1829- 1855.
- Schweigheuser Ioannes, *Ἀθηναίου Ναυκρατίτου Δειπνοσοφισταί, libri quindecim*, Bipontina 1805.
- Ševčenko Ihor « Léon Bardales et les juges généraux ou la corruption des incorruptible», *Byzantion* 19 (1949) 247-259.
- Ševčenko Ihor, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicephore Choumnos*, Bruxelles 1962.
- Ševčenko Ihor, «Some Autographs of Nicephorus Gregoras», *ZRVI* 8/2 (1964).
- Ševčenko Ihor, «Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of his time», σσ. 19-55 στο συλλογικό τόμο *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of Kariye Djami and its intellectual background*, London 1975.
- Ševčenko Ihor- Featherstone Jeffrey, «Two Poems by Theodore Metochites», *The Greek Orthodox Theological Review* 26 (1981), σσ. 1- 46.
- Talbot Alice- Mary, «Old wine in new bottles : The rewriting of Saints' lives in the Palaeologan Period», στο συλλογικό τόμο *The twilight of Byzantium*, Princeton 1991, σσ. 15- 26.
- Ταξίδη Ηλία, *Μάξιμος Πλανούδης: Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του*, Θεσσαλονίκη 2012.
- Ταξίδη Ηλία, «Léon Bardalès: sa vie et son oeuvre», *Parekbolai* 1 (2011), 97- 113.
- Ταξίδη Ηλία, *Ὀνειρα, οράματα καὶ προφητικὲς διηγήσεις στα ιστορικά ἔργα τῆς Ὑστερης Βυζαντινῆς εποχῆς*, Αθήνα 2012.
- Tinnefeld Franz, «Intellectuals in late byzantine Thessalonike», *DOP* 57 (2003), σσ. 153- 172.

- Tinnefeld Franz, «Zur intellektuellen Polemik des Nikephoros Gregoras», στο συλλογικό τόμο *Encyclopedic Trends in Byzantium?* Paris 2011, σσ. 345- 359.
- Θεοδοσίου Στράτος-Δανέζης Μάνος, *Στα χρόνια του Βυζαντίου*, Αθήνα 2010.
- Treu M. , «Der Philosoph Joseph», *BZ* VII (1899), σσ. 1- 64.
- Τριαντάρη-Μαρά Σωτηρία, *Η κριτική του Νικηφόρου Γρηγορά στον Αριστοτέλη*, Κατερίνη 2002.
- Τρωιάνος Σπύρος, «Η έρωτική ζωή τῶν Βυζαντινῶν μέσα από το ποινικό τους δίκαιο», *Αρχαιολογία* 10 (1984), σσ. 43-48.
- Τσιγάνης Κωνσταντίνος, *Παρένθετα Κείμενα στη Ρωμαϊκή Ιστορία του Νικηφόρου Γρηγορά*, διδακτορική διατριβή ΑΠΘ 2010.
- Τσολάκης Ευδ. «Ο Γεώργιος Λαπίθης και η ήσυχαστική έριδα», *Ελληνικά* 18 (1964) σσ. 84-96.
- Τωμαδάκης Νικόλαος, *Βυζαντινή Επιστολογραφία*, Αθήνα 1993.
- Verreaux J., *Nicéphore Choumnos, home d' état et humaniste byzantine (ca 1250/1255- 1327)*, Paris 1959.
- Eva de Vries- van der Velden, *L' elite byzantine devant l' avance Turque a l' époque de la guerre civile de 1341 a 1354*, Amsterdam 1989 (chapitre II: Un historien: Nicéphore Grégoras, σσ. 117- 147).

